نۇشرۋان يائوشېڭ

ئالته شەھەر مەكتۇپلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئۆمەرجان نۇرى
ئابلىز ئورخۇن

نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن

1993 ـ يىللىق «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدا يەركەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى شاھ مەخمۇت جۇراسنىڭ «ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە» نامـلىق تارىخىي ئەسىرى ئېلان قىلىندى. ئەسلىي پارسچە يېزىلغان بۇ ئەسەرنى 1916 ـ، 1917 ـ يىللاردا شىنجاڭدا كەڭ كۆلەملىك جەمئىيەت تەكشۈرۈش پائالىيىتىدە بولغان ياش تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائۇشېف خوتەندىكى سايـاھـەتـى مـەزگىلىدە، قاراقاشلىق ئۆلىما ئەيسا قازى دېگەن زاتتىن ئارىيەتكە ئېلىپ، تاتارچىغا تەرجىمە قىلىپ، ناتارىستاندا چىقىۋاتقان يېرىم ئايلىق ژۇرنال «شۇرا»دا ئۇلاپ ئېلان قىلغان. 1990 ـ يىللاردىكى ئىمكانىيەتنىڭ چەكلىملىكى تۈپەيلىدىن قولىمىزدا نوشىرۋان يائۇشېف ھەققىدە تۈزۈكرەك مەلۇمات بولمىغاچقا، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدا نوشىرۋان يائۇشېف ھەققىدە ھېچقانچە چۈشەنچە بېرىلمىگەنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي يەنە شۇ ژۇرنالدا ھۈسەيىن ئەبەيدۇللانىڭ نوشىرۋان يائۇشېف ۋە ئۇنىڭ ساياھىتىگە دائىر قىسقا ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى ئارىسىدا نوشىرۋان يائۇشېفنىڭ ساياھىتى ھەققىدە ھەرخىلدا بىر چۈشەنچە پەيدا بولغان بولسىمۇ، تاكى 2000 ـ يىللارغا قەدەر، بۇ ھەقتە قانائەتلىنەرلىك بىر مەلۇماتقا ئېرىشەلمەي كەلدۇق. 2000 ـ يىللارنىڭ بېشىدا «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدا نوشىرۋان يائۇشېفنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئەسەرلىرى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات

مەسئۇل مۇھەررىر: ئەخمەتجان ھوشۇر
مەسئۇل كوررېكتور: خالمۇرات ئىمىن

ئالتە شەھەر مەكتۇپلىرى

ئاپتورى: نوشىرۋان يائوشىن (رۇسىيە)

نەشر قىلغۇچى	:	مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى	:	بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 64290862—010
ساتقۇچى	:	جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى	:	بېيجىڭ شېڭتۇڭ باسما ھەسسىدارلىق چەكلىك شىركىتى
نەشرى	:	2013-يىل 8-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى	:	2013- يىل 8- ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى	:	1168×850 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى	:	15.125
باھاسى	:	35.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-12668-2/K · 2198 (维 101)

يۇرگۈزگەن ياپونىيەلىك ئوقۇتقۇچى شىنئىچىرۇ ئەپەندىنىڭ «نوشىرۋان يائۇشېفنىڭ سايالىرى» ناملىق بىر پارچە ماقالىسى ئېلان قىلىندى. بۇ نوشىرۋان يائۇشېفنىڭ ۋاپاتىدىن 80 يىل كېيىن يېزىلغان، ئۇنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى ئىلىم ئەھلىگە قايتا تونۇتۇلغان تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئەمگەك ئىدى. بىز مۇشۇ ماقالىدىن نوشىرۋاننىڭ ھاياتى ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق ئۇچۇرغا ئېرىشتۇق.

ئوقۇتقۇچى قاتارلىق بىرنەچچە ياپون ئالىمىنىڭ ماقالىلىرىنى ياپونچىدىن تەرجىمە قىلىپ، ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىگە سۇنغان ھەمدە مۇشۇ كىتابنى تۈزگۈچىلەرنىڭ بىرى بولغان تارىخچى ئۆمەرجان نۇرى ئوقۇتقۇچىنىڭ 2002 - يىللاردىكى خوتەن سايالىرىدە ئۆزىنىڭ نوشىرۋان يائۇشېفنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ئىستىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، ئوقۇتقۇچى شىنئىچىرۇ ئەپەندى نوشىرۋان ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن يىل تەرتىپى بويىچە تۈرغۇزۇلغان ئەسەرلەر مۇندەرىجىسى ۋە شىنجاڭغا ئائىت بارلىق سايالىرىنى خاتىرىلىرىنى ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

ئەنە شۇ ئاساستا بىز نوشىرۋاننىڭ ماقالىلىرىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ بۇ توپلامغا كىرگۈزدۇق. ماقالە ئىچىدىكى بارلىق جۇغراپىيەلىك ئاتالغۇلار ۋە ئېتنىك ناملار «مىراس» ۋە «كۆكبۇلاق» ژۇرنالىدا قانداق ئېلىنغان بولسا، بۇ قېتىممۇ شۇ پېتى ئالدۇق. رۇسىيە دائىرىسىدىكى تۈركىي خەلقلەرگە مۇناسىۋەتلىك «ئامىنە» ۋە «قۇياش»تا ئېلان قىلىنغان 25 پارچە ماقالىسى بۇ كىتابتىن ئورۇن ئالالمىدى. «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان 70 پارچە ماقالىسى ۋە «ۋاقىت» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان 53 پارچە ماقالىسى ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك 91 پارچە ماقالىسىنى تاللاپ نەزىرىگىزگە سۇندۇق.

ماقالىلەرنى رەتكە تۈرغۇزۇشتا، ئوقۇتقۇچى تەرتىپتە ئېلان قىلىنغان يىل دەۋرى بويىچە ئورۇنلاشتۇردۇق. ئەسلىدە بىر تېمىدىكى بىر يۈرۈشلۇك ماقالە ئارىسىغا ئارىلاپ باشقا تېمىدىكى ماقالىلەر قىستۇرۇلۇپ قالغان بولغاچقا، ئۇلارنى بىر يەرگە يىغىش مۇمكىنچىلىكى بولمىدى.

مەزكۇر توپلامغا بىز نوشىرۋاننىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى، ئەسەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە ئايرىم ماقالە يېزىپ ئولتۇرماي، ياپون ئالىمى ئوقۇتقۇچى شىنئىچىرۇنىڭ ماقالىسىنى يۇقىرىقى سوئاللارغا تولۇق جاۋاب بولالايدۇ، دەپ قاراپ، كىتابنىڭ باش قىسمىغا ئورۇنلاشتۇردۇق. نوشىرۋاننىڭ فوتو سۈرىتىنى ئىزدەپ كۆرگەن بولساقمۇ، تاتارىستان ۋە باشقىرتىستاندا نوشىرۋاننىڭ فوتو سۈرىتى ۋە ئارخىپى توغۇل، بىلىدىغانلارمۇ يوق چىقتى. ھەتتا، مىرقاسىم ئوسمانوف بىلەن ر . ف . مەردانوف تۈزگەن «شۇرا، ژۇرنىلىنىڭ بىبلىيوگرافىك كۆرسەتكۈچى» (قازان، 2000 - يىلى، تاتارچە نەشرى)دىمۇ نوشىرۋاننىڭ ماقالىلىرىنىڭ تېزىملىكى كەم چىقتى. شۇڭا، بۇ توپلامنى نوشىرۋاننىڭ ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلىرى تولۇق كىرگۈزۈلگەن دەپ

قارىماسلىقىمىز كېرەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئىزدىنىپ، ئۆزىگە خاس قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ دەپ قارىغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچرىشىشى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈشى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىشى دەپ قارىغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ دەپ قارىغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچرىشىشى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈشى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىشى دەپ قارىغان.

ئېيتالايمىز.

ھېچبىر ئىش كەم - كۆتىسىز بولمىغىنىدەك توپلامنى تەييارلاش جەريانىدا بەزىسىر سەۋەنلىكلەردىن خالىي بولالمىغان بولۇشىمىز مۇمكىن. بىلگۈچىلەرنىڭ كۆرسىتىپ قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مۇشۇ پۈرسەتتە بىز بىزنى نوشرۇاننىڭ ئەسەرلىرىنى كۆرۈش ۋە نەشرگە تەييارلاش پۈرسىتىگە ئىگە قىلغان ھۆر-مەتلىك ئۇيغۇر ئەپەندىگە سەمىمىي رەھمىتىمىزنى بىلدۈرىمىز.

2011 - يىل 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى

ئىچىدىكىلەر

نوشىرۋان يائۇشېفنىڭ سايا ھېتى ھەققىدە 1
ئۇيغۇر شىنئىچىرۇ (ياپونىيە) 1
مەركىزىي ئاسىيا 5
يېرى باينىڭ ئېلى باي 9
ئۆلۈكتىن يارەم كۈتۈش 11
ئالتەشەھەر تۈركلىرى تۈرمۈشىدىن (1) 18
كۈچادا 19
دىن ئالىملىرى ئارىسىدا 25
ئىلىم تارقىتىش 30
ئالتەشەھەردە سايا ھەت (1) 44
ئافاق خوجا مازىرى 48
ئالتەشەھەردە سايا ھەت (2) 55
ئالتەشەھەر تۈركلىرى تۈرمۈشىدىن (2) 62
مەركىزىي ئاسىيا تارىخى 68
ئارتۇش تەسىراتى 76
ئالتەشەھەر خەلقى نېمىدىن لەززەتلىنىدۇ؟ 81
ئالدانماچىلار 84
ئالتەشەھەر تۈركلىرى (1) 91
ئالتەشەھەر تۈركلىرى (2) 97
ئىزاھ 100
چىن مۇسۇلمانلىرى ۋە تۇڭگانلار 105
خاتىرىلەر 108
مۇسابايېفلار مويكىسىدا 108

ئالتەشەھەر تۇركلىرى (3) 111
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (1) 117
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (2) 124
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (3) 133
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (4) 143
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (5) 147
دىنىي ۋە ئېتىقادىي بىر مەسىلە 152
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (6) 155
تۇركىي تىل 158
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (7) 164
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (8) 174
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (9) 183
تۇرلۇك مەسىلىلەر (1) 188
تۇرلۇك مەسىلىلەر (2) 202
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (10) 209
ئالتەشەھەر 217
ساياھەتتىن بىر پارچە 220
ئالتەشەھەرلىكلەر ھاياتىدىن (1) 226
ئالتەشەھەر تۇركلىرى ھاياتىدىن (2) 237
ئالتەشەھەر تۇركلىرى ھاياتىدىن (3) 249
ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (11) 261
ئالتەشەھەر تۇركلىرى ھاياتىدىن (4) 266
چىن مۇسۇلمانلىرى ئۇچۇن شەرىئەت ئىدارىسىنىڭ كېرەكلىكى 271
كاشغەر خاتىرىلىرى 276
ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار (1) 283
ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار (2) 288
كاشغەردە ئۆزگىرىش 293

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ھالىدىن (1) 294
كاشغەر مەدرىسىلىرى 297
كاشغەر مۇسۇلمانلىرى ھالىدىن (2) 301
كاشغەر 303
ئۇرۇش ۋە چىن مۇسۇلمانلىرى 305
كاشغەر مۇسۇلمانلىرىدا توي 306
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (1) 310
ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار (3) 316
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (2) 322
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (3) 326
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (4) 330
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (5) 342
خوتەندە مەكتەپ ئېچىلغان ۋاقىت 347
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (6) 350
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (7) 355
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (8) 362
مەركىزىي ئاسىيادا دىنىي ۋە مىللىي بايراملار 369
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (9) 371
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (10) 374
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (11) 378
چىن مۇسۇلمانلىرى ھالىدىن 384
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (12) 387
چىندىكى «ئالتەشەھەر»دىن 389
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (13) 391
كاشغەر ناھىيىسى - ماۋارىپ جەمئىيىتى 394
ئالتەشەھەردە تىجارەت 397
چىن مۇسۇلمانلىرى ھاياتىدىن (1) 400
ئالتەشەھەردە مەشرەپلەر 402

چىن مۇسۇلمانلىرى ھاياتىدىن (2) 406
ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (14) 411
ئالتەشەھەردە ئەرەبلەر 414
چىن مۇسۇلمانلىرىدا رامىزان ئېيى 416
چىن مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا 418
چىن مۇسۇلمانلىرى نۇرمۇشىدىن 421
خوتەندىن 423
«ئالتەشەھەر» مۇسۇلمانلىرىدا مەكتەپ ۋە ئوقۇتۇش مەسىلىسى 424
ئالتەشەھەردە ۋابا 426
خوتەندە چۇما 429
ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا 431
مەركىزىي ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ۋە مەنبۇئات 435
چىن ۋە رۇسىيە تۇركىستانى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ... 437
ئالتەشەھەردە خوتۇن ـ قىزلار ھاياتى 440
كاشغەردە 443
ئەندىجاندىن 445
قوشۇمچە: 1. نوشىرۋان يائۇشېف ماقالىلىرىنىڭ تىزىملىكى 448
2. نوشىرۋان يائۇشېف ھەققىدە يېزىلغان ماقالىلەرنىڭ تىزىملىكى 455

نوشىرۋان يائۇشېفنىڭ سايياھىتى ھەققىدە

ئۇيغۇر شىنجۇڭچىرۇ (ياپونىيە)

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغاندەك، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە ئەنگلىيەلىك فورسىتنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى، رۇسىيەنىڭ كىروپاتكىن باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئۆمىكى، ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە ياپونىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، سايياھەتچىلەر شىنجاڭغا كېلىپ يەرلىك ئۆرپ ـ ئادەتلەر ھەققىدە كۆپ-نىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان خەۋەرلەرنى ئېلان قىلدى. يات دىندىكى بۇ كىشىلەر بۇ يەردىكى ئەھۋاللارنى سوغۇقانلىق بىلەن كۆزەنكەن بولسىمۇ، ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنى ئىگىلەشتە چەكلىمىلىكتىن خالىي بولالمىغان. بۇلاردىن سىرت رۇسىيە ۋە ئوسمان ئىمپېرىيەسىدىكى تۈرك زىيالىيلىرى ئارىسىدىمۇ تەپسىلىي تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىپ قالدۇرغانلار بار. 1850 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا تەكشۈرۈشكە كەلگەن رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە كاپىتانى، قازاق شەرقشۇناس چوقان ۋەلىخانوف؛ 1914 ـ يىلى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ «ئىتتىھات ۋە تەرەققىيات ھەيئىتى» قەشقەرگە ئەۋەتكەن ئۇسۇلى جەدىت ئارقىلىق پاتۇركىزم، پانئىسلامىزمنى تەشۋىق قىلغان، رودوس ئارىلىدا تۇغۇلغان ئەخمەت كامال[1] ھەم ئۇفادا تۇغۇلغان تاتار (ۋولگا تاتارلىرىدىن) مۇخبىر نوشىرۋان يائۇشېفلار شۇلار جۈملىسىدىندۇر.

بۇ كىشىلەر ئىسلام دۇنياسىدا زامانىۋى مەدەنىيەتنى بۇرۇنراق قوبۇل قىلغان رايونلاردىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ «قالاق» ئىسلام مۇھىتى ھەققىدىكى كۆزىتىشلىرىنىڭ كۆپ ھاللاردا بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلماي بولمايدۇ. ياخشى يېرى، ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا تۈركي تىللىق مۇسۇلمانلاردىن بولغاچقا، يەرلىك خەلقتىن ئۈچۈر ئىگىلىشى ناھايىتى ئاسانغا چۈشكەن. ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قاتلىمىغا سىڭىپ كىرەلىگەچكە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىنى ئىشەنچلىك، قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال دەپ قاراشقا بولىدۇ.

يائۇشېڭ 1910 ـ يىللارنىڭ بېشىدىن تارتىپ تاكى 1917 ـ يىلى 11 ـ ئايدا تاشكەنتتە بىمەزگىل ۋاپات بولغانغىچە بولغان نەچچە يىل ئارلىقتا رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ساياھەت قىلغاچ، رۇسىيەدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قەرەللىك گېزىت ـ ژۇرناللىرىغا ماقالە، ساياھەت خاتىرىسى ئەۋەتىپ، ئەينى چاغدىكى تۈرك ـ تاتار جەمئىيىتىدە كەڭ تونۇلغان شەخس بولۇپ قالغان، ئەمما ئۇنىڭ ئۆتكۈر قەلىمىدە جانلانغان گېزىت ـ ژۇرناللار رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، بولشېۋىكلار تەرىپىدىن «ئەكسىلئىنقىلابچى»، «بۇرژۇئا مىللەتچىلىرى» دېگەن بەتنام بىلەن تەقىب قىلىنغان، كېيىن ھەتتا كىشىلەر قەلبىدىن ئۆچۈرۈۋېتىلگەن. بۇ ماقالىدە مەن ئىلىم ساھەسىدە ھازىرغىچە نوشۇرۋاننىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ماقالىلەر ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن يېزىلغان بىر قىسىم ماقالىلەر ئارقىلىق نوشۇرۋان يائۇشېڭنىڭ ھاياتىنى تونۇشتۇرىمەن ھەمدە ئۇنىڭ «ئورتاق تۈرك تىلى» غا مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى[2] تىلغا ئېلىش بە-

لەن بىرگە يەنە ئۇنىڭ ئالەمگە مەشھۇر ساياھىتى ھەققىدە توختىلىمەن.

نوشىرۋان يائۇشېڭنىڭ يازغانلىرى مېنىڭ تەتقىقات تېمام بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىغا، بولۇپمۇ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك ناھايىتى قىممەتلىك ئوچۇرلاردۇر، بۇلار گەرچە يائۇشېڭنىڭ سەپەر كەچۈرمىشلىرى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتنى سىلجىتىش ئەھمىيىتىگە ئىگە دەپ قارايمەن.

1. ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر

يائۇشېڭ ئۇفا (ھازىرقى باشقىرتىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى) ۋىلايىتىنىڭ بەربەي ناھىيە بوغادى يېزا مىكتال كەنتىدىكى ئوتۇن كۆمۈرى ساتىدىغان شېرىزدان ئەخمەت ئوغلى يائۇشېڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، 1880 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇغۇلغان بولسا كېرەك[3]. مىكتال كەنتى ئاقسۇ ئەكلەر رايونى بولسىمۇ، يائۇشېڭنىڭ ئائىلىسى ئانچە بايلىقات ئەمەس ئىدى. يائۇشېڭ سەككىز يېشىدىن 11 يېشىغىچە مىكتال كەنتىدىن ئۇچ ـ تۆت كىلومېتىر كېلىدىغان ئۇرازايباش كەنتىدىكى ئاتاۋۇللا سادەتۇللا ئوغلى ئۇچقان ئىپتىدائىي مەكتەپ («قۇرئان كەرىم» يادلاشنى ئاساس قىلىدىغان، مەسچىتلەرنىڭ ھوجرىلىرىدا ئېچىلغان باشلانغۇچ مەكتەپ)تە ئوقۇغاندىن كېيىن، 1907 ـ يىلى شەيخۇللا شەرىپكوف ئىسىملىك ئىمامدا ئوقۇغان. بۇ ئىمامنىڭ ئېيتىشىچە، ئەينى چاغدىكى يائۇشېڭ «ئوچىسىغا كونىچە تىكىلگەن پەشمەت، پۇتىغا پايپاق بىلەن چورۇق كىيگەن كەمبەغەل» بولۇپ، «بۇخارا غا بارايمۇ،

تۈركىيەگمۇ؟ ئاللاھ مەدەت بەرمىسە مېنىڭ خىراجەت قىلـ
غۇدەك ھېچنېمەم يوق» دەپ ئىمامدىن مەسلىھەت سورىغانـ
كەن. ئىمام ئۇنىڭغا ئورىنبۇرگدىكى ھۈسەينىيە مەدرىسەسىـ
دە ئىلىم تەھسىل قىلىڭ، دەپ مەسلىھەت بەرگەن. بىراق يا
ئۇشبۇ ھۈسەينىيە مەدرىسەسىگە بارماستىن، ئۇفادا ئېچىلـ
غىنىغا ئۇزۇن بولمىغان ئالىيە مەدرىسەسىگە كىرگەن.

ئالىيە مەدرىسەسى 1906 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇفا شەـ
ھەرلىك ئۇچىنچى مەسچىتنىڭ ئىمامى زېرىپ ئەپەندى، زدـ
يائىدىن كامالى قاتارلىق بايلارنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىدە
ئېچىلغان بولۇپ، مەكتەپتە ئىستانبۇل، قاھىرەلەردە تەلىم
ئالغان مۇدەررىسلەر دىنىي ئىلىملەردىنلا ئەمەس، پېداگوگـ
كا، تارىخ، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، ئالگېبرا،
خىمىيە دەرسلىرىنى ئۆتەتتى، شۇڭا بۇ مەكتەپ ئەينى دەۋردە
ھۈسەينىيە، قازاندىكى مۇھەممەدىيە مەدرىسەلىرى بىلەن
باراۋەر مېڭىپ، يېڭىچە ئۇسۇلدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغان
مەكتەپ سانىلاتتى. مەكتەپ ئېچىلغاندا بىر ئالىي كۇرس بىـ
لەن ئىككى تەييارلىق كۇرسى ئېچىلغان بولۇپ، جەمئىي 82
ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. كېيىنكى يىلى 10 ـ ئايدا يۇرۇشـ
لەشتۇرۇلگەن پار، سۇ تۇرۇبىسى قاتارلىق ئەڭ ئىلغار ئەسـ
لىھەلەر سەپلەنگەن ئۇچ قەۋەتلىك، كاھىشتا سېلىنغان مەكـ
تەپ ياتقى پۈتۈپ، يېڭى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەھرىمەن بولۇـ
شىغا بېرىلگەن[4]. ئۇزۇن ئۆتمەي يائۇشېفمۇ بۇ مەكتەپكە ئو
قۇشقا كىرگەن. يائۇشېف ئالىيە مەدرىسىنى پۈتكۈزگەندىن
كېيىن، شاھادەتنامىنى كۆتۈرۈپ، ئاۋۇال ئۇفانىڭ جەنۇبىدـ
كى بىپايان كەتكەن قازاق يايلىقىغا كىرگەن، ئۇزۇن ئۆتمەي
قازاق پەرزەنتلىرىنى ئاساس قىلغان مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىـ
سى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپىرىنى
باشلىغان مەزگىلى ئېنىق بولمىسىمۇ، مۆلچەرلىشىمچە ئۇـ

نىڭ «تۈركىستاننىڭ دېھقانچىلىقى» ناملىق تۇنجى خەۋىرى
«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1912 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىـ
دىكى سانىغا بېسىلغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇ مۇشۇنىڭدىن سەل
بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا قەدەم باسقان. ئەينى چاغدا كۆپ
سانلىق ئىلغار تاتار زىيالىيلىرى جەدىتچىلىك ھەرىكىتى
بىلەن تۈرك مىللەتچىلىكىنىڭ تەسىرىگە كۆچلۈك ئۇچرىـ
غان. 1884 ـ يىلى قىرىم تاتارلىرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر مۇتە
پەككۇرى ئىسمائىل غاسپىرالى رۇسلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىـ
يەلەشتۇرۇش سىياسىتىگە تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، ئەنئەنىۋى
ئىسلام جەمئىيىتىنى ئىسلاھ قىلىش مەقسىتىدە، يۇرتى
باغچاسارايدا دىنىي دەرسلەرگە پەننىي دەرسلەرنى بىرلەشتۇـ
رۇپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بارىدىغان باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچقان.
بۇ مەكتەپتە يولغا قويۇلغان يېڭىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى (ئۇـ
سۇلى جەدىت)نى قوللىغۇچىلار جەدىتچىلىك ھەرىكىتى ئېـ
لىپ بېرىپ، ئۆز تەسىرىنى رۇسىيە تەۋەسىگىلا ئەمەس،
ئوسمان ئىمپېرىيەسى تەۋەلىكىدىكى تۈرك مۇسۇلمانلىرى
ئارىسىغىمۇ تېز سۇرئەتتە كېڭەيتكەن. غاسپىرالى ئوتتۇرىغا
قويغان بارلىق تۈركىي خەلقلەر چۇشىنەلەيدىغان «ئورتاق
تۈركىي تىل» غايىسى جەدىتچىلەرنىڭ تۈركلۈك ئېڭىنى
ئويغاتقان[5]. يائۇشېفمۇ جەدىتچىلەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ ئوتـ
تۇرا ئاسىياغا سەپەر قىلىش ئىرادىسىمۇ تۈرك مىللەتچىلـ
كىنىڭ تەسىرىدىن خالىي ئەمەس ئىدى.

«بىز ئۇلۇغلىغان تۈرك يەرلىرىنىڭ مۇكەممەل تارىخى
يېزىلغانلىقى ئەزەلدىن مەلۇم ئەمەس، تاتار تارىخى، ئوسمانلى
تارىخى، قىرىم، كاپكاز تارىخى دېگەندەك ئايرىم ئاددىي تا
رىخلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئومۇمىـ
تارىخىغا ئائىت بىرمۇ كىتاب يوق»، دەپ زارلانغان يائۇشېف
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئومۇمىي تارىخى، يەنى پۈتكۈل تۈركلەر

نىڭ تارىخىنى يېزىپ چىقىشنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات بۇرچى
دەپ ھېسابلىغان. ئوتتۇرا ئاسىيانى ساياھەت قىلىش مەقسە-
تىمۇ زۆرۈر بولغان تارىخىي ماتېرىياللارنى يىغىش ھەم تا-
رىخىي ئاسارئەتىقىلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئىدى. يائۇ-
شېڤ تۈركىستان گېنېرال گۇبېرناتورلۇقى تۈرۈشلۇق تاش-
كەنت، تۆمۈرىيولەر ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختىي سەمەرقەنت،
شەرقتىكى ئەنئەنىۋى ئىسلام مائارىپى مەركىزى بۇخارا قا-
تارلىق جايلارنى زىيارەت قىلغان. زىيارەت جەريانىدا، سەمەر-
قەنتتە تۇرغان ۋاقتى ئېڭ ئۇزۇن بولۇپ، كۈتۈپخانىلارنى ئا-
رىلغان، مەدرىسەلەرنىڭ مۇدەررىسلىرى ۋە تالىپلىرى بىلەن
پىكىر ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بىلىمنى چوڭقۇرلاشتۇرغاچ،
ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆپ قوللىنى-
لىدىغان تىل ــ پارس تىلىنى ئۆگىنىۋېلىشقا تىرىشقان.
شۇنىڭدىن باشلاپ مۇخبىرلىق پائالىيىتىگىمۇ رەسمىي كى-
رىشكەن. بۇ دەل رۇسىيەگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيا مۇ-
سۇلمانلىرىنىڭ نەشرىياتچىلىق پائالىيىتى تازا گۈللىنىۋاتا-
قان مەزگىل ئىدى. سەمەرقەنتتە جەدىتچى ئۆلىما، جەدىتچى-
لىك ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى بولۇپ تونۇلغان مەھمۇد بېھ-
بۇدى 1913 ــ يىلى 4 ــ ئايدا «سەمەرقەنت» گېزىتى، يەنە 8 ــ
ئايدا «ئاينە» ژۇرنىلىنى چىقارغان؛ 1914 ــ يىلى تاشكەنتتە
«سادايى تۈركىستان» ژۇرنىلى بىلەن قوقاندا «سادايى پەرغا-
نە» ژۇرنىلىنى نەشر قىلغان. يائۇشېڤ بۇ گېزىت ــ ژۇر-
نالالارغا مەرىپەتپەرۋەرلىك روھىدىكى تۈرلۈك ماقالىلەرنى
ئەۋەتكەن[6]. يائۇشېڤ يەنە «سەمەرقەنت» گېزىتى نەشر قىلى-
نىشىنىڭ ئالدىدا مەھمۇد بېھبۇدى بىلەن كۆرۈشۈپ پىكىر-
لەشكەن. يائۇشېڤ زىيارەت خاتىرىسىنىڭ مەزمۇنىنى قازاندا
چىقىدىغان «قۇياش» گېزىتىگە ئەۋەتىپ تۇرغان. شۇنىڭدىن
كېيىن يائۇشېڤ «قۇياش» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى بولۇش

سۇپىتى بىلەن، بىر يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە 20 پارچىگە يې-
قىن ماقالە يازغان. 1914 ــ يىلى 4 ــ ئايدا سەمەرقەنتتە زى-
يارەتتە بولغان بۇخارالىق بىر مۇدەررىسنىڭ ئەسلەپ بېرى-
شىچە، يائۇشېڤ تاتار گېزىتلىرىنىڭ ئاۋانگارت مۇخبىرى،
پانئىسلامىزمنى تەشۋىق قىلىش بىلەن نام چىقارغان ئابدۇل-
رەشىد ئىبراھىمنىڭ «ئالەمى ئىسلام»[7] دېگەن كىتابىنىڭ
تەسىرىگە قاتتىق ئۇچراپ، ئۆزىمۇ ئاشۇنداق بىر ئەھمىيەت-
لىك ساياھەت قىلىشنىڭ تەييارلىقىغا چۈشكەن. بۇ مۇدەر-
رىس سەمەرقەنتتە يائۇشېڤقا دۇنياغا ساياھەت قىلىشنىڭ
تەسلىكىنى جۈشەندۈرۈپ، «ئابدۇلرەشىد ئىبراھىمچە زىيا-
رەت» قىلماي، ئۇيغۇرلار يۇرتىغا بېرىشقا نەسىھەت قىلغان.

2. ئۇيغۇرلار يۇرتىغا سەپەر

يائۇشېڤ 1914 ــ يىل 4 ــ ئاينىڭ 23 ــ كۈنى سەھەر-
دە پويىز بىلەن سەمەرقەنتتىن قوقانغا ئاتلانغان. قوقاندىن
ئەۋەتىلگەن خەۋەرنىڭ ئېڭ ئاخىرىغا «قۇياش» گېزىتىنىڭ
مۇخبىرلىقىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكى ئەسكەرتىلگەن. شۇ-
نىڭدىن كېيىن قانداق مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەنلىكى ئې-
نىق بولمىسىمۇ، ئىلى ئارقىلىق چىن تەۋەلىكىگە كىرىپ،
روزا ھېيتتا (1914 ــ يىل 8 ــ ئاينىڭ 23 ــ كۈندىن 25 ــ
كۈنگىچە) تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى شىخو بىلەن
ماناسنىڭ ئارىلىقىدىكى كەنتلەردىن ئۆتۈپ، قۇربان ھېيتتا
(1914 ــ يىل 10 ــ ئاينىڭ 30 ــ كۈندىن 11 ــ ئاينىڭ 2 ــ
كۈنگىچە) كۈچاغا يېتىپ كەلگەن. 1915 ــ يىلدىن باشلاپ
ئورىنبۇرگدا نەشر قىلىنىۋاتقان «ۋاقىت» گېزىتىنىڭ مۇخ-
بىرى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن، مۇخبىرلىق پائالىيىتىنى

قايتا باشلىغان. «ۋاقىت» گېزىتى ئىدارىسىدىن ئايدا ئىككى سان چىقىدىغان «شۇرا» ژۇرنىلىدىمۇ ھەر ساندا دېگۈدەك ماقالە ۋە سەپەر خاتىرىلىرىنى ئېلان قىلىپ تۇرغان. «ۋاقىت» گېزىتى بىلەن «شۇرا» ژۇرنىلى رۇسىيە تەۋەسىدىلا ئەمەس، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان، رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ ۋەكىللىك نەشر ئەپكارلىرى ئىدى. بۇنداق كۆپ-لىگەن خەۋەرلەرنى يېزىش پۈرسىتىگە ئېرىشكەن يائۇشېف ئالدىنقى قاتاردىكى مۇخبىر دەپ قارالغان. ئەمدى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يائۇشېفنىڭ نەزەرىدە قانداق ئەكس ئەتتۇ-رۇلگىنىگە نەزەر سالايلى: ئۇ «تۈركلەرنىڭ يۇرتى» بولمىش ئوتتۇرا ئاسىياغا نىسبەتەن بىر خىل زوقلىنىش ھېسسىياتىدا بولغان. شۇڭا، ئوتتۇرا ئاسىياغىلا ئەمەس، ئۇيغۇرلار رايونىغىمۇ شۇنداق مېھىر - مۇھەببەت بىلەن قارىغان. ئۇ كۆچاغا يېتىپ كەلگەندە، «چىنىي تۈركىستان تۈركلىرىگە رەھمەت ئېيتىمىسام بولمايدۇ، ئۇلار ئۆزىنىڭ تىل، ئۆرپ - ئادىتىگە زوقلىنىدىكەن، دورامچى ئەمەسكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلاردا تۈركىي تىل ۋە تۈرك ئادەتلىرى تولىمۇ ياخشى ساقلىنىۋېتىپتۇ»، دەپ بايان قىلغان. بىراق ئۇنىڭ ئەكسىچە، يەنە قاششاق ئەنئەنىگە جاھىللىق بىلەن ئېسىلىۋېلىش ئەھۋالىنىمۇ كۆرگەن. كۆز ئالدىدىكى رېئاللىق، يەنى جەنۇبتىكى «ئالتە شەھەر» دەپ ئاتىلىدىغان بوستانلىقلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ئۇنى قاتتىق ئومىدسىزلەندۈرگەن. يا-ئۇشېف جەمئىيەتتىكى قاششاقلىق، نادانلىق، نومۇسنى سېتىش، قىمار ئويناش، مەيخورلۇق، سوپىلىق، شامانچە ئۆرپ - ئادەتلەرنى قاتتىق سۆككەن. بىراق، ئۇ چېقىمچىلىق ۋە تۆھمەت زەربىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەققىدىكى ئاچچىق تەنقىدلىرىنى قايتا داۋاملاشتۇرالماي قالغان. ئۇ دىنىي ئىشلاردا پۈتۈنلەي تەرتىپسىز، قالايمىقان-

چىلىقتا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنى «مەھكىمەئى شەرئى» قۇرۇپ ئىدارە قىلىش زۆرۈرلۈكىنى تىلغا ئالغان. بۇ خەۋەر ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ يۇرتى باغچاسارايدا تەسىس قىلىنغان «تەرجۇمان» گېزىتى (1915 - يىل 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدەكى سانى)نىڭ 1 - بېتىگە بېسىلغان. بۇنىڭدىن بۇ خەۋەرنىڭ تاتار زىيالىيلىرى ئىچىدە يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. ئەمما، ئۇيغۇرلاردا بۇنىڭغا قارىتا ھېچقانداق ئىنكاس بولمىغان. ئۇ يەنە بىر جەدىتچى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن باشلانغۇچ مائارىپىنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنىپ يەتكەچكە، كۆچا ئۇيغۇرلىرىغىمۇ يېڭىچە مائارىپ-نىڭ ئەھمىيىتىنى كۆچەپ چۈشەندۈرۈپ، ئەمەلىي مىسال تەرىقىسىدە، ئۆزى شەخسەن 40 — 50 بالىنى يىغىپ مەكتەپ ئاچقان، قەلەم - قەغەزلەرنى ھەقسىز تارقىتىپ بەرگەن. ئۇ-قۇتۇش بىرەر ئاي داۋاملاشقاندىن كېيىن، بىر قىسىم ئاتا - ئانىلار چىن تىلىنى ئۆگەنسۇن دېگەن باھانە بىلەن، بالىلىرىنى مەكتەپتىن چىقىرىۋالغان بولسىمۇ، قېلىپ قالغان بەش - ئالتە ياشلىق بالىلار «تۈركىي تىل» ئۆگىنىپ تەلەپ-پۇز ۋە ئىملا قائىدىسى بويىچە خەت يېزىشنى ئۆگەنگەن. بىراق، نوشىروان يائۇشېفنىڭ قىسقا ۋاقىتتا ئازغىنە ئوقۇ-غۇچى بىلەن كۆزگە كۆرۈنگۈدەك نەتىجە قازىنالمىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

1915 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كۆچادىن ئاتلىق يولغا چىققان يائۇشېف تەكىرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ غەربكە قاراپ مېڭىپ، ئاقسۇ، مارالبېشى، پەيزاۋاتلار-دىن ئۆتۈپ، 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەل-گەن. ئۇ يەردە ئەسلىي سىياھەتنىڭ مەقسىتى بولمىش تارى-خىي ماتېرىياللارنى يىغىش، بولۇپمۇ «تارىخى رەشىدىي»نىڭ قول يازمىسىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن بىر مەزگىل تۇرغان

بولسىمۇ، ساقلىنىۋاتقان تارىخىي كىتابلارنىڭ كۆپىنچىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك «خۇراپىيلىق ۋە توقۇلمىلار بىلەن تولغان خوجا ـ ئىشانلار تەزكىرىلىرى» بولغاچقا، يائۇشېۋ ئۇچۇن ناھايىتى ئەھمىيەتسىز كىتابلار بولۇپ چىققان. قەشقەردە يېڭىچە مائارىپنىڭ ئاۋانگارتى بولمىش ئىلغار پىكىرلىك ئۆلما ئابدۇقادىر دامۇللام بىلەن مۇئاشقان پۇرسەتتە «ساپ تۈركىي تىل»دا يېزىلغان «قۇتادغۇبلىك» قول يازمىسىنىڭ ئىنگلىز سەيياھلار تەرىپىدىن ئەپكېتىلگەنلىكىنى ئاڭلىغان يائۇشېۋ ناھايىتى بىئارام بولغان. قەشقەردىكى ئىسلام ئېتىقادى ئەھۋالى ھەققىدىمۇ كۆچادىكىگە ئوخشاش ھېسسىياتتا بولۇپ، كۆڭلى قاتتىق غەش بولغان، بىراق قەشقەردە ئىسلاھات سىناق قىلىنغان. 1907 ـ يىلى ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەردە تۇنجى يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان بولسىمۇ، ئاران ئىككى ـ ئۈچ يىلچە داۋاملاشقان. 1914 ـ يىلى ئۇستۇنئا ـ تۇشتا، مۇساباىپقلارنىڭ يارەمىدە ئەخمەت كامال «دارىلمۇ ـ ئەللىمىن ئىتتىھاد»نى قۇرۇپ، يېڭىچە مائارىپ ئۇسۇلى بو ـ يىچە تەلىم ـ تەربىيەنى باشلىغان. يائۇشېۋ قەشقەرنى زىيا ـ رەت قىلغان مەزگىلدە، بۇ مەكتەپنى پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇ ـ چىلار قەشقەردە ئىككى ئورۇندا باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقانىكەن. ئۇ قەشقەردىكى ئۆزگىرىش ـ لەردىن مەمنۇن بولۇپ: «بۇلتۇر يېڭىچە مائارىپنى چەكلەپ، جەدىتچىلەرنى ‹كاپىر› دەپ ئاتىغان قەشقەرنىڭ دامۇللىلىرى بۇ يىل ھەممىسى ئۆزگىرىپتۇ، يېڭىچە مائارىپقا قارشى تۇر ـ غۇچىلارمۇ بۇنداق قالتىس نەتىجىلەرنى كۆرۈپ ئۆز يارەمـ ـ لىرىنى ئايماپتۇ»[8] دەپ يازىدۇ.

1915 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى قەشقەردىن ئاتلا ـ نغان يائۇشېۋ يېڭىسار، قىزىل، ئاقراباتتىن ئۆتۈپ، 19 ـ كۈنى يەكەنگە يېتىپ كەلگەن، يەكەندە بىر ئايدىن ئارتۇقراق

تۇرغان. 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى يەنە ئاتلىنىپ، قاغىلىق، گۇمىلاردىن ئۆتۈپ، 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى خوتەنگە يېتىپ كەلگەن. ئۇ ئۇزۇندىن بېرى خىيال قىلىپ كەلگەن تارىخىي ماتېرىياللارنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن، خوتەندە قاراقاشلىق ئەيسا قازى دېگەن كىشىدىن ئارىيەت ئالغان كىتابلار ئىچىدە ئەركەبەگ خانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، شاھ مەھمۇت بىننى مىرزا فازىل جۇراس يازغان بىر تارىخىي ئەسەر بار ئىدى. يا ـ ئۇشېۋ بۇ ئەسەرنى تاتارچىغا تەرجىمە قىلىپ، «شۇرا» ژۇر ـ نىلىدا «ئالتە شەھەر تارىخىدىن پارچە» دېگەن تېمىدا ئېلان قىلغان. يەنە ئەينى چاغدا خوتەندىمۇ يېڭىچە مەكتەپلەر تە ـ مىسىدا پائالىيەت بولۇۋاتقان بولۇپ، بىر يىلنىڭ ئالدىدا خو ـ تەندە ئېچىلغان يېڭىچە مەكتەپ مەبلەغ يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن، تاقىلىپ قېلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان، قەشقەر ـ دىن كەلگەن مۇھەممەت ئىمىنى ئىنايەتۇللا 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى خوتەندىكى تەسىرى زور كىشىلەرنى يىغىپ، ئۇلارغا يېڭىچە مائارىپنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنى مەكتەپنى داۋاملاشتۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلغان. شۇ مەزگىلدە ـ كى «ۋاقىت» گېزىتى بىلەن «شۇرا» ژۇرنىلىدىكى خەۋەرلەر ـ دىن قارىغاندا، يائۇشېۋنىڭ نامى ئۇيغۇرلارغا تونۇلغان دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ئۇ 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى خوتەندىن يولغا چىقىپ، 9 ـ كۈنى كېرىيەگە يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ سەپەردىشى بولغان كېرىيەلىك سودىگەر قاسىم ھاجى قارشى ئالغان، ئۇ قاسىم ھاجىنىڭ ئوغلى تۇرسۇن ئاخۇنغا 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى مەكتەپ ئاچقۇزغان، ئۆزى يېڭىچە مەكـ ـ تەپنىڭ ۋاقىتلىق ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، ئىككى ـ ئۈچ ئاي ئون نەچچە ئوقۇغۇچىغا «تۈركىي تىل»دا ئوقۇش ـ يېزىشنى ئۆگەتكەن. 1916 ـ يىلى بىر يىلنى خوتەن بىلەن كېرىيەدە ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئەسلىي كەلگەن يولى بىلەن 1917 ـ

يىلنىڭ بېشىدا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن ھەمدە سەپەر تەيـ
يارلىنى پۈتسىلا، يەنە تىبەت ئارقىلىق ھىندىستانغىچە بېـ
رىپ سايا ھەت قىلىش ئويىدا بولغان. بىراق، قەشقەرگە تۇـ
يۇقسىز رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ، فېۋرال
ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەن. ئۇ
قەشقەردە كۆرگەن «ۋاقىت» گېزىتىگە ئىنقىلابتىن كېيىنكى
رۇسىيە ۋەزىيىتى خەۋەر قىلىنغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا گې
نېرال گوبېرناتورنىڭ پىكىر ئەركىنلىكىگە بولغان مۇستە
بىتلىكى يوقىلىش بىلەن بىرگە، نۇرغۇن سىياسىي، ئىجتى
مائىي تەشكىلاتلار قۇرۇلغان، يېڭىدىن گېزىت ـ ژۇرناللار
نەشر قىلىنغانىدى. 3 ـ ئايغا كەلگەندە، جەدىتچىلەرنى ئا
ساسىي گەۋدە قىلغان «شۇرائى ئىسلام» دېگەن ئاپتونومىيە
تەشكىلاتىمۇ قۇرۇلغانىدى[9]. يائۇشېۋ سەپەرنى بىردىن توخ
تىتىپ، يۇرتى رۇسىيەدىكى «ئىنقىلاب ۋە ئەركىنلىك»نى
ھىمايە قىلىش ئۈچۈن، 4 ـ ئايدا قەشقەردىن يولغا چىقىپ
رۇسىيە تەۋەسىگە كىرگەن. ئوش، ئەندىجان، قوقانلاردىن ئۆ
تۈپ، 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى تاشكەنتكە يېتىپ كەلگەن.
بىراق، شىنجاڭغا سەپەر قىلىپ قايتىپ كەلگەن يائۇشېۋفقا
تاشكەنتتىكى تاتارلار سوغۇق مۇئامىلىدە بولغان. «شۇرائى
ئىسلام»مۇ يولباشچىلارنىڭ پېتىشمەسلىكى، مۇتەئەسسىپلەر
بىلەن سوركىلىش قاتارلىق نۇرغۇن قىينىچىلىقلار ئىچىدە
تۇرغاچقا، پائالىيىتىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس ئىدى. يائۇـ
شېۋ ئۇلارغا بولغان ئۈمىدسىزلىكىنى يوشۇرالمىغان. شۇڭا
ئۇ تاشكەنتتىن تېزلا ئايرىلىپ، سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ
تەييارلىقىدا بولغان. ئەپسۇس، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئۈزۈن
ئۆتمەي، يەنى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى يائۇشېۋ تاشكەنتتە
30 يېشىدا بىمەزگىل ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ تۇيۇقسىز ۋاپات
بولغانلىق مۇسىبەت خەۋىرى تارقالغاندا، «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ

باش مۇھەررىرى رەزائىددىن ئىبنى پەخرىدىن بائۇشېۋنىڭ
تالانتىغا ئېچىنىپ: «ئۇنىڭ خەۋەرلىرى ۋە كۆرگەن ـ ئاڭلـ
غانلىرىنى «سەبەر خاتىرىسى» شەكلىدە رەتلەپ نەشر قىلىپ
تارقىتىش زۆرۈر. ئەگەر ئۇنىڭ ئاغىنە ـ بۇرادەرلىرى،
زامانداشلىرى ئۇنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىنى يىغىپ نەشر قىلـ
سا، قالتىس ئىش بولاتتى»، دەپ چاقىرىق قىلغان. بىراق،
ئىنقىلابتىن كېيىنكى ۋەزىيەت شۇنداق قىلىشقا يار
بەرمىگەن.

3. خاتىمە ئورنىدا

يائۇشېۋ پائالىيەت ئېلىپ بارغان 1910 ـ يىللار رۇـ
سىيە ۋە ئوسمان ئىمپېرىيەسىدىكى تۈركىي خەلقلەر ئارد
ىسىدىلا ئەمەس، شىنجاڭدىمۇ جەدىتچىلىك ھەرىكىتى تازا
جانلانغان مەزگىللەر ئىدى. يائۇشېۋ كۆچا بىلەن كېرىيەدە
ئۆزى يېڭىچە مەكتەپ ئېچىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللـ
نىشتىن سىرت، قەشقەر، خوتەنلەردە يەرلىك جەدىتچىلەر
بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتىنى گېزىت ـ ژۇر
نال يوزىدە ماختىغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇ جەدىتچىلىك ھەرد
كىتىنىڭ ئومۇملىشىشىغا تۆھپە قوشقان. بۇ ماقالىدە ئۇنىڭ
پائالىيىتىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى
ھەققىدە ئەمەلىي پاكىتلار كۆرسىتىلمىگەن بولسامۇ، تۆـ
ۋەندىكى بىرقانچە ئېھتىماللىقنى ئەسلەتمە قىلىپ ماقالەمنى
ئاخىرلاشتۇرماقچىمەن. قەشقەردىكى مۇتەئەسسىپ دىنىي
كۆچلەر جەدىتچىلەر بىلەن دۇشمەنلەشكەن، بۇ خىل قارشـ
لىشىش ئاقمۇھتە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ جەدىتچىلەرنى
باستۇرۇشىغا سەۋەب بولغان. شۇڭا، جەدىتچىلىك ھەرىكىتـ

نىڭ قىينىلىقى ھەمدە چىندا ئىسلاھات ۋە مەرپەتچىلىك
ھەرىكىتىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ
يەتكەن كىشىلەر تازا جانلىنىۋاتقان مىللەتچىلىك ھەرىكە-
تىگە يۈزلەنگەن. بۇ ھەرىكەت 1933 - يىلى قەشقەردە تىك-
لەنگەن «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بىلەن
نەتىجىلەنگەن. قەشقەردىكى جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ يې-
تەكچىلىرىنىڭ بىرى بولغان، 1920 - يىللاردا ئۆزبېكىس-
تاندا مۇھاجىر بولۇپ يۈرگەن ھاجى ئەلى «ۋاقىت» گېزىتە-
گى ئەۋەتكەن ماقالىسىدە، «ئۆتمۈشتە ئىلىم ۋە مەدەنىيەتنىڭ
مەركىزى بولغان ئانا يۇرتۇم نۇرسىز، يولسىز، سۇسىز قې-
لىپ خارابلىشىۋاتىدۇ»، دەپ يۇرتىدىكى جاھالەتتىن زارلە-
غان[9]. ئۇ «ۋاقىت» گېزىتىگە ماقالە ئەۋەتكەن[10] ئىكەن. ئەل-
ۋەتتە يائۇشېفنىڭ خەۋەرلىرىنمۇ كۆرگەن بولسا كېرەك. يا-
ئۇشېفنىڭ خەۋەرلىرىدە ئىشلىتىلگەن رۇسىيە تۈركلىرىنىڭ
نەشر ئەپكارىدا قوللىنىلغان جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم ۋە مىللەت
ناملىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆزلۈكىنى شەكىللەندۈ-
رۈشكە قانداق تەسىر كۆرسەتكەن؟ دېگەن مەسىلىگە كەلسەك:
غەربلىكلەرنىڭ ماقالىلىرىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن
سۆز جۇغراپىيەۋى ئۇقۇم سۈپىتىدە قوللىنىلغان، بۇ ئاتالغۇ
ئۇيغۇرلارغا سىرتتىن كىرىپ سىڭگەن، ئەمما بۇ ئاتالغۇنىڭ
ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىشى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام
جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىش[11]. بۇ ئاتالغۇ پە-
قەت تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى جايلارنى كۆرسەتكەن. ھا-
زىر ئۇيغۇرلاردىكى «ئالتە شەھەر» دېگەن ئۇقۇم بەزىدە «يەتتە
شەھەر»، «سەككىز شەھەر» دېگەن ئۇقۇملارغا ئالمىشىپ تۇ-
رىدۇ. مەركۇر بوستانلىق شەھەرلىرى قەشقەر، خوتەن، ئاق-
سۇدەك چوڭ شەھەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالسىمۇ، ئۇچتۇرپان،
پىچانداردەك كىچىك شەھەرلەرنى چوقۇم ئۆز ئىچىگە

ئېلىش - ئالماسلىقنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمايدۇ. ئابـ-
دۇقادىر دامولـلا 1915 - يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىغا ئەۋەتكەن
ماقالىسىدە «بىزنىڭ قوشنىلىرىمىز، شەرقتە ئاقسۇلۇقلار،
چىنلىقلار، شىمالدا قىرغىزلار، جەنۇبتا تىبەتلەر، غەربتە
بۇرۇندىن باشلاپ بىزلەرگە ئۇستاز بولۇپ، دىن ۋە مەدەنىيەت
ئۆگەتكەن پەرغانە ۋە بىزنىڭ ئەڭ مۇقەددەس مەدەنىيەتگاھـ-
لىمىز بۇخارائى شېرىپتۇر»،[12] دەپ بايان قىلغان، قەشقەردە
تۇغۇلغان ئابدۇقادىر دامولـلا ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئوخشاشلا
«ئالتە شەھەر»نىڭ بىرى بولغان ئاقسۇ ئاھالىسى «قۇش-
نا»لىقنىڭ نېرىسىغا ئۆتەلمىگەن. بەلكىم ئەينى چاغدىكى
كىشىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا «ئالتە شەھەر»، «ش ت» دېگەن ئا-
تالغۇلار ئۇلار ياشاۋاتقان بوستانلىقلار دائىرىسىدىن كەڭرەك
جۇغراپىيەۋى ئۇقۇم مەنىسىنى بېرەلمىگەن. بىراق، كېيىن-
چە ئۇلار «ش ت» دېگەن ئۇقۇمنى ئاكتىپلىق بىلەن قوبۇل
قىلغان. يائۇشېف «ش ت» دېگەن سۆزنى ئانچە ئىشلەتمىگەن.
كۆپ ئورۇندا «چىنىي تۈركىستان» يەنى «چىن تەۋەلىكىدىكى
تۈركىستان» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن، ئۇ يازغان ماقالـ-
لەرنى ئوقۇغان يەرلىك ئۇيغۇرلار بۇ يات ئاتالغۇنى غەلىتـ-
لىك ھېس قىلغان بولسىمۇ، ئىشقىلىپ ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان
زېمىننىڭ «چىنىي تۈركىستان»، «ش ت»، «تۈركىستان»»
دېگەن سۆزلەر بىلەن ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلگەن بولسا كې-
رەك. ئاشۇ جۇغراپىيەۋى ئۇقۇم دائىرىسىدە تۇرۇۋاتقان ئۇيـ-
غۇر قېرىنداشلارنى قوللاپ شۇنداق ئاتىغاندىمۇ، ئۇلاردا شۇ-
نىڭغا مۇناسىپ جۇغراپىيەۋى ئۇقۇمنىڭ بولماسلىقى ۋە نېمە
ئۇچۇن «ش ت» ئاتالغۇسىنى دۆلەت نامى سۈپىتىدە ئىشلەتـ-
كەنلىكىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ چۈشەنگىلى بولمايدۇ. ھازىر
بۇ ئاتالغۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ نىلىغا ئۆزلىشىش جەريانىنى

ئايدىڭلاشتۇرۇش شىنجاڭنىڭ يېقىنقى، ھازىرقى زامان تارى-
خى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ھەرىكىتىنى چىقىش قە-
لىپ ئويلاش مۇھىم تېما.

ئىزاھلار:

① ساۋادا مىنورۇنىڭ چوقان ۋەلىخانوفنىڭ تەكشۈرۈش سەپە-
رىنىڭ جەريانىنى تونۇشتۇرۇپ يازغان «يەتتەسۇدىن قەشقەرگىچە» دې-
گەن ماقالىسى (تاكى زاۋاياما ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يىللىق ئىلمىي
ژۇرنىلى، ئومۇمىي 41 ـ سان) بىلەن ئەخمەت كامال ھەبىبزادىنىڭ
پائالىيىتى ھەققىدە ئوئىشنىڭ «قەشقەردىكى جەدىنچىلىك ھەرىكە-
تى ـــ مۇساباي جەمەتى ۋە يېڭىچە مائارىپ» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن.

② سېرگېي زېنكوۋسكىي: «رۇسىيەدىكى پانتۇركىزم ۋە پان-
ئىسلامىزم»، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى، 1967 ـ يىلى ئىنگلىزچە
نەشرى، 114 ـــ 115 ـ بەتلەر؛ ئېدۋارد ئالۋورس: «قىرىم تاتارلىرىنىڭ
ھايات‌لىق كۈرىشى».

③ 2002 ـ يىلى قازاندا نەشر قىلىنغان «تاتار ئېنسىكلوپېدى-
يە سۆزلۈكى»دە نوشىروۋانىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق قىلىپ 1886 ـ
يىلى دەپ كۆرسىتىلگەن. ـــ ن ت.

④ ئالىيە مەدرىسەسىنى پۈتكۈزگەن كۆپ سانلىق ئوقۇغۇچىلار
ئوتتۇقۇچى بولۇپ، قازاقستان، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەۋەتىلگەن. يا-ئۇ-
شېڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى سايامەت قىلغان چاغدا، بىرقانچە شەھەردە نە-
لىم ـ تەربىيە پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇرۇمچىدىكى تاتارلار-
نىڭ پەرزەنتلىرى ئۈچۈن تەرتىپ مۇدىرىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان
زىننەتۇللاھ ئەپەندى جىگىتبايمۇ ئالىيە مەدرىسەسىنى پۈتكۈزگەن.

⑤ كومانسى خىسائو: «ئىنقىلابىي ئوتتۇرا ئاسىيا ـــ جەدىتچە-
لىك پورترېتى»، توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1996 ـ يىل
نەشرى، 56 ـــ 59 ـ بەتلەر.

⑥ بۇلار رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ نەشر ئە-
كىرى بولۇپ، مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن «ئايىنە»دۇر. «ئايىنە»دە-
كى ماقالىلەردە يائۇشېڭنىڭ ئىسمى ئېنىق يېزىلمىغان، پەقەت «ن.ي.»
دېگەن ئىككىلا ھەرپ يېزىلغان، بىراق «ن» ھەرپىنىڭ ئالدىغا «سەي-

ياھ» سۆزى قوشۇلغانلىقى ھەمدە ماقالىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا يا-
ئۇشېڭ ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ.

⑦ ئابدۇرەشىد ئىبراھىم 1907 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ئوتتۇرا ئا-
سىيا سایاھىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، 1908 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرى
قايتا قازاندىن يولغا چىقىپ، سىبىرىيە، موڭغۇلىيە، مانجۇرىيە، ياپو-
نىيە، كورىيە، چىن، سىنگاپور، ھىندونېزىيە، ھىندىستان، ئەرەب
يېرىم ئارىلىغىچە سایاھەت قىلغان. بۇ ھەقتە ئابدۇرەشىد ئىبراھىم
يازغان «ئالەمنى ئىسلام ـــ رۇسىيە تۈركلىرىنىڭ نەزەرىدىكى ياپونىيە-
نىڭ مېيجى دەۋرى» دېگەن كىتابىنىڭ ياپونچە تەرجىمىسىگە قارالسۇن.

⑧ بۇ كىتابنى ئاكىمۇشكىن پارسچە تېكىستى بىلەن رۇسچە
تەرجىمىسىنى قوشۇپ ئىزاھ يېزىپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇ پايدىلانغان
ئەسلىي كىتابنى ۋ.ۋ.بارتولد 1916 ـ يىلى تاشكەنتتە باقىجانباي دې-
گەن كىشى ساقلىغان كىتابلار ئارىسىدىمۇ ئۇچرىتقان. ئەجەبلىنەرلە-
كى، ئوخشاش ۋاقىتتا يائۇشېڭمۇ يەنە بىر قول يازمىنى تاپقان.

⑨ كوماتسىنىڭ كىتابى 123 ـــ 125 ـ بەتلەر.

⑩ ئوئىشنىڭ ماقالىسى 17 ـ بەت.

⑪ ھاجى مۇھەممەت نەۋرۇز ھاجى ئوغلى «قەشقەر» ـــ «ۋاقىت»
گېزىتى، 1914 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىكى سانى.

⑫ دامۇللا ئابدۇقادىر: «بايانى ھەقىقەت»، «شۇرا» ژۇرنىلى، ئو-
رېنبۇرگ، 1915 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشرى، 23 ـ سان.

⑬ ۋاڭ كى: «ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ھەققىدە تەتقى-
قات»، توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى ياپونچە نەشـ-
رى، 8 ـ بەت.

(ياپونچە «كوبى ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخشۇناسلىق يىللىق ژۇرنە-
لى»نىڭ 1998 ـ يىلى 5 ـ ئايدا نەشر قىلىنغان 31 ـ سانىدىن تەر-
جىمە قىلىندى).

مەركىزىي ئاسىيا

سىبىرىيە، بالقاش كۆلى، قىرغىز دالاسى، ئۇرال كۆلى، ھەزەر دېڭىزى، ئىران مەملىكىتى، ئافغانىستان، ھىندىستان، چىن ۋە موڭغۇلىيە بىلەن چېگراداش بۇيۇك بىر ئۆلكىدە بىرنەچچە ئەسىرلەر بويى تۈرك ۋە موڭغۇل خەلقلىرى ھۆكۈم سۈرگەنىدى. ئۇلار قۇرغان بۇ خانلىقلار ئاسىيا قىتئەسىدە ۋە بەلكى يەر يۈزىدىكى زور ھۆكۈمەت ۋە ئىمپېراتورلۇقلاردىن ئىدى. ئۇلار يەر يۈزىدە مەدەنىيەت ئاساسىنى قۇرۇپ، زىرائەت، تىجارەت ۋە سانائەتتە پۈتۈن دۇنيا خەلقلىرىدىن ئۈستۈن چىققان، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغانىدى. بۈگۈنكى كۈندە مەدەنىيەت جەھەتتە دۇنيادا بىرىنچىلىكنى ئالغان ياۋروپالىقلار ئۆتمۈشتە مەركىزىي ئاسىيانىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە ئۇلۇغلۇقىغا ئەسىر ئىدى. ھازىر بولسا شۇ ياۋروپالىقلار مەركىزىي ئاسىيىدىكى ئاسارئەتىقىلەرنى تېپىش ئۈچۈن ئۆز ئىچىدىن مۇتەخەسسىس، ئالىملارنى ئەۋەتىپ تۇرماقتا ۋە شۇ بولدا مىڭلاپ ۋە مىليونلاپ پۇل سەرپ قىلماقتا.

دېمەك، مەركىزىي ئاسىيا يەر يۈزىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەسلىي يۇرتلىرىدۇر. ئۆتمۈشتىكى تۈرك خانلىقلىرى ئۇزاق ياشىيالمىدى، مۇنقەرز بولدى. بۇ خانلىقلار ھالاك بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يۇرتلارنىڭ نامى يوقالمىدى. بۈنىڭدىن كېيىنمۇ يوقالمايدۇ ۋە مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ.

ئۇغۇز شۇنداق، لېكىن بىز تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بۇ ھەقتە كەڭ ۋە چوڭقۇر بولمايدىغان بىر قۇسۇر بار. ئۇ بولسىمۇ،

بۇ ئۇلۇغ يۇرتقا بېغىشلانغان مۇكەممەلرەك بىر تارىخ كىتابى يازالمىغانلىقىمىزدۇر. «تاتار تارىخى»، «ئوسمانلى تارىخى»، «قىرىم ۋە كافكاز تارىخى» دېگەندەك تۈركلەرنى توپلارغا ئايرىپ يېزىلغان ئۇششاق - چۇششەك تارىخلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمىي تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە بېغىشلانغان تارىخ كىتابى يوق دېيەرلىكتۇر.

مەركىزىي ئاسىيادىن چىققان ئاسارئەتىقىلەر بىلەن ياۋروپا مۇزېيلىرى توشقان. ئۇلار دائىم مەركىزىي ئاسىيادىن چىققان تەگمىشلەرنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ تۇرماقتا. ئۇنىڭدىن يىلى گېرمانىيەلىك بىر سەيياھ كونا نەرسىلەرنى ئىزدەش ئۈچۈن، مەركىزىي ئاسىيانىڭ كۆچا شەھىرىگە كېلىپ سەككىز ئاي تۇرغان. «مىڭئۆي» دېگەن يەرنى قازدۇرۇپ بەك كۆپ قەدىمىي ئەسەرلەر — تارىخىي يازمىلار، تاشتىن ياسالغان سۈرەت ۋە ھەيكەللەرنى تېپىپ ئەكەتكەن.

بۇنىڭدىن ئۇچ - تۆت يىل ئىلگىرى ياۋروپالىق سەيياھلار كېلىپ، كونا تۇرپاننىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى دەقيانۇس دېگەن ئەسكى شەھەر خارابىسىنى قېزىپ، نۇرغۇن نەرسىلەرنى تاپقان. ئەمما، بىزلەر يەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان ئەسەرلەرنى ئىزدەش تۈگۈل، يەرنىڭ ئۈستىدە تۇرغانلارنمۇ ساقلىيالمايمىز. بىزدە ئۇنچىلىك كۈچ - قۇۋۋەتمۇ يوق. قولىمىزدىكىلەرنىڭ ئۆزىنىلا يوقىتىپ قويماي تۇتۇپ تۇرالىساقمۇ بەك ئۇلۇغ ئىش قىلغان بولاتتۇق. سەمەرقەنتتىكى قەدىمىي تىلىك ئەسەرلەر، ئۆزكەنت ۋە توقماقتىكى 1000 يىللىق مۇنارلار يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىۋاتىدۇ.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئاسارئەتىقىلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كىچىكرەك بولسىمۇ، بىر جەمئىيەت تەشكىللەپ، شۇ جەمئىيەت ۋاستىسى ئارقىلىق مەزكۇر ئەسەرلەرگە مەخسۇس بىر مۇزېي ئېچىش ياكى كونا بۇيۇم ۋە

يازمىلارنى يىغىپ قويۇش كېرەك ئىدى. مەركىزىي ئاسىيادا تۇرك ۋە موڭغۇل خەلقلىرىگە تەئەللۇق تۇركچە ۋە مانجۇچە تارىخىي ئەسەرلەر كۆپ تېپىلىدۇ.

مەركىزىي ئاسىيادا بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئەڭ قىممەتلىك ۋە ئەھمىيەتلىك بىر نەرسە بارکى، ئۇ بولسىمۇ تىلدۇر. يۈزدە بىر پىرسەنت پارسىي، ئەرەبىي، چىنچە ۋە موڭغۇلچە سۆزلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەڭ ساپ تىل ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى دېسەم، ھەرگىز خاتا سۆزلىگەن بولماسمەن. پارس تىلى ناھايىتى قەدىمىي بىر تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىككىنچى بىر تىل ئارىسىغا قىستۇرۇلۇپ كىرىشى تەبىئىيدۇر. بۇنىڭدىن رۇس ۋە فىرانسۇز تىللىرىمۇ ئۇلۇشسىز قالمىغان. يەكشەنبە، دۈشەنبە، سەيشەنبە، چاھارشەنبە، پەنجىشەنبە... بىزلەر كۈن ئىسىملىرىنىمۇ ئۇنتۇغاندۇرمىز.

بۇنىڭ مۇنداق بولۇشى، يەنى ئۆز تىللىرىمىز ئۇنتۇلۇپ، پارسچە، ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئارىلىشىشى ئۆز بوشاڭلىقىمىزدىندۇر. بىزنىڭ بەزىبىر مۇتەئەسسىپ سوپىلىرىمىز ئىشنى تەتۇرسىگە بۇراپ، بۇزۇقچىلىققا تارتىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۆز تىلى بار تۇرۇقلۇق، پارسچە ۋە ئەرەبچە ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلىشىدۇ.

شۇنداق، بۇ ھەقتە ئۇيغۇرلارغا رەھمەت ئوقۇشقا تېگىشلىكمىز. بۇلار ئۆز تىللىرىنى، ئۆز ئۆرپ - ئادەتلىرىنى سۆيىدۇ. بۇلار دوراشقا قىزىقمايدۇ. شۇڭلاشقا بۇلاردا قەدىمىي تىل ۋە قەدىمىي ئادەتلەر بەك ياخشى ساقلانغان.

ئۇنتۇلغان سۆزلىرىمىزنىڭ تېپىلىشى پارسىيلاشقان، ئەرەبىيلىشىپ قېلىپتىن چىقىپ بۇزۇلغان تىلىمىزنى تۈزىتىشنىڭ مۇمكىنلىكى مەركىزىي ئاسىيادا ئوچۇق ۋە روشەن بىلىنىدى.

شۇنداق بىر زامان كېلىدۇكى، تىلىمىز تۈزىلۇر. بەلكىم

كى، ئۇ چاغدا مەركىزىي ئاسىيامۇ ئىنگلىزىكى هالىغا كېلۇر.
مەركىزىي ئاسىيا! مەركىزىي ئاسىيا! مەركىزىي ئاسىيا!
سەن بىزنى ئۇنتۇما، بىزمۇ سېنى تىلسىمىزدىن چۈشۈر -
مەي، زىكرىڭ بىلەن مەشغۇل بولايلى.

نوشىرۋان يائۇشېف، كۇچا

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى
4 — 8 - سانلىرى، 110 — 111 - بەتلىرىدىن)

پىرى بايىنىڭ ئېلى باي

بۇ ماقال ئېيتىلغان زامانىغا قارىغاندا بەك توغرا، بەك لايىق ۋە بەك تەبىئىيدۇر. بىراق، بۇ ماقال بەدەۋىلىك زامانىدا ئېيتىلىپ قالغان بولسا كېرەك. چۈنكى چارۋىچىلىقتىن باشقا هۈنىرى بولمىغان خەلقلەرنىڭ بايلىقلىرى يەر بايلىقىدۇر، توغرىسى، يەرنىڭ كەتمىكى بىلەن مۇتاناسىپ بولۇشى بەلگىلىك. بۇنىڭغا مىسال كېرەك بولسا، قىرغىز - قازاقلار تۇرمۇشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

قازاقلار يەرلىرى كەڭ ۋە باي زامانلاردا ناهايىتى باي بولۇپ، راهەت - پاراغەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. يەرلىرى قولدىن كېتىپ ئازابغىنىدەك، تۇرمۇشلىرىمۇ قىسىلىپ چەكلىنىشكە باشلىدى. مال ئازايدى. كىگىز ئۆيى ئىچىدە، سايىدە كېرىلىپ ئولتۇرۇپ، قورساق تويغۇزۇپ، گۆش يەپ، قىمىز ئىچىشلەر شېرىن چۈشتەك ئېغىزدا قالدى. ئۆمرىدە بىرەر قېتىممۇ خەقنىڭ ئىشىنى قىلىپ كۆرمىگەن، هەتتا ئۆز ئىشلىرىنىمۇ قىلىشتىن ئېرىنىدىغان ئەركەكلەر ياۋاشلىشىپ، مۇهاجىر رۇسلارغا قارا ئىشچى بولۇپ، خىزمەتكە كىرىشكە باشلىدى. ئاچ قورساق يۇرۇشكە بولمايدۇغۇ ئاخىر! بىرلا مال بېقىشنىڭ ئۆزى بىلەن قورساق تويمايدۇغۇ! زامانلار ئۆزگەردى. كىگىز ئۆيدە يانپاشلاپ يېتىپ، قورساق تويغۇزۇشقا مۇمكىن بولماي قالدى.

بۇ يەر — ئالتەشەھەرنىڭ يېرىمۇ ئاز ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ، خەلقى كۆندىن - كۈنگە نامراتلىشىپ، قەددى پۈكۈلۈپ، ماڭقۇرت بولۇشقا باشلىدى. نېمىشقا شۇنداق بولىدۇ؟

ياق، يۇقىرىقى ماقال توغرا ھەم مۇشۇ زامانغىمۇ لايىق. پەقەت بۇ ماقال ئازراق شەرھى ۋە ئىزاھقا موھتاج.

«يېرى باينىڭ ئېلى باي» دېگەن سۆز بۇرۇنقى زامانلاردا مۇتلەق شۇنداق مەنىدە ماڭسىمۇ، بۇ زامانغا بىر شەرت بىلەن تەتبىق قىلماي بولمايدۇ. يەنى «يېرى باينىڭ ئېلى باي بو-لۇر»، ئەگەر ئۇنىڭدا ئىلىم ۋە تېخنىكا بولسا. بۈگۈنكى دەۋردە يەر ھەرقانچە كەڭ بولسىمۇ، لېكىن ئۆتمۈشتىكىدەك ئۇنچىۋالا كەڭ ئەمەس. بەس، چارۋىچىلىق، تېرىقچىلىق بە-لەنلا باي بولۇش مۇمكىن ئەمەس.

مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ مۇشۇ كۈنگىچە ئۆز قوللىرى بىلەن ئىشلىنىۋاتقان پۈتكۈل لازىمەتلىكلىرى بۈگۈنكى كۈن-دە پۈتۈنلەي ئېتىبارىدىن قالدى. زاۋۇت ۋە فابرىكا ماللىرى كېلىپ نەپسىلىكى ۋە ئەرزانلىقى بىلەن ئالدىغا ئۆتۈپ خەلق-نى ئۆزىگە قاراتتى. قول ئىشلىرىغا خېرىدار ئازايدى. شۇ سەۋەبلىك قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ بازىرى ئۆلدى. يۇرتقا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ بارچىسى ئاقچا ھېسابىغا كېلىدىغان بولدى. بىراق قولدا پۇل يوق. پۇل كېلىدىغان يوللارمۇ قۇم باسقاندەك ئېتىلدى. مانا شۇ سەۋەبلىك «بايلىق»مۇ مەركىزىي ئاسىيالىقلارغا ئارقىسىنى قىلىپ، ھۈنەرلىكلەرگە يۈز كۆر-سەتمىكە باشلىدى.

دېمەك، يەرنىڭ بايلىقىدىن پايدىلىنىپ بېيىش ئىلىم ۋە تېخنىكىغا باغلىق ئىكەن. ئەگەر بۇ ماقال ياۋروپالىقلار-نىڭ ئاغزىدىن چىقىپ، شۇلارنىڭ ئۆزىگە قارىتا ئېيتىلغان بولسىدى، ئۇ چاغدا بۇ سۆزنى ئىزاھلاپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورنى قالمىغان بولاتتى.

«يېرى باي» دېگەندە، ئۇ يەرنىڭ تېرىقچىلىقتىكى ھو-سۇلدارلىقلا ئەمەس، بەلكى سانائەت جەھەتتىكى مەدەن باي-لىقىمۇ نەزەرگە ئېلىنىشى كېرەك. مۇشۇنداق چۈشەندۈرگەن-

دىلا، ئاندىن بىز مۇسۇلمانلارنىڭ يېرىمىز باي بولسىمۇ، لې-كىن ئۆزلىرىنىڭ گاداي ۋە موھتاجلىقتا قېلىشلىرىنىڭ سەۋەبى ئوچۇق مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى بىزدە ئىلىم - تېخنە-كا يوق. يەرنىڭ بايلىقىدىن پايدىلىنىشقا، ئۇنىڭدىكى پايدە-لىق نەرسىلەرنى تونۇش ۋە بىلىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە ئىلىم كېرەك. بەس، شۇڭا ماقالنىڭ ھېچقانداق نامۇۋاپىق يېرى يوق.

مانا ئالتەشەھەر، بۇ يەر دۇنيا يارىتىلغاندىن بېرى ئۆ-زىنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرى بىلەن تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ يەردە ئال-تۇن، كۈمۈش، قوغۇشۇن، مىس، تۆمۈر، يەر كۆمۈرى، نېفىت ۋە كىرسىن بار. تۇپرىقى پۈتۈنلەي مۇنبەت بولمىسىمۇ، سۇ-يىنىڭ موللۇقى، ھاۋاسىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن كېۋەز، بۇغدايدىن تارتىپ تۈرلۈك ئاشلىق، مېۋە - چېۋە، يەل - يې-مىشلەر چىقىپ تۇرىدۇ. دېمەك، يەر باي، بىراق ئادەملىرى بەك پېقىر ۋە موھتاجدۇر. تېرىقچىلىقنى ئاز قىلىدۇ. ھۇ-رۇنلۇق، ئىشسىزلىقنى ئۆزلىرىچە پەزىلەت دەپ بىلىشىدۇ. قارنى ئاچ تۇرسىمۇ، يەنىلا قىنىغىيىپ يېتىشنىلا ياقتۇرىدۇ. بۇلار ئىلىم ۋە تېخنىكىدىن بەك قۇرۇق قالغان. ھەتتا باشلانغۇچ مەكتەپلەرمۇ يوق. مانا شۇ سەۋەبلىك يەرنىڭ ئاس-تىدىكى بايلىقلار يەر ئوستىگە چىقالمايدۇ. بۇنى مۇسۇلمانلار بىر ياقتا تۇرسۇن، چىن ھۆكۈمىتىمۇ قىلالمايدۇ.

يۇقىرىقى گىلەم توقۇش، مىستىن چەينەك، چۆگۈن يا-ساشنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىكى يوقنىڭ ئورنىدا، بۇ يەردىكى بارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى رۇسىيەدىن كېلىدۇ.

چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانسىمۇ، يۇ-قىرىدا ئېيتقاندەك ئازلىقى تۇپەيلىدىن پەقەت ئاچلىقتىن ئۆلمەسلىككىلا ئارا تۇرالايدۇ.

مانا شۇ سەۋەبلىك (قولىدا تېخنىكىسى بولمىغاچقا) يېرى شۇ قەدەر باي بولسىمۇ، ئۆزلىرى ئاچلىق، نامراتلىق ۋە زەبۇنلۇقتا ياشايدۇ، يېمەك - ئىچمەك بەك ئەرزان، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بولسا قىممەت.

ھەممىدىن يامىنى، خوتۇن - قىزلارنىڭ ئۆمۈرلىرى بەك خارلىقتا ئۆتىدۇ:

سەبىي قىزلارنى سەككىز - توققۇز يېشىدىلا ئەرگە بېرىدۇ. 12 — 13 ياشقىچە ياتلىق قىلىنمىغان قىزلار ئەيىب-لىك سانىلىدۇ. بىر قىز بىر ئەردە بىر ئايدىن ئارتۇق تۇرالمايدۇ. بىر ئەر، ھالى يەتسە يىلىغا 40 — 50 قىزغا ئۆيلىنىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئەرسىز قالغان خوتۇنلار بەك كۆپ ئۇچرايدۇ. بالىلىق ئاياللارغا ياش بولسىمۇ ئەر چىقمايدۇ. بەك كۆپ قىزلار مۇساپىرلاردىن ھامىلدار بولۇپ قالىدۇ. ئۇلار كۇنىگە ئۇچ - تۆت تىيىنغا مويكىلاردا يۇڭ يۇيۇپ، ئىشلەپ بالىلىرىنى ئۆزلىرى تەربىيەلەيدۇ!

ئەگەر قولىدا ئىلىم - تېخنىكىسى بولغان بولسىدى، يەرلىرى باي بولغاندىكىن ئەرلىرىمۇ باي بولغان بولاتتى.

نوشىروان يائۇشېف، كۇچا

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۇنىدىكى 6 — 8 - سانى، 168 — 169 - بەتلىرىدىن)

ئۆلۈكتىن ياردەم كۈتۈش

تەسەۋۋۇپ ئەھلى ئارىسىدا پارسىي شېئىرلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان بېدىل ھەزرەتلىرى بۇ ھەقتە نېمە دەيدۇ:

ريش كاوى چيست اميد بىز مردكان،
زين مز ارت انكه چيزى يافت جز نبش نيست

تەرجىمىسى:
ئۆلۈكلەردىن ياردەم كۈتۈشتەك ئەخمەقلىق بولۇرمۇ؟
كېپەن ئوغرىسىدىن باشقا ئادەم قەبرىدىن نېمە تاپسۇن؟

بۇخارا ۋە مەركىزىي ئاسىيا موللىلىرى بېدىل شېئىرلىرىنى ھەرقانچە سۆيۈپ ئوقۇسىمۇ، ئۇنى قۇرئان ئايىتى باراۋىرىدە كۆرۈپ مۇتالىئە قىلسىمۇ، نېمە سەۋەبتىندۇر، قەبرىدىن ياردەم سوراش ھەققىدىكى يۇقىرىقى شېئىرىنى كۆزى كۆرمەيدۇ، كۆرسىمۇ ئوقۇمايلا قويىدۇ. ئەگەردە كۆرگەن، ئوقۇغان بولسىدى، «شۇرا»دا قەبرىلەردىن ياردەم سوراشنىڭ يارىماس ئىش ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ئەقلىي ۋە نەقلىي دەلىللەر بىلەن ئېيتىلغان سۆزلەرگە قارشى تۇرمىغان بولاتتى، ئەكسىچە، تەنقىد قىلغانغا تەشەككۇر ئېيتقان بولاتتى.

ئاتا - بوۋىلاردىن قالغان قائىدىسىز ئادەت ۋە بۇزۇق ئېتىقادلارنى كۆڭۈلدىن سۈپۈرۈپ چىقىرىپ تاشلاش ئۇچۇن خېلى كۈچ كېرەك.

باش ئاغرىسىمۇ قەبرىگە، كۆز ئاغرىسىمۇ قەبرىگە يۈگۈرىدۇ. بالىلىق بولساڭمۇ قەبرىگە، بالا تاپالمىساڭمۇ قەبرىگە چاپقان، بالا كەلسىمۇ شۇ قەبرىگە، قازا كەلسىمۇ شۇ قەبرىگە بارغان. مەكتەپمۇ شۇ يەر، مەدرىسەمۇ شۇ يەر. تېۋىپمۇ شۇ يەردە، مۇدەررىسمۇ شۇ يەردە....

ئۆلۈكلەردىن، قەبرىلەردىن يارەم تىلەش، ئۇنىڭدىن ئۆز ھاجەتلىرىنى سوراش چىنلىقلاردىن كەلگەن بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ ئىش چىن ۋە موئجىزىلاردا كۆچلۈك. بۇ ئىشنى ئۆسۈۋاتقان بىر تېرەككە ئوخشاتساق، چىنلىقلار ئۇنىڭ تومۇرى، ئالتەشەھەر ئەھلى ئۇنىڭ ئۆزىكى، غەربىي مەركىزىي ئاسىيا شېخى، تاتارلار ياپرىقى ياكى شاخنىڭ ئۇچى دېيىشكە لايىقتۇر.

قىسقىسى، خۇراپەت ۋە باتىل ئېتىقادلارغا بېرىلىشنىڭ سەۋەبى نادانلىق ۋە جاھالەت بولسا كېرەك. چىنلىقلار بىلەن مەركىزىي ئاسىيالىقلاردىكى ئەپسانە ۋە خۇراپاتلىقتىن مەدەنىي ۋە مەرىپەتلىك مىللەتلەرنىڭ ئوچ ـ تۆت ياشلىق بالىلىرىمۇ قاقاھلاپ كۈلۈشىدۇ.

بۇلار ئادەمنىڭ چۈشىگىمۇ كىرىپ چىقمايدىغان ئىشلارنى قەتئىي رەۋىشتە «شۇنداق بولغان، مۇنداق بولغان» دەۋېرىدۇ ھەمدە شۇنداق يالغانلارغا ئۆزلىرى ئىشىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ئۆلۈكتىن يارەم كۈتۈشى ئادەتتىكى بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ.

نوشىروان يائۇشېف، كۈچا

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى 7 ــ 8 ـ سانى، 206 ـ بەتتىن)

ئالتەشەھەر تۇركلىرى تۇرمۇشىدىن (1)

بۇ يەردىكى تۇرمۇشنى ئىككىگە ئايرىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ: بىرى ئەرلەر تۇرمۇشى، يەنە بىرى خوتۇن ـ قىزلار تۇرمۇشى.

ئەرلەرنى غايەت ساددا ۋە تۆز بولغانلىقى ئەكسىچە، خوتۇن ـ قىزلارنى بەك قائىدە ـ يوسۇنلۇق، تەكەللۇپى تولا.

ئەرلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز قوللىرىدا ئىشلەنگەن نەرسىلەر بولۇپ، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ كىيىملىرى پۈتۈنلەي رۇس ماللىرىدىن ئىبارەت. بۇ يەردىكى خوتۇن ـ قىزلار تاپقان ـ تەرگىنىنى ئۈستىبېشىغا خەجلەيدۇ. ئالتۇن ھالقىسى، كۈمۈش بىلەزۈكى، بېش ـ ئالتە دانە ياخشى چاپىنى بولمىغان خوتۇن ـ قىز ئادەم قاتارىغا كىرەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بارلىق پەزىلەت، پۈتكۈل بەخت ـ سائادىتى، كامالىتى يالغۇز كىيىم بىلەنلا ئۆلچىنىدۇ.

باشلىرىغا ئەرلەردەك دوپپا ۋە تۇماق كىيىپ يۈرىدۇ. ئاياغلىرىدا ئېگىز پاشنىلىق ئاياغ ۋە قونچلۇق ئۆتۈك بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كىيىملىرى پۈتۈنلەي چىنچىدۇر.

يۈزلىرىگە ئۇپا ـ ئەتىلىك سۈرۈپ، كالپۇكلىرىنى قىزىل بويايۇ يۈرىدۇ. قىسقىسى، ياسىنىش ـ تارىنىشتا ھېچ نۇقسان يوق.

كوچىدا يۈرگەندە يۈزلىرىگە «چۈمبەل» دېگەن ئاق تورنى يېپىپ، تۇماقنىڭ ئاستىدىن ئاپئاق لېچەكنى چىقىرىپ، ئارقىغا تاشلاپ ماڭىدۇ. لېچەك دېگەن چىملىدىقتەك ئاق ۋە

يۈپقا نەرسىدىن ئىبارەت بولۇپ، باشتىن - ئاياغقىچە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. يۈرگەندە مۇمكىنقەدەر كىشىلەرنى قىزىقتۇرۇشقا تىرىشىدۇ.

خوتۇن - قىزلار بېزەككە ئامراق بولغاندەك، ئەرلىرىمۇ شۇنداق پۈزۈر كىيىنگەن يورغىلاپ يۈرگۈچى قىزلارغا ۋە يورغا ئاتلارغا ئامراق كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە خوتۇننى كۆپەك ئېلىش سۈننەت ۋە بىرىنچى دەرىجىلىك ساۋابلىق ئىش. ئاشۇ خىل ئېتىقادنىڭ سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، بۇ يەردە ئۆمرىدە 100 دىن ئارتۇق قىزغا ئۆيلەنگەن كىشىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. خوتۇن - قىزلارنى ئۇرۇپ - سوقۇش، ئاغزىدىن قان كەلگۈچە قىيناش ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ نەزەرىچە: بالىلىق قۇت - سائادەت ۋە بارچە يېتۈكلۈك كۆپەك خوتۇن ئېلىپ ئۇلارنى قاتتىقراق قىيناشتىدۇر.

خوتۇن - بالىلىرىنىڭ كۈندىلىك رىزقى ئۈچۈن 16 پۇل (ئۇچ تىيىن) بېرىپ، ئۆزلىرى كۈندۈزى ئاشخانىلاردا تاماق يەپ، كېچىلىرى مەسچىتلەردە سورۇنلىرىدا كەيپ قىلىپ يۈرۈشىنى مۇستەھەپ دەرىجىسىدە ياخشى ئىشلاردىن دەپ بىلىدۇ.

مەيلى شەھەرلەردە بولسۇن، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن، كوچىلار بەك تار ۋە ئەگرى - بۈگرى بولىدۇ. بۇنى چىڭ ئىقلار بۇخارادىن ياكى بۇخارالىقلار چىنلىقلاردىن ئالغانمۇ؟ ھېچ بىلەلمىدىم. شۇنداقتىمۇ چىن بۇخارادىن قېرى بولغاندىكىن، بۇ ھەقتە ئۇنىڭ ئۇستاز بولۇشى ئېنىق.

ئۆيلەر لايدىن ياسالغان بولغاچقا، ئۆرۈلۈپ كېتىدىغاندەكلا كۆرۈنىدۇ. يۇرتتا زىننەت ۋە كۆركەملىك يوق. ئۇستىدىن قارىسا، زور بىر قەبرىستانغا ئوخشايدۇ. ئۆيلەر بىر - بىرىگە تۇتاش سېلىنغاچقا، ئىشىك ئالدى ئوچۇق تۇرمايدۇ. شۇڭلاشقا دېرىزە ئورنىتىشقىمۇ ئورۇن يوق. دېرىزىمۇ ئور-

ناتمايدۇ. ئۆينىڭ ئۆگزىسىدىكى كىچىككىنە بىر تۆشۈكتىن ئازراقىنە يورۇق چۈشۈپ تۇرىدۇ. ئۆي ئىچى قۇياش نۇرى كۆرمەيدۇ. ماڭدا - تاپسىلىرى لايدىن بولىدۇ. قىش خېلى سوغۇق بولسىمۇ، مەش قويۇلمايدۇ. پەنجىرە قويۇلمايدۇ. شۇڭا قۇياش نۇرىمۇ چۈشمىگەنلىكتىن ھاۋا بۇزۇلۇپ، ئۆي ئىچى سېسىپ تىنچىق بولۇپ كېتىدۇ.

ئىچۈانقان سۇلارغا تۇرلۇك پاسكىنا نەرسىلەر تاشلىنىدۇ، يازلىقى كىر - قات يۇيۇلىدۇ.

دۇئانىلەر

بۇ يەردە دۇئانە ۋە قەلەندەر بەك كۆپ. تەپسە تۇمۇر ئۇزۇگىدەك، ئۇرۇشسا بەش كىشىنى بىردىن سېلىپ يىغىشتۇرغۇدەك تېنى تازا ياش - ياش يىگىتلەر دۇئانىلىككە بېرىلىپ، كوچا - كوچىلاردا تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرىدۇ. بۇ دۇئانىلەر ئارىسىدا بەك ئوساللىرىمۇ بولىدۇ. بىرەر كىشىگە ئاچچىقى كەلسە، كوچىدىكى ئۇششاق بالىلارنى قىينايدۇ. نان ساتقۇچى ئاياللارنىڭ نانلىرىنى بۇلاپ يەيدۇ، سۇتچى خوتۇنلارنىڭ سۈتىنى ئىچۈالىدۇ. ئوتۇنچىلارنىڭ ئوتۇنىنى تارتىۋېلىپ قالايدۇ.

بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى دۇئانىلەرنىڭ قارغىشىدىن بەك قورقىدۇ. شۇڭا ئۇلارغا ھېچنېمە دېيەلمەيدۇ. ئۇلارنى ھەقىقىي مەجنۇن (ئاشىق ياكى سارىڭ) دەپ ئويلايدۇ. بىراق، ئەملىيەتتە ئۇلار مەجنۇنمۇ ئەمەس، دۇئانمۇ ئەمەس، پەقەتلا ھۇرۇنلۇق ۋە بىكار تەلەپلىكىدىن — ئىشتىن قورقانلىقىدىن شۇنداق قىياپەتكە كىرىۋېلىپ يۈرىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى پۇتۇنلەي ئاندىن تۇغما يالىڭاچ پېتى يۈرىدۇ.

مەددا ھالار

بۇ يەرنىڭ مەددا ھالىرى كوچىلاردا «ئابا مۇسلىم» قىسسەسىنى سۆزلەيدۇ. «رۇستەم» ۋە «ئاپراسىياپ» قىسسىلىرىنى ئوقۇيدۇ. يەرلىك خەلق ئۇنداق قىسسىلەرنى بەك ئىنتىلىپ ئاڭلايدۇ. لېكىن گېزىت ئوقۇمايدۇ ۋە گېزىتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنمۇ بىلمەيدۇ. مەتبۇئات يېڭىلىقلىرىدىن قىلچە خەۋىرى يوق. 2000 يىلدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان يالغانلاردىن، خام خىيال ۋە خۇراپاتتىن لەززەتلىنىدۇ.

پەن ـ ماۋارىپ، پەن ـ تېخنىكا، جەمئىيەت، مەدەنىيەت، ئىنساپ ـ ئادالەت، مىللەت ۋە مەنۇىيەت، دىيانەت، شەرىئەت، مەسلىھەت ۋە كېڭەش، چىرايلىق مۇئامىلە ۋە چىرايلىق دوست ـ ئاغىنىدارچىلىق، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش، مەكتەپ ـ مەدرىسە، مىللىي مەتبۇئات، مىللىي ئەدەبىيات دېگەندەكلەرنى بىلمەيدۇ. دىنىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى چۈشەنمەيدۇ. پۈتكۈل تۈرمۇشى قۇرۇلغان، ئارزۇلىغان شامال چىقسا، ھازىرلا توزۇپ كېتىدىغاندەك ئارزۇلا تۇرىدۇ.

چەنتو

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئۆزلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكلىرىنى بىلمەيدۇ. «سىز كىم بولىسىز؟» دەپ سورىسا، «چەنتو بولىمىز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

چەنتو ـــ چىنلىقلار تەرىپىدىن بېرىلگەن ئات بولۇپ،

«يۆگىمە باش» دېگەن مەنىدە. چىنچە «چەن» ـــ ئۇرالغان، «تو» ـــ باش دېگەن سۆزدۇر.

چىنلىقلار ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى تۆڭگانلاردىن باشقا بارلىق مۇسۇلمانلارنى «چەنتو» دەپ ئاتايدۇ.

بۇ يەردە مىللىي تارىخ، ئانا تىلى ۋە مىللىي ئەدەبىيات ئوقۇتىدىغان مەكتەپ ـ مەدرىسىلەر يوق. بولسىمۇ بۇخارا ئۇسۇلىدا. مانا شۇ سەۋەبلىك ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي يۇرۇشىدۇ. بۇ يەردە ئۆز ئانا تىلىدا توغرا يازالايدىغان ۋە ئوقۇيالايدىغان ۋە مىللىي تارىختىن خەۋەردار بىرمۇ كىشى يوق. پەقەت كاشغەرلىك دامولا ئابدۇقادىر ئەپەندى بۇنىڭدىن مۇستەسنادۇر.

ـــ سىز كىم؟

ـــ ئەلھەمدۇلىللاھ چەنتو.

مانا جاھالەت دېگەن.

بۇلار ئۆزلىرىنى «چەنتو» دەپ بىلگىنىدەك، رۇسلار مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۆزبېكلەرنىمۇ «ئەنجانلىق» دەپلا ئاتايدۇ. بۇ ئىككى خەلقنىڭ ئارىسىدا قېرىنداشلىق نىشانى كۆرۈنمەيدۇ. قېرىنداشلىق بىر ياقتا تۇرسۇن، ئارىلىرىدا دۇشمەنلىك ھۆكۈم سۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى شۇ قەدەر يامان، شۇ قەدەر سوغۇقكى، خۇددى مۇز بىلەن تۇز.

بۇلار ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك ياقۇپبەگ ۋاقتىدا تۇغۇلغان. چۈنكى ياقۇپبەگ مەركىزىي ئاسىيالىق، چەنتولارنىڭ تەبىرچە ئەنجانلىق ئىدى. بۇنىڭدىن 50 ـــ 60 يىل ئىلگىرى رۇس مەركىزىي ئاسىيا ئۆزبېكلىرى بىلەن ئالتەشەھەرلىكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ مۇستەقىل بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش نىيىتى بىلەن بولسا كېرەك، چەنتولارنى ئۆز ئىدارىسى ئاس-

تىغا ئالماقچى بولدى. لېكىن چەنتولار باش ئەگمىدى. ئاردىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلاندى. ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرى چەنتولارنى قىردى، قەتلىئام قىلدى. ياقۇپبەگ ھەرقانچە تىرىشسىمۇ مەقسىتىنى ئۇقتۇرالمىدى. چۈنكى چەنتولاردا ئۇنى چۈشەنگۈدەك ئاڭ يوق ئىدى. نادان خەلقنى ئۇيۇشتۇرماق قۇمدىن ئارقان ئەشكەندەك قىيىن بىر ئىش. توغرا، ئۇلار سوقۇشتىن كېيىن ياقۇبەگكە بويسۇندى، لېكىن ئۆز پايدىلىرىنى بىلىپ ئەمەس، بەلكى ياقۇپبەگنىڭ تايىقىدىن قورقۇپلا باش ئەگدى.

ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئىشى ئاساسسىز ئىدى. ئۇ ئۇلارنى ئادەم قىلىشى، ئۇلارغا ئاڭ بېرىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ياقۇبەگنىڭ تەككەن دەرىخى يىلتىز تارتالمىدى. ياقۇپبەگ ئۆز لۇشى بىلەن تەڭ چەنتولار يۇز ئۆرۈدى. ياقۇپبەگ ئەشكەن ئارقان ئۇزۇلدى. مەنسەپ تەمەسى بىلەن ئۆزئارا قىرغىنچىلىق باشلاندى. بىرئاز تارتىشىش بىلەن جەڭگى ـ جېدەلمۇ بېسىقتى. ياقۇپبەگ قۇرغان نېگىز يىمىرىلدى. لېكىن ئىش ئۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمىدى. چەنتولار بىلەن ئەنجانلىقلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلدى، قېرىنداشلىق يىپى ئۇزۇلدى. مېھىر ـ مۇھەببەت ئوتى ئۆچۈپ ئارىغا سوغۇقلۇق چۈشتى.

مانا شۇنىڭدىن كېيىن باشلاندى دۇشمەنلىك.

ھازىرمۇ بۇ دۇشمەنلىك ئاسانلىقچە يوقىلىدىغاندەك ئەمەس.

قاچانكى بۇلار ئوقۇشقا باشلىسا، ئىپتىدائىي تەلىم بولسىمۇ يولغا قويسا، ئۆزلىرىنى تونۇسا، كاللىسىغا ئاڭ كىرسە، شۇندىلا يۈرەكتىكى «مۇز بىلەن تۇز» ئېرىسە ئېرۇر. ئۇنداق بولمايدىكەن، بۇ دۇشمەنلىك ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالىدۇ ۋە بارغانچە ئۇلغىيىپ، كۈچىيىپ باردۇ.

چەنتولارنىڭ رېئال دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقە ـ باغلى-

نىشلىرىنىڭ يوقلۇقى، خىيالىي، مەۋھۇم ۋە خۇراپات ئالـ-
مىدە قانداق پەرۋاز قىلىپ ئۇچىدىغانلىقلىرى ھەققىدە يېـ-
زىشنى كېيىنگە قالدۇرۇپ تۇرىمەن.

نوشىرۋان يائۇشېف، كۇچا

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى
8 ـ سانى، 232 ـ 233 ـ بەتلىرىدىن)

كۇچادا

«قۇرئان كەرىم»نى تەجۋىد قائىدىسى بىلەن ئوقۇش، قايسى زاماندا كىم تەرىپىدىن چىقىرىلغان؟ «من لم تجويدالقران فهواسم» سەھىھ ھەدىسمۇ؟ دۇرۇس ھەدىس بولسا «تەجۋىد»تىن قانداق مۇراد ھاسىل قىلىمىز؟ «ھەرپ ئۆزگەرسە مەنىسىمۇ ئۆزگىرىدۇ» بولغاندا، تەجۋىدچە بەك كۆپ ھەرپ ئۆزگەرتىلىدۇ. بەزى ھەرپلەر پۈتۈنلەي ئالمىشىدۇ. بۇ سوئالغا ئەرەبىيات ئالىملىرىدىن جاۋاب كۈتىمەن.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى 8 ـ سانى، 254 ـ بەتتىن)

دىن ئالىملىرى ئارىسىدا

«خەلق نەزەرىگە»[1]، «ئۇفاق پىكىرلەر»[2] دېگەن كىتابلار يېڭىلا قولۇمغا تەگدى. ھەۋەس ۋە لەززەت بىلەن ئوقۇپ چىقتىم. لېكىن «دىنىي تەدبىرلەر»[3] دېگەن كىتابنى ئۇچراتالمىدىم.

«خەلق نەزەرىگە»نىڭ 92 ـ بېتىدە «ئىماندا، بولۇپمۇ ئىسلام ئەقىدىسىدە ئەڭ بۈيۈك ئەھمىيەتلىك ئىش ئىنسانىيەتنىڭ بۇ دۇنيالىقتىكى بەخت ـ سائادىتىگە ئاساس سېلىشتۇر. ئىسلامىيەت ئەقىدىسىنىڭ ئەڭ بۈيۈك ئەھمىيىتى باشقا ئەقىدىلەرگە سېلىشتۇرغاندىكى ئالاھىدىلىكى بۇ يەردە بولۇشى كېرەك. ئىمان دۇنيادا ئىنسانىيەتنىڭ پاكلىقىغا، ئىس-

① مۇسا جارۇللا بىگىيېفنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، تولۇق نامى «خەلق نەزەرىگە بىرنەچچە مەسىلە». 1912 ـ يىلى قازاندىكى «ئىلھىكتىرو ـ تىپوگرافىيە ئۇممەد مەتبەئەسى»دە بېسىلغان. 93 بەتلىك بۇ ئەسەردە ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئارقىدا قېلىش سەۋەبلىرى، تىل ۋە ئەدەبىيات مەسىلىلىرى، ئىمان بىلەن ئەقىلنىڭ مۇناسىۋىتى ھەم «قۇرئان كەرىم»نىڭ تەرجىمىسى ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرى شەرھلەنگەن.

② مۇسا جارۇللا بىگىيېفنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، تولۇق نامى «بۈيۈك ماۋزۇلاردا ئۇفاق پىكىرلەر». 1914 ـ يىلى سانكىت پېتېربۇرگدىكى «تىپ.م.ئا.مەقسۇتوف»دا بېسىلغان. بۇ ئەسەردە قازانلىق ئىسلاھاتچى ئۇلىما زىيا كامالنىڭ «دىنىي تەدبىرلەر» دېگەن كىتابى ۋە ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپقا قارشى كۆز قارىشىنى تەنقىد قىلىپ ھەم تەنقىدىي مەزمۇندىكى 23 ماقالىدىن تەركىب تاپقان، خىلاپەت، تەسەۋۋۇپ، مۇجىزە، مىراج ۋە مىراج ھادىسىلىرى، قۇرئان تەرجىمىلىرى ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرى شەرھلەنگەن.

③ زىيا كامالنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، 1913 ـ يىلى ئۇفادا بېسىلغان. ئىسلامغا ئۇيغۇن بولمىغان ئەقىدىلەرنى تازىلاش ئۈچۈن ھەربىر مىللەت «قۇرئان كەرىم»نى ئۆز ئانا تىلىدا مەنىسىگە يېتىپ تۇرۇپ ئوقۇشنى تەرغىب قىلغان كىتاب.

تىقامىتىگە، ئىمانىغا، ئىجتىھاتىغا، گۈناھىغا، ئىززىتىگە، سالاھىيىتىگە ئاساس بولالىسا، ئەنە شۇنداق ئىمان ئىسلامىيەت ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئەڭ ئىمانى بولىدۇ. ئاخىرەت سەمەرىسى بۇگۈنكى سائادەت يۇرتىدىن ئىبارەت بولۇپ، (ئەقىلسىز بۇ يۇرتنىڭ سەمەرىسىدۇر ياكى ،لائەقل لاھەققە) (ئەقىلسىز بۇ يۇرتنىڭ سەمەرىسىدۇر)دۇر. بەخت ـ سائادەتنى دەرۋىشلىك، مىسكىنلىكتىن، راھەتنى يوقلۇقتىن ئىزدەش ھىندىستان گادايلىرىنىڭ، بىراخمانلىرىنىڭ پەلسەپىسىدۇر. ھەر دىنىنىڭ ئەڭ بۈيۈك غايىسى مەبۇدىغا ئوخشىماقلىقتۇر. بىزنىڭ مەبۇدىمىز بۇتپەرەسلەرنىڭ مەبۇدىغا ئوخشاش جېنى يوق سەنەم (بۇت) ئەمەستۇر. بىزنىڭ مەبۇدىمىز مۇقتەدىر، سائى، ئەزىز، كەبىر، غەنى، كەرىم، مالىك، سەييىد، ئامىر، ھاكىم، ھېكىم، ئاللاھۇرەببۇلئالەمىن ھەزرەتلىرىدۇر. بىزدە ئىلىم، قۇدرەت، سانائەت، ئىززەت، بۈيۈكلۈك، بايلىققا ئوخشاش كامالەتلەرنىڭ بولۇشى دىنىمىز، ئىمانىمىزنىڭ ۋاستىسى بەلكى ئىشقا ئاشقۇسىدۇر. شۇ كامالەتلەرنىڭ ھەربىرى دىنىمىزنىڭ غايىسىدۇر، شەرئىتىمىزنىڭ يارلىقىدۇر. دىنىي تىلىنىڭ ئىقرارىغا، كۆڭۈلنىڭ ئىتىقادىغا ئۆي قىلماق ئاجىزلىق، دەرۋىشلىك پەلسەپىسىدۇر»، دەيدۇ.

بۇ سۆزلەرنىڭ توغرىلىقىغا گۇمانىم يوق.

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىدا ئۇ سۇپەتلەرنىڭ ھېچبىرى بولمىغانلىقتىن دىن، ئىمان، ئىقرار ۋە تەستىقا تېخىمۇ توغرىسى، دەرۋىشلىككە قالغانلىق بۇلارنىڭ ئارىسىدا نامراتلىق ۋە موھتاجلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقتىن ياش ۋە مەسۇم بالىلىرىنى، قىزلىرىنى 15 ــ 20 سومغا ياتلارغا سېتىشتەك ناچار ئىشلار بولۇۋاتىدۇ. بۇلار يۇقىرىدا دېيىلگەن سۇپەت ۋە پەزىلەتلەرگە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. دىن ئەزەلدىن كۆڭۈللىرىدىلا ساقلىنىدۇ، ئەمەلىيەتتە يوق. دىنىي، ئىلمىي، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي مۇئەسسەسىلەر تەسىس قىلىنمايدۇ.

مىللەت ۋە ئىسلامىيەت جانسىز، روھسىز قۇرۇق جىسىمدىنلا ئىبارەت.

دېمەك، بايلىقنىڭ پايدىسى، نامراتلىقنىڭ زىيىنى ئوپئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. شۇڭلاشقا بايلىقنى دىننىڭ ئاساسى، ئىمانىنىڭ تۈۋرۈكى دېسەك خاتا بولمىسا كېرەك. «خەلق نەزەرىگە» مۇ بۇنىڭ توغرىلىقىنى بەك ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

لېكىن، نېمە ئۈچۈندۇر. مۆھتەرەم ئالىم مۇسا[1] ئەپەندى

① مۇسا جارۇللاھ ــ (1875 ــ 1939) دادىسىنىڭ ئىسمى يارۇللا (يارۇللا قىپچاقچە جارۇللاھ تەلەپپۇز قىلىنىپ ئومۇملىشىپ قالغان) ئانىسىدىن باشلانغۇچ بىلىملىرىنى ئۆگەنگەندىن كېيىن، 13 ياشقا كىرگەن يىلى قازاندىكى كۇلبويى مەدرىسىسىگە بارىدۇ، كېيىنچە بۇخارالارغا بارىدۇ. بۇ يەردە ئەرەبچە، پارسچە ۋە باشلانغۇچ ئىسلام بىلىملىرىنى ئۆگىنىدۇ. 1896 ـ يىلى رۇسىيەگە قايتىپ كېلىدۇ. ھىجاز، مەككىدە تۇرىۋاتقان دەرسلەرگە قاتنىشىدۇ، ھىندىستاندەكى دىيوبەند مەدرىسىسىدە ئالتە ئاي تۇرغاندىن كېيىن قايتىدىن قاھىرەگە قايتىپ كېلىدۇ. مىسىردا ئوچ يىل تۇرغاندىن كېيىن، بېيروتقا بارىدۇ. قولىغا بولغانلىقى ئوچۇن، بېيروتتىن دەمەشققە پىيادە بارغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

1926 ـ يىلى مەككىدە ئېچىلغان دۇنيا مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتىيىغا مۇسا جارۇللا يەتتە كىشىلىك بىر ھەيئەت بىلەن مەككىگە بېرىپ، كاشغەر مۇسۇلمانلىرىغا ۋاكالىتەن قۇرۇلتايغا قاتناشقان.

1930 ـ يىلى 10 ـ ئايلاردا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىنى تاشلاپ، رۇسىيەنىڭ چېگرالىسىدىكى سىمخانادىن ئوغرىلىقچە ئوتۇپ، بىر سودىگەرنىڭ توگە كارۋىنىغا قوشۇلۇپ كاشغەرگە بارىدۇ. ئۇ كاشغەردىكى بىرەر مەدرىسەدە مۇدەررىسلىك قىلىش ئارقىلىق كاشغەردە يەرلىشىپ قېلىش ئويىدىسىدە بولىدۇ. ئەمما، ئۆمەر ئاخۇنباي ئوبىدە ئىككى ئايچە مېھمان قىلىپ ئېلىپ قالمايدۇ. ئوچ ئاي داۋام قىلغان ئاتلىق سەپەردىن كېيىن ئافغانىستانغا بارىدۇ. ئافغان شاھى نادىرشاھ ئوئى ياخشى قارشى ئالىدۇ. پادىشاھنىڭ ياردىمىدە ئالغان بىر پاسپورت بىلەن ھىندىستانىنىڭ بومباي شەھىرىگە بېرىپ، كونا دوستلىرىنىڭ يېنىدا تۇرىدۇ.

1933 ـ يىلى ئىران ۋە ئىراق ساياھىتىدە ئىرانىنىڭ مەشھەد، تەبرىز ۋە تېھران شەھەرلىرىنى زىيارەت قىلىپ نۇرغۇنلىغان شىئە ئۆلىمالىرى بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن باغدادقا بارىدۇ ۋە نەجەفتە 26 كۈن تۇرىدۇ. 1935 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا بەزى بىرىم قالغان تەتقىقاتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش ئوچۇن قاھىرەگە كېلىدۇ. 1937 ـ يىلى ھىندىستانغا كېلىدۇ. 1938 ـ يىلى ياپونىيەگە قېچىپ

«ئۇفاق پىكىرلەر» ناملىق ماقالىسىدە مۇھتەرەم ئالىم زىيا[1] ئەپەندىنىڭ «بايلىق ئىمانىنىڭ تۇۋرۇكى» دېگەن سۆزىنى ياراتمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: «مۇھتەرەم مۇئەللىپ ئەپەندى ماقالىسىنىڭ بىرقانچە بېتىدە ‹بايلىقنى ئىمانىنىڭ تۇۋرۇكى› دەپ كۆرسىتىپتۇ. مۇئەللىپنىڭ چۈشەندۈرۈشىدە ئازراق خاتالىق بولسا كېرەك»، دەيدۇ.

مېنىڭچە مۇئەللىپ ئەپەندىنىڭ بايلىقنى ئىمانىنىڭ تۇۋرۇكى دەپ كۆرسىتىشى ئۇنىڭ خاتالىقى ئەمەس، بەلكى بىر ئوخشىتىشتۇر. نۇرغۇن مولالىرىمىزنىڭ نامراتلىقنى ئىمانىنىڭ تۇۋرۇكى قىلىپ كۆرسىتىشلىرىگە قارشى مۇبالىغە

كەتكەن دوستى قازى ئابدۇرەشىد ئىبراھىمدىن تەكلىپنامە تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. يا-پونىيەدە ئۇنىڭ بىلەن ئىسلامنى تەبلىغ قىلىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. كې-يىن ھىندىستانغا قايتىپ كېلىدۇ. كابۇلدا قېلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئەمما پىشا-ۋۇردا ئەنگلىيەلىكلەر تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ ئىككى يىل زور قىيىنچىلىقلار بىلەن تۇرمىدە ياتىدۇ.

1939 ـ يىلى ياز ئاخىرىدا ئىستانبۇلغا يولغا چىقىدۇ. يولدا پاراخوتنىڭ پالۇبىسىدىن يىقىلىپ چوشۇپ قولى ۋە پۇتى سۇنۇپ كېتىدۇ. دوختۇرخانىغا ئې-لىپ كېلىنىپ، ئىككى قېتىم ئوپېراتسىيە قىلىنىدۇ. ئابدۇرەشىد ئىبراھىم-نىڭ قىزى فەۋزىيە خانىم ۋە ئالىمجان ئىدرىس ئۇنىڭغا قارايدۇ. 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قاھىرەدە ۋاپات بولىدۇ. نامىزى سەييىدى نەفىسە مەسچىتىدە ئوقۇ-لۇپ، ئەفەندىكى ھىدايەت جەمئىيىتىنىڭ پادىشاھلىق مازارلىقىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

① زىيا كامالى (1873 ـــ 1942) ـــ يەنى زىيائىدىن كامالى ئۇغلۇ-غۇلغان. ئەسلى قازان تاتارلىرىدىن. ئۇغلىدىكى ئوسمانىيە مەدرىسىدە ئوقۇغان، ئوقۇش نەتىجىسى ئەلا بولغاچقا، ئۇغلا «خەيرىيەت جەمئىيىتى» مىسىردىكى ئەز-ھەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. زىيا كامالى ئەزھەردە مۇھەممەت ئابدۇھىنىڭ ۋە ئىس-تانبۇل، مەدىنىدىكى ئالىملارنىڭ تەسىرىدە ئىسلاھاتچى بولۇپ يېتىشكەن. 1904 ـ يىلى ئۇغلىغا قايتىپ كېلىپ ئوسمانىيە مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان. 1906 ـ يىلى «ئالىيە مەدرىسەسى»نى ئاچقان. مەدرىسە مۇدىرى بولۇش بىلەن بىرگە سەزگۈر تېمىلاردا دەرس بەرگەن. يەھۇدىي شەرقشۇناس ۋامبىرى بە-لەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغان. 1923 ـ يىلى ئورېنبۇرگنىڭ مۇپتىسى بول-غان. 1930 ـ يىلى قولغا ئېلىنىپ، 1942 ـ يىلى سامارادا ئۆلۈم جازاسى بە-رىلگەن. ئۇنىڭ «پەلسەپەئى ئىسلامىيە» (تۆت قىسىم)، «پەلسەپەئى ئىجتىمائىيە»، «پەلسەپەئى ئىبادەت»، «پەلسەپەئى ئىسلامىيەدىن ئاللاھنىڭ ئادالىتى» (تۆت قە-سىم)، «دىنىي تەدبىرلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى بېسىلغان.

قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

ئاڭسىز، پىكىرسىز مولالىرىنىڭ خەلقنى، مىللەتنى ئىشتىن، بايلىقتىن بەزدۈرۈشكە تىرىشىپ مەسچىتلەردە، مۇنبەرلەردە، يىغىنلاردا خاتا پىكىر تارقىتىشلىرىغا قارشى قەلبى ئۆرتىنىپ، ئېچىنىپ سۆزلىشى تەبىئىيدۇر.

مىللىتىمىزنىڭ قەلبى، يۈرەكلىرى نادان مولالىرىنىڭ مەنتىقىسىز نەسىھەتلىرى بىلەن زەھەرلىنىپ تۇرغان بىر پەيتتە، ئۇلارنىڭ باتىل ئېتىقادلىرىنى يىمىرىش ئويى بىلەن «بايلىق ئىمانىنىڭ تۇۋرۇكى، نامراتلىق ئىمانغا، دىنغا ئەيىب كەلتۈرىدۇ» دېيىشى ئورۇنلۇق ئوخشىتىش. كۆركەم يۈرەك سۆزىدۇر.

ھايات ۋە مەدەنىيەت دۇنياسىدا بىرىنچى ئاساس بولغان يېگىلىققا، بۇنىڭغا قاتنىشىشقا، ئىش ـ ھەرىكەتكە ۋە باي-لىققا خەلقنى ئۇندەشتىنمۇ ئۇلۇغ خىزمەت بولۇرمۇ؟

نامراتلىق سەۋەبىدىن دىنىمىزغا، ئىمانىمىزغا ۋە بارچە ئىجتىمائىي ئىشلىرىمىزغا قۇسۇر ۋە نۇقسان يېتىدىغانلىقى مەلۇم.

مۇھتەرەم زىيا ئەپەندىنىڭ مېراج ۋە باشقىلار ھەققىدە يازغانلىرىمۇ ھازىرقى زامانغا قاراپ، خەلقنى خۇراپاتتىن ھەقىقەتكە، مەنۇىيەتتىن ماددىياتقا يېقىنلاشتۇرۇش مەقسە-تىدە ئېيتىلغان بولسا كېرەك.

توغرا، زىيا كامالى ئەپەندىدە قىزىققانلىق، خەلقنىڭ ئەخمەقلىقىغە تەخىرسىزلىك، جاھالەت ۋە خۇراپاتقا ئۆچمەز-لىك قىلىشتەك سۆپەتلەر بار. قىزىپ كېتىپ مۇبالىغىلىك سۆزلەرنىڭ چەكتىن ئېشىپ كېتىش ئېھتىماللىقىمۇ بار. ئەمما، ھەر ھالدا بايلىق توغرىسىدا سۆزلىگەن سۆزلىرىنى خاتاغا تارتىشنىڭ ئۆزى خاتالىقتۇر ياكى بولمىسا زىيا ئەپەز-دىنىڭ روھىي دۇنياسىدىن خەۋەرسىزلىكنىڭ نەتىجىسىدۇر.

توغرا، تەكەنسىز چېچەك بولماس. بوستانلىقتا بۇلبۇل مۇ، قاغىمۇ بولىدۇ. لېكىن، چېچەكنى تەكەندىن ئايرىغاندا چېچەككە زىيان يېتىشتىن، چېگىنىڭ تۆكۈلۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىپ يەڭ - ئېتەكلەرنى قىسقا تۇتۇش كېرەك. قىسقىسى، تەنقىد چىن مەنىسىدىكى تەنقىد بولسۇن، مۇنازىرە تۇسىنى ئالمىسۇن.

توغرا، بىزگە ھەممىدىن بۇرۇن يېڭىلىق كېرەك، نەل كېرەك، ئېتىقاد كېرەك، ئىلىم، تېخنىكا، تىجارەت، زىرائەت ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئۇنىڭدىن قالسا مىللي شېئىرىيەت، مىللي ئەدەبىيات، مىللي رومان، مىللي مۇزىكا، ئويۇن - كۈلكىمۇ كېرەك. مىللەتكە بۇنىڭدىن باشقىمۇ نۇرغۇن نەرسىلەر كېرەك. شۇ كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى بار قىلىش ئۈچۈن بايلىق كېرەك، ئاقچا كېرەك.

نوشىرۋان يائۇشېڭ، كۇچا

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى 8 — 9 - سانى، 261 — 262 - بەتلىرىدىن)

ئىلىم تارقىتىش

قارا خەلقنى ئاقارتىش، ئاڭسىز خەلق ئارىسىغا ئىلىم تارقىتىش، نادان خەلقنى ئەپسانە ۋە خۇراپاتلىقتىن پاكلاپ ھەقىقەت تەرەپكە يۈزلەندۈرۈش، ئۇلارنى شەخسىيەتچىلىك ۋە ھايۋانىيلىق ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىنسانىيەت ۋە ئىسلامىيەت يولىغا باشلاش، بىكارچىلىق ۋە ھۇرۇنلۇق كىشىلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، يېڭىلىق ھەرىكىتىگە ئاتلىنىپ مەۋجۇتلۇق ۋە تۇرمۇش مەيدانىغا باشلاپ مېڭىشتەك ئېغىر ۋەزىپە بولمىسا كېرەك.

ياق، ئويۇن - تاماشىنىڭ زامانى كەتتى. ئەمدى كۆزنى ئاچىدىغان زامان كەلدى. تەرەققىيات ۋە ئىنقىلاب دەۋرى باشلاندى. زامانى ئاخىر بولدى. مەھشەر ۋە قىيامەت كۈنىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. مەدەنىيەت قۇياشى پارلاپ ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۈردى. ئىنسانىيەت ھەرىكەتكە كەلدى. ئۆملەپ، ئاسقاقلاپ، يورغىلاپ بولسىمۇ، تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئالغا قاراپ مېڭىشقا باشلىدى. قايسىرلىرى قۇش كەبى كۆكتە پەرۋاز قىلماقتا، بېلىق كەبى سۇدا ئۈزمەكتە. ئەمما، قۇياش نۇرىدىن مەھرۇم قالغانلار سايىدە سولاشقان بۇغدايدەك سارغىيىپ قۇرۇشقا باشلىدى. مۇنقەرز ۋە ئاسارە تتە قالدى.

مەدەنىيەت قۇياشىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قېلىپ، جاندىن ۋە ھەرىكەتسىز ياتقۇچىلار كىملەر، ئۇلار قەيەردە؟ بۇلار چىندا، ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىدۇر. دۇنيادا بۇلاردىنمۇ تۆۋەن قالغان بەنە بىر خەلق بولمىسا كېرەك.

بۇخارا ۋە سەمەرقەنت تەرەپلەردە يۇرگىنىمدە، ئۇلاردىكى نادانلىق، ئۇلاردىكى قارا قورساقلىق، ئۇلاردىكى ئەخمەقلىققە قارىپ بەك كەيپىم ئۇچقاندى. ئەمەلىيەتتە، ئۇلاردىكى خاھا- لەت ئۇنچىۋالا كەيپىم ئۇچقۇدەكمۇ ئەمەس ئىكەندۇق. ئاز بولسىمۇ مەكتەپلىرى، تەرتىپسىز بولسىمۇ مەدرىسەلىرى، ئۆزلىرىگە تۇشلۇق زىيالىي ۋە مۇھەررىرلىرى، مەتبۇئات ۋە كىتابلىرى، جەمئىيەتلىرى، ھۇنەرۋەنلىرى، ھىممەتسىز بولسىمۇ بايلىرى، كۆز ئۇستىدىكى قاشتەك ئىككىگىنە بول- سىمۇ، قانۇن بىلگەن قانۇنچى ۋە ئادۋوكاتلىرى بار ئىدى.

بۇلاردا ئۇ نەرسىلەرنىڭ ھېچقايسىسى يوق. ئالتەشەھەر- دە ئومۇمنىڭ پايدىسىغا ئىش قىلىدىغان بىرمۇ ئادەم يوق. دىن نۇقتىئىنەزەردە بىرىنچى پەرز ھېسابلانغان ئوقۇ - ئو- قۇتۇش توغرىسىدىكى پەرۋاسىزلىقلارنى يېزىشقا قەلەم ئا- جىزلىق قىلىدۇ. ئىنسانىيەت ۋە ئىسلامىيەت نۇقتىسىدىن سۆزلەشكە ئېغىز، بۇ سۆزلەرنى ئاڭلارغا قۇلاق يوق. تۇرمۇش ۋە ھەربىكەتلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي شەخسىيەت ۋە شەھۋانىيەتتىن ئىبارەت: قىمارۋازلىق، ھاراقكەشلىك، پا- ھىشۋازلىق، ئوغرىلىق، بىر - بىرىنى ئېزىش ۋە جەبىر - جاپا سېلىشتەك ئەخلاقسىزلىقلارغا گىرىپتار بولغان.

ئىپتىدائىي مەكتەپلەرنىڭ لازىملىقى ھەققىدە بۇ خەققە جىق سۆزلىگەن بولساممۇ، تاشقا ياغقان يامغۇردەك قىلچە تەسىر قىلمىدى. گەپ چۈشەندۈرۈش تەس كەلگەچكە، ئۆرنەك قىلىش ئۈچۈن كۆچادا بىر مەكتەپ ئېچىپ، بالىلارنى ئوقۇ- تۇشقا باشلىغانىدىم، لېكىن سۆز بىلەن قايىل قىلالمىغە- نىمدەك، ئەمەلىي ئىش - ھەربىكەت بىلەنمۇ بىر نەرسىنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمىدى.

باشتا 40 ــ 50 بالا ئوقۇشقا تىزىملاتقاندى. ئوقۇتۇش ئۈچۈن بىر تىيىن ئالماي، ھەتتا قەغەز ـ قەلەم قاتارلىقلار-

نىمۇ ئۆزۈم بېرىپ تۇردۇم. كىتاب يوق بولغاچقا، يازدۇرۇپ ئوقۇتتۇم. بىر ئايغىچە خېلى ياخشى ئوقۇغاندى. كېيىن كۆچا ئامبىلىنىڭ بېسىمى بىلەن چىنچە ئوقۇتۇشنى كىر- گۈزۈشنى باھانە قىلىپ، بالىلىرىنى مەكتەپنىن چىقىرىۋال- دى. مەكتەپتە ئاخىرى بەش - ئالتە ياشلىق بالىلاردىن باری - يوقى ئالتە - يەتتە بالا قالدى. ئامبالىنىڭ ۋە خەلقنىڭ بۇ قە- دەر ناچار مۇئامىلىلىرىگە غەزەپلەنمەي، قولۇمدا قالغان با- لىلارنى ئۆزۈم تۇرغان كىچىككىنە بىر ئۆيدە ئوقۇتۇۋەردىم، ھېلىھەم ئوقۇتماقتىمەن. ھازىر قولۇمدىكى ئالتە بالا تۇر- كىيچە ئوقۇش ۋە توغرا ئىملادا يېزىشنى ئۆگىنىپ بولدى. بۇنى كۆرۈپ بالىلىرىنى چىقىرىۋالغان كىشىلەر ئۆكۈنچىتە قالدى.

مۇشۇ كۈنلەردە رۇسىيەلىك سودىگەر ئۆزبېكلەر (بۇ يەردە پەرغانە ۋە مەركىزىي ئاسىيادىن كېلىپ ئۆي - ئوچاق- لىق، بالىچاقلىق بولۇپ قالغان 30 ــ 40 ئۆيلۈك ئۆزبېك قېرىنداش بار) ئۆزئارا باش قوشۇشۇپ، يېڭىدىن بىر مەكتەپ ئاچماقچى بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ، ئوقۇتقۇچىلىققا پېقىرنى تەك- لىپ قىلماقچى.

مۇنداق تەكلىپنى باش ئۇستىگە دەپ قوبۇل قىلمەن. ئۆزۈم كېتىپ قالساممۇ، ئورنۇمغا ئۆزۈمدەك بىر ئوقۇتقۇچى تېپىپ بېرىشنىمۇ ئۇستۇمگە ئالمەن. لېكىن بۇلارمۇ ئۈيۈ- شۇپ بىر يەرگە كېلەلمەيۋاتىدۇ. گېپىي ئاغزىدىلا قېلىپ، ئىشلار ھامان خام پېتى قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. چۈنكى، بۇلار- نىڭ ئارىسىدىمۇ ئاڭلىق ۋە پىكىرلىك ئادەملەر بەك ئاز. با- رى: تاشكەنتلىك ئەيساخان ئەپەندى، ئەلى خوجا ئىشان، مەر- غىلانلىق ئەزەمخان تۇرە. بۇلاردىن باشقىلىرىنىڭ مەكتەپ بىلەن كارى يوق.

قۇرۇق خام خىيال ۋە خۇراپات بىلەن كىرلىنىپ قاتقان كۆڭۈلنى ئاقارتىش. ئاڭ كىرگۈزۈپ چىرىگەن مېڭىنى نۇرلاندۇرۇش، تازىلاش، ئۆلگەن يۇرەككە ھېسسىيات بېغىشلاش، ئۆز ئۆيىدىن باشقا يەرنى كۆرمىگەن، زامان يېڭىلىقلىرىدىن خەۋەرسىز يۇرگەن، ھەممە بەخت ـ سائادەتنى يېيىش، ئىچىش، ئايدا نەچچە خوتۇن يەڭگۈشلەشلا دەپ ئويلايدىغان خەلق ئارىسىغا ئىلىم تارقىتىش ۋە ئۇلارنى ئىلىم، تېخنىكا ۋە ئۇيغارلىققا ئۇندەش بەسى مۇشكۇل ئىش ئىكەن.

ئابدۇللا بوبى[1] ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ جەھەتتە قىلغان ئىلمي خىزمەتلىرى تۆگىمەس ماختاش ۋە مۇكاپاتلارغا لايىق.

① ئابدۇللا بوبى ــ (1871 ـ 1922) ساراپۇل شەھىرىنىڭ بوبى يېزىسىدا تۇغۇلغان. بوبى مەدرىسىدە، دادىسىدىن تەلىم ئالغان ۋە كېيىن دادىسى بىلەن بىرلىكتە مۇدەررىسلىك قىلغان. 1895 ـ يىلى ئاكىسى ئۇبەيدۇللا ئىستانبۇلدا ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاكا ـ ئۇكا بىرلىكتە بوبى مەدرىسىدە، جەمئىيەتتە ئوقۇتۇش بىلەن، پۈتۈن تۈرك دۇنياسىدا داڭ چىقىرىدۇ. ئاچىسى مۇخلىسە (1869 ــ 1937) 1917 ـ يىلىدىن باشلاپ ئورنىبۇرگ مۇپتىلىقىنىڭ قازىلىغا تالىنىپ، ئىسلام دۇنياسىدىكى تۇنجى ئايال قازى بولۇپ قالغان، سوۋېتلەر زامانىدا تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن) قىزلار مەكتىپى ئاچىدۇ. مۇتەئەسسىپ مولا ئىشمۇھەممەد بىن دىنمۇھەممەد (1839 ــ 1919) جەدىتچىلەرنى «كاپىر» دەپ جار سېلىش بىلەنلا قالماي، چار ھۆكۈمىتىگە چاقىدۇ. نەتىجىدە ئابدۇللا بوبى 1911 ـ يىلى «پانئىسلامىست، پانتۈركىست» دېگەن تۆھمەت بىلەن تۈرمىگە تاشلىنىدۇ. 1913 ـ يىلى تۈرمىدىن چىقىپ، غۇلجىغا كېلىپ يەرلىشىدۇ. غۇلجا ئۆزى مەدرىسە ئىسلاھاتى ۋە ئەسىر يېڭىش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ («بوبى مەدرىسەسى تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى مۇشۇ مەزگىلدە يازغان)، خانىمى قىزلار مەكتىپى ئاچىدۇ. 1917 ـ يىلى يۈرتىغا قايتىدۇ. بىر مەزگىل تىروۋىستكىتا مەدرىسە مۇدىرى بولىدۇ. 1922 ـ يىلى ئاددىي بىر كېسەل بىلەن 51 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئابدۇللا بوبىنىڭ «تەئەددۇدى زەۋجاتى ھىغزىسسىھھانە تەتبىق»، «تەرەققىي ئۇقۇش دۇرۇسمۇ؟»، «زامانى ئىجتىھاد مۇنقەرىزمۇ ـ ئەمەسمۇ؟» ۋە «تەۋھىد» (مۇھەممەت ئابدۇھىنىڭ ئەسىرىنىڭ تەرجىمىسى) قاتارلىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان. يۇنىڭدىن باشقا 20 جىلدلىق ماقالىلىرى ۋە ئەسەرلىرى ساقلانغان.

تۇر. بۇ كىشىنىڭ يالغۇز غۇلجىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئالتەشەھەردا ئىلىم تارقىتىشقا زېھنىنى سەرپ قىلىدىغانلىقىدىن ئۈمىدۋارمىز. بۇ يەردە خەلقنى ئىلىمغا، ئوقۇشقا ئۇندەيدىغان زاتلارنىڭ كۆپەيگۈسى بولۇشى لازىم ئىدى.

نوشىروان يائۇشېف، كۇچا

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى 8 ــ 9 ـ سانى، 280 ــ 281 ـ بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھەر دە سايا‌ھەت (1)

(كۇچادىن كاشغەرگە)

كۇچا ئەتراپىدا يادىكارلىقلار بەك كۆپ، بارچىسىدىن ھەيران قالارلىقى، «مىڭئۆيدۇر». كۇچانىڭ غەربىدە، تەخرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە تاشتىن قېزىپ ياسالغان بەك قەدىمىي ئۆيلەر بار. بۇ يەر خەلقى ئۆينىڭ كۆپلۈكىدىن مۇبالىغە قىلىپ «مىڭئۆي» دەپ ئاتاشقان. لېكىن قايسى زامانىدا، كىمنىڭ ياسىغىنىنى بىلگۈچى يوق. بەزىلىرى: ئاپراسىياپ ياساتقان دەيدۇ، يەنە بىرلىرى: پەرھات شېرىنگە سېلىپ بەرگەن، دەيدۇ.

بۇ ئۆيلەر قاتتىق تاشتىن بەك پۇختا ياسالغان، ئىچلىرى ئۇچ - تۆت تۇرلۇك بويۇق بىلەن بېزەلگەن. نەقىش ۋە بېزەكلىرى ئادەم ۋە باشقا ھايۋانات رەسىملىرىدىن ئىبارەتتۇر. ئادەم رەسىملىرى موڭغۇل ۋە چىنلىقلارغا ئوخشايدۇ. 83 ھۇجرىغا كىرىپ كۆردۇم. چوڭ - كىچىكلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەممىسى ئوخشاش. ئۆيلەر ئومۇمەن بۇخارا مەدرىسىلىرىنىڭ ھۇجرىلىرىغا ئوخشايدۇ. دېرىزىلىرى يوق. كىچىكلىرى 90، چوڭلىرى 476 مۇئەككەب (كىۋادرات مېتىر) كېلىدۇ. تاغ ئىچىدىن جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئاققان بىر دەريانىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى بىر يارغا سېلىنغان. ئىشىكلىرى دەريا‌غا قارايدۇ. كۆپ يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يار يېمىرىلىپ، بەك كۆپ ئۆيلەر خاراب بولغان. بۇنىڭغا يېقىن يەردە بەك قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىمۇ بار. بۇ يەردىن كونا

ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرى، ھايۋان سۆڭەكلىرى چىقىدۇ، تۆمۈر زاتى تېپىلمايدۇ.

ئۆتكەن يىلى گېرمانىيەدىن لېكوك ئىسىملىك بىر سەييا‌ھ كېلىپ، بۇ ئەتراپنا تەتقىقات يۈرگۈزگەن. كونا نەرسىلەرنى 11 ھارۋا، 40 تۆگىگە ئارتىپ ئەكەتكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا: «مىڭئۆي بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرى ھىندىلار تەرىپىدىن ياسالغانىكەن. كېيىن بۇ يەرلەرنى موڭغۇللار ئىستېلا قىلغان، بىرنەچچە ئەسىردىن كېيىن بۇ يەرگە ئەرەبلەر كەلگەن. ئۆيلەر ياسالغاندا تۆمۈر ئەسۋاب بولمىغان». مۇنداق ئۆيلەر ئالتەشەھەرنىڭ باشقا يەرلىرىدىمۇ بار.

1915 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، يەرلەر ياشارغان، دەرەخلەر يوپۇرماق چىقىرىشقا باشلىغان، ئۆرۈكلەر ئاپئاق چېچەك ئاچقاندى. يالغۇز ئۆزۈم ئات مىنىپ، تەخرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب تەرىپى بىلەن كاشغەرگە يۈردۇم.

قىزىل، سايرام، باي، باقائىرىق، قارايۇلغۇن دېگەن يەرلەردىن ئۆتۈپ، جام يېزىسىغا كەلدىم (غۇلجا - ياركەنت، كۇچا - كاشغەر يوللىرى قوشۇلىدىغان يەر). ئىشچى — قارا خەلق چۈشىدىغان سارايغا چۈشتۈم. بۇ ساراي يالاڭ ئاياغ ۋە جۇل - جۇل كىيىملىك ئادەملەر بىلەن تولغاندى.

ئەمدىلا چاي ئىچىشكە باشلىغانىدىم، بالىغا ئولاشقان چۈننەك ئولىشۋالدى. بىچارىلەر ئاچ - يالىڭاچ، ئارىسىدا بەك قېرىلىرىمۇ بار ئىدى.

— نەگە بارىسىز؟

— ئىلىغا چىقىمىز.

— نېمە ئۈچۈن؟

— ئاش ئىزلەپ، پۇل تېپىش ئۈچۈن.

— قەيەرلىك سىز؟

ــ كاشغەرلىك، ئارىمىزدا يارىكەنت، خوتەنلىكلەرمۇ بار.

ئەتىسى سەھەردە يولغا چىقتىم. يولدا تۇركۈم - تۇركۈم كىشىلەر ئۇچرىدى. ئۇلار جامغا قاراپ كېتىپ باراتتى. ئېشەكلەرگە خۇرجۇن، ئوزۇق - تولۇك ئارتىشقان بولۇپ، ئۆز - لىرى ياياغ يۇرەتتى. ئارىلىرىدا ئەمچەكتىكى بالىلىرىنى كۆتۈرگەن ياش خوتۇن - قىزلارمۇ بار ئىدى. ئاپئاق ساقاللىق قېرىلارمۇ بار ئىدى. ئاياغلىرى يالىڭاياق، ئۇچىسىنى ئىلمىتقۇدەك كىيىمىمۇ يوق ئىدى. كۆزلىرى كۆكەرگەن، يۇز - لىرى سارغايغان. ئېغىزلىرى ئېچىلغان. پۇتكۈل ۋۇجۇدىنى ئۇمىدسىزلىك قاپلىغانىدى. بۇ بىچارىلەرمۇ ئاچلىقتىن قۇ - تۇلۇش چارىسىنى ئىزدەپ ئىلىغا سەپەر قىلغانىدى.

ئاقسۇ

كۇچا بىلەن ئاقسۇ ئارىسى 250 چاقىرىم چامىسىدا بو - لۇپ، بۇ ئارىلىقتا ئادەم ئاز. ئادەمگە قارىغاندا مۇنبەت يەر ئاز. مال بېقىش، تېرىقچىلىق بىلەن كۇن كەچۈرىدۇ. لېكىن ئىشلىرىدا بىرمۇ يېڭىلىق كۆرۈنمەيدۇ. ئېتىز ئىشىنى ئاز قىلىدۇ. ئىش ۋاقتى بولسىمۇ، كۇچا ــ كۇيلاردا ساقاللىق كىشىلەر ۋە سەبىيلەرنىڭ ئوشۇق ئويناپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. 20 ــ 25 ياشلىق يىگىتلەر ئالدىلىرىغا بەش ــ ئالتە تال تۇخۇم، گازىر، سەۋزە، پىياز قويۇپ سودا قىلغان قىياپەتتە ئولتۇرىدۇ. بۇلار كۆپ بولسا كۇنىگە بەش نېيىنلىق سودا قىلىدىغاندۇ. كەتمەن چېپىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئېرىنىدۇ، هۇرۇندۇر، مانا شۇڭلاشقا، بۇ يەرنىڭ خەلقى ئۇمۇمەن پېقىر ۋە موهتاجلىقتا ياشايدۇ.

ئاقسۇدىمۇ ئىشلار مانا مۇشۇنداق. بۇ يەردىمۇ شۇ ئىش-

سىزلىق، شۇ هۇرۇنلۇق، شۇ ئاچلىق، شۇ پېقىرلىق، شۇ جاهالەت، شۇ پەسكەشلىك هۆكۈم سۈرىدۇ.

كۇچا - كۇيلىرى بۇخارا كۇچىلىرىدەك بەك تار هەم ئەگرى - بۇگرى، ئىمارەتلەر خارابە، ۋەيرانلىقتىن ئىبارەت. پاكىزلىققا دىققەت قىلىنمايدۇ، ئۆيىدىن چىقىرىلغان نىجا - سەتلەر كوچىلارغا، ئىچىۋاتقان سۇلارغا تاشلىنىدۇ.

ئاقسۇ ئادەملىرىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى «پوقاق» دې - گەن بويۇن ئىششىقىغا مۇپتىلا. بۇنىڭ كىچىكلىرى ئىككى قاداق، چوڭلىرى ئىككى پۇت ئېغىرلىقىدىكى گىر تېشىدەك كېلىدۇ. بۇلار بۇنى سۇدىن بولىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ يەردە سىفلىس[1] دېگەندەك ئاغرىقلارمۇ كۆپ، تېۋىپ، دوختۇرلار يوق.

ماۋارىپ: بۇ يەردە ئىلىم ۋە ماۋارىپنىڭ نېمە ئىكەنلە - كىنى بىلگۈچىلەرمۇ يوق. مەكتەپ مەدرىسىلىرى، مەسچىت ۋە خانىقالىرى خارابە هالىدا. تورۇس - شىپلىرىنى تور باغ - لىغان، ئىچىگە كىرىپ ناماز ئوقۇغۇدەك هالى يوق، چاك - توزان كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان.

ئۆزىنى بەك بىلىملىك سانىغان، شەھەردە بىرىنچى دە - رىجىدە بای سودىگەرلەردىن بىرىگە مەكتەب ۋە بالا تەربىيەسى هەققىدە سۆز قىلماقچى ئىدىم.

ــ مېنىڭ ئۆزۈم سالدۇرغان بىر مەكتىپىم بار، يۇزلەپ بالا ئوقۇيدۇ، شۇلارنىڭ هەممىسىنى بىر مولا ئوقۇتىدۇ، ئۆزى ئەرزان، يىلىغا 10 ــ 15 سوم زاكات بەرسەك بېشى كۆككە يېتىدۇ، ــ دېدى.

ــ ئەرزان بولغىنى بىلەن بالىلارنىڭ ئۆمرى زايە كې - تىدۇ - شۇ، ــ دېدىم.

بۇ يەردە مەكتەپلەردە ئوقۇش مۇددىتى يەنىتە - سەككىز

① سىفلىس ــ يۇقۇملۇق جىنسىي كېسەل.

يىل بولۇپ، شۇ ئەسنادا «ھەپتىيەك»، «نامە ھەق»، «چاھار كىتاب»، «خوجا ھاپىز»، نەۋايى ۋە بېدىلنىڭ ئەسەرلىرى ئو-قۇتۇلىدۇ.

مەدرىسەلەردە ئوقۇش مۇددىتى 20 ــ 25 يىل بولۇپ، ئەڭ-ئۇزۇ، بىسمىللاھ بەھسى، «شەرھى ئابدۇللا»، «شەرھى مۇللا»، «شەرھى ۋەقايە» ۋە بۇلارنىڭ ھاشىيەلىرى ئوقۇتۇلىدۇ.

سانائەت: ئالتۇن ـ كۇمۇشتىن ھالقا، بىلەزۈك قۇيۇش، مىستىن چەينەك، تۆمۇردىن تاقا ياساشتەك ھۇنەر ۋە سەنئەت-لىرى بار.

زىرائەت: كېۋەز، تېرىق، بۇغداي، ئارپا قاتارلىق زىرا-ئەتلەر ۋە تۇرلۇك مېۋە ـ چېۋىلەر چىقىدۇ. يەر ـ سۇ كۆپ، پەقەت ئىشلەيدىغان ئادەم ئاز. تېرىقچىلىق ۋە تىجارەت ئىش-لىرى ئۇمۇمەن رۇسلارنىڭ قولىدا. لېكىن ئاقسۇدا تاتارلار-دىن بىرمۇ كىشى يوق.

يەرلىك خەلق كۆپىنچە قارا ئىش، دۇئاگۇيلۇق، دەرۋىش-لىك، قەلەندەرلىك، دۇئانىلىك بىلەن كۇن ئۆتكۇزىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نامراتلىقلىرىنى تەقدىر ـ پېشانىگە پۇتولگەن دەپ قارايدۇ.

بۇلار نامازغا ئوقۇماق ۋە ھەج قىلماقتىن باشقا ئىشلارنى بىلمەيدۇ. روھانىيلىرى بەك نادان، خەلقنى جاھالەتكە باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرەكلىرىنى خۇراپاتلار بىلەن باغلاپ تۇ-رىدۇ. «ئاغرىغان باشقا تۆمۇر تاياق» دېگەندەك، ئۇلارنى ھە-مىشە دۇنيادىن بەزدۇرۇش يولىدا ھەرىكەت قىلىدۇ. دۇنيانى ناشلاپ، يەر ۋە مۇلكىنى سېتىپ بولسىمۇ، ھەج قىلىشقا ۋە كۆپرەك خوتۇن ئېلىشقا ئۇندەيدۇ. بۇلارنىڭ نەسىھەتلىرى نەسرىسىزمۇ قالمايدۇ. يەرلىرىنى سېتىپ، خوتۇن ۋە بالا-لىرىنى ئاچ ـ يالىڭاچ پېتى ئۆيىدە قالدۇرۇپ، مەككە نەرە-سىگە سەپەر قىلغۇچىلارمۇ كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئائىلە تەرىە-

يەسى بىلەن كارى يوق. بۇلار بالا تېپىشقىلا ئىگە، بالا تۇ-غۇشنى ئانىغا، ئاننى خۇداغا تاپشۇرىدۇ. بالىنى چىن ئىن-سان قىلماق، ئىلمى، پىكرى، ئادەمىيلىك جەھەتتىن تەربى-يە قىلماق قاتارلىق ئىشلار ئۇلارنىڭ ئېسىگە كىرىپ چىق-مايدۇ. شۇنداق قىلىپ، مەسۇم بالىلار ھايۋان بىننى ھايۋان بولغان پېتى قالىدۇ.

ئاقسۇ ئەتراپىدا نېفىت بۇلاقلىرى بار ئىكەن. ئىشلەت-كۇچى يوق بولغاچقا، ئىسراپ بولۇپ ياتىدۇ.

ئايكۆل

ئاقسۇدىن چىقىپ ئايكۆل يېزىسىغا كەلدىم. ئىككى ـ ئۇچ ئارشىن[1] قېلىنلىقىدا بەك قېرى دەرەخلەرنى ئېتىبارغا ئالغاندا، بۇ يۇرت خېلى قەدىمىي بولسا كېرەك. بۇ يەردە مەۋلانا سەييىد جالالىددىن بۇخارى دېگەن بىر ئەۋلىيانىڭ قەبرىسى بار. قەبرىنى زىيارەت قىلىپ، شەيخىتىن ئايكۆل ئا-تالغۇسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سورىغانىدىم: «قەدىم زاماندا ئاسماندىكى ئاي يوقىلىپ كېتىپ، ئالتە ئايغىچە كۆرۈنمە-گەن. كېيىن بۇخارايى شېرىپىنىن مەزكۇر ۋەلى كېلىپ دۇئا قىلغانىكەن. ئاي مانا مۇشۇ كۆلدە كۆرۈنگەنىكەن»، دېدى. بۇ بىچارە ئاي نەسىردىن ئەپەندى زامانىدىمۇ قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپ ھالاك بولغانىدى، ئىسىت.

ئىككى كۇن يۇرۇپ سۇنايىبرىق، شوتاقۇدۇق دېگەن مەنزىللەردىن ئۆتۈپ، «چىلان» دېگەن يۇرتقا كەلدىم. بۇ يەردە يېمەك ـ ئىچمەكنى شەھەرلەردىن ئەكىلىپ، يولۇچىلارغا سېتىش بىلەن كۇن كەچۈرىدىغانلار بار ئىكەن. چۇنكى بۇ يەرلەر قۇملۇق، چۆل. مۇندا يامغۇر ياغمايدۇ، زىرائەت ئۇن-

① ئارشىن ــ تۆت غېرىچ ياكى 80 سىم.

مەيدۇ، توغراق، يۇلغۇن دېگەن ئوتۇنلارلا چىقىدۇ، ئېقىن سۇلار يوق، قۇدۇق سۇلىرى ئاچچىق، ئۇزلۇق.

پېرە ئوينىتىش

قۇياش پاتقاچ، مەن چۈشكەن ئۆينىڭ ئۈدۈلىدىن داپ ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. «بۇ يەردە پېرە ئوينىتىۋاتىدۇ»، دېدى. كۆرۈشكە باردىم. ئويۇن باشلىغۇچى باخشى بىلەن كۆرۈشتۇم:

— سىز بۇ باخشىلىقنى كىمدىن ئۆگەندىڭىز؟

— بىز ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ باخشى بولۇپ كەلگەن. بىز جىن سوققان، بالا تۇغمىغان ئاياللارغا پېرە ئويناپمىز. مانا بۇ خوتۇننىڭ پۇتى ئاغرىق ئىكەن، شۇڭا پېرە ئوينىتىش ئۈچۈن مېنى بىر كۈنلۈك يەردىن ئېلىپ كەلدى.

— ئۇزاق ئوينامسىز؟

— ساقايغىچە ئوينايمىز، ئۇچ ـ تۆت كۈندە ساقىيىدۇ، ئەگەر جىنىدىن بولغان بولسا.

قىسقىچە تەرتىپى:

ئۆينىڭ ئۆگزىسى تېشىلىپ، قىل ئارقان ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇي تۆپىسىگە ئارقان باغلىغان يەرگە تۇغ باغلىنىدۇ ئارقانىڭ بىر ئۇچى چىڭ تۇگۈلۈپ ماڭدىغا بېكىتىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئويۇن باشلىنىدۇ. ئويۇن باشلانغاندا ئۆي ئەتراپىدىكى كىشىلەر، ئەر ـ خوتۇن، بالىچاقا بىلەن لىق تولىدۇ. باخشى قىبلىگە قاراپ دۇئا قىلىدۇ. بىر قولى بىلەن ئارقاننى تۇتۇپ ئولتۇرىدۇ. ئاغرىقمۇ يەنە بىر ياقتىن ئىككى قولى بىلەن ئارقاننى تۇتۇپ باخشىغا قاراپ ئولتۇرىدۇ. باخشى ئاللىنىمىلەرنى ئوقۇپ ئاغرىقنى سۈپكۆچ قىلىدۇ، بىر قولى بىلەن

جىن قوغلايدۇ.

يەنە بىر ياقتا ئۆچ ئادەم داپ چېلىپ تۇرىدۇ. قاتتىق ئاۋازدا پېرە ناخشىسى ئوقۇيدۇ. داپ، ناغرا، ناخشا ئاۋازلىرى ئۆيىنى بىر ئالىدۇ. ئوچاقتا ئوت يېنىپ تۇرىدۇ، قازاندا كۆرپە تېرە قىزىتىلىدۇ. ئوچاققا قىزىتىش ئوچۇن گۈرجەك قويۇلىدۇ.

باخشى بىلەن ئاغرىق كىشى بىر چەتكە بېرىپ ئولتۇرىدۇ، ئاندىن ئىككى ئايال بېرىپ ئاغرىقنىڭ ئايلىنىپ داپ ئۈسىۋلى ئويناپدۇ. داپ قىزغانچە ئۈسىۋلمۇ قىزىپدۇ. ئۆيدىن چاڭ ـ توزانلار كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۈسىۋلچىلار هالدىن كەتكەنگە قەدەر ئۈسىۋل ئويناپدۇ. ئۇلار هېرىپ توختىغاندىن كېيىن، باشقىلار چۈشۈپ ئويناپدۇ. ئادەملەرنىڭ كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ كۈلۈشىدۇ ۋە قىيقاس سالىدۇ. ئاغرىقمۇ ئىختىيارسىز كۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كۆڭلى بىرئاز كۆتۈرۈلىدۇ.

بۇ ئىشلاردىن كېيىن ئاغرىق ئۆزى تۇرۇپ، ئىككى قولى بىلەن يۇقىرىغا قاراپ ئايلىنىشقا باشلايدۇ. باخشى بولسا ئاغرىقنى قامچا بىلەن ساۋاپ تۇرىدۇ، بۇ ئارقىلىق جىننى قوغلايدۇ. ئاغرىق كىشى هالىدىن كەتكەنگە قەدەر ئويناپدۇ. تەرلەپ كىيىملىرىنىمۇ سېلىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىن باخشى ئۆزى چۈشۈپ ئۈسىۋل ئويناپدۇ. ئاندىن ئاغرىقنى ئارقان يېنىغا سوزۇپ ياتقۇزۇپ، قارانىكى ئىسسىق كۆرپە بىلەن دۇمبىسى ۋە قورسىقىنى ئورايدۇ، گۈرجەك بىلەن ئەملەيدۇ. ئاغرىق كىشىنى ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ ئارقاننى ئايلاندۇرغۇزىدۇ. بىر تۇتام سامانىنى ياندۇرۇپ، ئاغرىق كىشىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە تۇتۇپ تۇرىدۇ. تېرىك توخۇنى پۇتىدىن تۇتۇپ ئوتتا قىزىتىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن ئاغرىقنى ئىسلايدۇ.

بۇ ئويۇننى ئۆچ سائەت كۆردۇم ـ دە، چىقىپ كەتتىم.

ئۇلار تۇنبويى پەرە ئويناپ چىقتى. ئەركىنەك پۇرسەت تېپ-چىپ، بۇ ئىشنى بېشىدىن ئايىغىچە كۆرۈپ تەپسىلىيەك يېزىش خىيالىم بار.

ياقاقۇدۇق، چېدىركۆل، تۇمشۇق، پىچاقسۇندى، چارباغ دېگەن يەرلەردىن ئۆتۈپ مارالبېشىغا كەلدىم. سايئېر نەقتىن بۇ يەرگىچە ئومۇمەن چۆل. پەقەت تۇمشۇق، چارباغ تەرەپلەر-دىلا ئازراق مۇنبەت يەرلەر، تاتلىق سۇلار بار ئىكەن. بۇ يەرلەردە تېرىقچىلىق قىلىنىمۇ، لېكىن ياۋا چوشقىلار ۋەيران قىلىۋېتىدىكەن. بۇ يەردە يولۋاس دېگەندەك يىرتقۇچ ھايۋانلارنىمۇ بار دەيدۇ.

مارالبېشى

ناھىيە بازىرىچىلىك بىر شەھەردۇر. كوچىلىرى تار ۋە ئەگرى - بۈگرى. شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىككى، تۇرىدىغان ئۆيلىرى دېرىزىسىز، قاراڭغۇ بولغانلىقتىن ئەكسىچە، قەبرىلەر پىششىق خىشتىن ناھايىتى چوڭ ھەم پۇختا قىلىپ ياسال-غان. ئۆلۈمگە مەھكۇم خەلقلەر بۇ دۇنيا ئۆيىدىن ئاخىرەت ئۆيىنى ياخشىراق كۆرسە كېرەك. بۇ يەرلەردە رۇسىيەلىكلەر ئاز، تاتارلار يوق. بۇ شەھەرنىڭ ئامبىلى رۇسىيە پۇقرالىرىغا يەر سېتىپ بەرمەيدىكەن.

خەلقى نادان، تەرتىپلىك مەكتەپلىرى يوق. بۇ يەردىمۇ ئىشسىزلىق، موھتاجلىق ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە مۇنچا، لامپا، ساماۋەر دېگەندەك نەرسىلەر بولمايدىكەن.

بەش - ئالتە كۈندىن بېرى، توغراق ئورمىنى ئىچىدىن مېڭىپ كېلىۋاتىمەن. ھېسابسىز كۆپ ئوتۇنلار يەردە چەر-رىپ، تۆپراق بولۇپ ياتىدۇ.

كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مۇنبەت يېرى ئاھالىگە

قارىغاندا كۆپ. تېرىسا ھەرقانداق نەرسە ئۈنىدىكەن. لېكىن تۆمۈرىيول بولمىغاچقا، ئاشلىق سېتىپ پايدا ئېلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى بۇ يەر شەھەرگە يىراق.

ئۆردەكلىك

بۇ يەردە ئەتراپتىكى ئۈيلەرنى قوشقاندا 1000 ئۆيلۈك ئادەم بار. جۈمە كۈنى بازار بولىدىكەن. خەلقى مال بېقىش، تېرىقچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرىدىكەن. چىنلىق ئەمەلدارىدىن باشقا مۇپتى، قازى، ئەلەملىرى بار. بۇ يەردە مۇنتىزىم مەكتەپ تۈگۈل ئادەتتىكىسىمۇ يوق. 11 — 12 ياشلىق بالىلار-نىڭ كوچىلاردا ئانىدىن تۇغما ھالدا قىپيالىڭاچ بولۇپ، تو-پىغا مىلىنىپ ئويناپ يۈرگىنىنى كۆرگىنىڭدە، «ھەي ئەسەت، شۇ بالىلارنى ئوقۇتۇپ ئادەم قىلغان بولسىدى»، دەپ كېتىسەن.

بۇ يەردىكى كىشىلەر شەھەردە بولسۇن، يېزىدا بولسۇن، ئەرلەر بىلەن خوتۇن - قىزلار كوچىلاردا پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇرىدۇ. بىكارچى. بۇلار ھۈرۈنلۇقنى ئەرلىرىدىن ئۆگىنىگەن بولسا كېرەك. ھېچبولمىغاندا چاچلىرىنى تاراپ، ئۈستى-باشلىرىنى يۇيۇپ، ئۆيىنى تازىلىغان بولسىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى يالاڭ ئاياغ، چاچلىرى چۈۋۈلۈپ كەتكەن. نۆۋەت بىلەن پىت بېقىشىدۇ.

چاڭزا دېگەن يەردىن ئۆتۈپ تۈرۈشۇمغا، ئارقامدىن سالا-تاڭ ئاتلىق بىر كىشى يېتىشىپ كەلدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم!

— ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام!

— يول بولسۇن!

— كاشغەرگە.

— نەدىن كەلدىڭىز؟

— كۇچادىن.

— مەككە ـ مەدىنىدە تۇرامسىز؟

— ياق، رۇسىيەدە.

— ھەا! رۇسىيەنى ھازىر سوقۇشۇۋاتىدۇ، دېگەن بىر گەپ بار، راستمۇ؟ كىم بىلەن سوقۇشۇۋاتىدۇ؟

— گېرمانىيە...

— رۇس كىمگە قارايدۇ؟

— ھېچكىمگە قارىمايدۇ، ئۆز ئالدىغا ناھايىتى چوڭ پادىشاھ.

— بۇ گېرمانىيە دېگەن كاپىرمۇ، مۇسۇلمانمۇ؟

— بىلمەيمەن...

— گېرمانىيەنىڭ ئاسمانىدا ئۇچىدىغىنى راستمۇ؟

— راست.

— خۇدانىڭ قۇدرىتى، يە قانىتى بولمىسا ئۇنىڭ. نەچچە ياشقا كىردىڭىز؟

— ... ...

— خوتۇن بارمۇ؟

— يوق، ئۆزىڭىز نەچچە ياشتا؟

— ئەللىكتە، خۇدا خالىسا. بىزنىڭ بۇ يەردە خوتۇن ئەرزان. تېخى يېقىندىلا بىر ـ ئىككى تەڭگە چىقىم قىلىپ 14 ياشلىق بىر قىز ئالغانىدىم، يېنىدا ئىككى كۇن يېتىپ، ئۇچىنچى كۇنى ئۇنى قويۇۋېتىپ، ئاخشام يەنە بىرنى ئالدىم. بالىلارنىڭ ئانىسى قېرىپ قالدى، ئۇ... بولمايدۇ. بىز پەيزاۋاتقا دائىم بېرىپ تۇرىمىز، ھەر بارغاندا بىرنى ئالماي كەلمەيمىز. ئۇچ ـ كۇن تۇرىمىزدە تالاق خېتىنى بېرىۋېتىپ كېتىمىز، ناھايىتى ئۇچ ـ تۆت تەڭگىلا چىقىم بولىدۇ.

— بەك ئاز بېرىدىكەنسىز، ئۇنىڭ ئىددەت ساقلاپ ئولتۇرۇشى ئۇچۇن ئۇ ئۇچ ـ تۆت تەڭگە يەتمەس.

— ھا ـ ھا ـ ھا، — دەپ كۇلدى.

پەيزاۋات

پەيزاۋات ناھىيە ھاكىمى تۇرىدىغان يەر بولۇپ، يېرى مۇنبەت ۋە مەھسۇلدار. بۇ يەردە كېۋەز كۆپ تېرىلىدۇ. خەق ئالتەشەھەردە كېۋەز تېرىشقا پەيزاۋاتتەك ئېسىل يەر يوق دەيدىكەن. خەلقىدىمۇ موھتاجلىق ۋە پېقىرلىق ئانچە سېزىلمەيدۇ. باشقا شەھەرلەردىكىدەك كوچىلاردا قىمار ئويناپدىغانلارمۇ كۆرۇنمەيدۇ. خەلقىمۇ جانلىق، تېتىك كۆرۇنىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يەردە مەكتەپ يوق. گىزىت ئوقۇيدىغانلارمۇ يوق.

پەيزاۋات خەلقى مۇپتى ۋە روھانىيلارنىڭ شەرئىتكە خىلاپ ئىشلىرىدىن شىكايەت قىلىدۇ: «بىر مۇپتى بىر باي تۇققان بىلەن شېرىكلىشىپ ئىككى ئايلىق مۇھلەت بىلەن 30 پىرسەنتلىك ئۆسۇملۇك قەرز پۇل تارقىتىدۇ. مۇسۇلمان بولدى، ئىمان ئېيتتى دەپ مۇسۇلمان قىزلارنى ياتلارغا نىكاھلاپ بېرىدۇ. مەدرىسە ۋەخپىلىرىنى سېتىشقا توغرا دەپ پەتىۋا چىقىرىپ، مۇھۇرلىرىنى باسىدۇ، ئارىدىن پايدا ئالىدۇ. بۇ سۆزلىرىمىز ھەق ۋە راست، بۇنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ. مۇپتىنىڭ ئىسمى بىلەن يازغىنىمىز...» دەيدۇ.

پەيزاۋاتتىن كاشغەرگىچە بولغان 55 چاقىرىم يەر مۇنبەت ۋە ھوسۇلدار، زىرائەت ۋە، دەل ـ دەرەخ (سۇنئىي ئورمان)تىن ئىبارەت. ئالتەشەھەردە زىرائەت، دەل ـ دەرەخ ۋە باشقا مېۋىلەر ئۆستۇرۇلىدۇ. بەرنى ئوغۇتلايدۇ. بۇ يەردە ئو-

غۇت بەك چوڭ تاغارلارغا تولدۇرۇلۇپ، تۆكمەي - چاچماي يەرگە ئېلىپ بېرىپ چېچىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئاز تېرىلسە- مۇ، ھاسىلات ياخشى بولىدۇ.

بۇگۈن (4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى) كاشغەرگە يېتىپ كەل- دىم. كاشغەر خەۋەرلىرىنى ئىككىنچى مەكتۇبۇمدا يازىمەن.

ئالتەشەھەرنىڭ تىرىكچىلىك ئۇسۇلى ھەر جەھەتتىن ئونتۇرا ئاسىياغا ئوخشايدۇ. پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى رۇسىيە ھىمايىسىگە ئېلىنغاندىن كېيىن، تۆمۈريوللار ياسا- لىپ، زامانىۋى قوراللار كەلدى. تىجارەت، زىرائەت ۋە مائا- رىپ ئىشلىرى بىر ئىزغا چۈشۈشكە باشلىدى. ئالتەشەھەرده بولسا پۈتۈن ئىش نوھ ئەلەيھىسسالام زامانىدىكى پېتىچە قالدى، يارغۇنچاق بىلەن ئۇن تارتىش، لامپا ئورنىغا جىن- چىراغ يېقىش، ساماۋار ئورنىغا قۇم چۆگۈن ئىشلىتىش، كوچىلاردا يالاڭ ئاياغ، يالاڭ تۆش، يىرتىق ئىشتان پېتى يۈ- رۈش، قىزلىرىنى يات مىللەتلەرگە بېرىش، ئىشسىزلىق، ھۇرۇنلۇق سەۋەبىدىن موھتاجلىقتا قېلىپ، دەرۋىشلىك، دۇئانىلىككە بېرىلىش، تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەتكە جان - جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان سۇپەت- لەر بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

كۇچا - كاشغەر يولى ناھايىتى تەكشى بولۇپ، تاغۇ تاش، ئويمان - چوڭقۇرلار يوق، تۆمۈريول سېلىشقا بەك قولايلىق. يول بويى تەخرىتاغلىرىدىن نېفىت، كۆمۈر چىقىپ تۇرىدۇ.

ئەگەر بۇ يەرلەرگە تۆمۈريول سېلىنغان بولسا، مەدەنى- يەت، زىرائەت، تىجارەت ۋە سانائەت ئىشلىرى تەرەققىي قىل- غان، خەلق ئىقتىسادى كۆتۈرۈلگەن بولاتتى.

لېكىن مۇتەئەسسىپ چىن ھۆكۈمىتى ئۇنداق ئىشلارنى بىلمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، پۇل يېتىشمەيدۇ، پۇللار تېگىشلىك

ئورۇنغا خەجلەنمەيدۇ. شەھەر ئەتراپىغا سېپىل، قەلئە، قور- غانلارنى سالدۇرىدۇ. بۇنىڭ مۇھىتنى بۇلغاشتىن باشقا ھېچ- قانداق پايدىسى بولمىسا كېرەك.

يوللاردا كۆۋرۈك يوق، شەھەر كوچىلىرى توپىلىق، چاڭ - توزان كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. تاش يوق. قورغانلارغا خەجلىگەن پۇللارنى يوللارغا، كۆۋرۈكلەرگە، شەھەرلەرنى يا- ساشقا ئىشلەتكەن بولسا ياخشى بولماسمىدى.

نوشىرۋان بائۇشېف، كاشغەر

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى 8 — 11 - سانى، 332 — 336 - بەتلىرىدىن)

ئافاق خوجا مازىرى

كاشغەردە «ھەزرىتى ئافاق خوجام» دېگەن بىر قەبرە بار. بۇ يەر ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا رەۋزەئى سائادەت. بۇ يەر ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا مۇقەددەس سانىلىدۇ. بۇ قەبرە شەھەرنىڭ ئۇچ چاقىرىم شەرقىي شىمال تەرىپىدە. بۇ يەردە زىيارەتچىلەر ئۇچۇن مەخسۇس بازارلار ئېچىلغان. زىيارەتچىلەرنىڭ سانى يوق. ئالتەشەھەرلىكلەر بارچە مۇراد - مەقسەتلىرىنى بۇ يەردىن ئىزدەيدۇ، ھاجەتلىرىنى شۇنىڭدىن سورايدۇ.

شەنبە كۇنى مەنمۇ مەزكۇر قەبرىنى زىيارەت قىلماقچى بولۇپ يولغا چىقتىم. يولدا ئاتلىق، پىيادە، ئېشەكلىك ۋە ھارۋىلىق كىشىلەر ئۇرۇشقا ماڭغان ئەسكەرلەردەك مازارغا كېتىپ باراتتى. ئەرلەر، خوتۇن - قىزلار، مۇسۇلمانلار، چىنلار ئارىلاش. بۇ كۇنى شەھەردە ئادەم شالاڭداپ قالغانىدى. تىلەمچى، قىمارۋاز، پالچى، قەلەندەر، تېرىقچى - دېھقان، بۇزۇقلاردىن تارتىپ، موللا - مۇتەۋەللەرگىچە قالماي كەلگەنىدى.

مانا، بىر ئاز مېڭىپ بازارغا ئوخشايدىغان بىر يەرگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە، ھەر خىل كىشىلەر بار. دۇكان، ئاشخانا، چايخانىلار قۇرۇلغان. خەلق مىغ - مىغ قاينىاپ تۇرىدۇ. كوچا - كويلار، مازار پۇتۇنلەي ئادەم بىلەن تولغان. بۇ يەردە پاھىشىلەر بىلەن چىنلىق[1]لار، تىلەمچىلەر بىلەن قەمارۋازلار، موللىلار بىلەن ئاخۇنلار ئارىلاش يۇرىدۇ. شۇنىمۇ ئېيتماسلىققا چىدىغىلى بولمايدۇ: بۇ يەردىكى پاھىشىلەر پۇتۇنلەي مۇسۇلمان خوتۇن - قىزلىرىدىن ئىبارەت. نامدا زىيارەتكە كەلگۇچى بولسىمۇ، خەلقنىڭ يۇرۇش - تۇرۇشلىرى، ھەربىكەتلىرىگە دىققەت بىلەن قارىغاندا قەبرىلەرنى زىيارەت قىلىش بولماستىن، تەرىكلەرنى زىيارەت قىلىش ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

① چىنلىق — خەنزۇلار.

قىستىلىپ يۇرۇپ ئالدىغا ماڭدىم. مازار دەرۋازىسى ئالدىدا پالچىلار پال بېقىپ ئولتۇرىدۇ. بەخت تىلىگۈچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى خوتۇن - قىزلار ئىدى. بۇلار پېشانىسىگە پۇتۇلگەن تەقدىرى ۋە كېلەچىكى ھەققىدە پال ئاچقۇزاتتى.

دەرۋازا ئېچىدە بىر توپ كىشى دۇگىلەك بولۇپ چاي ئىچىپ ئولتۇرىدۇ. مەددالار ئەبۇ مۇسلىمنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلەيدۇ، بۇنى مېڭلارچە كىشى ئاڭلايدۇ. بۇلاردىن ئۆتۈپ ئىككىنچى دەرۋازىغا باردىم. بۇ ئافاق خوجام مازىرىنىڭ دەرۋازىسى ئىدى. يۇزلەپ تىلەمچى ئولتۇراتتى: «ئافاق خوجامنىڭ ھەققىدە ئىككى پۇل بېرىڭ، ئافاق خوجام مەقسىتىڭىزگە يەتكۈزسۇن»، دەپ ئولىشىۋالدى، بىر پۇلدىن بەرگەندىمۇ بۇلارغا پۇل يەتكۈزۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇلارنىڭ ئېچىدە ئىشقا يارىمايدىغانلىرى ئاز، كۆپىنچىسى سەككىز - توققۇز ياشلىقتىن تارتىپ، 20 — 30 ياشقىچە بولغان يىگىتلەر، تەپسە تۆمۇر ئۇزگۈدەك قىران ئەركەكلەر. بۇلار تىلەمچىلىكنى ئۆزلىرىگە كەسىپ قىلىۋالغان. ئىشلىمەيدۇ، قورساقلىرىنى تىلەمچىلىك قىلىپ توبغۇزۇپ يۇرىدۇ.

ئارقامدىن ئەگەشكەن يۇزلەپ تىلەمچى بىلەن «خوجام»نىڭ قەبرىسىگە كىردىم. ئىشىكىگە يېزىلغان خەتتىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ قەبرىنى بۇنىڭدىن 41 يىل ئىلگىرى يا-قۇپبەگ سالدۇرغانىكەن. گۇمبەز تەخمىنەن 350 ئارشىن چوڭلۇقىدا بولۇپ، سەمەرقەنت مەدرىسىلىرىدەك زىننەتلەنگەنىدى. ئىشىكلىرى ئېتىك بولغاچقا ئىچىنى كۆرەلمىدىم. شۇ

كۈنى چوڭ شەيخلىرى چىقماپتۇ، دەيدۇ. گۈمبەزنىڭ ئەتراپىغا چەكسىز كۆپ مۈڭگۈز (تاغ تېكىسىنىڭ مۈڭگۈزى) قولۇغان.

يۈزلەرچە خوتۇن - قىزلار «ئاھ خوجام، ۋاھ خوجام» دەپ يىغلىشىپ تىلەك تىلەيتتى. قوللىرى بىلەن تامنى سىيپاپ كۆزلىرىگە سۈرتەتتى. بالا تىلىگەنلىرىنى ئېچىپ سۈركەيتتى. يۈزلەرچە ئەر كىشى ئۇنلۇك ئاۋازدا قىراەت قىلاتتى، بۇلار قارىيلار، زىيارەتچىلەر ئۈچۈن «قۇرئان» ئوقۇپ بېرىپ، «قۇرئان» ئوقۇتقۇچىلاردىن ئاز - تولا پۇل ئالاتتى.

«ئافاق خوجام»دىن چىقىپ، ئۇنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى قىمارخانىغا كىردىم. بۇ يەردىمۇ تىلەمچىلەر پۇل تىكىپ، دەتتىكام ئويناپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ سانىنى بىلىش تەس ئىدى. بۇنى پەقەت مۇنداق تەخمىن قىلىش مۇمكىن:

تەخمىنەن 100 ساڭبن[1] يەر پۇتۇنلەي تىلەمچى، قىمارۋاز بىلەن تولغان. ئۇلار سوقۇشاتتى، سوقۇشۇپ بىر - بىرىنى قانغا بويايتتى. «سۆزۈم يالغان بولسا، ھەزرىتى ئافاق خوجام ئۇرسۇن» دەپ قەسەمياد قىلىشاتتى.

كاشغەردە بۇنىڭدىن باشقا «مۇراد بەخش ئاتام»، «چارشەنبە مازار»، «سېيىت ئارسلانخان»، «قۇتبۇللا خوجام»، «ئاق مازار خوجام»، «چاقماق خوجام»، «قاراخان پادىشاھىم»، «ئابدۇراخمان خوجام» دېگەن ئەۋلىيالارنىڭ مازارلىرى زىيارەت قىلىنىدۇ.

شەھەرگە يېقىن يەردە قەدىمدىن قالغان بىر قالماق بۇتخانىسى بار ئىكەن. ئالتەشەھەر خەلقلىرى بۇنى «مەككەدىن ئۇچۇپ كەلگەن مۇقەددەس ئۆي» دەپ پۇتۇنلەي غاجاپ تۇگىتىپتۇ. لايدىن ياسالغان بۇ ئۆي يېيىلىپ تۇگىگەندىن

[1] ساڭبن — (رۇسچە) 2.13 مېتىرغا تەڭ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى.

كېيىن، ئورنىدىكى توپىنىمۇ قېزىپ ئىشلەتكىلى تۇرۇپتۇ.

ھەي ئافاق خوجا! سەن ھەقىقەتەن غوجىسەن ھەم كۇچلۇك ۋە قۇدرەتلىك غوجىدۇرسەن، مىڭلارچە ئاچ - يالىڭاچلارنى ۋە ئىشسىزلارنى تويغۇزىسەن. مىڭلارچە قېرىغاۋازلارغا پۇل تېپىپ بېرىسەن. سەن بولمىساڭ بىچارە خوتۇنسىز... لارغىمۇ ناھايىتى قىيىن بولغان بولاتتى. سەن يۈزلەرچە شەيخلىرىڭنى مىڭلارچە سوملارغا ئىگە قىلىپ بېيىتىپ تۇرىسەن. سەن بولمىغان بولساڭ، تۇغمىغان ئايالىلار كىمدىن يارەم تىلەيتتى!...

بۇ يەردە ياقۇپبەگ سالدۇرغان بىر مەدرىسە بار ئىكەن. بۇ مەدرىسە ھازىرمۇ خارابە ھالىدا. ساق قالغان ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىنى يەرلىك خەلق ئۆي قىلىۋالغان. بىرگىنە ھۇجرىدا شاگىرتلار كۆرۈندى.

نوشىرۋان يائۇشېف، كاشغەر

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى 8 — 12 - سانى، 362 — 363 - بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھەردە سايالەت (2)

ئالتەشەھەر خەلقىگە:

سىزلەرنى مولللىرىڭىز، ئۆلىمالىرىڭىز ئىلىم ۋە ھۈ-
نەردىن، يېڭىلىقتىن نەپرەتلەندۈرىدۇ. «يېڭىچە مائارىپتا ئو-
قۇغان بالىلار ئاخىر بىر كۈن يولدىن ئازىدۇ، يېڭىچە مائارىپ
تەرەپدارلىرىنىڭ مەقسەتلىرى كۈپرىغا دەۋەت قىلىشتىن ئە-
يارەت»، دېگەندەك تېتىقسىز گەپلەرنى قىلىدۇ. سىزلەر يې-
ڭىچە مائارىپنىڭ نېمىلىكىنى بىلمىگەنلىكلىرىڭىز ئۈچۈن،
ئالۋەتتە شۇ سۆزلەرگە ئىشىنىسىزلەر. بۇ ھەقتە ئۆلىمايە-
ڭىزمۇ، سىزمۇ مەزۇرسىز. چۈنكى ئۆلىمايڭىز يېڭىچە مائا-
رىپنىڭ نېمىلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. بىلگەن بولسىدى،
ئالۋەتتە، ئۇنچىۋالا خاتالىقلارغا يول قويمىغان بولاتتى.

بۇنىڭ ئەكسىچە، يېڭىچە مائارىپ ياشلارنى مىللىيەت ۋە
ئىمان - ئېتىقاد روھىدا تەربىيەلەپ، چىن ۋە ھەقىقىي
ئىنسان قىلىدىغان يېڭى ئۇسۇل بالىلارنىڭ
خەت - ساۋاتىنى تېز چىقىرىدۇ. بالىلار بىر يىلدا ئۆز ئانا
تىلىدا ئوقۇش - يېزىشنى ئۆگىنەلەيدۇ. بۇ ئۇسۇل بالىلارنى
ئىلىم - ھۈنەرگە قىزىقتۇرىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا ئوقۇغان بالىلار
12 — 13 يىلدا دىن ئىلمىنى تامامەن ئۆگىنىپ بولىدۇ. ھە-
دىس ۋە تەپسىر ئىلمىغا ماھىر بولىدۇ. شۇ ئەسنادا تارىخ ئو-
قۇپ، ئۆزلىرىنىڭ كىم ۋە قانداق خەلق ئىكەنلىكىنى چۈ-
شىنىدۇ. ئۆتكەن زامانىدىكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قانداق تۇر-
مۇش كەچۈرگەنلىكىنى بىلەلەيدۇ. باشقا خەلقلەرنىڭمۇ قانداق
ئىشلارنى قىلغانلىقلىرىنى بىلەلەيدۇ.

دىن ئىلمى بىلەن دۇنيا ئىلمىنى تەڭ ئوقۇيالايدۇ. تەبە-

ئەت، ھېسابات، تىجارەت، زىرائەت ۋە سانائەت ئىلىملىرىنى
ئىگىلەپ، دۇنيا ھەم ئاخىرەت ئۈچۈن باخشى ئىشلارنى
قىلالايدۇ. ئاللاھتىن باشقىغا موھتاج بولمايدۇ، موھتاجلىقتا
قالسىمۇ، ئۆزئارا يارەم قىلىشالايدۇ.

مانا كۆز ئالدىڭىزدا، شەھىرىڭىزدىكى يات قوۋملارنىڭ
خوتۇنلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان قىزلىرى، بالىلىرى-
نىڭ كۆپىنچىسىمۇ مۇسۇلمانلاردىن سېتىۋېلىنغان بالىلار-
دىن ئىبارەت.

ئالتەشەھەر مولللىرى ئۇسۇلى جەدىتنى تەكشۈرگىچە
مانا مۇشۇنداق ئىشلارنى تەكشۈرسە، ياش ۋە سەبىي بالىلارنى
ياتلارغا بېرىپ ئايىتتىشتىن، مەسۇمە قىزلارنى ياتلارغا خو-
تۇن قىلىپ بېرىشتىن خەلقنى بەزدۈرسە ياخشىراق بولغان
بولاتتى.

بالىلار يېڭىچە مائارىپتا ئوقۇسا، سىزلەرنىمۇ، ئاتا-
بوۋىلىرىڭىزنىمۇ زامانغا لايىق سۈرەتتە تەربىيە قىلىپ، دىن
ۋە دۇنيا ئىلىملىرىنى ئوقۇتقان بولسا؛ يۈرەكلىرىڭىزگە
ئىنسانىيلىق، مىللىيەت ۋە دىنىيەت روھى يىلتىز تارتىپ
قالغان بولسا، ئالۋەتتە مۇنداق ئىشلاردىن ساقلىنىپ قالغان
بولاتتىڭىز. موھتاجلىق ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، بالىلىرى-
ڭىزنى ياتلارغا ساتىدىغان ئىشلارنى قىلمىغان بولاتتىڭىز.
تەرتىپلىك ۋە مۇنتىزىم مەكتەپلەردە تەربىيە كۆرگەن مىل-
لەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەزىز بالىلىرىنىلا ئەمەس، ھەتتا ئۆز
يېرىدىن چىققان ھايۋان ۋە مېۋە - چىۋىلەرنىمۇ ياتلارغا
ساتمايدۇ. ئۆزلىرى زاۋۇت، فابرىكىلارنى قۇرۇپ يېڭىچە
تېخنىكا بىلەن تۇرلۇك قىممەتلىك نەرسىلەرنى ياسايدۇ.

ئىككىنچى، سىزنىڭ مولللىرىڭىزغا مەلۇم:
«مارالمسلمون حسنا فهو عندالله هەسەنون» (مۇسۇلماننىڭ
نەزەرىدىكى ئۇز نەرسە، ئاللاھنىڭ نەزەرىدىمۇ ئۇزدۇر). ئال-

تەشەھەردىن باشقا ھەممە شەھەرلەردە ئومۇمىي مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر ئۇسۇل ئاللاھنىڭ يېنىدىمۇ مەقبۇل ۋە ماختاشقا لايىق بولسا كېرەك.

باشقا مىللەتلەرگە (ھەتتا ئۆز مىللىتىگىمۇ) بالىسىنى سېتىشتەك ئىشلار پۈتكۈل مۇسۇلمانلار ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەت نەزىرىدىمۇ قەبىھ ۋە ئېغىر گۇناھ بولغاچقا، ئاللاھ تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنمايدۇ.

بۇ ئىشنىڭ ياخشى ئىش ئەمەسلىكىنى بەلكى ئۆزىڭىز مۇ بىلىپ تۇرۇۋاتىدىغانسىز. ئۆلىمالىرىڭىزمۇ بىلىپ تۇرىدىغاندۇر. سىزنى مۇشۇنداق قىلىشقا پەقەت ئاچلىق ۋە موھتاجلىق مەجبۇر قىلىۋاتقاندۇر. بەس، بۇ ئىشقا سەۋەب بولغان ئاچلىق ۋە موھتاجلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دۇنيادا بايلىق كېرەك. باي بولۇش ئۈچۈن ئىلىم ۋە ھۈنەر كېرەك. مۇنداق بولغاندا، يېڭىچە ماۋارىپ كېرەك. يەنى دۇنيا يېڭىلانغان ۋە ئۆزگەرگەن پەيتتە، ھاياتنىمۇ زامانغا لايىق رەۋىشتە ئۆزگەرتىش ۋە يېڭىلاش لازىم.

يېڭىڭىز ياخشى، ھاۋاسى مۆتىدىل، نېمە تېرىسىڭىز شۇ ئۇنمەي قالمايدۇ. كېۋەزمۇ ئۆسىدۇ، تېرىقمۇ ئۇنىدۇ، بۇغداي مۇ بار، مېۋە ـ چېۋىمۇ بار، يېڭىڭىزدە ئالتۇنمۇ، كۈمۈشمۇ بار، تۆمۈر، تاشكۆمۈر ۋە باشقا تۈرلۈك مەدەنلەر چىقىدىغان تاغلىرىڭىز بار. نېفىت ۋە كىرسىن چىقىدىغان يەرلىرىڭىز مۇ بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى سىزنىڭكى، ئاللاھ سىز ئۈچۈن يارىتقان. پەقەت نادانلىقىڭىز ئۈچۈنلا ئۇ نەرسىلەردىن پايدىلىنالمايسىز.

قىلىدىغان ئىشىڭىز پەقەت مال بېقىش ۋە تېرىقچىلىق. بۇ ئىككى ئىشنىمۇ ناھايىتى قالاق يوسۇندا قىلىسىز. ھەممە يەردە سايمانلىرىڭىز، ھەتتا كىيىملىرىڭىزمۇ، رۇسىيە ۋە ھىندىستان تەرەپلەردىن كېلىدۇ. پۇلنى ئار تا-

پىسىز. تاپقىنىڭىز خىراجەتلىرىڭىزگە يەتمەيدۇ.

ھۈنەر بىلمىگەنلىكتىن، قولىدا ھۈنىرى بار مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرگە قۇلچىلىق قىلىپ، ئۆمرىڭىز ئۆتىدۇ. ئويلاپ كۆرۈڭچۇ، كېۋەز تېرىيسىز، ئۇنى مىڭبىر مۇشەققەت تەرىپ ئۆستۈرۈپ، يەر ئۇستىدىن قولىڭىزدا تېرىۋالىسىز. ئەرزان باھادا ساتىسىز. بۇ پاختىلار تېخنىكىسى بار خەلقنىڭ قولىغا چۈشۈپ، چىت، تاۋار بولۇپ يەنە ئۆز يېرىڭىزگە قايتىپ كېلىدۇ. ئەمدى، سىز ئۇنى ئۆزىڭىز ساتقان باھادىن 95 پىرسەنت قىممەت باھادا سېتىۋالىسىز. سىز مال ـ چارۋا بېقىپ، بۇلۇڭ، ئۇجەي، تېرە ساتىسىز، ئۇ نەرسىلىرىڭىزمۇ ھۈنەرلىك خەلقلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ، يېڭىچە تېخنىكا بىلەن سۇپەتلىك ئىشلىنىپ چىققاندىن كېيىن، يەنە ئۆزىڭىزگە قايتىپ كېلىدۇ. قىممەت باھادا سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولىسىز. بازاردا سېتىلىۋاتقان نەپىس ۋە ئېسىل يىپەك ياغلىقلارمۇ سىزنىڭ قولىڭىزدىن، سىزنىڭ يېرىڭىزدىن چىققان پىلىدىن ئىشلەنگەن نەرسىلەرغۇ! ياق، بۇرادەر. لەرا سىز ئەمدى ئۇنداق بولمىغۇر سۆزلەرنى قويۇڭ. ئۆلىمالىرىڭىزمۇ ئىنشائاللاھ مۇندىن كېيىن بۇ ھەقتە سىزلەرگە قارشى تۇرماس، چۈشىنۈر، بىلۈر.

ئۇسۇلى جەدىت دېگەن يېڭى پەيدا بولغان ئۇسۇل ئەمەس، بۇ دۇنيا يارىتىلغاندىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قائىدە. ئۇسۇلى جەدىت تىل جەھەتتىنمۇ؛ ئۆزگەرتىش، يېڭىلاش جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ بەك توغرا ۋە مەنىلىك سۆزدۇر.

بۇ قائىدە ئادەمئاتا زامانىدىن باشلاپ، بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن تەبىئىي قانۇندۇر. ئادەم ئەلەيھىسسالام زامانىدىن بۈگۈنگىچە بولغان تەرەققىياتلارنى ئويلاپ قارىسىڭىز، تارىخ كىتابلىرىغا نەزەر تاشلىسىڭىز ھەيران قالۇرسىز.

دۇنيا ئىشلىرى ئۆزگىرىپ، يېڭىلىنىپ كۇندىن - كۇنگە ئىسلاھ قىلىنىپ تۇرغاندىن سىرت، شەرىئەتلەرمۇ يەڭ - گىلىنىش قانۇنىيىتى بويىچە يېڭىلىنىپ، ئۆزگەرتىلىپ، زامانغا لايىق سۈرەتتە ئىسلاھ قىلىنىپ كەلدى ۋە ھەمىشە ئىسلاھ قىلىنىپ كەلمەكتە. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يېڭىلىنىش ۋە ئىنقىلاب داۋاملىشىپ، ئۇسۇلى جەدىت تا قىيامەتكىچە ئۆز يولىدا ماڭغۇسىدۇر.

شۇنىمۇ ئەستە تۇتۇش كېرەككى، بۇ قانۇنىيەتكە بويۇ - سۇنغانلار دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە سائادەتمەن ۋە بەختىيار بولىدۇ. ئەمما، سىزلەرگە ئوخشاش «ئۇسۇلى جەدىت ھارام» دەپ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى ئۆزگەرتمەي، قەدىمكى ئۇسۇللىرىدا تۇرغان ئادەملەر مەڭگۇ قۇلۇق، ئاسارەت، سەپىلىشتىن خالاس بولالماي، خارلىق - زەبۇنلۇقتا ھايات كەچۈرۈپ قەلبۇرىدۇ.

مەيلى بۇ دۇنيا تىرىكچىلىكى بولسۇن، مەيلى ئاخىرەت تەييارلىقى بولسۇن، ھەممىسى ئۆزگەرتىشكە، يېڭىلاشقا مەجبۇردۇر. سىزلەر كونا - قەدىمي ئۇسۇللىرىمىزنى بۇزماي - مايمىز دەپ، ھەرقانچە سۆزلىسىڭىزلەرمۇ يېڭىلىنىش ۋە ئۆزگىرىش قانۇنى ئۆز يولىدىن چىقماي، توختىماستىن ئالغا قاراپ مېڭىپ تۇرىدۇ.

قاراڭ، ئۇستىڭىزگە كىيگەن كىيىملىرىڭىزگە. خوتۇن - قىزلىرىڭىزنىڭ ئېگىن - ئاياغ ئۇستىباشلىرىغا. تەخى بۇنىڭدىن ئىككى - ئۈچ يىل ئىلگىرىلا كىيگەن چاپان ۋە كۆڭلەكلىرىڭىز ئۆز قولىڭىزدا ئىشلەنگەن شاڭ، ماتالاردىن تىكىلمەسمىدى؟ ھەي! مانا ئەمدى بارلىق كىيىم فورما (ئۆزلىرىنىڭ تەبىرىچە) بولۇپ كەتتى. شاڭ، ماتالار پايتىما بولۇشقىلا يارايدىغان بولۇپ قالدى. بازارلارغا سەندەل ۋە ساسىر (ماروزوف) ماللىرى كېلىپ تولدى. مانا شۇنداق بىر

زامان كېلىدۇكى، ئۆيلىرىڭىزدىكى جىنچىراغ ئورنىغا رۇس يېغى بىلەن پانار (كىرسىن بىلەن لامپا) ياندۇرۇشقا باشلايسىز. ئۆيلىرىڭىزگە دېرىزە ئورنىتىپ، ئاللاھ بەرگەن قۇياش نۇرى بىلەن ئۆيىڭىزنى يورۇتىسىز. ئۆيلىرىڭىز، قۇرۇلۇشلىرىڭىز ۋە ئومۇمىي تىرىكچىلىكىڭىز يېڭىلىنىدۇ، ياخشىلىنىدۇ. مۇنداق ئىشلارنى ئۆلىمالىرىڭىز ۋە سودىگەرلىرىڭىز ئۆزلىرى باشلاپ قىلىدۇ.

شۇنداق بىر زامان كېلىدۇكى، مەكتەپ ۋە مەدرىسەلىرىڭىزمۇ تۈزىلىدۇ، يېڭىلىنىدۇ، ئىسلاھ قىلىنىدۇ، تەرتىپكە سېلىنىدۇ. ئۇسۇلى جەدىت قائىدىسى جارى قىلىنىدۇ. بۇ ئىش چوقۇم بولىدۇ. موللىلىرىڭىز، ئۆلىمالىرىڭىز، سوپىلىرىڭىز ۋە ئۆزگىلەر قارشى تۇرۇپ بولدۇرماسلىققا تىرىشسىمۇ بەربىر بولىدۇ. شۇنداق بىر زامان كەلمەي قالمايدۇ، پەقەت ئۇنىڭغىچە ئازراق ۋاقىت ھارام ۋە بىكار ئۆتۈپ كېتىدۇ، شۇ. ياشلارنىڭ، بالىلارنىڭ پۇشايمان ۋە ئارماندا قېلىشلىرىغا قېرىلار، ئاتىلار، ئۆلىمالار سەۋەب بولغان بولىدۇ.

پەقەر بۇ يىل كۈچا شەھىرىگە كېلىپ، يېڭىچە ئۇسۇلدا بالىلارنى ئوقۇتۇشقا باشلىغانىدىم. ئۆلىمالارنىڭ خەلقە قىلغان ۋەز - نەسىھەتى نەتىجىسىدە، مەكتەپمىز تاقالدى. بالىلار ئىلگىرىكى ئىزلىرىغا چۈشۈپ كونىچە مەكتەپلىرىگە كىرىپ، دۇئا يادلاشقا تۇتۇندى. بايلار بولسا (تاشكەنتلىك ئەيساخان ئابدۇلجاپپاروفتىن باشقىلىرى) مەكتەپ ئېچىشتىن ۋاز كەچتى. يەرلىك بايلاردىن ھەمىت ھاجى مۇمىن قارى ئوغلىمۇ مەكتەپنى تاشلاپ، مەشرەپلەردە ياش قىز بالىلار بىلەن ئويناشقا باشلىدى. مانا ئۆلىما نەسىھەتىنىڭ ناچار نەتىجىسى!

كۈچادا بايلارمۇ يوق ئەمەس. پەقەت ئېلىم - سېتىم قىلغۇچى ئۇچ - تۆت ئادەم بار. بۇلارغا مەكتەپ سېلىش

ئۇنچىۋالا ئېغىر ئىش ئەمەس. پەقەت بۇنىڭ پايدىسىنى بىلىمگەنلىكىدىن ۋە ئۆلىمالارنىڭ تەرغىب - تەشۋىق قىلمىغانلىقىدىن بۇ ئىش ئۇزۇندۇقا چىقماي كېلىۋاتىدۇ. يەنە بىرى، بۇ يەردىكى بايلارنىڭ مەتبۇئات يېتىلمىگەنلىكىدىن خەۋىرى يوق. گېزىت ئوقۇمايدۇ. ئوقۇغانلىرىمۇ ئۇرۇش خەۋەرلىرىنىلا كۆرۈپ قويىدۇ. سىللىي تۇرمۇش ھەققىدە يېزىلغان مىقالىلەرگە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ، ئۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىشقا قىزىقمايدۇ.

غۇلجا مۇسۇلمانلىرىدىنلا ئىبارەت ئالسىمۇ ياخشى بولاتتى. مۇتەئەسسىپلىك قىلمىشتا ئۇنداق ئىشلارغا ئېتىبار يوق. بارى - يوق پۇلىنى ياش ۋە چىرايلىق قىزلارغا پىدا قىلىدۇ. ئىلىم - مەرىپەت يولىغا ئىنئام - ئېھسان قىلىشتىن لەززەتلىنىشنى بىلمەيدۇ. بۇلارنىڭ بەخت قارىشى ياخشى ئۆي، ياخشى خوتۇن، ياخشى تاماق، ياخشى ئات، چىرايلىق كىيىمدىنلا ئىبارەت، خالاس. بالىلىرىنىڭ ياتلارغا سېتىلىپ ئاينىپ كېتىشلىرى بىلەن كارى يوق.

ھەي ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى! ئويلاڭلار، ياخشى ئويلاپ ئەتراپقا بېقىڭلار، ئىش ئۆتكەندىن كېيىن ئۆكۈنگەنىڭ پايدىسى يوق.

نوشىرۋان يائۇشېف، كۇچا

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۇنىدىكى 8 - 13 - سانى، 390 — 392 - بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھەر تۇرمۇشىدىن (2)

كاشغەرنىڭ مەنزىرىسى، بايلار، روھانىيلار، ئاددىي خەلق، كوچا - كويلار، ئۆيلەر، بازارلار، يېڭى ئەۋلادلار

كاشغەر شەھىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە. رۇسىيە چېگرا سىغا ئاتلىق يەتتە - سەككىز كۈندە يەتكىلى بولىدىغان يەردە بولۇپ، مەنزىرىسى ئانچە گۈزەل بولمىسىمۇ، ھاۋاسى مۆتىدىل، سۇيى كۆپ، يېرى خېلى مۇنبەت. بۇ شەھەر ئالتەشەھەرنىڭ مەركىزى بولۇپ، خېلى قەدىمىي ھەم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. كاشغەردىن ئوش ۋە ئەنجانغىچە بارىدىغان كارۋان ۋە پوچتا يولى بار.

نوپۇسى 55 مىڭدىن 60 مىڭغىچە دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. يەرلىك خەلقتىن باشقا رۇسىيە پۇقرالىرى، ئىنگلىزلار، ئافغانلارمۇ بار. بۇ يەردە رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە كونسۇلخانىلىرى، رۇس پوچتىخانىسى، رۇسسىيىسكى ۋاسنوچنى كونترولىر (رۇسىيەنىڭ شەرقىنى نازارەت قىلغۇچى ئەمەلدارى — ت)، رۇس ۋە شىۋېت دوختۇرخانىلىرى، بىر رۇس - ئاسىيا بانكىسى، سىندىل ۋە تىۋىر كارخانىلىرىنىڭ ئىسكىلاتلىرى بار. بۇ يەردە رۇسلارغا خاس قاۋاقخانىلارمۇ بار بولۇپ، بۇنىڭدىن مۇسۇلمانلارمۇ ئىستېمال قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ ماگىزىنلارنىڭ سودىسى بەك تېز. بۇلاردىن باشقا كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئۆي - ئىمارەتلەر يوق. پەقەت خوجەنتلىك ھېسامىدىن بايىنىڭ ئۆيلىرىلا ئۆيگە ئوخشايدۇ.

كوچىلىرى بەك تار ھەم تەرتىپسىز، چاڭ - توزان كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. شۇ تار ۋە چۈۋالچاق كوچىلاردا ئوتۇن ئارتىلغان

تىلغان ئېشەكلەر، ھارۋا قاتقان قېچىر، ئەككى - ئۈچ كىشى مىنگىشۋالغان ئاتلار، كارۋان توگىلىرى، بېلىگىچە ئوچۇق يالىڭاچ ئادەملەر، ئەر، ئايال، بالىچاقىلار بىر - بىرى بىلەن قىستىلىشىپ يۈرىدۇ.

مۇنداق كوچىغا بىلمەي كىرىپ كەتسە قالساڭ، كېتىدىغان ئۇ كوچا توگەيدۇ - دە، بىر ئۆينىڭ ئىشىكىگە بېرىپ تاقىلىسەن.

ئۆيلەر لايدىن ياسالغان بولۇپ، توپىسىمۇ لايدا يېپىلغان، دېرىزە قويۇلمىغان، ئىشىكلىرى كوچىغا قاراپ تۇرىدۇ. كوچىدىن ئۆتكۈچىلەرگە ئۆي ئىچى پۈتۈنلەي كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۆيگە چاڭ - توزان كىرىپ تۇرىدۇ. بەزى ئىشىكلەرگە رەختتىن پەردە تارتىپ قويۇلغان. بۇ يەردە يار كۈنى خوتۇن - قىزلار ئۆمرىنى كۆپىنچە ئۆگزىلەردە ئۆتكۈزىدۇ.

ئۆيلەر، دۇكان، ئاشخانا ۋە چايخانىلار، مەسچىت، مەدرىسە ۋە مەكتەپلەر، ساراي، ھاممامىلار، قاسساپلار، كۆكتات ۋە كوزا بازارلىرى، ئاياغ - كىيىم، ئۆتۈك دۇكانلىرى، خانا (ئۆي)لەر، ساتىراشلار، قېتىقچى، قايماقچى، ئېشەكچى، تۆگىچى، ناۋاي ھەم كاللا - پاقالچاق ساتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئارىلاش.

كاشغەردە پەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ. بۇ يەردە ئادەمنىڭ دىققىتىنى بەكرەك تارتىدىغان سودا — چاچ بازىرى بەلەن دوپپا بازىرىدىكى سودىدۇر. بۇ بازارغا كىرىپ كەتسەڭ ساق چىقىشىڭ تەس. بۇ يەردە خوتۇن - قىزلار ياغاچ تۆشۈكلۈك بىلىقتەك قىسم - قىسم مىغىلداپ تۇرىدۇ.

ئەمدى خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا كەلسەك، بۇنى مۇھىم ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بايلار تۇرمۇشى: بۇلار - نىڭمۇ كۆپىنچىسى ئاشۇنداق دېرىزىسىز ئۆيلەردە تۇرىدۇ. بىمەك - ئىچمەكتە ئۇتتۇراھال يولنى تۇتىدۇ، يەنى ئاچمۇ

قالمايدۇ، ئىسراپمۇ قىلمايدۇ.

بايلار سودا ئىشلىرىدا بەك ساددا كېلىدۇ، دەپتەر تۇتۇش، ھېسابات قىلىش دېگەندەك ئىشلار بولۇنمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، سودىگەرلەر ئارىسىدا ياش - ياش يالانمىلارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

بۇ يەردىكى بايلار يار ۋە تومۇز كۈنلىرى شەھەر سىرتىدىكى باغچىلارغا چىقىپ تۇرىدۇ.

بۇ يەردىكى روھانىيلار كۆپىنچە مەسچىت، مەدرىسەلەردە تۇرىدۇ. روھانىيلارغا ماڭاش بېرىلمەيدۇ. ۋەخپە كۆپ بولىدىغان مەدرىسە ۋە مۇتەۋەللىلەر خالىغانچە پايدىلىنالمايدۇ. سودا دۇكانلىرى 60 — 70 سومغا ئىجارىگە بېرىلسە، ۋەخپە دۇكانلىرى 10 — 15 سومغىلا ئىجارىگە بېرىلىدۇ. يەرلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش.

ئاددىي خەلقنىڭ يۇزدە يىگىرمىسى تېرىقچى، باغۋەن، تىكىمچى، ھاممال، ئاشپەز، ئېشەكچى، تۆگىچى، ھارۋىكەش، مەپىكەش، ئوتۇنچى، پىچانچى بولۇپ، قالغانلىرى تىلەمچى، گاداي، دۇئانە، قەلەندەر، مازار شەيخلىرى، قىمارۋاز، شەھەر ۋەتىپەرەسلەردىن ئىبارەتتۇر.

ياز كۈنلىرى مېۋە - چىۋە، قېتىق، سوت ۋە قايماق ساتقۇچىلارمۇ بار.

بۇ يەردە كوچا بويىدا سۈرەن سالغۇچىلار، بىر تىيىن ئۈچۈن كوچىنى بېشىغا كىيىپ سوقۇشقۇچىلار، قىيامەت قايىم بولغاندەك ئۇرۇشىدىغانلار بەك كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئىشلاردىن خوتۇن - قىزلارمۇ چەتتە قالمايدۇ. ئاتا بالىسى ئالدىدا، بالىسى ئاتا - ئانىسى ئالدىدا ئېغىزغا ئالغۇسىز گەپلەرنى كۆپ قىلىدۇ. بۇ ئىش بۇ يەردە ھېچقانچە ئەيىب سانالمايدۇ. ئېرى خوتۇنىغا، خوتۇنى ئېرىگە ئاچچىقلىنىپمۇ، ئويناپ - كۈلۈپمۇ ھەر قىسما ئۇياتسىز سۆزلەرنى

ھەددى - ھېسابسىز قىلىۋېرىدۇ.

بۇ يەردە ئوغۇللارنى بولسۇن، قىزلارنى بولسۇن، ئىشقىلىپ ئوقۇتۇش - تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بېرىلمەيدۇ. قىزلار تاكى ئەرگە تەگكەنگە قەدەر ئوغۇل بالىلار بىلەن بىرگە كوچا - كويلاردا ئويناۋېرىدۇ. ئەرگە تەگكەندىن كېيىنلا ئاندىن يۈزىگە چۈمبەت تارتىدۇ. نېمە سەۋەبتىندۇر، بۇ يەردە قىز بالىلار ئوغۇللاردىن كۆپ بولىدىكەن. شۇڭا بۇ يەردە قىزلارنىڭ قەدىر - قىممىتى ۋە ئېتىبارى يوق.

تەرەققىياتىمىزدىكى توسالغۇلار

قاچاندۇر بىر ۋاقىتتا بىر گېزىتتە «مىللەتنى رىۋاق تاپقۇزمىغۇچىلار» دېگەن بىر ماقالىنى ئوقۇغانىدىم. كاشغەر - دە مىللەتنى رىۋاق تېپقۇزمىغۇچىلارنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. لېكىن ئۇلار ھەققىدە يازغانلىقى ئەھمىيىتى يوق. چۈنكى ئۇلار گېزىت ئوقۇمايدۇ. شۇڭا مەن ھازىر گېزىت ئوقۇيدىغان، كۆزى ئوچۇق، تەرەققىياتنى ياقلىغۇچى ياشلار، مىللەتنى رىۋاق تاپقۇزغۇچىلار ھەققىدە يازىمەن:

ياشلارنىڭ ئۆز ئىقرارلىرىغا قارىغاندا، كاشغەردە مۇندىن ئۇچ - تۆت يىل ئىلگىرى گېزىت ئوقۇغۇچىلار بولمىغان. بولغان تەقدىردىمۇ ناھايىتى ئاز بولغان. بىراق، ھازىر بۇ يەردە گېزىت ئوقۇغۇچىلار خېلى كۆپ ھەم شۇ گېزىت ئوقۇش نەتىجىسىدە كۆپ كىشىلەرنىڭ كۆزى ئېچىلغان. ئۆز ئەھۋالىنى چۈشىنىشكە باشلىغان. لېكىن مۇنداقلار بەك ئاز.

بۇلارنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئېچىلىشىغا گېزىت سەۋەب بولغىنىدەك، گېزىت ئوقۇشىمۇ بالقان ئۇرۇشى سەۋەب بولغان. مەيلى قانداق سەۋەب بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇلار گېزىت ئوقۇشنى باشلاش بىلەن مىللەتنىڭ كېسەل ھالىتىنى تونۇپ يېتەلەيدىغان بىر دەرىجىگە يەتكەن. لېكىن شۇنىڭ

سى ئېنىقكى، ئۇلار تېخى كېسەلنىڭ قەيەردىلىكىنى بىلەلمىگۈدەك مەلۇمات ھاسىل قىلالمىغىنى يوق. بۇ يەر ئۇچۇن بۇمۇ ئەيىب ئەمەس. چۈنكى ئۇلار مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەن، نادان ئاتىلار ۋە تەربىيەسىز ئانىلار قولىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن. پەقەت گېزىتنىڭ توغرا يولغا باشلىشى سايىسىدىلا، توغرا يولنى تاپقان بۇ ئەزىز مىللەت بالىلىرى ماختاشقا لايىقتۇر. ئۇمۇمەن كاشغەر ئەھلى زېرەك ۋە ئىستېداتلىق بىر خەلقتۇر. ئازراقلا تەربىيە كۆرسە تېز ئادەم بولۇپ كەتسە كېرەك.

ئاغرىقنىڭ قەيەردىلىكىنى بىلمەيدۇ، دېگەندۇق. ئوقۇغۇچىلارغا چۈشەنچىلىك بولسۇن ئۈچۈن، بۇنى ئازراق يېشىپ ئېيتىشنى لايىق تاپتىم.

مەزكۇر زاتلارنىڭ قايسىسىغىلا ئۇچرىسىڭ، يۈزلىرىدە نۇر ۋە كۆزلىرىدە ئۈمىد چاقنىغان ھالدا، ئېغىزلىرىنى ئۇمچەيتىپ: «خۇداغا شۈكرى، بىزنىڭ كاشغەرمۇ يۈكسىلىۋاتىدۇ، بۇنىڭدىن تۆت - بەش يىل ئىلگىرى گېزىت ئوقۇش ۋە تار پەشلىك كىيىم كىيىشنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ھازىر خۇداغا شۈكرى...»، دېگەن سۆزلىرىنى ئاڭلىغىلى بولاتتى.

ئەلۋەتتە، بۇنىڭلىق بىلەن «كاشغەرنى تەرەققىي قىلدى» دېيىشكە بولمايدۇ. تەرەققىياتنى كىيىم - كېچەك، گېزىت ئوقۇش بىلەنلا ئۆلچەش توغرا بولمىسا كېرەك.

تەرەققىياتنىڭ باسقۇچى ۋە نىجاتلىقنىڭ ئاچقۇچى ئىلىم ۋە مائارىپتۇر. شۇ مائارىپ نەتىجىسىدە، يەرنىڭ بايلىقىدىن، تىجارەت، سانائەت ۋە زىرائەتتىن پايدىلىنىپ ئىنسان سىياقىدا ياشاشقا مۇمكىن بولۇر. بۇ ئىشتا ئۇتۇپ چىققان خەلق ھايۋانىيلىق، ۋەھشىيلىك، بەدەۋىلىك، ياۋايىلىق سۈپەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، «مەدەنىي» لىك سۈپىتىگە ئىگە بولالايدۇ. ئۇلار توغرىسىدا سۆز بولغاندا، باشقىلارمۇ مەدەنىي ۋە تەرەققىي تاپقان مىللەت دېگەندەك ئاتالغۇلارنى ئىش-

لىتىپ تەرىپىنى قىلىشىدۇ. مانا مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى تېخى تەرەققىي قىلغىنى يوق. ئىلىم ۋە مائارىپ، زىرائەت، تىجارەت ۋە سانائەت ئىشلىرى بىر ياقتا تۇرسۇن، بۇ يەردە تېخى ئىپتىدائىي مەكتەپلەرمۇ يوق. خەلق بەك نامرات. تىلەمچىلەر ھەدەپ كۆپەيىپ تۇرىدۇ. تاھارەت ۋە نازلىققا رىئايە قىلمايدۇ، يېگەن ئاش - تاماقلار، ئىچكەن سۇلار، تۇرۇۋاتقان ئۆيلەر، كىيگەن كىيىم - كېچەكلەر، پىتىۋاتقان يەرلەرنىڭ ھەممىسى زىيانلىق ئۇسۇلدا ئىشلىنىپ چىقىدۇ. شۇڭا ئاغرىق - سىلاق ھەدەپ كۆپەيىپ تۇرىدۇ. پىتىمخانا ۋە شىپاخانىلار سېلىنمايدۇ. ھەممىدىن قورقۇنچلۇقى ئائىلە ئىشلىرىدىكى بۇزۇقچىلىق. تۇر، ئايمۇ ئاي خوتۇن ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش ھەمىشە داۋام قىلىپ تۇرىدۇ. ھاجەتمەنلەر ئەزىز بالىلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. روھانىيلار بۇ ئىشلارغا يول قويىدۇ. دىن ۋە شەرىئەت مۆكۈملىرىمۇ يول قويىدۇ. قازىلار قورساق بالاسى بىلەن ئاۋارە. ئانا تىلى يوقىلىپ كېتىۋاتىدۇ. مازارلاردىن مەدەت تىلەش ھەدەپ كۆچىيىپ كېتىۋاتىدۇ. مانا شۇنداق قىلىپ، مىللەت تەرەققىي قىلىپ ئۆسۈش ئەمەس، تەتۇرسىچە كەينىگە قاراپ ھالاكەت ئازگىلىغا چۇشۇپ كېتىۋاتىدۇ.

توغرا، مۇسابايىپغلاردەك مىللەتنىڭ ناچار ئەھۋالىنى چۈشىنىپ يېتىپ، چىن مەنىسىدىكى تەرەققىيات ۋە ئىسلاھات چارىلىرىگە كىرىشكۈچىلەرمۇ بار. لېكىن، بۇ پەقەت بىرلا كىشى. ھەرقانچە پىداكارلىق كۆرسەتسىمۇ، پۈتكۈل كاشغەر خەلقىنى، كاشغەر بالىلىرىنى تەربىيەلەپ بولمۇش بۇ كىشىگە ئېغىر كېلىدۇ. توغرىسىنى ئېيتقاندا، مۇنداق قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بەس، باشقا بابىلارمۇ بۇنىڭدىن ئىبرەت ئالسۇن. بۇ ئىش مۇتلەق ياش بوغۇنلارنى تەربىيەلەش، ئوقۇتۇش، ئىلىم ۋە ھۈنەر ئۆگىتىش بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ.

گېزىت ئوقۇپ قۇرۇق پەلسەپە سېتىش، ياخشى كىيىم كىيىپ ئۆز نوچىلىقىدىن زوقلىنىشتىن ھېچقانداق پايدا كۆتۇش مۇمكىن ئەمەس.

نوشىرۋان يائۇشېف، كاشغەر

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى 8 — 14 - سانى، 424 — 426 - بەتلىرىدىن)

مەركىزىي ئاسىيا تارىخى

مېنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا قىلغان ساياھىتىمنىڭ مەقسىتى مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا دائىر كونا ئەسەر ۋە يازمىلارنى كۆرۈش ئۈچۈن ئىدى. بىراق، بۇ توغرىدا بىر نەرسە تاپقىلى بولمىدىغاندەك ئەمەس. بىر كۆپ ۋە بىر قىسمەتلىك ئەسەرلەر يوقىلىپ كەتكەن. نۇرغۇن تارىخىي كىتابلار ياۋروپا سەياھلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ھازىر ئالتەشەھەردە پايدىلىق تارىخىي كىتابلار قالمىغان، قالغانلىرىمۇ يالغانلار، خۇراپاتلار بىلەن چىرمالغان، بۇلاردىن بىر ھەقىقەت تېپىپ مەيدانغا چىقىرىش، توغرا تارىخ يېزىش قا بولمىدىغاندەك ئەمەس.

ھازىرمۇ ئالتەشەھەر تارىخىغا دائىر «تارىخى رەشىدىي» دېگەن كىتاب بار دەيدۇ. لېكىن ئۇ كىتابنىڭمۇ قەيەردە ۋە كىمنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى بىلگۈچى يوق. بارغانلا يېرىمدە شۇ كىتابنى كۆپ ئىزدىدىم. تېپىلسا كاشغەردىن تېپىلىپ قالۇر دەپ كەلگەنىدىم. يولدا كەلگەچ كۆپ كىشىلەردىن سورىدىم. «بار، تېپىلىپ قالۇر»، دەيدۇ. لېكىن ھېلىغىچە تېپىلمايۋاتىدۇ. «تېپىپ بېرىمەن»، دەپ ۋەدە قىلغان كىشىلەرمۇ ئىشقىلىپ كۆڭۈل قويۇپ ئىزدىمەيدۇ.

بۇگۈن مېنىڭ يېنىمغا دامۇللا ئابدۇقادىر ئەپەندى كەلگەنىدى. ئۇنىڭدىنمۇ شۇ توغرىسىدا نۇرغۇن سورىدىم. ئۇ: «ئۇنداق تارىخىي كىتابلار سەل ئىلگىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ياۋروپا سەياھلىرى كېلىپ نۇرغۇن كىتابنى ئەكەتتى. پەقەتلا بىر نۇسخا ساقلانغان كىتابلارنىمۇ بىرەر 100 سوم

بىر پىلا ئېلىۋالدى. بۇنىڭدىن 500 يىللار ئىلگىرى ئالتەشەھەر مەركىزىي ئاسىيا خانلىرى تەرىپىدىن يازدۇرۇلغان «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق بەك قىممەتلىك بىر ئەسەر بار ئىدى. ئۇنىمۇ ئىنگلىز سەيياھلىرى ئەكەتتى. بۇ كىتاب ساپ تۇركچە يېزىلغان. ئەرەبچە، پارسچە بىرمۇ بىت سۆز كىرمىگەن»، دېدى.

مۇنداق قىممەتلىك ئەسەرنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە بەك ئېچىندىم. ئۇنى ساقلۇچىغا ئېچ - ئىچىمدىن نەپرەتلەندىم.

بۇ ئەسەر بەلكىم ئىنگلىزچە كىتاب بولۇپمۇ چىققاندۇر، ئەسلىي نۇسخىسىمۇ بىرەر كىتابخانىدا ساقلىنىۋاتقاندۇر. لېكىن ئۇنى قانداق تاپسەن ئەمدى؟

ئەگەر مەركىزىي ئاسىيادا شۇنداق قىممەتلىك ئەسەرلەر بىر يەرگە توپلىنىپ مەخسۇس كىتابخانىلاردا ساقلانغان بولسا، قانچىلىك گۇزەل بىر ئىش بولغان بولاتتى. لېكىن، نە چارە، ئۇنداق قىممەتلىك ئەسەرلەرنى ساقلاشنى بىلمىدىغان كىشىلەر قالمىغان. سېتىۋەتكەن، يوقىتىۋەتكەن.

ئۇيغۇر چۈۋۈلغان چۈمۈلىدەك چېچىلىپ كەتكەن، تىلىنى يوقاتقان مەركىزىي ئاسىيا بالىلىرى ئۈچۈن ئۇنداق ئەسەرلەرنىڭ قەدىر - قىممىتىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھەممىيىتى يوق. بۇنى بۇرۇنقا ئەمدىگىنە ئۆزلۈك ئېڭى پۈركىگەن كىرىشكە باشلىغان ياش مەكتەپ بالىلىرىمۇ بىلمەيدۇ.

ئۆز مىللىي تارىخىنى سۆيمىگەن، ئۇنى جېنىدەك ئۇلۇغ كۆرمىگەن خەلق دۇنيادا قانداقسىگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىسۇن، ئۆز مىللىتىنى قانداقمۇ ساقلاپ قالالىسۇن!؟

شۇنداق، بىز ھازىر ئۆز كىملىكىمىزنى يوقىتىپ قويدۇقمۇ، قانداق؟ بۇنىڭدا شەك يوق. ئەگەر ئۆز كىملىكىمىزنى يوقاتمىغان بولساق، تىلىمىز ۋە مىللىي تارىخلىرىمىزمۇ جېنىمىز، ئىمانىمىز كەبى ناھايىتى مۇستەھكەم ساقلانغان

بولاتتى. بۇ ھال خۇسۇسەن ئالتەشەھەردە بەكرەك ئەۋج ئالـ
غان. بۇلاردا ئۆزلۇك روھى، ئۆزلـۇك تۇيغۇسى قىزىم، كـاپـ
كاز، ئوسمانلى ۋە ناتار تۇركلىرىنىڭكىدىن تۆۋەنـرەك دەرد-
جىگە چوشۇپ قالغان. يەنى بۇلاردا مىللىي ئاڭ سۇسلىشـپ
پارسلىشىش، ئەرەبلىشىش خېلى تەرەققىي قىلغان. بۇ يـەردە
نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزلىرىنى ئەرەب نەسلىلىك، ئەلى ئەۋلادى
قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىدۇ. بۇنىڭغا ئائىت نەسەبنامـە،
شەجەرىلەرنى ئويدۇرۇپ ئۆز نەسلىنى چىگىچىلەشتۇرىدۇ.
«سەييىد»، «خوجا» ئىسىملىرىنى قويۇۋېلىپ شۇنىڭدىن
ماختىنىدۇ، پەخىرلىنىدۇ. «خوجىلىق» دەرىجىسىنى ئۆز
مىللىتىنىڭ دەرىجىسىدىن ئۈستۈن قويىدۇ. خوجىلار يـەر-
لىكلەرگە قىز بەرمەيدۇ، ئۇلارغا ئارىلاشمايدۇ.

مەركىزىي ئاسىيالىقلار ئۆزلىرىنىڭ تۇغىدىن ئايرىلـ
غاندىن كېيىن، ئۇلاردىكى ئۆزلۇك ئېڭى پەيدىنپەي ئۆچۈشكە
باشلىدى، سەييىد ۋە خوجىلارغا بولغان ئىززەت ـ ھۆرمـەت
ئېشىشقا باشلىدى. ئاقىۋەتتە، مەركىزىي ئاسىيادا خوجىلار
ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. مانا سىزگە بىر مىسال:

ھىجرىيە 710 ـ يىلى ئەتراپىدا سەييىد ئەلى خان ھۆ-
كۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە سەمەرقەنت تەرەپتىن مەخ-
دۇم ئەزەم ئىسىملىك بىر كىشى كاشغەرگە ساياھەت قىلىپ
كېلىدۇ. بۇ كىشى سەييىدلەردىن، خوجىلاردىن بولغانلىقى
ئۈچۈن سەييىد ئەلى خان ئۇنىڭغا ئىلتىپات قىلىپ ئىززەت
ۋە ھۆرمەت بىلدۇرىدۇ. بۇ سەييىاھمۇ ئىززەت ـ ھۆرمـەت
كۆرگەچ، كاشغەردىن كېتىلمەي قالىدۇ. ئۆزىمۇ تەسەۋۋۇپچى
بولغاچقا، ئەل ئارىسىدا ئىناۋىتى ئېشىپ شۇ يەردە ئولتۇراق-
لىدۇ، ئۇنىڭدىن ھەسەن خوجا ۋە كالان خوجا ئىسىملىك ئىك-
كى ئوغۇل تۇغۇلىدۇ. بۇلارمۇ ئاتىسىغا ئوخشاش كارامەتچى،

پەلسەپە ساھىبى بولۇپ ئاتىسىنىڭ يولىنى تۇتىدۇ. ئۇلار نە-
بىئىيكى، مىللىي ئۆزلۇكىنىڭ ھۆسنىنى بوقتىپ «ئەجەم»[1]
ئۇرۇقىنى چاچىدۇ.

بۇ ئىككى مەخدۇمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، نەمە سەۋەب-
تىندۇر، شاگىرت ۋە ۋارىسلىرى ئارىسىدا ئىختىلاپ چىقىپ،
قانلىق ئۇرۇشلار بولىدۇ. ئافىۋەتتە «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغ-
لىق» دەپ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنىدۇ. مۇرتلىرى ۋە كاشغەر
ئەھلىمۇ ئەگىشىپ ئىككى تەرەپ بولىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ
«ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق»لار ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىك
ھۆكۈم سۈرىدۇ. بۇ ئىككى گۇرۇھ بىر ـ بىرىگە قوشۇلماي
سۇ بىلەن ئوتتەك دۈشمەنلىشىدۇ. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇ-
رىسىدا پات ـ پات ئۇرۇشلار بولۇپ تۇرىدۇ. ھىجرىيە 1070 ـ
يىلى ئىسمائىل خان زامانىدا مەخدۇم ئەزەم نەسلىدىن ئافاق
خوجا دېگەن بىرى پەيدا بولۇپ ئىشانلىق قىلىشقا باشلايدۇ.
بۇنىڭ ئورنى ۋە ئابرۇيى پۈتۈلگۈدە يۇقىرى بولىدۇ. خەلق
بۇ كىشىنى پەيغەمبەر دەرىجىسىدە ئۇلۇغ كۆرىدۇ. ئۇلارنىڭ
ئېتىقادلىرىچە: مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام مىراجقا چىققاندا
يۇزىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان بىر كىشىنى كۆرۈپ ھەيرەتتە
قالىدۇ ۋە جەبرائىلدىن: «بۇ قايسى پەيغەمبەر؟» دەپ سورايـ
دۇ. جەبرائىل «ئەي مۇھەممەد! بۇ پەيغەمبەر ئەمەس، سېنىڭ
ئۈممەتلىرىدىندۇر. لېكىن بۇنىڭ دەرىجىسى پەيغەمبەرلەر
دەرىجىسىدىن ئۇلۇغ. چۈنكى بۇ كىشى سېنىڭ ۋاپاتىدىن
كېيىن ئالتەشەھەر ۋە چىنغا بېرىپ نەچچە مىليون خەلقنى
دىنغا دەۋەت قىلىدۇ»، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئەنە شۇنىڭدىن
كېيىن پەيغەمبەر ھەر كۈنى بامدات نامىزىدىن كېيىن بارلىق
ساھابىلىرى بىلەن شەرققە قاراپ ـــ ئافاق خوجىغا قاراپ

① ئەجەم ـــ پارسلار.

دۇئا قىلىپ تۇرغان ئىمىش!

شۇنداق قىلىپ ئافاق خوجىنىڭ مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى كۆپىيىشكە باشلاپ، ئاق تاغلىقلارنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. تەرەپدارلىرى كۆپەيگەندىن كېيىن ئىسمائىل خانى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى تەختكە ئولتۇرۇشنى ئويلايدۇ. ئىسمائىل خان ئافاق خوجىنىڭ بۇ ئىشىنى سېزىپ، ئۇنى شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىدۇ (ھىجرىيە 1097 ـ يىلى).

بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئافاق خوجا ئىلى ۋىلايىتىگە بېرىپ غالدان قوشۇنىدىن بىلەن كۆرۈشىدۇ. غالدانغا كاشغەرنى ئىلگىرى قوشۇش توغرىسىدا قۇتراتقۇلۇق قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ كاشغەردە مۇرىتلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرۈپ باردەم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ مەسلىھەت غالدانغا ناھايىتى ياقىدۇ ھەمدە تېزلىكتە ئۇرۇش تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ ئافاق خوجا بىلەن كاشغەرنى ئىشغال قىلىشقا ئاتلىنىدۇ.

غالداننىڭ ئەسكەرلىرى ئىسمائىل خاننىڭ ئەسكىرىدىن كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئافاق خوجىنىڭ مۇرىتلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىسمائىل خان يېڭىلىدۇ. ئىسمائىل خان ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ، ئامال قىلالمايدۇ، كاشغەرنى غالدان ئالىدۇ (ھىجرىيە 1099 ـ يىلى).

غالدان ئافاق خوجىنى كاشغەرگە ھۆكۈمدار قىلىپ، ئىسمائىل خاننى ئەسىر ئېلىپ ئىلغا قايتىپ كېتىدۇ.

ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك كۈندىن ـ كۈنگە كۈچەيگەنلىكتىن، توختاۋسىز ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن خەلق ئارىسىدا ئېچىلىق، قەھەتچىلىك ھۆكۈم سۈرىدۇ. ئەخلاق بۇزۇقچىلىقلىرى پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ.

بۇ كېلىشمەسلىكلەر (ھىجرىيە) 1125 ـ يىلىدىن

1281 ـ يىلىغىچە داۋاملىشىدۇ. ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئارىسىدا مۇشۇ كۈندىمۇ دۇشمەنلىك بار. لېكىن ھازىر ئوچۇق ـ ئاشكارا سوقۇشالمايدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېف، كاشغەر

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى 8 ـــ 15 ـ سانى، 455 ـــ 457 ـ بەتلىرىدىن)

ئارتۇش تەسراتى

بۇرۇنقى خانلارنىڭ تارىخلىرىدىن ئاز - تولا مەلۇمات ئېلىش نىيىتى بىلەن بۇگۈن ئارتۇشقا يول ئالدىم. ئارتۇش كاشغەرنىڭ 25 چاقىرىم شەرقىدىكى جاي بولۇپ، باش - ئاياغ يېغى يوق قۇم دېڭىزى ئىچىدە ئىككى تاغ ئارىسىغا قىسىلىپ قالغان ئازغىنە مۇنبەت يەردىن ئىبارەت.

ھارۇنغا ئولتۇرۇپ، كۈنچىقىشقا قاراپ بەش - ئالتە سائەت ماڭغاندىن كېيىن، يېشىللىق، گۈزەل مەنزىرىلەر، ئېتىزلىقلار ۋە دەرەخلىكلەر كۆرۈنىدۇ. ئەنە شۇ دۆگىلەك كۆلدەك يېشىللىق ئىچىدە ئىسسىمۇ ئۇلۇغ بولغان سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بوۋىمىز ياتىدۇ. مەنمۇ ئۇنىڭ مۇقەددەس قەبرىسىنى زىيارەت قىلغىلى كېتىۋاتىمەن.

ئەي، ئارسلان ئاتا! ئەگەر سەن تىرىك بولغان بولساڭ زىيارىتىمىز، سۆھبىتىمىز بەكمۇ گۈزەل بولغان بولاتتى. مەن سەندىن شۇ نەرسىلەر ھەققىدە مەلۇمات ئالغان بولاتتىم:

(1) سەن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان چاغدىن مۇشۇ كۈنگە قەدەر قانداق ئۆزگىرىشلەر بولدى؟ سېنىڭ سەلتەنەت دەۋرىڭدىن بۇگۈنگە قەدەر نوپۇس ئاشتىمۇ، كېمەيدىمۇ؟

(2) ئىلگىرى خەلقىنىڭ تۇرمۇشى قانداق ئىدى؟ بەنى شۇ چاغدىمۇ بۇگۈنكىدەك خەلق موھتاجلىقتا ۋە پېقىرلىقتا ياشارمىدى؟ ياكى باياشاتمىدى؟

(3) خەلقىنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۆزگەردىمۇ؟ خەلق ھەر جەھەتتىن ئالغا باستىمۇ ياكى چېكىنىپ كەتتىمۇ؟ قىسقىسى، شۇ زاماندىن بۇگۈنگە قەدەر قانداق ئۆزگىرىشلەر بولدى؟

بۇنىمىز تىرىك بولغان بولسا، شۇبھىسىز تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتقان بولاتتى: «خەلق كۆپ ئىدى، ئازابىدى، تۇرمۇشىمۇ ئەركىن - پاراۋان ئىدى، تارايدى، ئەخلاق ياخشى ئىدى، بۇزۇلدى. تىل ساپ تۇركىي ئىدى، ئۆزگەردى. خەلق ھەر جەھەتتە چېكىنىپ كەتتى. بۇنىڭغا مەندىن كېيىن كەلگەن شەخسىيەتچى پادىشاھلار، زالىم تۆرىلەر، شەخسىيەتچى ئالىملار سەۋەب بولدى. مەكتەپ، مەدرىسەلەرگە پارسچە، ئەرەبچە كىتابلار، ھېكايىلەر تولدى. مىللىي ئالاقە پۇتۇنلەي يوقالدى ۋە قەھرىمانلىق ئورنىنى دەرۋىشلىك، قەلەندەرلىك ئىگىلىدى. قىسقىسى، شۇ كۈندىن بۇگۈنگە قەدەر نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بولدى. لېكىن بۇ ئۆزگىرىش پايدىلىق رەۋىشتە ئەمەس، بەلكى زىيانلىق رەۋىشتە بولدى. ئەگەر ئۆزگىرىشلەر پايدىلىق تەرەپكە ماڭغان بولسىدى، شەرقىلىقلەر غەربىلىكلەرنىڭ كەينىدە قالمىغان، بەلكى ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى».

يۇقىرىدا دېيىلگەن ئازغىنە مۇنبەت يەرلەردىن مەشھەد، ئۇستۇنتاغ، تۆرتكۆل، ئوڭئېرىق، سولئېرىق، ياقاباغ، ئۇرتانساغ، ۋاقۋاق، ئازاق، تېتىر، كۆكئالا، تاغتۆۋەن، لەڭگەر، بايئەخمەت، ناجىدىن دېگەندەك 16 — 17 يېزا بار. نوپۇسى تەخمىنەن 7000 — 8000 ئۆپچۆرىسىدە.

ئەڭ ئاۋۋال بۇغراخان ياتقان مەشھەد يېزىسىغا كەلدىم. بۇ يېزىدا يۈزلەپ ئۆي بار. دۇشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ. بۇ بازاردا ئەرلەرگە قارىغاندا خوتۇن - قىزلار كۆپرەك بولىدۇ. سودىسى قولدا توقۇلغان بۆز سېتىشتۇر.

زىيارەت: بۇغراخان قەبرىسىنىڭ يېنىدا تىلۋالدى بىلەن سالدۇرغان بەك كۆركەم بىر مەسچىت بار. مەسچىتنىڭ يېنىدا ھالى خاراب بىر مەدرىسەمۇ بار. بۇ مەدرىسەدە شاگىرت

گىرتلار ھازىرمۇ ئوقۇپ تۇرىدۇ. مەدرىسەگە كىرىپ مۇدەر-
رىس ھابىل بىلەن كۆرۈشتۇم. ئاز - تولا پاراڭلىشىپ كۆر-
گەن بولساممۇ، لېكىن كۆڭۈلدىكىدەك مەلۇمات ئالالمىدىم.
ئۇ يەردىن چىقىپ بۇغراخاننىڭ قەبرىسى بار مەيدانغا كىر-
دىم. تەخمىنەن 100 ساژېن تۇپتۇز يەردە ئاددىي بىر قەبرە-
دىن باشقا ھېچنېمە يوق. گۇمبىزى دېگەندەك نەرسىلىرىمۇ
يوق. بۇ قەبرە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاندەك ئۇلۇغ بىر كى-
شىنىڭ قەبرىسىگىمۇ ئوخشمايدۇ. قىلغان ئىشى بىلەن ئۇ-
نىڭدىن بەك تۆۋەن تۇرىدىغان ئافاق خوجا، مۇرات بەخش ئاتا،
قۇتبۇللاھ خوجا، قەمبەر ۋەلى... دېگەندەكلەر چوڭ ۋە كۆر-
كەم گۇمبەزلەردە يېتىپ، بۇ قەبرىنىڭ مۇنداق خارابە ھالە-
تە يېتىشى كۆزۈمگە سىغمىدى. قەبرىنىڭ ئويلىغىنىمدەك
چىقماي قالغىنىدىن كۆڭلۈم قېلىپ تۇرغاندا، ئۇچ شەيخىنىڭ
بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ سەدىقە تىلىشى تېخىمۇ كەيپىمنى
ئۇچۇرۇۋەتتى. ئاچچىقىم بىلەن ئۇلارغا قاراپ:

— سۇلتان ساتۇقنىڭ تارىخ - تەرىكىلىرى بارمۇ؟ — دەپ سورىدىم.

شەيخمۇ كۆزىنى ئالايتىپ:

— يوقالغان، — دېدى.

— ھەي ئەخمەقلەر! چىرىپ توپىغا ئايلانغان قەبرىنى ساقلاپ ئولتۇرغىچە ئۇنىڭ قىممەتلىك ئەسەرلىرىنى، تارىخ ۋە تەزكىرىسىنى ساقلىغان بولساڭلارچۇ كاشكى. ئال مانا ساڭا سەدىقە!

بىر تىيىنمۇ بەرمىدىم.

ئىلگىرى بۇ قەبرىنىڭ چوڭ ۋە كۆركەم گۇمبىزى بول-
غان. بۇ گۇمبەز 1903 - يىلىدىكى قاتتىق يەر تەۋرەشتە بۇ-
زۇلغان، شۇنىڭدىن كېيىن قايتا ئوڭشىلمىغان. بۇ يەردە ئە-
رەبچە، پارسچە تارىخىي شېئىرلار يېزىلغان بەك ھەيۋەتلىك

تۇۋرۇكلەر بولغانىكەن. شۇ قىممەتلىك سەنئەت بۇيۇملىرى
تېخى 1913 - يىللىلا ئاشخاباتتىن كەلگەن بىر ئەرمەنگە 60
سومغا سېتىلغان. كونا ۋە قىممەتلىك بىر گىلەمنى 100
سومغا بېرىلگەن. ئەرمەن بۇ نەرسىلەرنى ئاشخاباتقا ئاپىرىپ
خېلى كۆپ پايدىسىغا ساتقان.

سۇلتان ساتۇقنىڭ ۋاقتىدا ياسالغان ئالتۇن چىراغمۇ
يوقالغان.

تۇرمۇشى: ئارتۇش خەلقىنىڭ كەسپى تېرىقچىلىق ۋە
بۇز توقۇشتۇر. بۇ يەردە مال - چارۋا ئاز بېقىلىدۇ. ئۇي ئە-
چى ۋە تېشىدىكى ئىشلارنىڭ كۆپىنچىسىنى خوتۇن - قىزلار
قىلىدىكەن. ئالتەشەھەردە يېزا تۇرمۇشى بىلەن شەھەر تۇر-
مۇشى ئوتتۇرىسىدا بەك چوڭ پەرق بار. شەھەر خەلقى ئومۇ-
مەن بۇزۇقچىلىققا مايىل بولۇپ، قىمارۋازلىق، پاھىشىۋاز-
لىق، ھاراقكەشلىك، گادايلىق، دېۋانىلىك، ئالدامچىلىق، ئا-
سىيلىق ۋە خىيانەت، جەبىر - زۇلۇم ئاستىدا ياشاۋاتقان
بولسىمۇ، لېكىن يېزا خەلقى پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە.
بۇلار ۋىجدانلىق، ئاق كۆڭۈل، توغرا سۆزلۈك كېلىدۇ.
بۇلاردا ھىيلە - مىكىر، ئاسىيلىق ۋە خىيانەت دېگەندەكلەر-
مۇ ئاز بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، شەھەر خوتۇنلىرى ئىشلىمەي،
ئەرلىرى تاپقانىنى يەپ ياتىدۇ. ھۇرۇن ۋە كېرەكسىز. ئەما
يېزا خوتۇنلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەرلىرىدىن كۆپ ئىشلە-
يدۇ. كىيىم تىكىدۇ، باغۋەنچىلىك قىلىدۇ. يىپ ئېگىرىپ بۆز
توقۇيدۇ، بازارغا بېرىپ، ئەرلەرگە ئوخشاش سودا قىلىپ پۇل
تاپىدۇ. بالىلىرىنى باقىدۇ، تويغۇزىدۇ، كىيىندۇرىدۇ. يېزا
خوتۇنلىرى ئارىسىدا يولدىن چىققانلىرىمۇ ئاز بولىدۇ. ئىش-
قىلىپ، بۇ خوتۇنلارنىڭ قولىدىن ھەرقانداق ئىش كېلىدۇ.
بۇلارنىڭ پەقەت ئوقۇمىغانلا يېرى بار. ئەگەر ئوقۇغان ۋە
تەربىيە كۆرگەن بولسىدى، مەملىكەتنى يالغۇز شۇ يېزا ئايال-

لىرىلا تەرەققىي قىلدۇرغان بولاتتى.

لېكىن يېرىنىڭ ئازلىقىدىنمۇ، ئىلىم - تېخنىكا يوق-لۇقتىنمۇ؟ ئىشقىلىپ، ئارتۇش خەلقى ئومۇمەن موھتاجلىق-تا ياشايدۇ. تۇرمۇشى بەك بىچارە. ياخشى ئۆيلەردە تۇرۇش، ئىسسىق كىيىملەرنى كىيىش، نوچى ئاتلارغا مىنىش، مەززە-لىك تائاملارنى يېيىش، ئوقۇش - ئوقۇتۇشتەك سائادەتلەردىن مەھرۇم قالغان. خار ۋە زەبۇن ھالەتتە ياشايدۇ. تاپاۋىتى ئاز، بىراق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى خېلى قىممەت. شۇ سەۋەب-تىن بولسا كېرەك، بۇ يەردە ئانا بالىغا، بالا ئانىغا قارا-شىمايدۇ. قىيامەت كۈندەك ھەركىم ئۆز ھالەكچىلىكى بىلەن ئاۋارە.

شۇ سەۋەبلىك نۇرغۇن مەسۇم بالىلار يامان، رەزىل كىشىلارغا مەھكۇم بولۇپ كېتىدۇ. قورساق ئاچ بولغاچقا، ما-ئارىپ بىلەن ئۇچرىشىش قىيىن بولۇۋاتقاندۇر، بەلكىم. «ئاچنىڭ كۆزى ئەكمەك(نان)تە، توقنىڭ كۆزى ھېكمەتتە».

بۇلارنىڭ ئارىسىدا خېلى چوڭ بايلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارمۇ ئۆز پايدىسى ئۈچۈنلا ياشايدۇ. مائارىپ ۋە ياخشى كىشىلارغا بىر تىينىمۇ بەرمەيدۇ، ھەتتا ئۆز بالىلىرىنىمۇ تەربىيەلىمەيدۇ. كەلگۈسى بىلەن كارى يوق. تىرىكلەرگە قا-رىغاندا ئۆلۈكلەرگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەكتەپ سې-لىش ئورنىغا پىششىق خىشتىن چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك گومبەز-لەرنى ياسىتىدۇ. ئارتۇشتا ئوتتۇزلاپ گومبەز بار، ئەمما كۆزگە كۆرۈنگۈدەك بىرمۇ مەكتەپ يوق.

ئارتۇشتا نوپۇس كۆپەيمەيدۇ، بۇ يەردە ئەرلەر ئاز. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق: ئارتۇش خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى سىرتتا تە-رىكچىلىك قىلىدۇ. خوتۇن، بالىچاقىسىنى تاشلاپ كېتىپ ئۆيگە قايتالمىغانلىرىمۇ كۆپ بولىدۇ. يۇرتتا ئىشقا يارىمايدىغان قېرىلار ھەم خوتۇن - قىزلارلا قالىدۇ.

ئارتۇش خەلقىنىڭ كۆبەيمەسلىكى، ئەرلىرىنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىپ يوقىلىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبى يەرنىڭ ئازلىقىدىن دەپ قارىلىدۇ. ئومۇمەن، ئارتۇشتا مۇنبەت ۋە ھوسۇلدار يەرلەر ھېسابلىنىدۇ.

ئالتۇن چىراغ

ئارتۇش خەلقىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، بۇغراخان مازىرىدا ئالتۇندىن ياسالغان بىر چىراغ بولغانىكەن. بۇ چىراغنى بۇغراخانىنىڭ ئۆزى ياساتقان ئىكەن. ئۇنىڭ بىر خاسىيىتى سۇ بىلەن يانمايدىكەن. ئۇنىڭغا ماي كېرەك ئەمەس ئىكەن، قانداقلا سۇ قۇيۇپ قويساڭ يېنىۋېرىدىكەن. سەل ئىلگىرى ئارتۇشلۇق بىر قازى مەزكۇر چىراغنى قىرغىزلار ئارىسىغا ئېلىپ بارغان. بۇغراخانىنىڭ كارامىتىنى كۆرسەتىپ، خېلى جىق پۇل تېپىپ قايتقان. كېيىن بۇ چىراغ يوقالغان. ئۇنىڭ يوقىلىشىغا شۇ قازى سەۋەب بولغان دېيىشىدۇ. بۇ مۇبارەك چىراغنىڭ يوقىلىشى ئارتۇش خەلقىگە، بولۇپمۇ شەيخلەرگە بەك زىيان، ئەلەم بولغان. چۈنكى، بۇ چىراغتىن نازار شەيخلىرىگە بەك جىق مادديي پايدا كېلىپ تۇراتتىكەن. باشقا كىشىلەر بولسا بۇغراخانىنىڭ كارامىتىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ مەنىۋى لەززەت ئېلىپ تۇراتتەكەن. بۇگۈنكى كۈنلۈكتە ھەركىم بۇ چىراغنى سېغىنىدۇ. ئەمدىلىكتە، شەيخلەر زىيارەت قىلغۇچىلارغا ئۇنىڭ ھېكايەسىنىلا سۆزلەپ بېرىدۇ.

بۇ چىراغنىڭ سىرى مۇنداق ئىكەن. ھېيلىگەر شەيخلەر كىشى كۆرمىگەندە پىلتىنى مايغا چىلاپ، سۇ ئۆتكۈزمەيدىغان نەرسە بىلەن پىلتىنى ئوراپ، چىراغقا سېلىپ ئۈستىگە سۇ قۇيىدىكەن. مۇنداق بولغاندىكىن تەبىئىي يانمايدۇ - دە. شەيخ-

لەرنىڭ ھېيلىسىنى كۆرمىگەن، سەۋەبىنى بىلمىگەن كىشى-
لەر ئۇنى بۇغراخاننىڭ كارامىتى دەپ ئويلايدىكەن.
ئىسلام ئالىمىدىكى خۇراپاتلارنى سۆزلەپ، يېزىپ تۈگە-
تىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. مۇنداق خۇراپاتلار ھەرقانداق
يەردە بار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ماكانى ئالتە شەھەردىدۇر.
قەيەردە بىر بۇلاق بولسا، ئۇ قانداقتۇر بىر ۋەلىينىڭ ئاياغ
ئىزىدىن ياكى ھاسىسىنىڭ ئىزىدىن پەيدا بولغان دېيىلىدۇ.
قانداقلا بىر يەردە يىغىلىش بولسا، ئۇ يەردە ۋەلىيلەرنىڭ
كارامەتلىرى سۆزلەنمەي قالمايدۇ. ئۇلار خۇراپاتلىقتا شۇ قە-
دەر ئۇچىغا چىققانكى، ۋەلىيلەرنى خۇدا دەرجىسىگە كۆتۈرە-
يدۇ. تاغ، تاش، شامال، يامغۇر، قار، بوران دېگەندەكلەرنىڭ
ھەممىسىنى ۋەلىيلەرنىڭ كارامەتلىرىگە باغلاپ سۆزلەيدۇ.
دېمەك، ئەۋلىيالارنىڭ كارامىتى ئاللاھنىڭ قۇدرىتىدىن
ئۈستۈن قويۇلىدۇ.

كارامەت ۋە خۇراپاتنىڭ بۇنچىۋالا ئۈستۈنلۈكنى ئىگە-
لەپ كېتىشىنىڭ باش سەۋەبى ئىلىمسىزلىكتۇر. ماددىلار ۋە
تەبىئەت دەرسلىرى ئوقۇتۇلمىغانلىقتىن، ئاللاھنىڭ قۇدرىتى
ۋە ھېكمىتى يېتەرلىك چۈشىنىلمەيدۇ ۋە تونۇلمايدۇ. مانا
شۇ سەۋەبتىن خەلق خۇراپاتقا پاتىدۇ.

ئاللاھنىڭ قۇدرىتى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى چۈشىنىش، ئاجا-
يىپ ھېكمەتلىرىنى كۆز بىلەن كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئىمان ئېيە-
تىش، پەقەت ئىلمى خىمىيە ۋە تەبىئەت دەرسلىرىنى ئۆگە-
نىش بىلەنلا ئەمەلگە ئاشىدۇ (بۇ ھەقتە «قۇرئان كەرىم»دە
بەك كۆپ سۆزلىنىشىنىڭ سەۋەبى شۇ بولسا كېرەك.)

مەن بۇ سۆزلەرنى ئالتەشەھەرگە قاراپ سۆزلەيمەن. يە-
نى، ئەمەلىي ئېھتىياجقا قاراپ يازىمەن. قىسقىسى، يەتتە –
سەككىز ياشلىق پىرىنىڭ بالىسىنىڭ ئىمانى، بىزنىڭ 30

يىللاپ بۇخارا مەدرىسەلىرىدە ياتقان مۇسۇلمان بالىسىنىڭ
ئىمانىغا تەڭ قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە پەرقلىقتۇر.

نوشىروان يائۇشېف، ئارتۇش

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى
8 - ، 17 - سانى 518 — 520 - بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھەر خەلقى نېمىدىن لەززەتلىنىدۇ؟

دۇنيادا تۇرلۇك - تۇمەن خەلق بار. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ھەر تۇرلۇك نەرسىلەردىن لەززەتلىنىدۇ. بۇنى «ئىشق — مۇھەببەت — ھەۋەس — ئارزۇ — سۆيۈش — ئامراقلىق» دەپ ئېيتىشلا مۇمكىن. بۇ ھەقتە پەيلاسوپلارمۇ ئويلاپ - ئويلاپ باشلىرى فاتقاندۇر، بۇ توغرىدا نى - نى قەلەم ئىگىلىرى يازدى، نەچچە - نەچچە كىتابلار يېزىلدى. بۇ ھەقتە تۇرغۇن كىتابلار يېزىلغانلىقىنى بىلىسەمۇ، لېكىن جىق نەرسە ئۆگىنىپ كېتەلمىدىم. ئەمدى بۇ ھەقتە يازغۇچىلار «سۆيۈش ۋە ئامراقلىق»نى ھەقىقىي ۋە تەبىئىي ياكى سۈنئىي دەپ ئايرىمدۇ؟ بۇنىسى ماڭا نامەلۇم. ئەمما ئۆزۈم مۇنداق ئىشلارنى كەسپىي ۋە يۇقۇملۇق نەرسە بولسا كېرەك دەپ ئويلايمەن.

مېنىڭچە، سۆيۈش ۋە ئامراقلىق تۇرلۇك كىشىلەردە تۇرلۇك بولىدۇ ۋە ئۇلار تۇرلۇك نەرسىلەردىن لەززەت ئالىدۇ. بەزىلىرىدە بۇنداق ئېھتىياتسىزلىق زوق بەك تۆۋەن بولىدۇ. ئەمدى بىز بۇ ئورۇندا مۇنداق ئېھتىياتسىزلىق ئەڭ كۆچلۈك بولغىنى ھەققىدە توختىلىمىز. بولمىسا، بىر ئادەمنىڭ ئۆزى نۇرغۇن نەرسىلەرنى سۆيىدۇ، دېگەن قارىشى پىكىر پەيدا بولۇشى مۇمكىن.

كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى ئىلىم ۋە ھۈنەرگە ئاشىق كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىس - يادى شۇنىڭدا بولىدۇ. مۇنداق كىشىلەر پەقەت شۇنى ئويلاش بىلەنلا ئاللىقانداق لەززەت ۋە راھەتكە ئېرىشىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جېنى ۋە مېلىنى پىدا قى-

لىشقا تەييار تۇرىدۇ، يەنى ئىلىم ۋە مائارىپقا بولغان ئىنتىلىشى ئادەتتىن تاشقىرى كۈچلۈك بولىدۇ.

قايسىبىرلىرى مال - دۇنياغا ئاشىق بولىدۇ. بايلىقنى ياخشى كۆرىدۇ. سودا قىلىدۇ، تاپقان دۇنياسىنى ئىسراپ قىلمايدۇ. ياخشى ئۆيلەردە تۇرۇشتىن، ئېسىل كىيىملەرنى كىيىشتىن، ياخشى ئاتلارنى مىنىشتىن لەززەتلىنىدۇ.

يەنە بەزىلىرى يېمەك - ئىچمەكنى، پۇل - پۇچەكنى، كىتاب، گېزىت ئوقۇشنى، ئىبادەت قىلىشنى، جەننەتكە كىرىپ، ھۆر قىزلارنى قۇچۇشنى ياخشى كۆرىدۇ ھەمدە شۇنداق ئىشلاردىن، شۇنداق ئويلاردىن ھۇزۇرلىنىدۇ. يەنە بەزىلەر پۇتۇنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇيۇن - تاماشىنى، ئىسراپچىلىقىنى، كەيپ قىلىشنى، خۇراپاتلىقنى، بۇ دۇنيا قىزلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. قايسىبىرلىرى قىمار ئويناپ كەيپ سۈرىدۇ. قايسىبىرلىرى چىرايلىق مەنزىرىلەر، تۇرلۇك گۈل - چېچەكلەر، شىرىلداپ ئېقىپ تۇرغان سۇلار، سايراپ تۇرغان بۇلبۇللارغا مەپتۇن بولىدۇ. دۇنيادا بەس - مۇنازىرىدىن ۋە ئوغۇل بالىلاردىن لەززەت ئالغۇچىلارمۇ بار.

سۆيۈش ۋە ئامراقلىقنى تۇغما نەرسە ئەمەس، بەلكى كەسپىي نەرسە دېگەنىدىم. شۇنداق، ئادەمگە مۇھىتنىڭ تەسىرى بەك چوڭ بولىدۇ. ئۇ قاندىقتۇر بىر سېھىر بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىدۇ، كۆزلىرىنى باغلايدۇ، ئۆزىگە باش ئەگدۈرىدۇ، سەجدە قىلدۇرىدۇ.

مەسىلەن: سىناش ئۈچۈن ناھايىتى ھۆرۈن ۋە ئېرىنچەك ئادەمدىن بىرنى تېپىپ، ياۋروپاغا ياكى ئامېرىكىغا ئاپىرىپ كۆرەيلى. شۇ ھۆرۈن شۇ بېرىش بىلەن ئىختىيارسىز ھالدا ئوقۇش ۋە ئىشلەشكە مەجبۇر بولامدۇ، يوق؟ خاتالاشتىم، مەجبۇر بولمايدۇ، بەلكى ئاشىق بولىدۇ.

بۇخارا تەرەپكە بارغۇچىلار خۇراپاتتىن، بەس - مۇنازى-

رىدىن ھەم بەچىۋازلىقتىن ھۇزۇرلىنىدۇ. ئىچەرمەنلەر ئا-
رىسىغا كىرگەن ئادەم ئىچىملىككە ئۆگىنىپ قالىدۇ. بۇ
ئىشنى دەسلىپىدە زورلىنىپراق باشلىسىمۇ، كېيىنچە بەرىپ
ئۆزى كىرىشىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ كەيپىنى سۈرىدۇ، ئاقىۋەت-
تە تاشلىيالمايدىغان دەرىجىگە بارىدۇ. چۈنكى مۇنداق ئىشلار
10 ــ 15 كۈندە كىشىگە ئادەت بولۇپ كېتىدۇ ــ دە،
داۋاملىشىپ كېتىۋېرىدۇ. ئەمدى سۆز باشتا يېزىلغان كاش-
غەر ۋە ئالتەشەھەر مۇھىتىغا كىرىپ كۆرەيلى.

بۇلار ئاساسەن ئۈچ ــ تۆت نەرسىگىلا ئاشىق ۋە ئەمراق كېلىدۇ.

(1) بۇزۇقچىلىق، خوتۇنپۇرۇچلۇقتىن؛

(2) قىمارۋازلىقتىن، خۇراپاتلىق ۋە ئويدۇرما ــ يالغان-
چىلىقتىن؛

(3) ئىسراپچىلىقتىن، ھۇرۇنلۇقتىن لەززەتلىنىدۇ.

مانا بۇ يەردە مۇشۇنداق ئىشلار ئاقىدۇ. تەبىئىيكى، ئەم-
دى مۇنداق ئىشلاردىن ھۇزۇرلانغۇچىلارنى ساناپ تۈگىتىش
مۇمكىن ئەمەس.

بۇ مۇھىت ئىچىگە چەتتىن كېلىپ كىرگۈچىلەرمۇ ئې-
رىلىپ ئۇن بولۇپ، شۇ يەرنىڭ ھاۋاسىغا قوشۇلۇپ، كۆزگە
كۆرۈنمەس دەرىجىدە بىرلىشىپ كېتىدۇ. يېڭىراق كەلگەن
مۇساپىرلار بۇ يەرنىڭ خوتۇن ــ قىزلىرىنى كۆرگەندە بۇرۇن-
لىرىنى تۇتۇپ يۇرسىمۇ، بارا ــ بارا بۇنىڭغىمۇ كۆنۈپ قالە-
دۇ. ئاشۇ كىر كىيىملىك، تېرىلىرى قاسماق چوكانلار بىر ــ
ئىككى ئايدىن كېيىن كۆزگە سۈيۈملۈك بولۇپ كۆرۈنۈشكە
باشلايدۇ. ئاق ياقىلىق ئەپەندىلەر چوكانلارغا ئۆيلىنىپ قال-
غانلىقلىرىنمۇ سەزمەي قالىدۇ. ئەمدى مۇسۇلمانلار، پەرغانە
ۋە مەركىزىي ئاسىيالىقلار ھەققىدە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ
ئورنى يوق. مانا شۇنداق قىلىپ، مۇھىت ئەبزى ئۆزى ئەيىب-

لەپ تۇرۇپ، يەنە ئۆز ھارۋىسىغا ئولتۇرغۇزۇۋالىدۇ. «كىمنىڭ
ھارۋىسىغا ئولتۇرساڭ، شۇنىڭ ناخشىسىنى ئېيىت»، دەپتە-
كەن. بۇ ناخشىنى ئېيتمايتتىڭ، لېكىن يەنە ئۆز شارابىنى
ئىچكۈزۈپ. كىشىلەرنى مەست قىلىدۇ، مەست ئادەم ئۆزىنىڭ
نېمە قىلغىنىنى بىلمەيدۇ ــ دە.

دېمەك، ئىنسانىڭ ئارزۇ ــ ھەۋەسلىرى ياخشى بول-
سۇن ــ يامان بولسۇن، مۇھىتقا بېقىپ ئۆزگىرىدۇ.

بۇ يەردە يازدىن باشلاپ كۈزگە قەدەر، ھەرزىتى ئافاق
خوجا مازىرىدا ئويۇن ــ تاماشا بولىدۇ. بۇنىڭ ئەڭ قىزىق
ۋاقىتلىرى ئۆرۈك پىشقان مەزگىل بولۇپ، 15 ــ 20 كۈن-
لۈك يەردىن ھېسابسىز كۆپ ئادەم كېلىدۇ. بۇ يەردە بىزنىڭ
«سابان توي»[1]غا ئوخشاش قىزىقارلىق ئويۇنلارمۇ يوق. ئويۇن
پەقەت قىمارۋازلىق ۋە بۇزۇقچىلىقتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ
يەردە ئويۇن تازا قىزىغاندا، 100 مىڭغا يېقىن ئادەم توپلە-
شىدۇ. بۇنىڭ يۇزدە قىرىق پىرسەنتى خوتۇن ــ قىزلاردۇر.
بۇ يەرگە كەلگەن خوتۇن ــ قىزلارنىڭ ھەممىسى بىرلا ئۇمىد
بىلەن ــ تىلەك تىلەش ئۈچۈن كېلىدۇ، تىلەكلىرى ئۆزلە-
رىگە ئەر تىلەش، ئەر تېپىۋېلىشتىن ئىبارەت، خالاس. مە-
لۇمكى، بىرىنچى، خۇدا، ئىككىنچى ئافاق خوجا ئۇلارنى
مۇراد ــ مەقسەتلىرىگە يەتكۈزىدۇ.

بۇ يازغانلىرىم پەلسەپىدىن بىر پارچىدۇر. بەس، بۇنىڭ-
غا ئارتۇقچە سۆزنىڭ لازىمى يوق ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ،
ماۋزۇ ئېتىبارى بىلەن بىر ــ ئىككى جۈملە قوشۇمچە قە-
لىشنى لايىق تاپتىم.

بۇ يەردىكى ئادەملەرنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا،
مۇنداق ئويۇن ــ تاماشىلار ئافاق خوجامنىڭ ئۆزى تىرىك
ۋاقتىدىمۇ بولغانىكەن. ئۇ كىشىلەرنى مۇنداق ئىشلاردىن

① سابان توي ــ تاتارلارنىڭ بايرىمى.

توسۇمغانىكەن. ئافاق خوجىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنمۇ بۇ ھەقتە گەپ قىلغۇچى چىقمىغان. قازىلار، مۇپتىلار، مۇدەر - ىسلەر، روھانىيلار ھىلىھەم بۇ ھەقتە ھېچنېمە دېمەيدۇ. پە - قەت كۆزى ئوچۇق بىرنەچچە تەرەققىپەرۋەر كىشىلا بۇ ئىشلارنى تۈگىتىش ياكى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا ھۆكۈ - مەتكە مۇراجىئەت قىلغان. ھۆكۈمەت خەلقنى ئۇ ئىشلاردىن قايتۇرۇشقا تىرىشقان. لېكىن خەلقنىڭ كۆپىنچىسى ئاڭسىز بولغانلىقتىن بۇ ئىشقا ھۆكۈمەتنىكىمۇ كۈچى يەتمىگەن. شۇ - ڭا، تاۋاپ، زىيارەت، سەيلە - تاماشا ئىلگىرىكىدەك داۋاملە - شتۇرگەن بولۇپ، ھېلىمۇ داۋاملىشىپ تۇرماقتا.

ئەمدى ئافاق خوجىنىڭ ۋەخپە يەرلىرىگە كەلسەك، ھە - سابسىز كۆپ. بۇنى خەلق مۆلچەرلەپمۇ بولالمايدۇ. پالانى يەر - دىن پالانى يەرگىچە بولغان باغ ۋە زېمىننىڭ ھەممىسى ئافاق خوجا مازىرىنىڭ ۋەخپە يەرلىرى، دېيىشىدۇ. مىڭلارچە شەيخلىرى بار. شەيخلەر ئۇ يەرلەرنى ھوسۇلىنىڭ ئوندىن بە - رىنى ئېلىش شەرتى بىلەن تېرىقچىلارغا بېرىدۇ. شەيخلىرى بەك باي، دەيدۇ. بۇنىڭدىن سىرت نەزىر - چىراغ، قۇربان ھېيت سەدىقىلىرىمۇ چۈشۈپ تۇرىدىكەن.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى 8 — 18 - سانى، 551 — 552 - بەتلىرىدىن)

ئالدانماڭلار!

ئالتەشەھەرلىكلەردە ئەۋلىيا قەبرىلىرىنىڭ بىھېساب كۆپلۈكى، خەلقنىڭ شۇ قەبرىلەردىن يارىدەم تەلەپ قىلىشلە - رى، تۇپراققا چوقۇنۇشلىرى....ھەققىدە كۆپ يېزىلدى. پە - قەت، ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرى ھەققىدە تەسىپ قىلىنغان يالغان تەزكىرىلەر ۋە تەزكىرىلەردىكى سۆزلەرگە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىشىنىشلىرى، ئالدىنىۋاتقانلىقى ھەققىدە يې - زىلغىنى يوق.

ئالتەشەھەرگە قىلغان سایاھەتىمدە، تارىخقا دائىر كە - تابلارنى تېپىش ئۈيۈم بىلەن بەك كۆپ تەزكىرىلەرنى كۆ - رۈشكە توغرا كەلدى. لېكىن، مېنىڭ بۇ ئۈيۈم پۈتۈنلەي يوق - قا چىقتى. قىممەتلىك ۋاقىتلىرىم بىكارغا كەتتى. بۇ يەردە - كى تەزكىرىلەردىن بىرەر ئېغىز بولسىمۇ دۇرۇس سۆز ئۇچ - رىتالمىدىم. تەزكىرىلەر باشتىن - ئاياغ قىيىقىزىل يالغان بىلەن تولغانىكەن. بۇ ھېيلىگەر شەيخلەر خەلقنى تۇزاققا چۈشۈرۈش مەقسىتى بىلەن ئويدۇرۇپ چىققان تەزكىرىلەر بولسا كېرەك. بۇنى ھەرقانداق بىر كىشى ئوقۇشى، ئوقۇشنى بىلمىگەنلەر (باشقا) كىشىگە ئوقۇتۇپ ئاڭلىشى (مۇمكىن.) ئالتەشەھەرلىكلەردە شۇنداق ئويدۇرما تەزكىرىلەردىكى سۆز - لەرگە ئىشەنمەيدىغان كىشى ئازدۇر.

بۇنداق تەزكىرىلەر ھەر (بىر) مازاردا بار ئىكەن. نۆۋەتتى كەلگەندە، مازار شەيخلىرىدىن باشقا كىشىلەرمۇ نۇسخا قە - لىپ كۆچۈرۈۋالىدىكەن ۋە ئۇنى بەك مۇقەددەس كىتاب دەپ، ئۆيلىرىدە ساقلايدىكەن، ئوقۇيدىكەن، ئوقۇتىدىكەن...

قانداقلا بىر «ۋەلى»نىڭ تەزكىرىسى بولسۇن، ھەممە-
سىدە مىسالغا ئالسام: ئۇ ۋەلىنىڭ مېراجدا مۇھەممەد ئەلەي-
ھىسسالام بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ۋە سۆزلەشكەنلىكى بايان
قىلىنماي قالمىغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مېراجقا چىق-
قان، پالانى ۋەقەلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغان ۋە جەبرائىل-
دىن: «بۇ قايسى پەيغەمبەر»، دەپ سورىغان. بۇ ھېلىقى ۋە-
لىنىڭ كارامىتىمىش. كارامەتكە ئىشەنمىگەن كىشى دىن-
سىز بولارمىش. ۋەلىي قاناتسىز كۆكتە ئۇچقانمىش، كېمە-
سىز سۇدا يۈرگەنمىش، كېتىۋاتقانمىش..... كۆكتە قاغىدەك
ئۇچىدۇ، سۇدا قۇرۇق ياغاچتەك لەيلەپ ئاقىدۇ.

بۇنى يېزىشقا مەجبۇرلىغان نەرسە، ئالتەشەھەر مۇسۇل-
مانلىرىنىڭ شۇنداق يالغان ۋە ئاساسسىز خۇراپاتقا ئىشە-
نىشلىرى، ئالدانغانلىقىدۇر. «قۇرئان» ۋە ھەدىس ئوقۇغۇچە-
لىك ئىلمى بولمىسمۇ، بېشىدا ئازغىنە ئەقلى بولغان ئادەم
بۇ تەزكىرىلەرگە ئىشەنمەيدۇ ۋە ئالدىنىپ تۇزاققا چۈشمەيدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىر پەيغەمبەر ئىدى. ئادەم با-
لىلىرىغا ھەق ۋە توغرا يول كۆرسەتكۈچى رەسۇل تۇرسا،
بۇنداق خۇراپاتلىققا يول ئېچىپ، تەزكىرە يازغۇچىلارغا دەس-
مايە ياساپ، رەسۇلىمىزغا تۆھمەت قىلىشنىڭ نېمە پايدىسى
بار؟ «قۇرئان كەرىم»دىكىدەك مەسچىدى ھەرەمدىن مەسچىدى
ئەقساغا قەدەر بارغىنى سۆزلەنسە، بۇلاردىن پەيغەمبىرىمىزگە
قانچىلىك قۇسۇر (نۇقسان) يېتەر - ھە! بۇنىڭغا ھېچ ئەقلىم
يەتمىدى.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا «مېراج»نى
مىسال قىلىپ، جاپا تارتىشنىڭ ھاجىتى يوق. سۆزلىگەن
سۆزلىرى، قىلغان ئىشلىرى بىلەنمۇ ئۇنى بەك ياخشى تو-
نۇۋالغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، ئۆلۈكلەردىن يارەدەم سوراش، ئارتۇقچە ئېھ-

تىرام بىلدۇرۇش، بۇ ئىسلام تەلىمى ئەمەس، بۇتپەرەسلەرنىڭ
ئادىتىدۇر.

تەزكىرىلەردە يېزىلغان قىيىقزىل يالغانلارغا، قاپقار
خۇراپاتلىقلارغا ئىشىنىش، ئالدىنىش — ئەقىلسىزلىقتۇر،
ئەخمەقلىقتۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى كۆككە چىقىپ،
پالان - پۇستان ۋەلىلەر بىلەن كۆرۈشتى، سۆزلەشتى دې-
گەندەك سۆزلەر يالغاندۇر. بۇ پەيغەمبىرىمىزگە قىلىنغان
بوھتاندۇر.

مۇسۇلمانلارنى شۇنداق باتىل ۋە زەرەرلىك ئېتىقادلار-
دىن پاكلاش بولسا، ئالىملارنىڭ ئۇستىدىكى پەرزدۇر. ئۇلار-
نىڭ كىشىلەرگە ھەقىقىي ئىسلامىيەتنى ياخشىلاپ ئاڭلا-
تىشلىرى لازىمدۇر. سۇلتانلارنىڭ، خانلارنىڭ، ۋەلىلەرنىڭ
كارامەتلىرىنى سۆزلەپ تۇرۇشتىن بىر پايدا چىقمايدۇ. پايدا
بولسا ئۇلارنىڭ تارىخلىرىنى، ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنى، ئە-
لىم ۋە مائارىپقا قىلغان خىزمەتلىرىنى، ھايات ۋە مەئىشەت
دۇنياسىدا، سىياسەت ۋە ئىسلاھات دېگىزىدا ئۆزۈشلىرىنى،
ۋەتەن ۋە مىللەتنى كۆچەيتىش، راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئوي-
نىغان رولىنى يازماقتىدۇر. يېزىشلا ئەمەس، ئۆزىمۇ شۇلارغا
ئوخشاش بولماقتا ۋە ئىشەنمەكتەدۇر.

نوشىرۋان يائۇشېف، ئارتۇش

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 10 - ئاينىڭ 15 -
كۈنىدىكى 8 — 20 - سانى، 626 - بەتتىن)

ئالتەشەھەر تۈركلىرى (1)

ھاۋا ـ تۈپرىقىنىڭ ئېسىللىقى بىلەن يەر يۈزىدە ئالـ
ەنىقى ئورۇندا تۇرىدىغان كەڭ ئاسىيا قىتئەسىدە پەيدا بو ـ
لۇپ، دۇنيانى لەرزىگە سالغان، مەدەنىيەت ـ سەنئەتتە جاھان
خەلقىگە ئۈستازلىق قىلغان، ئىسلام ۋە مەرىپەت نۇرى يەر
بىلەن كۆك ئارىسىنى نۇرغا چۆمۈلدۈرگەن، بىر چاغلاردا
قەھرىمان ۋە جەڭگىۋارلىقلىرى بىلەن ياۋروپالىقلارنى تىز
پۈكتۈرگەن ئوغۇز ۋە چاغاتاي بالىلىرى تۇرۇۋاتقان يەرلەر
بۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئالتەشەھەر دەيىلىدۇ.

بەلەك ھەر زامان گۈلدەك بىر خىل ھالەتتە تۇرمايدۇ،
ئايلىنىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مىللەتلەرنىڭ بەخت ـ
سائادەت يۈلتۇزلىرىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بىر مىللەتنىڭ
ئۆسۈپ يېتىلىشىنى 30 كۈنلۈك ئايغا ئوخشىتىش مۇمكىن.
ئۇ دەسلىپىدە ئورغاقتەك ئىنچىكە ۋە ئەگمەچ بولۇپ كۆرۈ ـ
نىدۇ. كېيىن ئاستا ـ ئاستا تولۇپ، چىرايلىق پارلايدۇ، كې ـ
يىن يەنە كىچىكلەشكە باشلايدۇ، يېرىمى قالىدۇ، ئاخىرىدا
ئىنچىكىرەپ كۆزدىن غايىب بولىدۇ. كېيىن يەنە پەيدا بولىدۇ.

تۈرك ـ تاتار، ئوغۇز، چىڭگىز، موڭغۇل ۋە چاغاتاي
زامانلىرى تارىخ ئوقۇغان چاغلاردا كۆزىڭىغان شېرىن چۈشكە
ئوخشايدۇ. يەنى لەززەتلىك بىر خىيالدىنلا ئىبارەت، خالاس.
كۆزۈڭنى ئېچىپ، ئەنراپىڭغا باقساڭ، ئۆزۈڭنى پۈتۈنلەي
ئالدىنقىنىڭ ئەكسىچە بولغان ئىككىنچى بىر ئالەمدە
كۆرىسەن.

زامان ئۆتەر، «ئەسلىما سابىت ۋە ھەرئەھا فىسىما» (يىلتىزى يەرنىڭ ئاسمىدا بولغان، شېخى ئاسمانغا تا ـ قاشقان)[1] دېگەندەك بىرلىك ياغىچىنىڭ يىلتىزىغا قۇرت چۈشىدۇ. ياز كېتىپ كۈز كېلىدۇ. رەھىمسىز كۈز بورىنى بۇ ياغاچنى يىقىتىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ. بىچارە مىللەت، «موللا جالال» ئېيتقاندەك 73 توپقا ئايرىلىدۇ. پار ـ چىلىنىپ كىچىكلەيدۇ، ئاجىزلىشىدۇ، روھى سۇنىدۇ، تېنى ـ دە كۈچ قالمايدۇ. ئاقىۋەتتە ئۆز ئەركىنى يوقىتىدۇ.

بۇ توپ يەنە بىرمۇنچىگە پارچىلىنىدۇ، نەتىجىدە ھەربى ـ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ ۋە باشباشتاقلىق باش كۆتۈرىدۇ.

مانا مۇشۇنداق بۆلۈنمچىلىك تۈپەيلىدىن، ئالتەشەھەر خەلقى تىزگىنىنى يوقىتىپ، يوقسۇللۇق پاتقىقىغا پېتىپ، ئىگىلىكى رونىق تاپمايدۇ.

شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئالتە شەھەردە پات ـ پات ئىسيانلار چىقىپ تۇردى. بۇلارنى ئاسانراق چۈشىنىش ئۈچۈن تارىخقا نەزەر تاشلايلى:

ئالتەشەھەرخەلقى ئىسلامىيەت ۋە ھىجرەتتىن بەش ـ ئالتە ئەسىر ئىلگىرى چىنغا تەۋە ئىدى. ئالتەشەھەرگە ئىسلامىيەت يەقەت ھىجرىيە 96 ـ يىلى ئەتراپىدا قۇتەيبە ئىبن مۇسلىم تەرىپىدىن تارقىتىلدى. 3 ـ ئەسىردە بۇغرا ـ خان زامانىدا كامالەتكە يەتتى. يەنى بۇغراخانىڭ ھىممەت ۋە غەيرىتى بىلەن ئىسلامىيەت ئادەتتىن تاشقىرى تەرەققىي قىلغانىدى.

بۇغراخان ئوغۇز نەسلىدىن قاراخانىڭ بالىسىدۇر. مىللەتپەرۋەر ۋە ئادالەتپەرۋەر پادىشاھ ئىدى. دىن ۋە مىللەت ـ كىمۇ كۆپ خىزمەت قىلدى. ئالتەشەھەر خەلقى بۇغراخان زامانىدا ناھايىتى ياخشى كۈن كەچۈردى.

[1] «قۇرئان كەرىم. سۈرە ئىبراھىم»، 24 ـ ئايەت.

ھىجرىيە 379 - يىلى نۇھ سامانىي بىلەن ئۇرۇشۇپ، بۇخارانى ئالدى. ھىجرىيە 387 - يىلى بىر ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. قەبرىسى ئاستىنئارتۇشتىدۇر.

ئالتەشەھەر خەلقى كېيىنكى خانلارنىڭ ئۆزئارا ئىخ-تىلاپلىرى سەۋەبىدىن، ھىجرىيە 440 - يىلى سەمەرقەنت پادىشاھى ئىمادۇددەۋلەنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. ھەمدە 440 - يىلىدىن 482 - يىلىغىچە سالجۇقىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇردى. ئالتەشەھەر خەلقى بۇ زامانلاردىمۇ قىيىنچىلىق تارتمىدى. بەلكى سودا - سەنئەت ئىشلىرى بىرئاز تەرەققىي قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ يەرلەر چىڭگىزخانىنىڭ ئىدارىسى ئاستىغا ئۆتتى. چىڭگىزخان زامانىدا بىر قىسىم شەھەرلەر خارابىگە ئايلاندۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن سودا ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلدى. چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى زامانىدا سودا، سەنئەت، تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى يېخشى تەرتىپكە سېلىنغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئالتەشەھەر خەلقى بۇ زامانلاردىمۇ خېلى يېخشى كۈن كەچۈردى.

ھىجرىيە 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چاغاناي ئەۋلادلىرىدىن تۇغلۇق تۆمۈر موغۇلستاندا چوڭ ۋە كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇپ، ئالتەشەھەرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان مەملىكەتنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن تىرىشقۇچى، خەلق ۋە ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە يارەم بەرگۈچى زات بولغانلىقى ئۈچۈن، ئالتەشەھەرخەلقى ئۇنىڭ زامانىدىمۇ بەختىيار ياشىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ھىجرىيە 760 - يىلى بوۋىسى چىڭگىزنىڭ سادىق ئەمىرلىرىدىن تۆلەكنى كاشغەرگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلەپ، بەش يىلدىن كېيىن، 765 - يىلى ۋاپات بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئالتەشەھەر ھۆكۈمىتى پۈتۈنلەي تۆ-لەك ئەۋلادلىرىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا قالدى. بۇلارنىڭ ھۆ-كۈمرانلىقى بىر يېرىم ئەسىر داۋاملاشتى. ئالتە شەھەر خەل-قىنىڭ تۇرمۇشى بۇ ئەسىرلەردە پارلاق ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كې-يىن ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان پەيدا بولدى. بۇ چاغدا ئالتەشە-ھەر تۇغلۇق تۆمۈر نەسلىدىن قەمىرىددىن خانىنىڭ باشقۇرۇ-شىدا ئىدى. ئەمىر تۆمۈر ھىجرىيە 770 - يىلى، بەلخ ۋە ھىرات شەھەرلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بەلخ شاھى ھۈسەينگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش ئۈچۈن، قەمىرىددىنگە ئەلچى ئەۋەتتى. قەمىرىددىنمۇ تۆمۈرنىڭ بۇ تەكلىپىنى قو-بۇل قىلدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، تۆمۈر قەمىر-دىننىڭ قىزىنى سوراپ ئەلچى ئەۋەتتى ۋە ئۇنى نىكاھىغا ئالدى. ئۇ قەمىرىدىننىڭ قىزىنى ئېلىش بىلەنلا قالماي، كېيىن يەنە قەمىرىدىننىڭ ئۆزىنى ۋە مەملىكىتىنىمۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. ئىككى ئوتتۇرىدا نۇرغۇن قان تۆكۈلدى، نۇرغۇن شەھەرلەر ۋەيران بولدى. مىڭلارچە كىشى ئۆز يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ، ناغۇ تاشلار ئارىسىغا تارقالدى.

دېمەك، ئالتەشەھەر تۈركلىرى ئۈستىگە بالا - قازا قو-ۋۇقى ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ ئېچىلدى. تۆمۈردىن كېيىن خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

ھىجرىيە 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇخارا ۋە تۈر-كىستاندىن خىزىر خوجا دېگەن كىشى كاشغەرگە كېلىپ، 10 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ھىجرىيە 802 - يىلى ۋاپات بول-دى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوغۇللىرى شەمئى جاھان، شىرمۇھەممەت، شىرئەلىلەر ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنۈش بولدى. ئۆزئارا ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ھۆكۈمەت شىرمۇھەممەتكە تەگدى. شىرمۇھەممەت خان قېرىنداشلىرى بىلەن ئەپ ئۆتە-مىگەنلىكى ئۈچۈن دۆلەتنى ياخشى باشقۇرالمىدى. ئۇنىڭ

ئەكسىچە، ئۇنىڭ زامانىدا كاشغەر ھۆكۈمىتى ئىلگىرىكى شۆھرىتىنى يوقاتتى. ھۆكۈمەت تىنچ بولمىغاچقا، خەلقمۇ راھەت كۈن كەچۈرەلمىدى.

ھىجرىيە 810 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادلىرىدىن سەيىدئەلى خان (بىنىي مۇھەممەتشاھ) تەختكە چىقتى. سەيىد ئەلى خان مەملىكەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆچ چىقارغان زات ئىدى. 30 يىل نەختىتە ئولتۇرۇپ 842 - يىلى ۋاپات بولدى. سەيىد ئەلىخان دەۋرىدە بۇخارادىن مەخدۇم ئەزەمنىڭ كېلىشى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئارىسىدا سۈركىلىش چەقىش(بۇ ئىختىلاپ تەرىقەت تۇغرىسىدىكى زىددىيەتتىن باشلانىدى) بىلەن مەملىكەت ۋە خەلقە قانچىلىك زىيان يەتكەنلىكى ھەققىدە ئىلگىرىكى ماقالىلەردە («شۇرا») يازغانىدىم. شۇڭا تەكرارلاشنى لايىق كۆرمىدىم. بۇ يەردە شۇنىلا تەكرارلايمەنكى، ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقلارنىڭ زىددىيىتى ماددىي جەھەتتىنلا ئەمەس، مەنىۋى جەھەتتىنمۇ بەك زىيادىلىق ئىدى.

سەيىدئەلى خانىنىڭ ئورنىغا سانسىز مىرزا چىقتى. سانسىز مىرزىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ھەيدەر مىرزا خان بولدى. سانسىز مىرزىدىن ئاباباكرى، ئۆمەر دەپ ئىككى كىچىك ئوغۇل قالغانىدى. بۇ بالىلار ئۆسۈپ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، ھەيدەر مىرزىدىن ھاكىمىيەتنى تەلەپ قىلغانىدى، بەرمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولۇپ، ئاخىرىدا موغۇل خانلىرىدىن يۇنۇس خانىنىڭ ياردىمى بىلەن ئاباباكرى يەڭدى. ئاباباكرى 44 يىل شانۇشەۋكەت بىلەن ھۆكۈم سۈردى. لېكىن ھىجرىيە 937 - يىلى موغۇل خانلىرىدىن سۇلتان سەئىد تەرىپىدىن يېڭىلىپ تىبەت تاغلىرىغا قاچتى.

سۇلتان سەئىدخاندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى ئابدۇرەشىت ئولتۇرۇپ، 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئابدۇرەشىت خان ئۇچۇق پىكىرلىك سىياسىيون ئىدى. ئافغانىستان خانلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ دۆلەت تىنچلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. خەلق ياخشى كۈن كۆرۈشكە باشلىدى.

ئالتەشەھەر تۈركلىرى بۇ ۋاقىتلاردا ئاساسەن راھەت ۋە پاراغەتتە ياشىدى.

ھىجرىيە 1070 - يىلى چاغاتاي نەسلىدىن ئىسمائىل خان كاشغەردە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئىسمائىل خان ئىلىم - مەرىپەتكە ئامراق كىشى ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ زامانىدا مەملىكەت ھەر جەھەتتىن تەرەققىي قىلىۋاتاتتى. بىراق، شۇ ۋاقىتتا مەخدۇم ئەزەم نەسلىدىن ۋە ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئافاق خوجا قۇتراپ ئىسمائىل خاننى ئاغدۇرۇش قەستىگە چۈشتى. ئىسمائىل خان ئافاق خوجىنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرىدىن خەۋەر تېپىپ، ئافاق خوجىنىڭ ئىسيان قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۇنى شەھەردىن قوغلاپ چىقاردى.

ئافاق خوجا ئىلى تەرەپكە بېرىپ غالدان قونتاجىنى ئىسمائىل خانغا قارشى يۈرۈش قىلىشقا كۈشكۈرتتى ھەمدە، ئۆزىنىڭمۇ ياردەم قىلىدىغانلىقى، كاشغەردە تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈردى.

غالدانمۇ بىر يىل ھەربىي تەييارلىق قىلىپ، ئافاق خوجا بىلەن بىرلىكتە كاشغەرگە يۈرۈش قىلدى. ئىسمائىل خان ھەرقانچە پىداكارلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ قالدى.

غالدان كاشغەرنى ئالغاندىن كېيىن ھىجرىيە 1099 - يىلى ئافاق خوجىنى كاشغەرگە خان قىلىپ، ئىسمائىل خانىنى بارچە تەئەللۇقاتى بىلەن ئەسىر ئېلىپ ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىغا ئېلىپ كەتتى.

ئىسمائىل خان 29 يىل خان بولدى.

مانا شۇ يىلدىن كېيىن ئالتەشەھەر تۈركلىرى ئۆزلـ-
رىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى كۈچلىرىنى يوقىتىشقا باشلىدى.

نوشىروان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى
8 ــ 23 - سانى، 714 ــ 715 - بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھەر تۈركلىرى (2)

ھىجرىيە 1125 - يىلى دانىيال خوجا (قارا تاغلىق) كاشغەرگە، ئەخمەت خوجا (ئاق تاغلىق) ياركەنتكە ئايرىم - ئايرىم پادىشاھ بولدى. بۆلۈنگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئا-جىزلىششى ھەممىگە بەلگىلىك. شۇڭا بەش يىلدىن كېيىن كاشغەرمۇ، ياركەنتتىمۇ غالدانىنىڭ قولىغا كىرىپ كەتتى.

بەش - ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، جۇڭغار خانلىرـ-دىن غالدان سېرىن كاشغەر، ئاقسۇ، ياركەنت ۋە خوتەن شە-ھەرلىرىنى مەزكۇر دانىيال خوجىنىڭ تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ، تۆت ئوغۇل تۆت شاھەردە ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇ ئىش جۇڭغارلارنىڭ سىياسىي غەرەز-لىرىگە بەك ئۇيغۇن ئىدى. خوجىلارنىڭ جۇڭغارلارغا قارشى ھەرىكەتلىرىگە قويۇلغان بىردىنبىر توسالغۇ ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدا قانىتىق ئۇرۇشلار باشلىنىشى تۈپەيلىدىن چاغاتاي ۋە ئالتەشەھەر ھۆكۈمىتى زەئىپ ۋە پەرىشان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بۇمۇ ئۆزاققا بارمىدى. مەملىكەت ھىجرىيە 1172 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. چىڭ سۇلالىـ-سىنىڭ موڭغۇل ۋە ئالتەشەھەر تۈركلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى ۋە ئۇلارنى بويسۇندۇرۇشى چېيەنلۇڭ زامانىدا ئىشقا ئاشتى. چېيەنلۇڭ ناھايىتى نەدبىرلىك ۋە ئاقىل كىشى ئىدى. 68 يىل خان بولۇپ، ھىجرىيە 1211 - يىلى ۋاپات بولدى.

مانجۇلار باشتا باشقۇرۇلغۇچى مىللەتلەر بىلەن چىرايـ-لىق مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مايىللىقى ۋە ساداقىتىنى

تارتىشقا تىرىشتى. لېكىن كېيىنچە بېرىپ ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىۋالغاندىن كېيىن، ئاستا - ئاستا زۇلۇمنى كۈچەيتىشكە باشلىدى. دەسلىپىدە قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرىنى تۇرمىگە تاشلىدى، نۇرغۇن ئادەمنى دارغا ئاستى، چاپتى. پۇقراغا بىرگە بىر باج - سېلىق ئارتتى، شەھەر - قەلئەلەرنى ياساتتى.

جەبىر - زۇلۇم بەك ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەچكە، ئالتەشەھەرلىكلەرنىڭ نۇرغۇنى پەرغانىگە قاچتى.

پادىشاھنىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرى بارمۇ، يوقمۇ؟ ئەمەلدارلارنىڭ بۇ ئىشلىرى پۇقرادىن بەكرەك ئۆزلىرى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت ئۈچۈن تەھدىت ئىدى. چۈنكى ئاھالە بىلەن ھۆكۈمەت ئارىسىدا نارازىلىق پەيدا بولۇپ، قوزغىلاڭ چىقىش ئېھتىمالى بار ئىدى. دېمەك، ئەمەلدارلارنىڭ مۇنداق مۇئامىلىلىرىدىن خەلق جاق تويدى، جانلىرى سىقىلدى. شۇڭا يەردىن، كۆكتىن قوغدىغۇچى ۋە يارەمچى كۈتمەكتە ئىدى.

قېرىنداشلىرى بولغان ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھالىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە مۇشكۈل ۋە بىچارە ئىكەنلىكى پەرغانىگە كۆچۈپ كەتكەن سالىھ خوجىغا ئاڭلىنىدۇ. سالىھ خوجا قېرىنداشلىرىنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇش نىيىتى بىلەن 30 يىل ھەربىي تەييارلىق قىلىدۇ. مۇھاجىرلار بىلەن قېرىنداشلىرىنى بىرلەشتۈرىدۇ ۋە پەرغانىدىن پىدائىيلارنى تەييارلايدۇ. شۇنداق قىلىپ ناھايىتى كۈچلۈك بىر قوشۇن تەشكىللەيدۇ. بىراق مەقسىتىگە يەتمەي تۇرۇپ ئەجەل يېتىپ ۋاپات بولىدۇ.

ئۇنىڭ جاھانگىر خوجا ئىسىملىك ئوغلى ئاتىسى باشلىغان ئىشنى باشقا چىقىرىشقا تىرىشىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى سالىھ خوجىنىڭ بولسۇن

ياكى ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ھەربىكىتى بولسۇن ھەممىدىن خەۋەردار ئىدى. شۇڭا قارشى جىددىي ھازىرلىق قىلىشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا كاشغەردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ 500 — 600دىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى.

ھىجرىيە 1240 - يىلى[1] جاھانگىر خوجا بارى - يوق ئەسكەرلىرى بىلەن (لېكىن چىڭ ئەسكەرلىرىگە سېلىشتۇرغاندا بەك ئاز ئىدى)، قىلىچ، نەيزە، ئوقيا ۋە تاياق - توقماقلىرى[2]نى كۆتۈرۈپ كاشغەرگە كەلدى ۋە كاشغەرنى ناھايىتى ئاسانلا ئالدى. ئەسكىرى ھەدەپ كۆپەيمەكتە ئىدى، چۈنكى خەلق كۆپتىن بېرى شۇنى كۈتمەكتە ئىدى.

خەلق جاھانگىر خوجىنىڭ يارىكەنت، خوتەن شەھەرلىرىنىمۇ ئالغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ.

بۇ خەۋەر ئۇزاق ئۆتمەي بېيجىڭدىكى ئىمپېراتور داۋگۇاڭغا يەتتى. ئىمپېراتور 100 مىڭ كىشىدىن تەركىپ تاپقان ئاتلىق قوشۇننى تەييارلاپ كاشغەرگە ماڭدۇردى. بۇ قوشۇن ئالتەشەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاقسۇ[3]دا توختاپ ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلاندى.

18 مىڭ كىشىنى كاشغەرگە، قالغانلىرىنى، ياركەنت ۋە خوتەن تەرەپلەرگە ئەۋەتىشكە قارار قىلدى.

جاھانگىر خوجا كاشغەرنى ئېلىپ سەككىز - توققۇز ئاي ئۆتكەندى. كۈتمىگەن يەردىن مۇنچۇالا كۆپ ئەسكەرنىڭ

① مىلادىيە 1824 - يىلى.

② بۇ زاماندىكى ئۇرۇشلار كۆسەي، چوماق، قىلىچ، نەيزە، ئوقيا، سىلتىق قاتارلىقلار بىلەن بولاتتى. خەلق ئەسكەر، ئەسكەر خەلقتىن ئىبارەت ئىدى (نو-شىروان يائۇشېغىنىڭ يازغان ئىزاھلىرى بىرەڭ قىسقارتىلىپ ن.ي، دەپ ئەسكەرتىپ ئېلىندى. بىز قوشقان ئىزاھلارغا بولسا ئەسكەرتىلمىدى).

③ ئاقسۇ ئالتەشەھەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا. غۇلجا، كاشغەر، ياركەنت ۋە خوتەن شەھەرلىرىنىڭ ھەربىرىگە بۇ يەردىن ئاتلىق 12 كۈندە بارغىلى بولىدۇ (ن.ي).

كېلىشى جاھانگىر خوجا تەرەپدارلىرىنى تەشۋىشكە سالدى. بۇ چاغدا جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكىرىمۇ 50 مىڭغا يەتكەنىدى. بىر نەچچە كۈن دەھشەتلىك ئۇرۇش بولۇپ، چىڭ ئەسكەرلىرى غەلبە قىلدى.

جاھانگىر خوجا بىر يىل يۈرت سوراپ ئاخىرىدا ئەسىرگە ئېلىنىدى.

جاھانگىر خوجا شىددەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن قولغا ئېلىنىپ، بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىلدى. ئاقسۇغىچە ياياغ ماڭىدۇردى، تۆمۈر قەپەسگە سېلىنىپ، ئەلگە سازايى قىلىنغاندىن كېيىن، بېيجىڭغا ئەپكېتىلدى. تاكى بېيجىڭغىچە تۆمۈر قەپەس ئىچىدە باردى. داۋۇڭ خان جاھانگىر خوجىنى ئالدىغا كەلتۈرۈشكە يارلىق قىلدى. خان ئۇنىڭ مۇسۇلمانلارنى باشلاپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش سەۋەبىنى سورىماقچى ئىدى. ئۇمۇ ئالتەشەھەر خەلقىنىڭ چىڭ ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن قاتتىق ئېزىلگەنلىكى، خورلانغانلىقىنى ئېيتماقچى ئىدى. بۇنى تۇيۇپ قالغان ۋەكىللەر ئۇنىڭغا تىلىنى تۇتىدىغان دورا ئىچكۈزۈپ، ئاندىن خان ھوزۇرىغا كەلتۈردى. خان بىرنەچچە سوئال سورىدى، لېكىن جاھانگىر خوجا تىلسىز ئىدى، بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلالمايتتى. شۇڭا سوئاللارنىڭ ھەممىسى جاۋابسىز قالدى. خان جاھانگىرنى چېپىشقا بۇيرۇق قىلدى، چېپىلدى.

ھىجرىيە 1233 ـ يىلى قوقانلىق يۈسۈپ خوجا، تاشكەنتلىك ھەققۇلى مىڭبېشىلار كاشغەرگە كېلىپ، چىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن كۆرۈشتى.

مانجۇلار خوجىلاردىن بەك ئەنسىرىگەچكە، قوقان خانى مۇھەممەت ئەلى بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. مۇھەممەت ئەلى خان ئىقتىسادىي مەنبەئەتنى كۆزلەپ،

1247 ـ يىلى[1] بۇ كېلىشىمنى تەستىقلىدى. بۇ كېلىشىمدە، مۇھەممەت ئەلىگە پايدىلىق ماددىلار كۆپ ئىدى. بولۇپمۇ تىجارەت خۇسۇسىدىكى ئىمتىيازلاردىن قوقان خانى كۆپ پايدا ئالغانىدى.

مەزكۇر كېلىشىم بويىچە مۇھەممەد ئەلى خان ئالتەشەھەرنى خوجىلار ھۇجۇمىدىن ساقلاپ تۇردى. شۇڭا 1247 ـ يىلىدىن 1272 ـ يىلىغىچە[2] مەملىكەت تىنچ تۇردى. بىراق كېيىن قوقان ئەسكىرىي باشلىقلىرىدىن مۇھەممەت خان قوزغىلىپ مانجۇلار بىلەن سوقۇشتى.

ئاندىن كېيىن 1272 ـ يىلى كاشغەرگە ۋەلىخان تۆرە كەلدى. ۋەلىخان تۆرە كاشغەرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالدى. لېكىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ جەبىر ـ زۇلۇمى مانجۇلارنىڭكىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى.

ھىجرىيە 1281 ـ يىلى[3] ياقۇپبەگ كەلدى. ياقۇپبەگ پۈتكۈل ئالتەشەھەرنى قولغا ئالدى. 14 يىل خانلىق قىلىپ كورلىدا ئۆلتۈرۈلدى.

ياقۇپبەگنىڭ ئالتەشەھەرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشى بىر تەرەپتىن، قارىماققا خەلقنىڭ ئارزۇسىدەك قىلسىمۇ، لېكىن نېمە سەۋەبتىندۇر ئالتەشەھەرلىكلەر ياقۇپ بەگنى ياقتۇرمىدى.

ئالتەشەھەرلىكلەرنىڭ ھازىرقى ھاللىرىمۇ 1172 ــ 1211 ـ يىللىرىدىكىگە ئوخشاش. بىچارە، پۈتكۈل ئىشى تەرتىپسىز ۋە قائىدىسىزدۇر.

زامان ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئالتەشەھەر خەلقـ

① مىلادىيە 1831 ـ يىلى.
② مىلادىيە 1831 ـ يىلىدىن 1855 ـ يىلىغىچە.
③ مىلادىيە 1864 ـ يىلى.

ىنىڭ تۇرمۇشلىرى پەقەت ئۆزگەرمىدى، ھېلىمۇ ئىلگىرىكى پېتىچە تۇرماقتا. ھېچبولمىغاندا، باشلانغۇچ ئىپتىدائىي مەكتەپلەرنى بولسىمۇ يولغا قويغان بولسا بولاتتى.

نوشىروۋان يائۇتېپ

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدە. كى 8 — 24 - سانى، 747 — 748 - بەتلىرىدىن)

ئىزاھ

«شۇرا»نىڭ 1915 - يىللىق 23 - سانىدا كاشغەرلىك دامولللا ئابدۇقادىر جانابلىرىنىڭ «بايانى ھەقىقەت» ماۋزۇلۇق بىر پارچە ماقالىسى بېسىلغانىدى. كاشغەردەك ئەڭ قاراڭغۇ بىر بۇلۇڭدىن شۇنداق ئاڭلىق ۋە كۈچلۈك بىر ئالىمنىڭ چىقىپ مىللىي مەتبۇئات ئارقىلىق ھەقىقەت ھاللىرىنى بايان قىلىشى مېنى بەك سۆيۈندۈردى. بۇ ھەقتە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق قەلەم تەۋرىتىپ تۇرۇشنى تىلەيمەن.

ئەمما «بايانى ھەقىقەت» كە ئازراق ئىزاھ بېرىپ ئۆتۈش پايدىسىز بولمىسا كېرەك.

مۆھتەرەم مۇدەررىس دامولللا ئابدۇقادىر ئەپەندىنىڭ بايانىنغا قارىغاندا، نەزەر خوجا جانابلىرى — كاشغەردە مۇسابا-يوپلاردەك تەرەققىيپەرۋەر بايلار ۋە ئابدۇقادىر دامولللىدەك ئوچۇق پىكىرلىك ئالىملارنىڭ بارلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، «كاشغەر تەرەققىي قىلدى» دەپ ئويلايدۇ - يۇ، كەينىدىنلا بۇ پىكىرنىڭ خاتالىقىنى، يەنى كاشغەرنىڭ تەرەققىي قىلالماي ۋاقانلىقىنى چۈشىنىپ، بەكمۇ ھەيران قالغان (نەزەر خوجا ئەپەندىنىڭ ماقالىسى چىققان «شۇرا»نى كۆرەلمىدىم.)

دامولللا ئابدۇقادىر جانابلىرى بولسا، نەزەر خوجىغا جاۋاب تەرىقىسىدە، كاشغەرنىڭ تەرەققىي قىلالماي ۋاقانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى كۆرسىتىپ، ئۆزىنىڭ ئۆزرىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «تەرەققىي قىلىش ۋە مەدەنىيەتلىك بولۇش ئۈچۈن ھەقەتنى چۈشەنگەن بۇيۇك يۈباشچىلارنىڭ يول كۆرسىتىشى ياكى مەدەنىيەتلىك قوشۇنلىرىنىڭ بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ تە-

سىرلىرى نەتىجىسىدە ئەملىگە ئېشىشى تەبئىيدۇر. لېكىن بىزدە ئۇنداق رەھبەرلەر يوق. قوشنىلىرىمىزمۇ پۇتۇنلەي نادان ۋە ۋەھشىي خەلقلەردىن ئىبارەت. پۇتۇن ئەتراپىمىز جاھالەت بىلەن ئورالغان. پەقەت غەرب تەرەپتىنلا يول ئوچۇق بولۇپ، بىزگە شۇ يولدىنلا بۇخارايى شېرىپ مەدەنىيەتىلا كەلدى»، دەپ تەئەسسۇپ ئارىلاش قارشىلىق كۆرسىتىدۇ.

ئاندىن كېيىن سۆزنى يەنە كاشغەرگە بۇراپ، ھېلىقى ئىنچىكە، لېكىن بەك مەنىلىك قارشىلىقىنى يېشىپ: بۇخارادىن كاشغەرگە كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ شەمسىيە دەرسلىرى، سەلىم مۇبەھسىلىرى، ئەقائىد شەرھىلىرىدەك مېڭىنى چىرىتىدىغان نەرسىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرۇپ ئەسكەرتىدۇ. دېمەك، كاشغەرنىڭ ھەر تەرىپىنىڭ جاھالەت بىلەن قورشالغانلىقىنى بىلدۇرۇپ ئۆزىنى ئاقلايدۇ.

شۇ سەۋەبتىن تەرتىپلىك مەكتەپ ئېچىپ، ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا باشلىغاندا، ئاڭسىز مولالىلار تەرىپىدىن ھاقارەتكە ئۇچرىغانلىقى، شۇڭا مەكتەپنى تاقاپ، بۇخارا ئۇسۇلىدا كونىچە دەرس ئۆتۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى، شۇنىڭدىن كېيىنلا، ئىززەت ـ ھۆرمىتىنىڭ جايىغا چۈشكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.

مېنىڭچە، دامولا ئابدۇقادىر ئەپەندىنىڭ بۇ سەۋەبىي بۇگۈنكى كۈندە چىن مەنىدىكى سەۋەب بولالمايدۇ. چۈنكى ھازىر كاشغەردە مەكتەپكە قارشى تۇرغۇچىلار ئازايدى. ئۇلار ئەمدى پۇتۇنلەي ئېتىبارىدىن قالدى. ئەمدى بۇخارا سەپسەتىلىرى بىلەن ۋاقىتنى ھارام قىلىدىغان رامان كەتتى. شۇڭا كاشغەرنىڭ مۇدەررىس ۋە مەدرىسەلەردىن كۆرە، تېخىمۇ تەرتىپلىك مەكتەپ ۋە كۆچلۈك ئوقۇتقۇچىلارغا كۆپرەك ئېھتىياجى چۈشۈۋاتقانلىقىنى ئويلاپ، دامولا ئابدۇقادىر ئەپەندىنىڭ مەكتىپىنى تىرىلدۇرۇپ، يېڭىدىن ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا باشلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. مەن شۇنى كۈتىمەن.

ياتلارغا قىز بېرىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇنى مۇنداق پەردە ئاستىغا يوشۇرۇشقىلا تىرىشماي، پۇتۇنلەي يوقىتىشقا تىرىشىش كېرەك. بىراق، قازى خوتۇنى ۋە بالا سېتىش خەۋەرلىرىنى بەك ئىشەنچلىك سانالغان كىشىلەردىن ئاڭلاپ يازغانىدىم، ئېنىقلىغىنىڭىز توغرا چىققان بولسا، بۇنىڭ ئۈچۈن چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئوقۇيمەن. تەشەككۇر بىلدۈرىمەن.

ئېھتىرام بىلەن: مۇھىببىڭىز نوشىروان يائۇشېۋ

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى 8 ـ 9 ـ سانى، 196 ـ بەتتىن)

چىن مۇسۇلمانلىرى ۋە تۇڭگانلار

چىن مۇسۇلمانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ تۇڭگانلار ئىكەنلىكى كۆپچىلىككە مەلۇم. لېكىن ئۇلار چىننىڭ تۇرغۇن يەرلىرىگە تارقالغان. بۇلار ئالتەشەھەردىمۇ خېلى بار. بۇ يەردىكىلەرنىڭ كەسپى ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە تىجارەتتۇر.

تۇڭگانلار بىلەن كۆپ ئارىلىشىشقا توغرا كەلمىگەچكە، بۇلارنىڭ تۇرمۇشلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشالمىدىم. بۇنىڭ سەۋەبى: تۇڭگانلارنىڭ رەسمىي تىلى چىنچە بولۇپ، مىنىڭ ئۇ تىل بىلەن تونۇشلۇقۇم يوقلۇقىدىن بولدى.

شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار «چەنتۇ» (چاغاتاي تۈركىلىرى)لارغا قارىغاندا، خېلى ئىنچىكە كۆرۈنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇلار ئارىسىدا ئەخلاق بۇزۇقچىلىقىنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرمىدىم. خوتۇن ـ قىزلار بىلەن كۆپ ئارىلاشمايدۇ. تاماكا چەكمەيدۇ، ھاراق ئىچمەيدۇ. ئۆزئارا ھەسەت ۋە ئاداۋەت قىلىشتەك ئىشلارغىمۇ ئانچە كۆپ بېرىلمەيدىكەن. شۇنىسى قىزىقكى، بۇلارمۇ «چەنتۇ»لاردەك چېركىن بولمىدىكەن، پاكىزلىققا پەقەت رىئايە قىلمايدۇ.

ئۇلار بىلەن يېقىندىن ئارىلىشىشقا مۇمكىن بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تارىخىنى بەك بىلگۈم كەلدى. بەزىبىر كىشىلەرنىڭ تۇڭگانلارنىڭ مۇسۇلمانلىرى ئەرەبچە سۆزلەشنى بىلىدۇ، دېگەن سۆزلىرى بويىچە بىرنەچچە مۇسۇلمان بىلەن كۆرۈشكەنىدىم، لېكىن ماڭا ئۇنداق ئەرەبچە سۆزلىشەلەيدىغان موللا ئۇچرىمىدى. توغرا، ئەرەبچە كىتابلارنى ئوقۇشنى بىلىدىكەن، «شەرھى ئابدۇللا» ۋە «شەرھى موللا» ئۇسۇلى بىلەن

ئۇ تىلنىڭ سەرف، ۋە نەھۋى قائىدىلىرىنىمۇ يادلايدىكەن، ئەمما سۆزلىشەلمەيدىكەن. شۇ سەۋەبلىك تۇڭگان مۇسۇلمانلىرى بىلەن سۆزلىشىش، تارىخلىرى ھەققىدە مەلۇمات ئېلىشقا مۇمكىن بولمىدى.

تۇڭگانلار توغرىسىدا ئالتەشەھەر خەلقى تۇرلۇك سۆز قىلىدۇ. سۆزلىرى بۇرۇنقى ھېكايە كىتابلىرىدىكى سۆزلەرـ دەك تۇتۇرۇقسىز. يىل دەۋرىنى بىلگىلى بولمايدۇ، ھەتتا ئەسىرلەرنىمۇ تەخمىن قىلغىلى بولمايدۇ.

ھىندىستاندىن كېلىپ، كۆپ يىللار ئالتەشەھەردە تۇرغان بىر كىشى «مەن تۇڭگانلارنىڭ بەك ئۇلۇغ بىر مۇسۇلمىدىن شۇنداق ئاڭلىدىم» دەپ تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتىپ بەردى:

«بىر زامانلاردا بىر كىشى قىبلە تەرەپتىن چىقىپ چىن خانى تۇرىدىغان شەھەرگە كەپتۇ، ئۇ كىشى ئەۋلىيا ئىكەن، بەش ۋاق نامازنى ئوقۇيدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە چىن خانى ئۇنى كۆرۈپتۇ، قىلىۋاتقان ئىشلىرىغا ھەيران قېلىپ، بىر چەتتە قاراپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرى خانغا بەك ياراپتۇ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ نامىزىنى بەك ياقتۇرۇپ قاپتۇ. بىر كۈنى ئۆيىگە چاقىرىپ ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ. ئەدىن كەلگەنلىكى، نېمە ئادەم ۋە نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى سوراپتۇ. ئۇنىڭ بەرگەن جاۋابلىرى خانغا بەك ياراپ كېتىپ، شۇ شەھەردە ئۇزاقراق تۇرۇشىنى تەلەپ قىلىپتۇ. ھېلىقى كىشى:

— تۇرۇشنى تۇراتتىم، لېكىن يالغۇزلۇق بەك يامان، — دەپتۇ. خان:

— سىزگە نېمە كېرەك، جانابىڭىزدىن تىلەي، ماڭا ئېيتىڭ، مەن ئۇنىڭ چارىسىنى قىلۇرمەن، — دەپتۇ. ئۇ:

— بىزنىڭ يۇرتتىكى بەش ۋىلايەتنىڭ ھەربىرىدىن بۇيەرگە ئوندىن كىشى كەلتۈرسىڭىز تۇراتتىم، — دەپتۇ. خان

شۇ زامان كىشى ئەۋەتىپ، شۇ جايلارنىڭ ھەر بىرىدىن ئون-
دىن مۇسۇلمان كىشىنى كەلتۈرۈپتۇ، ئاندىن ناھايىتى ئېـ-
سىل يەرگە ياسداق ئۆيلەرنى سالدۇرۇپ، ئۆيگە كىرەكلىك
نەرسىلەر، يىمەك - ئىچمەككە قەدەر خان ئۆزى بېرىپتۇ.

ئۇلار بۇ يەردە ناھايىتى راھەتتە ياشاپتۇ. لېكىن بىرگە-
نە نەرسە يوق! ئىنسان ئۈچۈن بەك زۆرۈر نەرسە! مانا شۇ
نەرسە يوقلۇقىدىن بۇ قەدىرلىك مېھمانلار ئۆز يۇرتلىرىغا
قايتىپ كېتىشنى ئىيتىپتۇ. ئۇلارنىڭ باشلىقى بولغان ئەۋ-
لىيا بۇ ئىشنى خانغا بىلدۇرۇپتۇ. خان سەۋەبىنى سوراپتۇ.
ئەۋلىيا:

— خوتۇنسىزلىق، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خان:

— بۇنىڭ چارىسىنى قىلۇرمىز، مانا مۇشۇ شەھەردىكى
قىزلارنىڭ ھەممىسىنى بىر يەرگە چاقىرىمىز، شۇلارنىڭ
ئىچىدىن ئۆزلىرىڭىزگە يارىغانىنى تاللاپ ئالۇرسىز، — دەپ
شەھەردىكى قىزلارنىڭ ھەممىسىنى ئاتا - ئانىلىرى بىلەن
بىرگە بىر يەرگە يىغىلىشقا يارلىق قىلىپتۇ. چوڭ شەھەر-
دىكى مىڭلارچە قىزلار بىر يەرگە يىغىلىپتۇ. بۇلارنىڭ ئە-
چىدە ئاجايىپ چىرايلىقلىرىمۇ بار ئىكەن. بۇ مۇساپىرلار بۇ
چىرايلىق قىزلارنى كۆرگەندىن كېيىن نان كۆرمىگەندەك
قىزلارغا يېپىشىپتۇ. ئارىدىن ناھايىتى چىرايلىقلىرىنى
تاللاپ ھەربىرى بىردىن ئېلىپتۇ. چىن قىزلىرى ئىمان
ئېيتىپتۇ.

مانا شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلار ھەقىقىي بەختلىك تۇر-
مۇشقا ئېرىشىپتۇ. ھەممە نەرسە تەلتۆكۈس. چۈنكى پادە-
شاھتىن بېرىلىپ تۇرىدۇ، ھېچ نەرسىدىن غېمى يوق. بىر-
نەچچە يىللار ئۆتۈپتۇ، نۇرغۇنلىرى قىز - ئوغۇللۇق بولۇپ-
تۇ. بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئىسىم قويۇشقا توغرا كېلىپ-
تۇ. مانا شۇ چاغدا، ئاتا بىلەن ئانا ئارىسىدا نىزا، تالاش -

تارتىش باشلىنىپتۇ، ئاتىسى «ئەھمەد، مەھمۇد» دېگەندەك
مۇسۇلمانچە ئىسىملارنى قويۇشنى ئېيتسا، ئانىسىمۇ ئۆز تە-
رىپىگە تارتىپ، «سوجو»، «شوخو» دېگەندەك چىنچە ئاتالارنى
قويۇشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ. بۇ كۆڭۈلسىز ئىش ئۆز
ئىچلىرىدىلا تۇگىمەي، يەنە خانىنىڭ قۇلىقىغىمۇ يېتىپتۇ. بۇ
مەسىلىنى بىر ياقلىق قىلىشقا ھېچ مۇمكىن بولماپتۇ. ئا-
خىرىدا، بىر بالىغا ئىككى (چىنچە ۋە مۇسۇلمانچە) ئىسىم
قويۇشقا قارار بېرىلىپتۇ. ئاتا - ئانىلارمۇ بۇ قارارغا رازى
بولۇشۇپتۇ.

بۇگۈنكى تۇڭگانلارنىڭ چىنچە ۋە مۇسۇلمانچە ئىككى
خىل ئىسمى بولۇشىنىڭ سەۋەبى شۇ زاماندىن قالغان ئىش-
تۇر.

شۇنداق بولسىمۇ، ئەۋلىيا نېمە سەۋەبتىندۇر، ئۆز يۇر-
تىغا قايتىشنى ئويلاپتۇ. مۇسۇلمانلار بۇ چاغدا 200 گە يەت-
كەنكەن. ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ باشلىقلىرى ۋە مەنىۋى ئاتە-
لىرى بولغان ئەۋلىيانىڭ كەينىدىن قالماسلىققا تىرىشىپتۇ.
خانىنىڭ ئۇلارنى قايتۇرغۇسى كەلمەي:

— ئۆزىڭىز كەتسىڭىزمۇ، يارەنلىرىڭىز بۇ يەردە تۇرۇپ
قالسا بولاتتى، — دەپتۇ. ئەۋلىيامۇ:

— مەيلى تۇرسا تۇرغاي، — دەپ ئۆز يولىغا كېتىپتۇ.
مۇسۇلمانلارنىڭ بىرمۇنچىسى ئەۋلىيا بىلەن بىرگە يۇرتىغا
كېتىپتۇ. بەزىلىرى ئۆز خاھىش ۋە ئىرادىلىرى بىلەن چىن
شەھىرىدە تۇرۇپ قاپتۇ. ئەۋلىيانىڭ ھېلىقى «تۇرغاي» دېگەن
سۆزى بۇلارغا ئىسىم بولۇپ قاپتۇ. نېمە سەۋەبتىندۇر بۇ
سۆز تۇرۇپلا «تۇرغاي»دىن تۇڭگانغا ئايلىنىپ قاپتۇ».

بۇگۈنكى تۇڭگانلار ئەنە شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىمىش.

بۇ توغرۇلۇق بۇنىڭدىن باشقىمۇ بىرنەچچە تۇرلۇك رىۋا-
يەتلەر بولسىمۇ، ئاز - تولا پەرقلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا،

بارچىسى يۇقىرىقىغا ئوخشاش بولغاچقا، ھەممىسىنى يېزىپ ئولتۇرمىدىم.

بۇنىڭدىن كېيىن بۇ توغرىدا يېزىپ قالغۇدەك بولسام، ئەملىي تېگىنى تەكشۈرۈپ، مەسلىنىڭ تۈپ يىلتىزىدىن تۈتۈپ ھەقىقىي تارىخ رېتىگە كىرگۈدەك قىلىپ يېزىشىم مۇمكىن.

نوشىرۋان يائۇشېف، كېرىيە

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى 9 — 9 - سانى، 224 — 225 - بەتلىرىدىن)

خاتىرىلەر

قىش ئۆتۈپ، ياز كىرگەن، دەل - دەرەخ، گۈللەر يوپۇرماق چىقىرىپ چېچەكلەشكە باشلىغانىدى. 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدە كېرىيەدىن خوتەنگە ياندىم. مەن يازنىڭ ئەلۋەك كۈنلىرىدە، سالقىن ھاۋادا كاشغەرگە قايتماقچى ئىدىم. 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدە خوتەنگە كېلىپ، دوللۇق مۇھەممەت ھاجى سارىيىغا چۈشتۈم. يۈسۈپ ئاخۇن مۇھەممەت ھاجى ئوغلى ھۈجرامغا كىرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلاپ، ئۆيىدىن ئېچىپ بەردى. بۇ يەردە ئۈچ - تۆت كۈن تۇرۇپ، كاشغەرگە قايتارمەن دېگەنىدىم. شۇنداق ئويلاپ تۇرغىنىمدا، خوتەنلىك ياش ۋە تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلىرىدىن قۇربان ھاجى، يۈسۈپ ئاخۇن، كاشغەرلىك ئىمىن ئاخۇن ئاكاملار ۋە باشقا ئاغا - ئىنىلەر بۇ يازدا مېنىڭ خوتەنده تۇرۇشۇمنى ئۆتۈندى. قول يازما ۋە كونا كىتابلارنى تېپىپ بېرىشكە تىرىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، كۆڭلۈمنى تىنچلاندۇردى. بۇ قېرىنداشلىرىمنىڭ مۇنچىۋالا ياخشى كۆڭلىنى ياندۇرۇشقا كۆڭلۈم بارماي، خوتەنلىك يېرىنى كۆرۈپ كېتىشكە قارار قىلدىم.

مەرۋ[1]دىن خوتەنگە كېلىپ، 10 يىللاردىن بېرى رۇسىيەدىن يېپىك قۇرتى ئەكېلىپ سېتىش، بۇ يەردىن رۇسىيەگە يېپىك چىقىرىش سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر ئەرمەن بار ئىدى. بۇ كىشى بۇلنۇر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى، يېڭى ئىسمى خۇدابەردى بولدى. خۇدابەردى باي ئىشچان

① مەرۋ — تۇركمەنىستاننىڭ مۇرغاب دەرياسى بويىدىكى شەھەر.

كىشى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا، بىر يىلدا 50 پەرسەنت، يەنى بىرگە بىر پايدا ئالىدىكەن. دەسلەپىدە ئانچە جىق پۇل بىلەن كەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىشنى ئۈستىلىق بىلەن قىلغانلىقتىن ناھايىتى تېزلا بېيىغان. مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، دىنىي ۋە مىللىي قۇرۇلۇشلارغا — مەسچىت، مەكتەپ، مەدرىسەلەرگە پايدىسى تېگىپ تۇرغان.

خۇدابەردى باي ئۆز ئىشلىرىنىڭ كۆپلۈكىگە قارىماي، قۇرئان ئوقۇش ۋە تۈركچە يېزىشنى ئۆگىنىدۇ. ۋاقتىنى بىردەمۇ بىكار ئۆتكۈزمەيدۇ، مەنمۇ بەزىدە ئۇنىڭغا قۇرئاننى ئوقۇپ، تەرجىمە قىلىپ بېرىمەن. شۇڭا ئۇ ھەيران قېلىپ: بۇ يەرنىڭ مۇللىلىرى بۇ سۇرىنى پالانى ۋاقىتتا پالانى ئاغرىقتا، بۇ سۇرىنى بالا ـ قازا كەلگەندە، بۇنى ۋابا كەلگەندە ئوقۇش كېرەك دېگەندەك گەپلەرنى قىلغان، لېكىن بۇنىڭ مەنىسى ئۇنىڭغا ماس كەلمەيدىغۇ، دەيتتى.

مەن ئۇنىڭغا ئەمەلىي ئەھۋالنى دەپ بېرەتتىم، چىن ئىسلام روھى بىلەن كۆڭلىنى نۇرلاندۇراتتىم. كېيىنچە ئۇ زېمۇ ئىسلامنىڭ ئۇلۇغ ۋە مۇقەددەسلىكىنى چۈشىنىپ يەتتى.

ئۇ: «مۇسۇلمانلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلارنى بەك تۆۋەن كۆرۈشى، ئۇلارنى ھايۋان كەبى قىسىپ باشقۇرۇشى، نۇر ۋە ھاۋادىن، ئىلىم ـ مائارىپتىن مەھرۇم قىلىشى ماڭا تازا ياقمىدى»، دېدى. مەن بۇ ھەقتە «قۇرئان» ۋە ھەدىسلەردىن دەلىللەرنى كەلتۈرۈپ ئىسلام دىنىنىڭ خوتۇن ـ قىزلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈردۈم. ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ خوتۇن ـ قىزلارغا تۇتقان مۇئامىلىرىنىڭ ئىسلام تەلىمى ئەمەسلىكى، بەلكى چىن، ھىندىستان، ئىران، بۇخارا تەلىمى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ كۆڭلىنى تىنچلاندۇردۇم.

ئۇ تۈركچە كىتابلارنى ئوقۇغاندا، «چ، پ، گ، ڭ» تاۋۇشلىرىغا مەخسۇس ھەرپلەر بولمىغاچقا، بېشىغا سېۋەتتەك سەللە يۆگەپ، ئۆزىنى پەيلاسوپ دەرىجىسىدە ساناپ يۈرىدىغان مەغرۇر موللىلارنىڭ مۇنداق خاتا يېزىشلىرىغا ئەپسۇسلاندى. چۈنكى بۇ يەردە «پارچە ـ فارجە، گويا ـ كويا، چاي ـ جاي، ئەڭ ـ انگ» شەكلىدە يېزىلىدۇ. ئۇ ئەرمەنچە، رۇسچە ئوقۇش ـ يېزىشنى بىلىدۇ، مۇسۇلمانچىمۇ ئوقۇپ تۇرىدۇ. ئىبرەت بولسۇن خوتەنلىكلەرگە!

ئۇ ئىلگىرى تۈركىيە پۇقراسى بولۇپ، كېيىن رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن، كاركىن دېگەن يەنە بىر ئەرمەن بار. ئۇنىڭ ئىشى خۇدابەردى باينىڭكىدىنمۇ كۆپ، پىلە قۇرتى سېتىدۇ، يىپەكتىن نەپىس نەرسىلەرنى ئىشلىتىدۇ، گىلەم توقۇتىدۇ. كاركىن بايىغا ئەرمەنچە «تىبلىس»، ئىنگلىزچە «لوندون تايمىس» گېزىتلىرى كېلىپ تۇرىدۇ. تۈرۈۋاتقان ئۆيى ئىنگلىزچە قىممەتلىك كىتابلار بىلەن تولغان. بوش ۋاقىتلىرىدا كىتاب ۋە گېزىت ئوقۇيدۇ. كىتابلىرى ئارىسىدا ئىنگلىز سىياھلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان چىن ۋە ئالتەشەھەر سىياھەتنامىسىمۇ بار. مەنمۇ بۇلارنىڭ ئادرېسلىرىنى يازدۇرۇۋالدىم. كاركىنباي: ئالتەشەھەر تۈركلەرنىڭ بۆشۈكى بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردىكى تۈركلەرنىڭ مۇنچىۋالا نادان ۋە ھۇرۇن بولۇپ قېلىشىغا قاراپ ھەيران قالىمەن، بۇلارغا مەكتەپ كېرەك ئىدى، دېدى. ياركەنتتە تاشئاخۇن بىلەن شېرىكلىشىپ، تىجارەت قىلىۋاتقان يەنە بىر ئەرمەن بار، ئۇنىڭ ئىشىمۇ بۇلارنىڭكىدىن كەم ئەمەس. ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى مانا مۇشۇلارنىڭ ئۆزىدىنلا ئىبرەت ئالسا ياخشى بولاتتى.

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى 9 ـ 13 ـ سانى، 320 — 321 ـ بەتلىرىدىن)

مۇسابايېفلار مويكسدا

خوتەنده مەشھۇر بايلاردىن مۇسابايېفلارنىڭ مويكىلىرى بار. مەن قاچان زېرەككۇدەك بولسام، شۇ يەرگە بارىمەن. مويكا خوتەن دەريا‌سى بويىدا، قويۇق دەرەخلىك ئارىسىدا بولۇپ، مۇشۇ كۇنلەردە، بۇ يەرنىڭ مەنزىرىسى بەك ئېسىل. كاككۇكلار سايرىشىپ تۇرىدۇ. بۇلبۇللار، كاككۇكلارمۇ يۇقۇ يۇغۇچى ئايالارغا جور بولۇپ سايرىشىدۇ. كۆڭۈللەرگە راھەت ۋە مۇڭ بېغىشلايدۇ. بۇ يەردە ھەر كۇنى يۇزلەپ خوتۇن - قىز ئىشلەپ تۇرىدۇ. يەپ - ئىچىش ئۆزىدىن بولغاندا، كۇنۇ-لۇكىگە 20 پۇلدىن 30 بۇلغىچە ھەق ئالىدۇ. ئىشچى ئايالار ئومۇمەن 12، 13، 15، 20 ياشلار چامىسىدا بولىدۇ. بۇلارنىڭ كۇپىنچىسى ئېرىدىن ئاجرىشىپ كەتكەن ئايالاردۇر. بۇلارنى كۇرۇپ خوتۇن - قىزلار بىلەن ئاشنا ئويناپ يۇرىدىغان ئەرلەرگە غەزىپىڭ كېلىدۇ.

كاشغەردە ۋاقتىمدا، خوتەنگە مېڭىش ئالدىدا كىملەردە كونا كىتابلار بار دەپ سۇرۇشتۇرۇپ، ئۇچ - تۆت كىشىنىڭ ئىسمىنى يېزىۋالغانىدىم. شۇلارنىڭ ئىچىدە خوتەن قارقاشلىق ئەيسا قازى جانابلىرىمۇ بار ئىدى. خوتەنگە كەلگەچ، تۇركىيەنى سايا‌ھەت قىلىپ كەلگەن ھاجى يۇسۇپ ئەپەندىنى، ئارچى قىلىپ، قازى ھەزرەتلىرىدىن «ئالتەشەھەر تارىخى» دېگەن قول يازمىنى سورىتىپ ئالدىم. كىتاب 250 بەت بولۇپ، پارس تىلىدا يېزىلغان. دېباچە (كىرىش سۆز)سىدە يېزىلىشىغا قارىغاندا، ئېركەبەك خانىنىڭ ئەمرى بىلەن، شاھ

مەھمۇد بىننى مىرزا پازىل دېگەن كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان. مىرزا پازىل: بۇ كىتابتا يۇنۇسخاندىن باشلاپ، شۇ دەۋرگىچە ئۆتكەن مەشھۇر خانلارنىڭ، نامدار ئەمىرلەرنىڭ، سۇلتانلارنىڭ ئەھۋاللىرى بايان ئېتىلىدۇ، دېگەن. لېكىن كىتابنى قايسى يىلى يېزىشقا باشلىغانلىقىنى ئېيتمايدۇ، بەلكى ئاخىرىدا يېزىلغاندۇر، كىتابنىڭ ئاخىرىدىن بىر نەچچە بەت يىرتىلىپ كەتكەچكە، بۇنى بىلىشكە مۇمكىن بولمىدى. كىتاب مەقسەتكە مۇناسىق كىرىشىدۇ:

> ئىسمائىلخان بىننى ئابدۇرەھىم خان بىننى ئابدۇرەشىدخان بىننى سەئىدخان بىننى ئەھمەدخان بىننى سۇلتان يۇنۇس خان بىننى سۇلتان ئۇۋەيس خان بىننى شىر ئەلىخان بىننى مۇھەممەد خان بىننى خوجا خان بىننى تۇغلۇق تۆمۇر خان بىننى ئېسەن خان بىننى بۇقا خان بىننى دۇۋاخان بىننى باراق خان بىننى يېسۇن خان بىننى قاراخان بىننى مامكان خان بىننى چاغاتاي خان بىننى چىڭگىزخان بىننى يەسۇگەي خان بىننى بەرتان خان بىننى قىبىلخان بىننى تۇمىنە خان بىننى بايسۇنقۇر خان بىننى قايدۇ خان بىننى دۇتۇم مىنىن خان بىننى بۇقا خان بىننى ئالانقۇۋا خان....

بۇ كىتاب مەخسۇس ئالتەشەھەرگە بېغىشلانغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە ئابدۇللا خان، بابۇر خان قاتارلىقلارمۇ سۆزلىنىدۇ. ئىشقىلىپ، بۇ كىتابنىڭ ئومۇمىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈچۈن پايدىلىق تارىخ كىتاب بولۇشى ئۈمىد قىلىنىدۇ.

بۇ كىتاب ھازىرچە مېنىڭ قولۇمدا ئامانەت، پۈرسىتىم

نەگگەنچە تەرجىمە قىلىپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ نەشر قىلىشنى مۇۋاپىق كۆردوم. مەن مۇشۇ كىتابنىڭ يورۇقلۇقا چىقىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ قاراڭغۇ پەردىلىرى ئېچىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دەپ ئويلايمەن.

1916 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى 9 — 13 - سانى، 321 - بەتتىن)

ئالتەشەھەر تۈركلىرى (3)

مۇندىن 1000 يىللار ئىلگىرى تۈرك ۋە ئىسلام ئالىمى «دىن»لىرىنىڭ مۇقەددەسلىكى، ئۇلۇغلۇقىنى چۈشىنىپ، «قۇرئان» ۋە ھەدىس كۆرسەتمىلىرىگە ئەمەل قىلىپ تۈرغان چاغلىرىدا ئىشلىرى بەك ياخشى ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ توغرا يولغا باشلىشى بىلەن ئۇق بىلەن قارىنى، ھالال بىلەن ھارامنى ئايرىپ، ئۆز ئەردەمى ۋە ئۇيغارلىقى بىلەن كۈنسېرى ئالغا بېسىپ نۇراتتى. شان - شۆھرىتى ۋە جاسارىتى كۈچەيگەنچە كۈچىيىپ تۇراتتى.

ئالتە شەھەر خەلقىمۇ تۈرك ھەم مۇسۇلماندۇر. بۇلاردا ئىسلامىيەتنىڭ ئىلگىرىكى روھى پەقەت قالمىغان، ھەتتا ئىسلامىيەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەنمەيدۇ. دىن ۋە شەرىئەت بىلەن قىلچە باغلىنىشى بولمىغان، بەلكى ئىسلام روھىغا پۈتۈنلەي زىت بولغان خۇراپاتلارنى دىن قاتارىدا ساناپدۇ. تەبىئىيكى، مۇنداق دىن كىشىنى سائادەتكە ئېرىشتۈرەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ بۇگۈنكى ھاللىرى بەك ناچار. بۇلار چوڭ ئىشلارنى كىچىكلىتىپ، كىچىككىنە ئىشلارنى چوڭايتىپ كۆرىدۇ. تۆز يولدىن چىقىپ تۈيۈق يوللارغا كىرىپ كېتىدۇ.

دىنىي ۋە ئېتىقادىي مەسىلىلەر كىتابتىن، «قۇرئان»دىن ئېلىنىپ ئەمەس، بەلكى ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ئېغىزلىرىدىن ئاڭلا - ئاڭلا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۇلىشىپ كەلگەنلىكتىن، ئىسلام دىنى باشقىچە بىر تۈسكە كىرىپ قالغان.

ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقىتى بىلەن قانۇنلىرىنى تونۇش-

تۇرىدىغان، كۆڭۈللەرگە چىن ئىسلام روھى سىڭدۈرىدىغان مەكتەپ - مەدرىسىلەر، ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇتۇش يوق. شۇ سەۋەبلىك دىنلىرى، تارىخلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك خۇراپات ۋە ئويدۇرمىلاردىن ئىبارەت بولىدۇ.

مولالىرى بۇ بولدا باشلامچى بولۇشقا يارىمايدۇ. باشچىلىق قىلسىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك بولمايدۇ. دىنىنىڭ كىتابى بولغان «قۇرئان»نى چۈشىنىپ ئوقۇمايدۇ. تەپسىر ۋە ھەدىس ئىلمىلىرىنى ئۆگەنمەيدۇ. زەئىپ (ئىشەنچسىز) ھەدىسلەر، يازغۇچىسى يوق كىتابلارغا ئەمەل قىلىدۇ. خەلقنىمۇ ئۆزى بىلگەن شۇ يولغا باشلايدۇ. «قۇرئان» ۋە ھەدىسنىڭ نېمە ئۇچۇن چۈشۈرۈلگەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇلار دىن پايدىلىنىشنى بىلمەيدۇ. تۇرلۇك ئاغرىقلار ئۈچۈن تۇمار پۈتۈپ ئېسىش، ئىسىتقۇ يېزىشتەك ئورۇنلاردا پايدىلىنىپ «قۇرئان»نىڭ شان - شەرىپىنى يوقىتىدۇ.

بۇلاردا يەنە شۇنداق بۇزۇق ئېتىقادلار باركى، قارا خەلق بولسۇن، ئوقۇغان - بىلگىنى بولسۇن، «ئىككى ھەرەمگە بارغان، قارا تاش (ھەجەرۇل ئەسۋەد)نى سۆيگەن كىشىنىڭ گۇناھى قالمايدۇ»، دەپ قارايدۇ. ھەجگە بېرىپ كەلگەنلەر ياكى بېرىشقا كۈچى يەتمىگەنلەر «كۇندە بەش ۋاق نامازغا ئوقۇسا، بارلىق گۇناھلاردىن ساقىت بولۇر»، دەيدۇ. ئالتەشەھەر خەلقى پۈتۈنلەي شۇ ئېتىقادتا بولغاچقا، ئۇلار ھەرقانداق چوڭ گۇناھنىمۇ قىلچە قورقماي قىلىۋېرىدۇ. ئادەمنىڭ ۋىجدانى قەتئىي كۆتۈرمەيدىغان ناچار ئىشلارنى قىلچە تارتىنماي قىلىۋېرىدۇ. مانا مۇشۇنداق بۇزۇق ئېتىقاد تۇپەيلىدىن، خەلقنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلىدۇ. جەبىر - زۇلۇم، ئاللاھ ۋە بەندە ھەققىگە چاڭ سېلىش كۈچىيىدۇ.

بېشىدا ئازغىنە ئەقلى بار، مېڭىسى ساق بىر كىشى شەرىئەتكە ھاكىم بولغان ئاللاھ، ئالىم ۋە مۇدەببىر رەسۇل

ھەققىدە شۇنداق گەپ قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىسا كېرەك. ئاللاھ بولسۇن، رەسۇل بولسۇن، قانداقسىگە بەندىلەرنىڭ بۇزۇقلۇق قىلىشىغا شۇنچىۋالا كەڭ يول ئېچىپ بەرسۇن!

بۇ ئېتىقادنى ئىسلام دىنىغا، ئىسلام شەرىئىتىگە تەڭ قىلغۇچىلار ياخشى بىلسۇنكى، ئالەملەرنىڭ ياراتقۇچىسى ئاللاھ ھەزرەتلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسى كىشىلەرنى يولدىن چىقىرىدىغان، گۇناھ ۋە بۇزۇقلۇق ئىشىكىنى ئاچىدىغان مەنتىقسىز سۆزنى قىلىشتىن پاكىزە ۋە يىراقتۇر.

مەن بەك كۆپ بايۇەچچىلەرنى بۇزۇقلۇق ۋە پاھىشىلىك يولىدا كۆردۈم. ئۇلارغا ئۆزۈمچە نەسىھەت قىلغان بولسامۇ، لېكىن ئۇلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئېتىقادلىرىنى قورال قىلىپ، ماڭا قارشى جاۋاب بەردى. تۆۋەن تەبىقىدىكى قارا خەلقمۇ ئوقۇغان نامازلىرىنى شېپى كەلتۇرۇپ ئۆزلىرىنى ئاقلايدۇ.

خەلق بەك نادان. قەلەم تۇتۇپ ئۆز ئىسمىنى يازالايدىغان ۋە تۇركىيىچە كىتابلارنى ئوقۇيالايدىغان كىشىلەر يۇزدە بىرمۇ چىقمايدۇ.

توغرا: ھەر بىر ئۆيدە، ھەر بىر جاۋەندە بىردىن «قۇرئان» تۇرىدۇ. لېكىن بۇنى چۈشىنىپ ئوقۇپ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلغۇچى يوق. ئەگەر «قۇرئان»نىڭ ئوقۇپ، ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش ئۇچۇن ئەۋەتىلگەن كىتاب ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن بولسىدى، ئۇ چاغدا بۇزۇق ئېتىقادلارغا بولمۇ قالمىغان بولاتتى.

يۇقىرىدا يەنە چوڭ ۋە مۇھىم ئىشلار بىلەن ئەھمىيەتسىز، كېرەكسىز نەرسىلەرنى ئايرىيالمايدۇ، دېگەندەك. بۇ توغرا، بۇنىڭغا مىسالارمۇ تېپىلىدۇ. بۇنىڭغا مىسال ئۇچۇن زادى كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدىغان ماڭا بىرنەچچە قېتىم يولۇققان بىر ئىشنىلا مىسال كەلتۇرەي: بۇلار پۇتىنى قىبلىگە

سۇنۇپ ئولتۇرۇشنى ئادەم ئۆلتۈرۈش، زىنا قىلىش، قىمار ئويناش، ئوغرىلىق قىلىشتەك ئىشلاردىنمۇ يامان كۆرىدۇ. ھەتتا پۈتىنى قىبلىگە قارىتىپ سۇنغان كىشىنى كاپىر بولىدۇ، دېگۈچىلەرمۇ بار!

خۇلاسە، ئالتەشەھەر ئەھلى ھېلىھەم ئىسلامىيەتتىن بىر - ئىككى پەرسەخ يىراقتا تۇرماقتا. توغرا يولغا يېقىن. لىشىش ئۈچۈن ئەڭ بىرىنچى ۋاستە مىللىي مەكتەپ، مىللىي تەربىيە، «قۇرئان» ۋە ھەدىستۇر.

* * * *

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى «پىرىيانە يارکەنت، ئەزىزانە كاشغەر، غازىيانە ئاقسۇ، شەھىدانە خوتەن» سۆزلىرىنى ماقال - تەمسىل ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. يەنى يارکەنت پىرلىرى، كاشغەر ئەزىزلىرى، ئاقسۇ غازىلىرى، خوتەن شېھىتلىرى بىلەن مەشھۇر دېگىنىدۇر. ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى مازارلارغا بەكمۇ ھۆرمەت قىلىدۇ. ئۇلارنى ئۆزلىرىگە يارىدەمچى دەپ بىلىپ يارىدەم تەلەپ قىلىشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، ئۇلار مازارلارنى كۆپەيتىشكە ھەدەپ تىرىشىدۇ. تەبىئىيكى، ئىنسان ئۆزىگە پايدىلىق دەپ بىلگەن نەرسىنىڭ كۆپەيگىنىنى ياخشى كۆرىدۇ.

مۇنداق مازارلار بۇ يەردە چەكسىز كۆپ بولغاچقا، ساناپ ئۆتۈشنى لايىق كۆرمىدىم، ساناپ بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس. ھازىرچە ھەممىسىدىن ئۆزگىچە تۇيۇلغان خوتەن ئەتراپىدىكى مازارلارنىلا يېزىپ تۇراي:

ئالتەشەھەر خەلقى خوتەن ئەتراپىدىكى مازارلارنى تۆۋەندىكى كىشىلەرگە مەنسۇپ دەپ قارايدۇ:

ئىمامى جەپىرى سادىق، ئىمام مۇھەممەد غەززالى، ئىمام جەپىرى تەيىيار، ئىمام مۇھەممەد تەقى، ئىمام مۇھەممەد نەقى، ئىمام ئاسىم، ئىمام ھاشىم، ئىمام مۇسا كازىم، ئىمام مۇھەددىن، ئىمام قەۋامەددىن، ئىمام نىسىرەددىن، ئىمام زۇھۇرىددىن، ئىمام شۈكرىددىن، ئىمام ئەفتەھ، ئىمام ئىبراھىم، ئىمام ئەسكەر، سۇلتان سەئىد ئاتا، كالان خوجا، پەخرىددىن خوجا، ئالتۇن بۈزرۈك خوجا.

مانا بۇلار ئارىسىدا 12 ئىمامدىن ئىمام جەپىرى سادىق، ئىمام مۇھەممەد جەۋادۇل تەقى(ھادىنى ئىراده قىلسا كېرەك)، نەقى، ئىمام مۇسا كازىم، ئىمامى ھەسەن ئەسكىرى دېگەندەك مەشھۇر زاتلارمۇ بار.

ئىمامى جەپىرى سادىق ھەزرەتلىرىنىڭ قەبرىسىنىڭ مەدىنىدە ئىكەنلىكى تارىخىي ئەمەلىيەت. نەقى ۋە نەقى ھەزرەتلىرىمۇ موسۇل بىلەن باغداد ئارىسىدىكى سامەرا شەھىرىگە دەپنە قىلىنغان. مۇسا كازىم ھەزرەتلىرىنىڭ قەبرىسىنىڭمۇ باغدادتا ئىكەنلىكى مەلۇم.

ئەگەر ئالتەشەھەر خەلقى مۇشۇ كىشىلەرنىڭ ئىسمىلىرىنىڭ ئورنىغا باشقا كىشىلەرنىڭ ئىسمىلىرىنى ئارزۇ قىلىپ يېزىۋالغان بولسىمۇ، كاشكى، بۇلارنى يېزىپ ئولتۇرۇشۇمنىڭمۇ ئورنى يوق ئىدى. لېكىن ئۇلار بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مەشھۇر ۋە ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان ئىملاملارنى ئارزۇ قىلغان. ئۇلارنى ئەرەبستاندىن كېلىپ بۇ يەردە قالغان دەپ دەۋا قىلىدۇ. شۇنىسى قىزىقكى، بۇ ئىملاملار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئالتەشەھەرگە كېلىپ دىن تارقاتقانمىش. ئاللاھ يولىدا غازات قىلىپ، بەزىلىرى شېھىت بولغان دەپ چوقۇنىدۇ.

يەنە كىملىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان كىشىلەرگە ئىمام سۆزىنى قوشۇشلىرىمۇ بەك غەلىتە. بۇ نەدىن كەلگەن ياكى «شامى»نىڭ ئۆزلىرىنى «بىرلىك ۋە تەرەققىيات» جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرىمۇ بىلەن ئىمامى جەپىرى سادىقنىڭ قەبرىسىنى ئىمام ئەزەم ئەبۇ ھەنىپە قەبرىسىگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقىتلىرىدا ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلارغا تونۇشتۇرغان ئۇلۇغ ئالىملىرىنىڭ قەبرىسى دەپ قارايدۇ.

ئىيىتىگە تەڭ قىلىش نىيىتى بىلەن ئالتەشەھەرگە كەلگۇ-
چىلەر خەلق ئارىسىدا ئابرۇي قازىنىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى
«ئىمام» دەپ ئاتىۋالغانمۇ؟ بۇنى بىلگۈچىلەر بولسا ئۆز پە-
كىرلىرىنى يازغان بولسىدى.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى
9 — 15 - سانى، 362 — 363 - بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (1)[1]

ئالتەشەھەر شىمالدا سىبىرىيە، جەنۇبتا ھىندىستان ۋە ئافغانىستان، شەرقتە چىن، غەربتە غەربىي تۈركىستان ۋە بۇخارا بىلەن چېگرالىنىدۇ. بۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھەر-
بىرى ئىككىگە بۆلۈنۈپ، يېڭىشەھەر ۋە كونا شەھەر ناملىرى بىلەن ئاتىلىدۇ. يېڭىشەھەرلەردە چىنلىقلار، كونا شەھەرلەردە مۇسۇلمانلار ئولتۇرىدۇ. شەھەرلەرنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 50 ئارشىن، ئېنى 30 ئارشىن توپا بىلەن سوقۇلغان سې-
پىللار بىلەن ئورالغان.

ئالتەشەھەر خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى چىن تۈركلىرىدىن بولۇپ، ئۇلاردىن تاشقىرى يەنە تۇڭگان، قىرغىز، قىپچاق، موڭغۇل ۋە چىنلىقلارمۇ بار. يەنە غەربىي تۈركىستان، ھىن-
دىستان ۋە ئافغانىستاندىن كېلىپ يەرلىك خەلققە ئارىلىشىپ كەتكەن كىشىلەرمۇ كۆپ. خەلقى 5 مىليونچە بولۇپ، ئەسەر-
لەر بويى داۋاملاشقان سوقۇشلار تۈپەيلى نۇرغۇن كىشى قى-
رىلىپ كەتكەن.

ئالتەشەھەر ھىجرەتتىن ئىلگىرى (3400 - يىللارغا قەدەر) تۈركلەر بىلەن چىنلىقلار ئارىسىدا قولدىن قولغا ئۆ-
تۈپ تۇرغان. ھىجرەتتىن 3400 يىللار ئىلگىرى تۇغۇلغان ۋە ئاسىيا قىتئەسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكنى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوغۇزخان ئالتەشەھەرنىمۇ ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئالغانىدى. ھىجرەتتىن 18 ئەسىر ئىلگىرى ئاسىيانىڭ شى-
مال تەرىپىدە قۇرۇلۇپ 13 ئەسىردەك داۋاملاشقان تۈرك -

① «كاشغەر تارىخى» دېگەن ئەسەردىن پايدىلىنىپ يازىمەن (ن.ي).

تاتار ئىمپېراتورلۇقى ئالتەشەھەرنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا ئالغاندى. كېيىنكى چاغلاردا بىر نەسىلدىن تارقالغان تۈرك ـ تاتار، موڭغۇل خانلىقلىرى ئارىسىدا قولدىن قولغا ئۆتۈپ يۈرۈپ ۋە چىنلىقلار قولىغىمۇ كىرىپ چىقىپ يۈرگەن بۇ ئالتەشەھەر ھىجرەتنىڭ 16 ـ يىلى تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بەزىدە بويسۇنغۇچى مەملىكەت سۈپىتىدە ۋە ئومۇمەن چىنلىقلار ئىدارىسىدە 57 يىل تۇردى. ئىشقىلىپ، تۈرك ـ تاتار خانلىقلىرىنىڭ ئىختىلاپلىرىدىن ئۈشۈشاق پىرقىلەرگە بۆلۈنۈپ پارچىلىنىپ كېتىشىدىن باشقىلار پايدىلاندى. ھىجرىيە 96 ـ يىلى ئەمىر قۇتەيبە ئىبن مۇسلىم ئالتەشەھەرنى ئىلىپ چىنىنىڭ ئىچكى ۋىلايەتلىرىگىچە بارغانىدى. شۇنىڭدىن بېرى ئالتەشەھەر تۈركلىرى ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولۇپ ئاستا ـ ئاستا ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ھىجرىيە 2 ـ ئەسىردە ئالتەشەھەردە مۇسۇلمانلار خېلى كۆپەيگەنىدى. شۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن ئالتەشەھەر چىن ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىن چىقىپ، بىرمۇنچە خانلىقلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. بۇ خانلىقلار بەزىدە ئۆزئارا سوقۇشۇپ تۇراتتى. ھىجرىيە 2 ـ ئەسىردىن 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئالتەشەھەر تۈرك خانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

قاراخان ھۆكۈمىتى

ئالتەشەھەردە بىر ئەسىردەك داۋاملاشقان قاراخان ھۆكۈمىتى ۋاقىتىدا ئاھالە بەك راھەت ھايات كەچۈردى. بۇ زاماندا بۇ يەردە ئىسلامىيەتمۇ پەۋقۇلئاددە تەرەققىي قىلغانىدى. ئىلىم ۋە مائارىپ، سانائەت ۋە تىجارەت جەھەتتىن خېلىلا ئىلگىرىلىگەنىدى. ئوغۇز ئەۋلادىدىن قاراخانىنىڭ قەبىلىسى ساتۇق بۇغراخان ئالتەشەھەر ھۆكۈمىتىنى بۇخارا، غىجە كېڭەيتكەنىدى. ئۇ ئادىل ۋە خەلقپەرۋەر بىر پادىشاھ ئىدى. بۇددىستلار بىلەنمۇ كۆپ سوقۇشتى ۋە ھەربىر سوقۇشتا غالىب كەلدى. نىھايەت ھىجرىيە 389 ـ يىلى چىنلىقلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. بۇغراخاننىڭ ئەۋلادىنىڭ زامانىسىدا ھۆكۈمەتمۇ بەك ياخشى ئۆزگىرىپ ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن ئىلىك، توغان ۋە ئارسلان ئىسىملىك كىشىلەر خان بولدى. بۇلاردىن كېيىن (ھىجرىيە 440 ـ يىللىرىدا) ئالتەشەھەر ھۆكۈمىتى سەمەرقەنت پادىشاھى ئىمادۇللانىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. ھىجرىيە 440 ـ يىللىرىدىن 482 ـ يىلىغىچە سەمەرقەنت خانلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، شۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن، سەمەرقەنت خانى ئەخمەت خان زامانىدا سەلجۇقىيلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. ئالتەشەھەرنىڭ سەلجۇقىيلار ھىمايىسىگە كىرىشىگە ئەخمەت خانىنىڭ زۇلۇمى سەۋەب بولدى. ئالتەشەھەر 10 ــ 15 يىل سالجۇقىيلار ھىمايىسىدە تۇرۇپ راھەت ياشىدى.

* * * *

ھىجرىيەنىڭ 606 ـ يىللىرىدىن ئېتىبارەن ئالتەشەھەرنىڭ بەزى جايلىرى خارەزم خانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. خارەزملەر زامانىسىدا ئاسىيانىڭ ئىلىم، مائارىپ ۋە سانائەتتە كامالەتكە يەتكەنلىكى مەلۇم. خارەزملەرنىڭ بۇ نېمەتلىرىدىن ئالتەشەھەرمۇ تېتىغانىدى. بۇ ۋاقىتتا ئالتەشەھەرنىڭ بەزى يەرلىرى خارەزملەر ھىمايىسىدە بولسىمۇ، كۆپرەك قىسمى قاراقىتانلارغا تەۋە ئىدى. ئالتەشەھەر قىسقا ۋاقىت كۆچلۈك خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا تۇرۇپ، 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چىڭگىزنىڭ قولىغا كىردى. چىڭگىز تەرىپىدىن قو-

يۇغان ئەمەلدارلار ئالتەشەھەرنى ئىداره قىلدى. چىڭگىزدىن كېيىن، ھىجرىيە 624 ـ يىلىدىن 657 ـ يىلىغىچە ئوكـتاي، كۆيۈك ۋە مۆڭكۈ خانلارنىڭ ئىدارىسىده تۇردى. چىڭگىزنىڭ زامانىدا چاغاتاي خان ئىداره قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالتەشەھەر قۇبلاي قائان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

ئالتەشەھەر 705 ـ يىلىدىن 771 ـ يىلىغىچە چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ ئىدارىسىده بولدى. چاغاتايىنىڭ ئەۋلادىدىن بۇ كىشىلەر خانلىق قىلدى: كۆيۈك خان، بالىغۇ خان، ئىسەن بۇغا خان، ئىلچىكداي خان، دۇريا تۆمۇر خان، شىرىن خان، جېڭىس خان، لوران تۆمۇر خان، پۇلاد خان، مۇھەممەد خان، غازان خان، سانقىلى خان، تۆمۇرشاه خان، كابۇلشاه خان.

ئالتەشەھەردە چىڭگىز زامانىدا سانائەت ۋە تىجارەت بىرئاز ئالغا باسقانىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆز زامانىدا ئادالەت ۋە ھەققانىيەت بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلغاچقا، سانائەت ۋە تىجارەت ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان.

تۇغلۇق تۆمۇر خان

چاغاتاي ئەۋلادىدىن تۇغلۇق تۆمۇر خان موغۇلىستاندا زور ۋە كۈچلۈك بىر ھۆكۈمەت بەرپا قىلىپ، ئالتەشەھەرنى مۇ ئۆزىگە قاراتقانىدى. تۇغلۇق تۆمۇر خان ئۆزىگە تەۋە مەملىكەتلەرنىڭ پاراۋانلىقى ۋە مەدەنىيىتى يولىدا ئەمەلىي ھەرىكەت قىلىپ، ئاھالىنىڭ راھىتى ۋە سائادىتى ئۈچۈن تۇرلۈك چارىلەرنى قوللانغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ سەلتەنىتىدە ئالتەشەھەرمۇ ھەر جەھەتتىن تەرەققىي قىلغان.

تۇغلۇق تۆمۈرخان (753 ـ يىلى) ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن موغۇلىستاندا، خۇسۇ-

سەن ئالتەشەھەردە زور تەسىر پەيدا قىلدى. مۇشۇ چاغتىچە ئىسلامىيەت شەرىپىدىن مەھرۇم قالغان موغۇل ۋە چاغاتايلاردىن نۇرغۇن كىشى مۇسۇلمان بولدى. تۇغلۇق تۆمۈر خان ھىجرىيە 760 ـ يىلى ئەمىر تۆلەكنى كاشغەرگە ۋالىي قىلىپ تەينىلىدى. تۇغلۇق تۆمۈر 765 ـ يىلى ۋاپات بولدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئالتەشەھەر ئەمىر تۆلەكىنىڭ قەبرىندىشى قەمەرىددىننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. قەمەرىددىن دۇشمەنلىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئاھالىنىڭ سائادىتى ۋە راھىتى ئۈچۈن تىرىشتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەمەرىددىن غايەت جاسارەتلىك كىشى ئىدى. قەمەرىددىن زامانىدا، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان بىلەن ھەقىقىي رەۋىشتە ئىتتىپاقلىشىش مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان قەمەرىددىننىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئالغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئارىسىدا بەك قانىتىق سوقۇشلار مۇ يۈز بېرىپ، ئاقىۋەتتە قەمەرىددىن مەغلۇپ بولدى.

خىزىر خوجا

قەمەرىددىندىن كېيىن، خۇدايىدادنىڭ دالالىتى بىلەن ئالتەشەھەردە خىزىر خوجا ھۆكۈمەت قۇردى. خىزىر خوجا غايەت سېخىي ھەمدە ئىلىم ۋە ھۈنەرسۆيەر كىشى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ زامانىدا ئالتەشەھەرگە ھەر تەرەپتىن ئۆلىما ۋە پازىللار جەلپ قىلىنىدى. خىزىر خوجا ئۆلىماغا پۇل ئاددە ھۆرمەت قىلاتتى. بۇ زامانغىچە ئالتەشەھەردە ئەقائىد دىنىيە[1] ۋە قەۋانىن شەرئىيە[2] ئەسلىي مەزمۇنى بىلەن

① ئەقائىد دىنىيە ـــ دىنىي ئەقىدىلەر.
② قەۋانىن شەرئىيە ـــ شەرىئەت قانۇنلىرى.

تارقىلىپ بولالمىغاندى. خىزىر خوجا بۇ ھەقتە كۆپ خىز-مەت قىلدى. بۇ زامانلاردا ئادالەت ۋە ھەققانىيەت ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، بۇ زامان ئالتەشەھەر ئۈچۈن گويا «ئەسىرى سائادەت»[1] بولغان. مەرھۇم مەككە مۇكەررىمەگە بېرىپ ھەج قىلغاندىن كېيىن، مەدىنە مۇنەۋۋەرەدە ۋاپات بولدى (ئاللاھ رەھمەت قىلسۇن!). ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى 10 يىل داۋاملىشىپ، ئۆزى ھىجرىيە 802 - يىلى ۋاپات بولدى. مەرھۇمنىڭ ۋاپا-تىدىن كېيىن، ئوغۇللىرى شەمئى جاھان، شىرمۇھەممەد ۋە شىرئەلىلەر سەلتەنەت ئارزۇسى بىلەن ئۆزئارا سوقۇشتى. نىھايەت، سەلتەنەت شىر مۇھەممەدكە نېسىپ بولدى. لېكىن، تۇغقانلىرى ئۇنىڭغا زىيانلىق ھەرىكەتلەرنى قىلغانلىقتىن، ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى ئۇزاق ياشىيالمىدى. بۇلارنىڭ جېدەل-لىرىدىن باشقىلار پايدىلاندى.

بۇ چاغلاردا خۇدايداد كاشغەردە ھۆكۈمدار ئىدى.

مەزكۇر خۇدايدادنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ مۇھەممەدشاھ ئۆتتى. مۇھەممەدشاھ بەتبەختىر بىر ئادەم ئى-دى. مەملىكەتنى مۇھەپپىزەت قىلالمىدى. كاشغەر بىلەن خو-تەننى تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرىغا تاپشۇرۇپ بەردى. مۇھەممەدشاھ ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ۋاپات بولدى. ھىجرىيە 810 - يىلى ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ئەمىر سەييىد ئەلى ئىسمىلنىڭ ئوغلى چىقىپ، ياركەندتە تەختتە ئولتۇردى. ئەمىر سەييىد ئەلى زامانىدا مەخدۇم ئەزەم كېلىپ قالسىڭ، كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادى مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى تارىسىدا نىزا چىقىپ، كاشغەر خەلقى «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» دەپ ئىككىگە ئايرىلدى ۋە ئەسىرلەر بويى سوقۇشتى.

① ئەسىرى سائادەت — بەختلىك زامان.

موغۇلستان پادىشاھلىرى

ئەمىر سەييىد ئەلى زامانىدىكى موغۇل پادىشاھلىرى مۇنۇلار ئىدى.

شەمئى جاھان، بۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ھىجرىيە 810 - يىلى مۇھەممەد خان پادىشاھ بولۇپ ئىككى يىل ھۆ-كۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ۋاپات بولدى. 821 - يىلى ئۇ-نىڭ قەبرىندىشى تەختتە ئولتۇرغانىدى. لېكىن، كۆپ ئۆتمەي ئۆلتۇرۇلدى. بۇنىڭ ئورنىغا ئاتا بىر قەبرىندىشىنىڭ ئوغلى ئۇۋەيس خان چىقتى (822 - يىلى). يەنە موغۇل خانىدانىدىن شىرمۇھەممەد ئوغلان ئۇۋەيس خان بىلەن سوقۇشۇپ، ئۇنى ئۆلتۇردى. شىرمۇھەممەد ھىجرىيە 824 - يىلى موغۇلىس-تاندا ھۆكۈمرانلىق قىلدى ۋە ھىجرىيە 828 - يىلى ئۇلۇغ-بەگ بىلەن غايەت قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. شىرمۇھەممەد يې-ڭىلىپ قاچتى. شۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن موغۇلستاندا يە-نە 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەم-مەد غازى خان بولدى. غازى خان 15 يىل ھۆكۈمرانلىق قىل-غاندىن كېيىن، (855 - يىلى) ئۇنىڭ ئورنىغا ئىسەن بۇغا خان چىقتى. كېيىن ھىجرىيە 863 - يىلى يۇنۇس خان پا-دىشاھ بولدى.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىل 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى 18 — 9 - سانى، 435 — 437 - بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھر تارىخىدىن بىر پارچە (2)

ئېركە بەگ خانلىقى ئەمرى بىلەن مىرزا مۇھەممەد بىنى فازىل ئىسىملىك بىر زات ئالتە شەھەرگە ئاتاپ مەخسۇس تارىخ كىتاب يازغانلىقىدىن مۇئەررىخ ھەزرەتلىرى ئۆزى تۈرك بولسىمۇ، لېكىن نېمىشقىدۇر كىتابنى پارس تىلىدا يېزىپتۇ. كىتاب بۇگۈنگە قەدەر نەشر قىلىنماپتۇ. مىرزا مۇھەممەد ھەزرەتلىرىنىڭ كىملىكى ۋە كىتابنىڭ قايسى زامانىدا يېزىلغانلىقى بىزگە ئېنىق مەلۇم بولمىدى. ھەر ھالدا ئەسەر مۇھىمدۇر. تارىخ ئىلمىگە بولغان قىزىقىشىمىز تۈپەيلى بۇ ئىشنىڭ ئەھلى بولمىساقمۇ، ئەسەرنىڭ ئەھمىيىتىگە بىنائەن «بۇنىڭدىن كېيىن تارىخ يازغۇچىلارغا بىر پارچە ماتېرىيال بولۇپ قالار» دېگەن ئۈمىدتە بىز بۇ كىتابنى تاتارچىغا تەرجىمە قىلىپ «شۇرا» ئىدارىسىگە سۇندۇق، مۇۋاپىق كۆرۈلسە نەشر قىلىنار.

* * * *

مۇئەررىخ ھەزرەتلىرى مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەيدۇ: كېمىچىلىك ئىشىنى بىلمەي تۇرۇپ چوڭ بىر كېمىگە كېچىچى بولۇپ، چوڭقۇر دەريانىڭ چوڭتۇم، يەنى جانابىي ئالىي ئەمىر ئېركە بەگنىڭ ئېھتىمامى بىلەن ئۇشبۇ كىتابنى يازماقچى بولدۇم. يۇنۇس خاندىن باشلاپ، بۇ زامانغا قەدەر بولغان ئالتە شەھەر خانلىرىنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى بايان قىلماقچىمەن.

يۇنۇس خان[1]

ئىشەنچلىك راۋىيلىرىمىزنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا، ئۇ-ۋەيس[2] خاندىن يۇنۇس ۋە ئىسەن بۇغا ئىسىملىك ئىككى ئوغۇل قالدى. چوڭ ئوغلى يۇنۇس ئاتىسى ۋاپات بولغاندا 12 ياشتا ئىدى. ئۇۋەيس خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەزىر - ئەمىرلەر ئارىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى. ئىرازان (بايرىن) ۋە مىرەك (تۇركمەن) ئەمىر مۇھەممەد شاھتىن باش تارتىپ، يۇنۇس خان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئەمما، ئەمىرلەرنىڭ كۆپ-رەكى ئىسەن بۇغا تەرەپتە ئىدى. ئىرازان بىلەن مىرەك 30 مىڭ موغۇل بىلەن يۇنۇسنى بىرگە ئېلىپ، موغۇلىستاندىن كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، سەمەرقەنت تەرەپكە يول ئالدى. بۇلارنىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىكىنى مەشھۇر ئۇلۇغبەگ ئاڭلاپ ئالدىغا چىقتى، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن مېھمانلارنى شەھەرگە تەكلىپ قىلدى. مېھمانلار ئۇلۇغبەگنىڭ ئىشارىسى بىلەن توپ - توپ بولۇپ، بۆلۈنۈپ قەلئەنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىشكە باشلىدى. مېھمان بولۇش، راھەتلىنىش ئۈمىدى بىلەن كىرگەن بۇ ساددا مېھمانلارنىڭ باشلىقلىرى ئۆلتۈرۈلۈپ، قول ئاستىدىكىلىرى ئەسىر قىلىنىشقا باشلىدى. مال - بىساتلىرى تارتىۋېلىندى. بۇ ئىشتىن تاشقىرىدىكىلەرنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. لېكىن بىر كىرگەن كىشى قايتىپ چىقمايتتى.

شۇ تەرىقىدە ئىش تامام بولغاندىن كېيىن، ئۇلۇغبەگ جانابلىرى ئۇرۇشماي ئالغان بۇ غەنىيمەتلەرنىڭ بەشتىن بىرىنى ئاتىسى شاھرۇخ خانغا بەردى.[3] يۇنۇسمۇ شاھرۇخقا

① يۇنۇس خان ھىجرىيە 863 - يىلى پادىشاھ بولغان.
② ئەقشى جاھان خان ئۆلتۈرۈلۈپ، ھىجرىيەنىڭ 822 - يىلى ئوغۇللىرىنىڭ ئۇۋەيس خان ئولتۇرغان. «كاشغەر تارىخى»، 156 - بەت.
③ ئۇلۇغبەگ ھەزرەتلىرى ئۆلارنى «بۇلاڭچىلار» دەپ ئېيلىغان بولسا كېرەك.

تاپشۇرۇلغاندى. شاھرۇخ «خاتا ئىش قىلىپسەن» دەپ ئۇ-
لۇغبەگكە تەنبىھ بەردى. يۇنۇسنى شەھەرپەددىن ئەلى يەردىيگە
تاپشۇردى. ئۇ يۇنۇسنى ئۆز بالىسىدەك تەربىيەلەپ ئۆستۇر-
دى. يۇنۇس شەھەرپەددىنىڭ يېنىدا 12 يىل تۇردى. شەھەرپەد-
دىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەزدىن كېتىپ، ئىراق، پارس
ۋە ئەرەبىستان تەرەپلەردە سایاھەت قىلىپ يۈردى. 40 ياشقا
يەتكەندە موغۇلىستانغا قايتىپ خان بولدى.

ئىسەن بۇغاخان

يۇنۇس سەمەرقەنتكە كەتكەندىن كېيىن، موغۇل خەلقى
ئىسەن بۇغانى خان كۆتۈرگەنىدى. بۇ چاغدا كاشغەر ئۇلۇغ-
بەگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ[1]، ھاكىمى ھاجى مۇھەممەد ئە-
سىملىك بىر كىشى ئىدى.

شۇ چاغلاردا ئەمىر سەئىد ئەلى كۆچادا ئىدى. ئۇ:
«كاشغەر بىزنىڭ ئۆز يۇرتىمىز. ئاتا - بوۋىمىزدىن قالغان
شەھىرىمىزدۇر. قولىمىزدىن كەتكىنىگە 14 يىل بولدى»،
دەر ئىدى.

نەقشى جاھان خان ئۆلتۇرۇلۇپ، ھىجرىيە 822 - يىلى
ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋەيس خان ئولتۇرغان. «بۇنىڭ بۇنداق ياتلار
قولىدا تۇرۇشى بىزگە نومۇستۇر، چوقۇم قايتۇرۇۋېلىشىمىز
لازىم. بۇ ئىش مىللىي بۇرچىمىزدۇر»، دەپ ئىسەن بۇغاخانغا
مۇراجىئەت قىلدى. خان ئۇنىڭ بۇ مۇراجىئىتىنى قوبۇل قە-
لىپ، ئۇنى بىرمۇنچە كىشى بىلەن كاشغەرگە ئەۋەتتى. سە-

① ھىجرىيە 812 - يىلى مەشھۇر ئۇلۇغبەگنىڭ ئاتىسى شاھرۇخ كاشغەر-
نى ئىشغال قىلغاندى. ئەمىر سەئىد ئەلى بۇنىڭغا تاقەت قىلالماي ئۇرۇش قىل-
دى. بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان بول-
سىمۇ، ئۈچىنچى قېتىملىق شىددەتلىك ئۇرۇشتا كاشغەرنى بويسۇندۇردى. «كاش-
غەر تارىخى»، 150 - بەت.

ئىد ئەلى ئافسۇغا كېلىپ، بالىچاقىسىنى شۇ يەردە قويۇپ،
7000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن كاشغەرگە باردى.

كاشغەردىن ھاجى مۇھەممەد 30 مىڭ ئەسكەر بىلەن
سەئىد ئەلىگە قارشى چىقتى. شەھەردىن 12 چاقىرىم يىراق-
لىقتا ئۇرۇش باشلاندى. دەسلەپكى قېتىمدا ھاجى مۇھەممەد
جىددىي ھۇجۇم ۋە قاتتىق تاجاۋۇز قىلغان بولسىمۇ، لېكىن
ئاخىرى يېڭىلدى ھەمدە شەھەر قەلئەسىگە كىرىپ بېكە-
نىۋالدى. قارشى تەرەپ قوغلاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن
دەرۋازىنى ئىچىپ كىرەلمىدى.

سەئىد ئەلى ئىككىنچى يىلى كۈزگە يېقىن يەنە كاش-
غەرگە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن دەرۋازىدىن ئىچىگە كىرەل-
مەي، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارنى بۇلاپ قايتىپ كەتتى.
شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، ئۇلۇغبەگ ھاجى مۇھەممەدنى سە-
مەرقەنتكە ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پىرمۇھەممەد
ئىسىملىك بىر بەگنى (ئەپيۇنخۇمار كىشى) نى ئەۋەتتى.
پىرمۇھەممەد كەيىپ - ساپاغا بېرىلگەن كىشى ئىدى.

سەئىد ئەلى ئۇچىنچى قېتىم كاشغەرگە كەلگەنىدى.
كاشغەر خەلقى پىرمۇھەممەدنىڭ پۇت - قولىنى باغلاپ، سە-
ئىد ئەلىنىڭ يېنىغا ئېلىپ كەلدى[1]. سەئىد ئەلى پىرمۇھەم-
مەد ئۇستىدىن تەركىلىك كىيىمىنى سالدۇردى («ئۆلتۈردى»
دېمەكچى.) كاشغەر سەئىد ئەلىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەندىن
كېيىن، ئەمىر سەئىد ئەلى كاشغەردە 24 يىل ھاكىم بولۇپ
تۇردى.

يۇنۇس سەمەرقەنتكە كەتكەندىن كېيىن، موغۇل خەلقى
تامامەن ئىسەن بۇغاخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. قارا خەلق
ئىسەن بۇغاغا ئىتائەت قىلاتتى. لېكىن، ئىسەن بۇغاخان

① خەلقنى بۇ ئىشقا مەجبۇرلىغان نەرسە ئۇنىڭ زۇلۇمى بولما
كېرەك (ن.ي).

ياتلىقىدىن تارتىپ، ئەمىر - مەمۇرلىرىنى كۆزگە ئىلمايتى. شۇڭا ئەمىرلەرنىڭ بۇ ئىشقا ئىچى پۇشاتتى. ئىسەن بۇغاخان ئۇيغۇر[1] نەسلىدىن تۆمۇر ئىسىملىك بىر كىشىنى نائىپ (ۋەكالەتچى) قىلدى ۋە ئۇنىڭغا پەۋقۇلئاددە ئىززەت - ھۆرمەتلەر كۆرسەتتى. تۆمۇرنىڭ بۇنداق كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى ئەمىرلەرنىڭ قاتتىق ھەزىپىنى قوزغىدى. ئاخىرى ئۇلار تۆمۇرنى ئارىدىن يوقىتىش قەستىگە چۈشتى. بىر كۈنى بىر مەجلىستە ئىسەن بۇغاخاننىڭ ئالدىدا تۆمۇرنى چەتكە قېقىپ تاشلىدى، خان بۇنى كۆرۈپ ئۆزىمۇ قورقۇپ قېچىپ كەتتى.

بۇ كۆڭۈلسىز خەۋەر كاشغەردىكى ئەمىر سەئىد ئەلىگە يەتتى. ئۇ موغۇلستانغا بېرىپ، ئىسەن بۇغاخاننى تېپىپ ئۇنى ئاقسۇغا يولغا سېلىپ قويدى. ئىسەن بۇغاخان ئاقسۇنى باشقۇرۇشقا باشلىدى. ئەمىرلەرگە مەنسەپلەر بېرىپ، ئەترا-پىغا تارتتى. شۇ جۈملىدىن ئەمىر مۇھەممەد شاھ ئاتابېشىدا ھاكىم بولدى. ئۇ كېيىن قېرىندىشى[2] ئەمىر سەئىد ئەلىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، خانىنىڭ يېنىدا ھايات كەچۈردى. خان ئۇنىڭغا كۆپ ياخشىلىقلار قىلدى.

ئەمىر كېرىم ئەندىجان چېگرا سىدا ئالابۇغا دېگەن بىر تۆپە قورغان ياساتتى. ئۇ شۇ يەردە تۇرۇپ مۇسۇلمانلارنى بۇلاش بىلەن مەشغۇل بولدى. ئەمىر ھەقبەردى ئىسىسقكۆل ئەتراپىدا قويسۇيى دېگەن يەردە بىر قورغان ياسىتىپ، بالا-چاقىسىنى شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۆزى تۇركىستان تەرەپكە بېرىپ، ئەبۇلخەيرى خان بىلەن كۆرۈشتى.

ئىسەن بۇغاخان ئاقسۇغا كېلىپ، خەلق ۋە ئەمىرلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىسىنى ياخشىلىغانىدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ

① ئەسلىي «ئۇيغۇر (اويغور)» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان، تۈزىتىلدى. (نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن)

② ئەسەردە «بۇرادەر» سۆزى ھەرخىل مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن. ئۇيغۇرچە نەشرىدە كېلىش ئورنىغا قاراپ ھەرخىل ئېلىندى.

كۈچ - قۇۋۋىتى كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ باردى. سايرام، تۇركىستان ۋە تاشكەنت شەھەرلىرىگە ئەسكەر تارتىپ، بۇ شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىپ قايتتى.

بۇ چاغدا ماۋەرائۇننەھرده سۇلتان ئەبۇسەئىدخان ھۆكۈم سۈرمەكته ئىدى.

سۇلتان ئەبۇسەئىدخان بىلەن موغۇل خانلىرى ئوتتۇرىسىدا ئاز - تولا بىرلىششلەر بولۇپ تۇراتتى. ئەبۇ سەئىدخان خۇراسانىنى ئېلىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاندا، بۇ ياقتىن ئىسەن بۇغاخان پەرغانىگە يۈزلەندى.[1]

ئەندىجاندا ئەبۇ سەئىد ئەلى كىچىك (كىچىك ئەلى) ئىسىملىك بىر ئەلى بار ئىدى. كىچىك ئەلى ئەندىجان شەھىرىنى كىچىك قورغان ۋە خەندەكلەر بىلەن مۇستەھكەملىگەنىدى. ئىسەن بۇغاخاننىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى. كىچىك ئەلى بىرنەچچە كۈن قامىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، تاشقىرىغا چىقىپ سۇلھى قىلىشنى سورىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسەن بۇغا رەت قىلدى. ئەندىجانلىق ئېلىپ، موغۇلستانغا قايتتى.

كېيىن ئەبۇ سەئىدخان ئىسەن بۇغاخان بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى يېڭەلمىدى. ئىراقتىن يارەم سورىماقچى بولغانىدى، بىراق ئىسەن بۇغانىڭ ئارىغا چۈشۈشى سەۋەبلىك، بۇ ئىش ۋۇجۇدقا چىقمىدى.

ئەبۇ سەئىدخان ئىسەن بۇغاخاننى يېڭىش يولىدا، ئۇنىڭ تۇغقىنى يۇنۇسنى «قورال» قىلىش نىيىتىگە كەلدى. ئاخىرى ئېغىر شەرتلەر بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، يۇنۇسنى ئۆز يېنىغا تارتتى.

① ئەبۇ سەئىدخان زېمىنىنى جەنۇبتا كەشمىرگە قەدەر كېڭەيتتى. 938 - يىلى تىبەتنى ئالدى. تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ 939 - يىلى ۋاپات بولدى. «قەشقەر تارىخى»، 169 - بەت (ن.ي).

ئەبۇ سەئىدخان يۇنۇسقا نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دېدى: «بۇرۇنقى خاقانلار ‹ئەمىر تۆمۇر ئەۋلادى بىزنىڭ خىزمەتكار-لىرىمىزدۇر› دەيتتى، سىز بۇنداق مەنسىز دەۋانى قىلماڭ. ئەگەر بىر كىشى مەخدۇملۇق ۋە خوجىلىق دەۋاسى قىلسا، ئۇنداق سىرلىق ئىسىملارنى ئاردىدىن يوقىتىپ، ھەر ئىككى نەرەپكە دوستلۇق تارتىشقايسىز. ئەمىر تۆمۇر نەسلىدىن باش كۆتۈرگەن مىرزىلارغا نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنى ‹تىنچلىق،قا دەۋەت قىلىڭ».

ئەبۇ سەئىدخان بۇ يەردە قالغان موغۇللارنى ھەمراھ[1] قىلىپ، يۇنۇسنى موغۇلىستانغا ئەۋەتتى.

يۇنۇس خان موغۇلىستانغا كېلىپ، ئەمىر كېبرەم، ئەمىر ئىبراھىم ۋە ساغرانچى ئەمىرلەرنى ئىتتىئەت قىلدۇرۇپ، بىر «جامائەت» تەشكىل قىلدى. ئۆز تەرەپدارلىرىنى كۆپەيتىكەندىن كېيىن، 6000 ئەسكەر بىلەن كاشغەرگە يۈرۈش قىلدى. ئەمىر سەئىد ئەلىنىڭ ئەسكىرى 30 مىڭ ئىدى. ئوقسالۇر دېگەن يەردە بىرنەچچە كۈن ئۇرۇش بولۇپ، يۇنۇس خان تەرەپ يېڭىلدى، ئەسكەرلىرى پىتىراپ تارقىلىپ كەتتى، ئۆزى خۇراسانغا ئەبۇ سەئىدنىڭ يېنىغا كەتتى.

شۇ چاغلاردا دوست مۇھەممەدخان ۋاپات بولغانىدى، ئۇنىڭ مۇلكى يۇنۇس خانىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتتى. دوست مۇھەممەدخانىنىڭ كېپەك ئىسىملىك ئوغلى تۇرپان نەرەپكە قاچتى.

يۇنۇس خان ئىلىغا بېرىپ، قالماقلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. ئۇ بۇ ئۇرۇشتا نۇرغۇن كىشىنى شېھىت قىلىپ، ئۆزى تۇركىستان نەرەپكە كەتتى ۋە قىشنى شۇ يەردە ــ قاراتوغاي دېگەن يەردە

① يۇنۇس، ئىرازان ۋە ئەرەك بىلەن سەمەرقەنتكە كەلگەن موغۇللارنىڭ قالدۇقى بولسا كېرەك.

ئۆتكۈزدى. شۇ ۋاقىتتا بۇرۇچ ئوغلان بىننى ئەبۇلخەيرى خان يۇنۇس خان ئوردىسىغا قاراپ ئەسكەر تارتتى. بىر كۈنى يۇ-نۇس خان ئۆزبېنىڭ ئەسكىرى بىلەن جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆ-تۈپ ئوۋغا چىققانىدى. بۇرۇچ ئوغلان شۇ پۇرسەتتىن پايدا-لىنىپ، يۇنۇس خانىنىڭ ئوردىسىنى باستى. ئوردىدا ئادەم ئاز ئىدى. بۇرۇچ ئوغلان يۇنۇس خانىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ، قەم-مەتلىك نەرسىلەرنى ئېلىشقا تۇتۇش قىلدى. شۇ پەيتتە قار-شى تەرەپتىكىلەر ناغرا، كانايلارنى چېلىپ كېلىپ قالدى. بۇرۇچ ئوغلان تۇتۇلدى، يۇنۇس خان ئۇنىڭ كاللىسىنى كې-سىپ سازايى قىلدى، ئەتىسى ئۆيىگە بېرىپ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى.

يۇنۇس خان ئۆزبېنىڭ سەبىي قىزى[1] مېھرىنىگارنى ئەبۇ سەئىدخانىنىڭ ئەخمەت ئىسىملىك ئوغلىغا، قۇتلۇق نىگار ئىسىملىك قىزىنى ئۆمەر شەيخ ئىسىملىك ئوغلىغا نە-كاھلاندۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى ئارىدا (موغۇل ۋە ئۆزبېكلەر ئارىسىدا) دوستلۇق ۋە تۇغقانچىلىق ھاسىل بولـ-دى. شۇنداق بولسىمۇ، نېمىشقىدۇر، كېيىنكى كۈنلەردە يۇ-نۇس خان بىلەن ئۆمەر شەيخ[2] ئارىسىدا بىرنەچچە كۈن قاتـ-تىق ئۇرۇش بولدى. شەخسىي ئاداۋەتتىن كېلىپ چىققان بۇ ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن زور تالاپەت بېرىشتىن باشقا ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى.[3]

ئۆمەر ئەندىجانغا بارغاندا، يۇنۇس خان ئۇنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، بىرنەچچە كۈن مېھمان بولدى. ئۆمەر شەيخ شۇ

① ئەسلىي «سەلبى» دەپ يېزىلغان، بۇ يەردىكى بېرىدىغان مەنىسىگە ئا-ساسەن «سەبىي» دەپ ئۆزگەرتىلدى.

② ئۆمەر شەيخ بىننى ئەبۇ سەئىدخان بىننى مۇھەممەد سۇلتان بىننى سۇلتان خەلىل بىننى جالالىدىن شاھ بىننى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان 860 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 899 ـ يىلى ۋاپات بولغان. «فەشقەر تارىخى»، 159 ـ بەت.

③ بۇ يەردە ئەھمىيەتسىز دەپ تونۇغان بىرنەچچە ۋەقەنى قالدۇردۇم (ن.ي).

چاغدا مەرغىلانىنى يۇنۇس خانغا بەرگەنىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇلھى تەلەپ قىلىش ئۈچۈن «خوجا ئەھرار» نامى بە- لەن مەشھۇر بولغان ئەبەيدۇللا خوجا، ئۇمەر شەيخ ۋە سۇلتان ئەخمەتلەر مەرغىلانغا كەلدى، خەلق شەھەردىن چىقىپ، ئۇلارنى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. خوجا ئەھرار ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئايىغى تەككەن تۇپراقنى يۇزلىرىگە سۈرتكەنىدى، يۇنۇس خانمۇ تۇپراققا يۈزىنى تەگ- كۈزۈۋاتاتتى، خوجىنىڭ يارەنلىرىدىن بىرى «ئەنە شۇ توپىدا ئېغىناپ ياتقان كىشى يۇنۇس خاندۇر» دەپ خوجىغا ئىشارەت قىلغانىدى، خوجا ئىزتىراپ بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ، يۇنۇس خان بىلەن كۆرۈشتى ۋە: «مەن يۇنۇس خاننى باشقا مۇغۇل خانلىرىغا ئوخشاش تەكەببۇرمىكەن دەپ ئويلىغانىدىم. ئەك- سىچە، يۇنۇس خان مۇئاشىرىگە رىئايە قىلغۇچى، كىچىك پە- ئىل ۋە خۇش خۇلق ھەمدە نازاكەت ۋە لاتاپەت ئىگىسى بىر زات ئىكەن. ئەمدى، بۇنىڭدىن كېيىن يۇنۇس خانىنىڭ پۇقرا- لىرىنى قۇل قىلىشقا بولمايدۇ»، دېدى. خوجىنىڭ بۇ سۆزى رەسمىي رەۋىشتە ئېلان قىلىنىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مو- غۇللارنى «قۇل» قىلىپ، ئېلىپ - سېتىش بىكار قىلىنىدى.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى 9 — 19 - سانى، 458 — 460 - بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (3)

ھىجرەتنىڭ 907 - يىلى موغۇل خانلىرىدىن ئەخمەت خانىنىڭ ئورنىغا چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان چىقتى.

مەنسۇرخان بىرنەچچە قېتىم چىنلىقلار، قالماق، قىر- غىز ۋە ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازانىدى، توپىلاڭ ۋە ئىختىلاپنى بېسىپ، مەملىكەتتە تىنچلىق ئورنا- تىش ھەققىدە جىددىي چارىلەرنى كۆردى. ئۆزىگە قارشى ئە- سىرلەر ۋە ئۆز تۇغقانلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، ئىمىن خوجا ئىسىملىك ئىنىسى مەنسۇرخاننى خانلىق تەختىدىن چۈشۈرۈپ تاشلاپ، ئۆزى چىغاناقچى بولغانىدى. خان ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. بۇ ئىشنى ياكەبەك دېگەن بىرىگە تاپشۇرغانىدى، لېكىن، ئۇ ئە- مىنى ئۆلتۈرمەي يوشۇرۇپ قويدى.

يەنە بىر ئىنىسى سەئىدخان ئۇنىڭدىن قورقۇپ، پەرغانە تەرەپكە كەتكەنىدى. ئۇ، ئۇ يەردە بىر يىل ھەبىستە تۇردى، كېيىن كابۇل تەرەپكە باردى.

مەنسۇرخان مەملىكەت ۋە سىياسەت ئىشلىرىدا تۇيۇق يولغا كىرىپ كەتتى. پىكرىنىڭ يوقلۇقى ۋە ئەقلىنىڭ ئاز- لىقى تۇپەيلى، ئىش بىلگەن ئەمىرلەرنى چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئەخمەق ۋە خۇشامەتچى مىرزىلارنى ئول- تۇرغۇزدى. شۇڭلاشقا مەنسۇرخاننىڭ مەملىكەت ۋە سىياسەت ئىشلىرى راۋاج تاپمىدى.

مەنسۇرخان ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى تائەت - ئە- بادەت بىلەن ئۆتكۈزدى. 60 ياش ئۆمۈر كۆردى. 926 - يىلى

ۋاپات بولدى.

سەئىدخان

ئەممەدخاننىڭ 18 ئوغلى بار ئىدى. ياش جەھەتتە ئۇ-چىنچى ئوغلى سەئىد 14 ياشتا ئىدى. ئەخمەت خان ئاكىسى مەخمۇت خاننى شاھ بەگخان ئىستىلاسىدىن قۇتقۇزۇش ئۈ-چۈن ئەرغانگە بارغان چېغىدا، ئاشۇ سەئىدنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ ئېلىۋالغانىدى.

شۇ ۋاقىتتا بولغان بىر ئۇرۇشتا سەئىدنىڭ بوينىغا ئوق تېگىپ، قاتتىق يارىلاندى. ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنى بايازىد ھېكىمنىڭ شىپاخانىسىغا ئېلىپ باردى. بۇ ئۇرۇشتا شاھ بەگخان يەڭگەندى. ئۇ سۇلھىدىن كېيىن، سەئىدنى ئۆز تەربىيەسىگە ئالدى. شاھ بەگ سەئىدنى ياخشى كۆرەتتى ۋە ئۇنى دائىم ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرەتتى، سەمەرقەنتكە ۋە ئۇ يەردىن قۇندۇز، بەدەخشان ئۇرۇشلىرىغا بارغاندىمۇ، سەئىد شاھ بەگ بىلەن بىللە يۈردى، پەقەت، نېمىشقىدۇر، خارەزم ئۇرۇشىغا بارغاندا، سەئىدخان شاھ بەگتىن قېچىپ، ئوش - ئۆزكەنت يولى بىلەن ئەسلىي ۋەتىنى بولغان موغۇ-لىستانغا قاراپ يول ئالدى. يەتتە كەنتتە تاغىسى مەخمۇت خانىڭ ئۆيىگە چۈشتى. سەئىدخان شۇ چاغدا تاغىسى مەخ-مۇت خانىڭ مەملىكەت ۋە سىياسەت ئىشلىرىدا بەگ يۈمشاق ۋە تەتۇر ھەرىكەت قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، موغۇلىستاندىكى ئىنىسى سۇلتان خەلىلنىڭ يېنىغا باردى، خەلىل قىر-غىزلارغا باشلىق ئىدى. سەئىدخان قىرغىزلار ئارىسىدا، ئە-نىسى يېنىدا 14 يىل تۇردى. ئاشۇ 14 يىل ئىچىدە ئۇرۇق - تۇغقان مەخمۇت خان، مەنسۇر، سەئىد ۋە خەلىل خانلار ئوت-تۇرىسىدا خېلى پاجىئەلىك ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتتى. مەخمۇت

خان تۇغقانلىرىدىن قېچىپ، شەپقەت كۆرۈش ئۈمىدى بىلەن شاھ بەگخان ھۇزۇرىغا بارغانىدى. ئۇ مەخمۇتنى خوجەند دەر-ياسى (سىر دەريا) بويىدا شېھىت قىلدى.

سەئىدخان (ھىجرىيە 917 - يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 10 - كۈنى) ئەمىرئۇرى بارلاس، ئەلى دوختوي، ئەھمەد قۇلى، مەخمۇت قۇلى، مىرزا مۇھەممەد، بەگ مۇھەممەد، دوغلاتلار-دىن شاھ نەزەر مىرزا، ئەلى تاغايى ۋە قۇتلۇق مىرزا، ساغرانچى ئەمىرلەردىن قۇل نەزەر مىرزا ۋە باشقا قو-ماندانلارنى ئېلىپ، پەرغانە تەرەپكە يۈرۈش قىلدى، شۇ سە-پەردە سەئىدخان ئۆزبەگ خانلىرى (خان بەگ، كۈچۈم ۋە سۆ-يۈنچۈك خان) بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، پەرغانە ۋە ئەندىجانىنى ئالدى.

شۇ چاغلاردا بابۇر شاھ سەمەرقەنتنى ئېلىپ، باش شە-ھەر قىلغانىدى، لېكىن بىر - ئىككى يىلدىن كېيىن پەرغانە ۋە ماۋەرائۇننەھر يەنە شەيبانىلار قولىغا چۈشۈپ كەنتى.

بۇ ئىش ئەسلىي مۇنداق بولغانىدى: شەيبانى خانلىرى مىرنەجمىنى ئۆلتۈرۈپ، تۈركمەنلەر ئۈستىدىن غالىب كەل-دى، بابۇر شاھ بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنىمۇ بۇ يەردىن ۋاز كې-چىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ سەمەرقەنتنى تاشلاپ كابۇلغا كەتتى.

شەيبانىلارنىڭ ئىسمائىلنىڭ ئىنتىقامىدىن ۋە قاسىم-خاننىڭ غەلىبە، ئىستىلاسىدىنلا خەۋپ ۋە ئەندىشىسى بار ئىدى. 919 - يىلىنىڭ قىشىدا ئىسمائىل خانمۇ ئىراق مەم-لىكىتىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن سەپەرگە چىقتى. دې-مەك، پەرغانە ۋە تۈركىستان بوشاپ قالدى. مانا مۇشۇ پۇر-سەتتىن پايدىلىنىپ، شەيبانىلار ھەرىكەتكە كەلدى. بۇ ۋاقىتتا سەئىدخانمۇ پەرغانىدىن تۇغ كۆتۈرۈپ، كاشغەرگە ئاتلانغانىدى. پەرغانە ۋە ماۋەرائۇننەھر شەيبانىلارغا قالدى.

بۇ يەردە بۇرۇنقى «رەسىم ـ قائىدە» بويىچە تۆۋەندىكى كىشىلەر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ھۆكۈمەت تەختىگە ئولـ تۇردى: كۇچۇم خان، سۆيۇنچۇك خان، ئەبۇ سەئىدخان ۋە ئەبەيدۇللا خان.

سەئىدخان نېمىشقا يەرغاندىن بۇ ياققا كېتىپ قالدى؟ 919 ـ يىلى ئۆزبېك شەيبان تاشكەنتتە ئىدى. شۇ يىلى سۆيۇنچۇكخان سەئىدخاندىن ئەندىجانىنى تارتىۋېلىش نىيىتى بەلەن يولغا چىقتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سەئىد خان ئۆزبېكنىڭ ئەمىرلىرىنى يېغىپ كېڭەش قىلدى: بىرىنچى، ئەندىجاننى تاشلاپ، ئەسلى ۋەتەن مۇغۇلىستانغا قايتىش، ئىككىنچى، كاشغەرگە بېرىپ، مىرزا ئەبۇ بەكرى بەلەن ئۇرۇش قىلىش.

مۇزاكىرە ۋە كېڭىشىش نەتىجىسىدە، ئەبۇ بەكرى ياشىنىپ قالغانلىقى (60 ياشتا) ھەمدە ئۇنىڭ ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلتۇرۇلگەنلىكى سەۋەبلىك ئەبۇ بەكرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۆزبېك بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا قارىغاندا يەڭگىل بولىدىغانلىقى مەلۇم بولغاچقا، كېيىنكىسى توغرا تېپىلدى.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار كاشغەرگە راۋان بولدى.

ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىدىن خەۋەر تاپقان ئەبۇ بەكرىمۇ كاشغەر قەلئەسىنى مۇستەھكەملەشكە كىرىشتى. غايەت كەڭ ۋە ئېگىز قەلئەنى يەتتە كۇندە تامام قىلدۇردى ھەمدە ئۇرۇش قوراللىرىنى مۇكەممەل رەۋىشتە تەييارلاپ، يۈسۈپ ئىسمىلىك كىشىنى ئەسكەر بېشى قىلىپ، ئۆزى يارکەنتكە كەتتى.

سەئىدخان 4000 ـــ 5000 كىشىلىك مۇنتىزىم ئەسكەر بىلەن، ھىجرىيە 920 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى كاشغەرگە يېتىپ كەلدى. ئىككى ئاردا قانلىق ئۇرۇشلار باشلاندى. ئوق، نەيزە، قىلىچ، چوماق ۋە مۇشت ئۇرۇشلىرى بولدى. كېچە ـ كۇندۇز ئۇرۇش قىلىشتى. بىر نەچچە كۇندىن كېيىن، سەئىدخان تەرەپ كۇچلۇك كېلىپ كاشغەرنى ئالدى. شەھەر خەلقى ھەممىسى يۇرت ـ ماكان ۋە بالىچاقىلىرىنى تاشلاپ قاچتى. مىرزا ئەلى تاغايى بۇ يەردىكى غەنىيمەتلەرنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، بىرنەچچە كىشى بىلەن سارىقول تەرەپكە بېرىپ، ناھايىتى كۆپ ئولجىلارنى ئېلىپ، ھېسابسىز قۇللارنى ھەيدەپ كەلدى. يارکەنت ئەترا پىدىكى ناھايىتى كۆپ يېزىلار تالاندى.

ئەبۇ بەكرى مىرزىنىڭ غايەت ئۇستا ۋە ئىشەنچلىك مىرۋەلى ئىسمىلىك بىر قوماندانى بار ئىدى. ئۇ، ئۇنى بىر سىياسىي تۆھمەت بىلەن ئۆلتۇردى. مانا شۇنىڭدىن كېيىن، ئەبۇ بەكرىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلىرى ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. ئەسكەر ۋە باشلىقلارنىڭ بولۇشۇن، ھېچقايسىسىدا تەرتىپ ۋە ئىنتىزام قالمىغانىدى. بىر تەرەپتىن ئەسكەرلىرىنىڭ ئاجىزلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن كاشغەر ۋە يېڭىسارنىڭ ئېلىنغانلىق خەۋىرى ئەبۇ بەكرىنى قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ ئۇرۇش قىلماي قاچتى. خەزىنىدىكى قىممەتلىك ماتا، ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە جاۋاھىرلارنى تۆگىلەرگە ئارتىپ، مەملىكەتنى ئوغلى جاھانگىر مىرزىغا تاپشۇرۇپ، يارکەنتتىن قېچىپ كەتتى.

بەش كۇندىن كېيىن، جاھانگىر مىرزىمۇ قېچىشقا مەجبۇر بولدى، ئۇنىڭ كەينىدىن ئەمىرلەر ۋە باشقا كىشىلەردىنمۇ قېچىپ كەتكۇچىلەر كۆپ بولدى. ئەبۇ بەكرى مىرزا قاراڭغۇ تاغقا يەتكەندە، كەينىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلارنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، «دۇشمەنگە قىلمىسۇن» دەپ، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭغان قىممەتلىك نەرسىلەرنى بىر يەرگە يىغىپ كۆيدۇرۇۋەتتى. قاپچۇقتىكى ئالتۇنلارنى

قاراڭغۇ تاغ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىۋاتقان ئاقتاش دەرياسىغا تۆكتى، يۈك ئارتىپ كەلگەن ئات ۋە نۆگىلەرنى ئۆلتۈردى، ئۆزى ئازغىنە يۈك بىلەن تىبەت تەرەپكە قاراپ ماڭدى. تەبەتكە بېرىپ شۇنداق ئىشلارنى كۆردىكى، شەھەر بۇزۇلغان، خەلق نىزام دائىرىسىدىن چىققان! ئەبۇ بەكرى شۇ ھالنى كۆرۈپ، «ئۆلسەممۇ ئۆز يېرىمدە، ئىسلام شەھىرىدە ئۆلەي» دەپ قايتىشقا يول ئالغانىدى. خان تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن كىشىلەر ئۇنى تۇتتى ۋە بېشىنى كېسىپ خان ھۇزۇرىغا كەلتۈردى. سەئىدخان 920 ـ يىلى ياركەنتكە كېلىپ، تەختكە ئولتۇردى. خوتەنگە ئەمىر دائىم ۋە مۇھەممەدبېك مىرزىنى ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى.

ياركەنتتە ئەبۇ بەكرى مىرزىدىن كۆپ خەزىنە قالغانىدى. خان ئۆزىگە كېرەكلىكىنى ئالغاندىن كېيىن، شەھەرنى كۆپىنىڭ ئىختىيارىغا قويۇپ تالاتقۇزدى، ئەبۇ بەكرىنىڭ 40 يىل مابەينىدە توپلىغان خەزىنە ۋە دۇنياسى بىر كۈندە تالىنىپ تۈگىدى.①

سەئىدخان 938 ـ يىلى تىبەت غازىتىغا بارغانىدى. ئىسكەندەر ئىسىملىك ئوغلى بىلەن ھەيدەر مىرزىنى كەشمىرگە ئەۋەتكەنىدى، سەئىدخان قىشنى تىبەتتە ئۆتكۈزۈپ، ياز كۈنى ياركەنتكە قايتىشىدا، يولدا ژاپات بولدى. 20 يىل

① بۇ ھەقتە «قەشقەر تارىخى»نىڭ 168 ـ بېتىدە مۇنداق يېزىلغان: مىرزا ئەبۇ بەكرى ئالتەشەھەردە تامامى شان ـ شەۋكىتى بىلەن مۇستەقىل ھالدا 44 يىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. لېكىن، ھىجرىيە 937 ـ يىلى سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ خۇروج سىلسىلىسى بىلەن شۇنچە پىدائىلىق ئارقىلىق ئىگە بولغان مەملىكەت ۋە سەلتەنەتنى قولدىن بېرىپ قويدى. ئەبۇ بەكرى مىرزا ئەبۇ سەئىد سۇلتاننىڭ قىلىچىدىن قورقۇپ تىبەت تاغلىرىغا قاراپ يول ئالدى. ئەبۇ سەئىدخان ئەبۇ بەكرىدىن قالغان خەزىنە ۋە مەملىكەتلەرنى تالان ـ تاراج ۋە ئىستىلا قىلدى.

ئەبۇ سەئىد ئەبۇلخەيرى ئەۋلادىدىن بولۇپ، ئۆزبېكتۇر. سەئىدخان بولسا ئەخمەت خانىنىڭ ئوغلى بولۇپ موغۇلدۇر. ياركەنتنى ئىستىلا قىلغۇچى كىشىمۇ دەل شۇ سەئىدتۇر (ن.ي).

يۈرت سوربدى، 47 يىل ئۆمۈر كۆردى.

سەئىدخان مىللىي ئەدەبىياتنى سۆيەتتى ۋە ئۆزىمۇ شېئىرلار يازاتتى، ئۇنىڭ ئۆزى پۈتكەن شېئىرلىرىدىن بىرى بۇدۇر:

قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەناسى بار،
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۈلبۈلى شەيداسى بار ،
بىر سۇچۇك سۆز بىرلە ئۆلگەن جىسمىمە بەردىڭ ھايات،
لەئلى جان بەخشىدە گويا كىسم مەسىھ ئەنفاسى بار،
يۈزى ئۈزرە كاكۈلى زۇلفىن پەرىشان كۆرگەلى،
ئەي سەئىد، ئاشۇفتە كۆڭلۈمنىڭ ئەجەب سەۋداسى بار.

ئابدۇرېشىت خان

سەئىدخان ياركەنتنى ئالغاندىن كېيىن، موغۇلستاندىكى قىرغىزلارغا باش قىلىپ، ئەمىر مۇھەممەدى (قىرغىز)نى ئەۋەتكەنىدى. مۇھەممەدى قىرغىز خەلقىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۆزبېك خانلىرى بىلەن پۈت تېپىشىشكە باشلىدى. بىر چاغدا ئەبەيدۇللاخان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرگەنىدى. لېكىن كېيىن يەنە ئۇنى قويۇۋەتتى، كېيىنچە، موغۇلستاندا مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. مانا شۇ سەۋەبلىك (قولغا چۈشكەن ئەبەيدۇللانى بوشىتىشى ھەم ئۇنىڭ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشى سەۋەبلىك) مۇھەممەدى قىرغىز سەئىدخانىنىڭ قانۇنى بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغانىدى، لېكىن قانداق سىياسەت تۇپەيلىدىندۇر، ئۇ ئۆلۈم جازاسىدىن قۇتقۇزۇلۇپ، زىندانغا تاشلانىدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ يەردىكى قىرغىزلار باشلىقسىز باشباشتاق قالغان ۋە شۇ سەۋەبلىك ئۆزبېك خانلىرى ئۇ يەرگە قول ئۇزىتىشقا

باشلىغانىدى.

سەئىدخان بۇنى چۈشىنىپ، ئوغلى ئابدۇرېشىتنى مو-
ئۇلىستان قىرغىزلىرىغا باش قىلىپ ئەۋەتتى. ئابدۇرېشىت
خان ھىجرىيە 928 - يىلى خانلىق تەختىگە ئولتۇردى، مۇ-
ھەممەدى قىرغىز زېمىنىدىن چىقىرىلغانىدى، ئۇ ئابدۇرېشىت
خانغا قارشى ھەربىكەتتە بولمىدى.

ئابدۇرېشىت خان 934 - يىلى بولور غازاتىغا بېرىپ،
قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن غەلىبە قازىنىپ، بولور خەلقى-
نى ئۆزىگە تەۋە قىلدى. بولور خەلقى غەيرىي مۇسۇلمان ھەم-
دە بەدەۋى بولۇپ، كۆپىنچە ۋاقىتنى ئۆزئارا ئۇرۇشلار بىلەن
ئۆتكۈزەتتى. تاغۇ تاشلار ئارىسىغا تارقىلىپ، تۇرلۇك گۈ-
رۇھلارغا بۆلۈنۈپ، بىر گۇرۇھ ئىككىنچى بىر گۇرۇھنىڭ
مال - مۈلكىنى تالاش بىلەن كۈن كەچۈرگۈچى بۇ بەدەۋىلەر
ئاخىرى ئابدۇرېشىت خانغا باش ئەگدى.

ئابدۇرېشىت خان ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا ئاقسۇدا تۇراق-
تى. سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، پايتەختىنى يار-
كەنتكە كۆچۈردى.

ئابدۇرېشىت خان كەلگەندىن كېيىن، مەنسۇرخان ئاق-
سۇغا ھۇجۇم قىلغانىدى، لېكىن ئابدۇرېشىت خان ئۇنى
تېزلا چېكىندۈردى.

ئابدۇرېشىت خان سېيىت مۇھەممەد مىرزىنى ئۆلتۈر-
گەندىن كېيىن، باشقا ئەمىرلەرنىڭ كۆڭلى خاتىرجەمسىز-
لىنىپ، ھەر تەرەپكە تارقىلىشقا باشلىدى. ئەلى تاغايى مىرزا
قارا تېگىن تەرەپكە قاچتى. بەزىلىرى خوتەنگە بېرىپ، ئو-
چۇقتىن - ئوچۇق قارشىلىشىشقا باشلىغانىدى. لېكىن،
ئابدۇرېشىت خان بۇ ئىختىلاللارنى تېزلا باستۇردى، توپىلاڭ
ۋە ئىختىلال باشلىقلىرىنى شەھەردىن قوغلاپ چىقاردى.

شۇ ماجىرالاردىن كېيىن، ئابدۇلېتىپنى ئاقسۇغا، سوپى
سۇلتاننى كاشغەرگە، قۇرەيشنى خوتەنگە ھاكىم قىلىپ قوي-
دى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئابدۇرېشىت خاننىڭ ئۆز بالىلىرى
ئىدى. شۇڭا ئۇلار ياخشى خىزمەت قىلدى.

يۇنۇس خان زامانىدىن بۇ زامانغا قەدەر، ئۆزبېك شەي-
بان، قىرغىز، قازاق ۋە موغۇللار ئارىسىدا ئازراقمۇ تىنچلىق
بولمىدى. ئۇزۇن مەزگىل جەڭگى - جېدەل بىلەن ئۆتتى.
كۆپ ھاللاردا قارشى تەرەپتىكىلەر موغۇللار ئۇستىدىن غە-
لىبە قىلاتتى. ئەمما، ئابدۇرېشىت خان قىرغىز، قازاق ۋە
ئۆزبېكلەرنى ناھايىتى چىڭ تۇتتى. ئابدۇرېشىت خان زامە-
نىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قىرغىز، قازاقتىن بىرمۇ كىشى
«خان» بولۇپ، تۇغ كۆتۈرۈپ چىققۇچى بولمىدى.

ئابدۇرېشىت خان تېنى ساغلام، ئۇرۇشقا ماھىر ۋە خۇش
پېئىل، ئۇسنا مەرگەن، شىجائەت ۋە ساخاۋەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ
يېگانىسى ئىدى. ئۆزىنىڭ شېئىر ئوقۇشقىمۇ ھەۋىسى بار
ئىدى. كۆپ ۋاقىتلاردا قەلەندەر قىياپىتىگە كىرىپ سايا ھەت
قىلاتتى ۋە شۇ ئارقىلىق مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرى-
دىن خەۋەر ئالاتتى.

شۇ قىياپەتتە خوتەنگە سايا ھەت قىلىپ بارغانىدى. شۇ
چاغدا ئەجىلى يېتىپ ۋاپات بولدى.

ئابدۇرېشىت خان ئاتىسى سەئىدخان ھايات ۋاقتىدا ئاق-
سۇدا ئون يىل يۇرت سوردى، كېيىن ياركەنتكە كېلىپ
مۇستەقىل پادىشاھ بولدى. 47 يىل يۇرت سوراپ، 52 يې-
شىدا دۇنيادىن ئۆتتى، ئالتەشەھەر ۋە موغۇلىستانىنى پۈتۈنلەي
ئۆز باشقۇرۇشىغا ئېلىپ، تىبەت، بولور ۋە بەدەخشانغا قەدەر
بارغانىدى.

1916 - يىل 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، نوشىروان يائۇشېف

ئىلاۋە («كاشغەر تارىخى»دىن)

ئابدۇرېشىت خان ھىجرىيە 956 ـ يىلى، ئافغانىستاندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان نەسىرىددىن ھۇمايۇن بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ۋە جالالىددىن ئەكبەرخان بىلەنمۇ دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغانىدى. ھىجرىيە 963 ـ يىلى ھۇمايۇن ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەكبەرخان چىققانىدى. ئابدۇرېشىت خان تۇ مۇناسىۋەت بىلەن جالالىددىن تەرەپكە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. ئۇلار سەئىد ئەكبەرخاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى تەبرىكلىگەندىن كېيىن، ئابدۇرېشىت خان ئەۋەتكەن قىممەتلىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلدى.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدەكى 9 ــ 20 ـ سانى، 479 ــ 481 ـ بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (4)

ئابدۇرېشىت خاننىڭ ئەۋلادى

ئابدۇرېشىتخان قازاق خانى جانىبېك ئوغلى ئەدىكنىڭ چۈچۈك ئىسىملىك قىزىنى نىكاھلاپ ئالغانىدى. چۈچۈك خانىمدىن ئابدۇلپىتىپ، ئابدۇكەرىم، ئابدۇرېھىم، ئىبراھىم (سوپى سۇلتان)، ئەبۇ سەئىد ئىسىملىك ئالتە ئوغۇل تۇغۇلدى. قۇرەيش، مۇھەممەدباقى، مۇھەممەدشاھ، ئابدۇللا ئىسىملىك ئوغۇللىرى باشقا خوتۇنلىرىدىن بولغانىدى.

ئابدۇلپىتىپ ئابدۇرېشىت خانىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ئاقسۇدا ھاكىم ئىدى. ئۇ قىرغىز، قازاق خەلقىنىڭ چىشىغا تەگدى. شۇڭلاشقا، قازاق خانى ھەقنەزەر مۇداپىئەلىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ، قىرغىز، قازاقلار تەرەپ غالىب كېلىپ، ئابدۇلپىتىپنى تۇتۇپ، ھەقنەزەر خانغا تاپشۇردى. ئابدۇلپىتىپ شۇ يەردە شېھىت بولدى. بۇ ۋاقىتتا ئابدۇرېشىت خان ھايات ئىدى. ئۇ ئەسكەر تارتىپ، ئىنتىقام ئېلىشقا كەلدى. قىرغىزلار ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇشقاندىن كېيىن، ھەقنەزەر خاننى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى شېھىت قىلدى. قىرغىز، قازاقتىن بىرمۇنچە تۆرە ۋە ئەمىرلەر قولغا چۈشتى. مانا شۇنىڭدىن كېيىن، قىرغىز، قازاق خانلىرى مۇنتەزىر بولدى. ئەڭ ئاخىرقى «تۇغ»لىرى يارکەنتكە كەلتۇرۇلدى.

ئابدۇرېشىت خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، موغۇللارنىڭ قائىدىسى بويىچە، ياشقا چوڭلۇقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئابدۇ-

دۇكېرىمنى خانلىققا كۆتۈردى.

ئابدۇكېرىم خن ئاتىسىدىن مىراس قالغان مۇلۇك ۋە خەزىنىنى «تەركە»[1] قائىدىسىگە بىنائەن، مۇۋاپىق رەۋىشتە ھەممە تۇغقانلىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى.

شەرئىەت دەۋالىرىنى قازى ـ مۇپتىلار سورايتتى. شەرئىەتكە ياتمايدىغان دەۋا ـ دەستۇرلار ئەمىرلەرنىڭ مەسلىھەتىگە تاپشۇرۇلاتتى. خان ئۆزى ئۇلار ئوستىدىن نازارەت قىلىپ تۇراتتى. ئابدۇكەرىم خان پۇقراغا جەبىر ـ زۇلۇم سېلىشتىن قاتتىق ساقلىناتتى.

بۇ بىچارە ئەسكەر ۋە قورال تۇتمىدى ۋە ھېچكىم بىلەن مۇ ئۇرۇش قىلمىدى، تىنچلىقنى سۆيەتتى، دۇنيانىڭ ئىشلىرىدىن كۆرە ئاخىرەت ئەمەلىنى ئالدىغا قويياتتى. 33 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ، 63 يېشىدا ۋاپات بولدى.

مۇھەممەدخان ــ ئابدۇكېرىم خان ئابدۇلھېتىپنىڭ ئوردىنىغا ئىنىسى مۇھەممەدخانىنى ئەۋەتكەنىدى. مۇھەممەدخان ئاقسۇنى ئاۋاتلاشتۇردى. لېكىن، كېيىن ياشلىق ھەۋىسى بىلەن نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ، ئاقسۇنى قولدىن بېرىپ قويدى، بۇ ئىش ئەسلىي مۇنداق ئىدى:

شاھ خان (بىننى مەنسۇر) نىڭ ناھايىتى گۈزەل بىر قىزى بار ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرى بىر مەجلىستە ئەمىرلەر ھېلىقى قىزنى بەك ماختىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇھەممەدخانىنىڭ يۈرىكىگە ئوت تۇتاشتى. ئۇ قانداق قىلىپ ئۇ قىزنى قولغا چۈشۈرۈشنى بىلمەي يۈرەتتى. دەل شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ تەلىيىگە يارىشا، شاھ خان قالماقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا كەتتى. مۇھەممەد خانمۇ بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئەسكىرى بىلەن كۈچاغا يۈرۈش قىلدى.

مەلىكىنىڭ يېنىدا ھەر دائىم 100 قوراللىق ئەسكەر

[1] تەركە ــ تۇلگەن كىشىدىن قالغان مال ـ مۇلۇك.

تۇراتتى. ئۇ قايىقا بارسا، ساقچى ئەسكەرلەرمۇ شۇ يەرگە بارىتتى. مۇھەممەد خان كەلگەن كۈنى مەلىكە ئۆزىنىڭ ساقچى ئەسكەرلىرى بىلەن كۈچا ئەتراپىدىكى كىچىك قەلئەدە ئىدى. ئۇ بۇ يەردە تاماشا قىلىۋاتاتتى.

مۇھەممەدخان يېتىپ كېلىپ، مەزكۇر قەلئەنى مۇھاسىرە قىلدى. شۇ پەيتتە ساقچى ئەسكەرلەر ئېچىنى تېپىپ، مەلىكىنى ئېلىپ شەھەرگە قاچتى، مۇھەممەدخانمۇ مۇرادىغا يېتەلمەي ئاقسۇغا ياندى.

شاھ خان ئۇرۇشتىن قايتىپ، بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى: «پېقىر شاھ خانىنىڭ قىزىنى مۇھەممەدخان ئەسىر سۈپىتىدە ئوغرىلاپ ئالماقچى بولۇپتۇ، ساڭا كېرەك نەرسىنى كۆرسىتىپ قويمايدىغان بولسام» دەپ، دەرھال ئاقسۇغا لەشكەر تارتتى. شاھ خان ئاقسۇنى مۇھاسىرە قىلىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشتى. بىرنەچچە كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن شەھەرنى ئالدى.

مۇھەممەدخان ئۆلۈمدىن قورقۇپ، مىرمەھدى ئاتلىق كىشىنى شاھ خان يېنىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. مىر مەھدى قولىغا «قۇرئان» تۇتۇپ، خان يېنىغا كېلىپ، مۇھەممەدخان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن خەتنى سۇنغانىدى، شاھ خان غەزەپلىنىپ، ئەلچىنى ئېگىز بىر ئورۇندىن يەرگە تاشلاتقۇزدى. مۇھەممەدخاننى تۇتۇۋېلىپ، «توغ»نى ئايىغىغا باغلاپ، تۇرلۇك ئازابلار بىلەن جېنىنى قىينىپ، چالىش[1]قا ئاپىرىپ قويدى. چالىش شەھەرچىسىدە بىر كۆل بار ئىدى. مۇھەممەدخاننى خوتۇنى بىلەن بىللە شۇ كۆل ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇق يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، خىزمىتىگە بىر كىشى تەينىلىدى. مۇھەممەدخان شۇ بەردە بەش ئاي تۇردى. شاھ شۇجائىددىن ئىسمەلىك ئوغلى شۇ كىچىك ئارالچىدا دۇنياغا كەلگەنىدى.

[1] چالىش ــ قاراشەھەر.

كېيىنچۇ؟

كېيىن، ئابدۇكېرىم خان ئىنىسى مۇھەممەدنىڭ خاتالىقىنى ئېڭىلىشنى ئۆتۈنۈپ، شاھ خانغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇ تۇنۇش ئېتىبارغا ئېلىنىپ، مۇھەممەدخان ئازاد قىلىندى، شۇ ۋەقەدىن كېيىن مۇھەممەدخان ياركەنتكە كېلىپ، ئاكىسى ئابدۇكېرىم خانىڭ يېنىدا تۇردى، كېيىن كاشغەردە سوپى سۇلتان ۋاپات بولغاندا، مۇھەممەدنى ئۇنىڭ ئورنىغا ئەۋەتتى.

ئابدۇكېرىم خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت تەختىگە يۇقىرىدىكى مۇھەممەدخان چىقتى. مۇھەممەدخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۆز تۇغقانلىرىنى ھەرقايسى شەھەرلەرگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى. كاشغەرگە ئەبۇ سەئىدنى ئەۋەتكەن ۋە ئۇنىڭغا ئەمىر ئاللاھبەردىنى ئاتالىق قىلغانىدى.

ئابدۇكەرىم خانىڭ ۋاپاتىدىن ئۇچ يىل كېيىن، ئۆزبېك خانلىرىدىن ئابدۇللاخان 100 مىڭ كىشى بىلەن كاشغەرگە كەلدى. ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كاشغەرنى ئالالماي، ياركەنتكە يۇرۇش قىلدى. قانلىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن يېڭىلىپ، ئۆز ئېلىگە قايتىپ كەتتى.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىل 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى 9 — 21 - سانى، 511 — 512 - بەتلىرىدىن)

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (5)

چېگگىزخاندىن كېيىن ھىجرىيە 7 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر ئالتەشەھەر ئۇمۇمەن چاغاتاي خانلىقى باشقۇرۇشىدا بولۇپ، چاغاتاي ئەۋلادلىرى بىلەن موغۇل خانلىقلىرى ئارىسىدا پات - پات ئۇرۇشلار بولۇپ تۇرغانىدى. ئالتەشەھەر شۇ دەۋرلەردە كۆپ قېتىم قولدىن قولغا ئۆتۈپ تۇرغان.

ئالتەشەھەردە ۋە ئۆز مەملىكەتلىرىدە مۇنۇ كىشىلەر باش رول ئوينىغان: چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن تۇغلۇق تۆمۇرخان، ئەمىر سەييىد ئەلى ۋە مىرزا ئابابەكرى، موغۇللاردىن قۇنتاجى ۋە غالدان سېرىن.

ئالتەشەھەر شۇ مەزگىللەردە چىن چېگگىزلىرى[1] باشقۇرۇشىدىمۇ بولغان.

موغۇل ۋە چاغاتاي ئەۋلادلىرى دىن ۋە قان - قېرىنداشلىق جەھەتتە بىر بولسىمۇ، ئارىلىرىدا ھەر ۋاقىت ئىختىلاپ ۋە ئاداۋەت ھۆكۈم سۈرگەن، زادىلا بىرلىشەلمىگەن. شۇڭا ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئۇزۇن داۋاملىشالمىغان، ئاقىۋەتتە چىن دۆلىتى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئاتىلىرىنىڭ مېلىدىن بالىلىرى مەنپەئەت ئالالمىغان. ئاتىلىرى يىغقان مالنى باشقىلار يەۋالغان. قىسقىسى، ئىختىلاپ سەۋەبلىك تۇتقۇن ۋە مەھكۇم بولغان. ئەگەر تاتار، موغۇل ۋە چاغاتاي خانلىرى ئۆزئارا ئۇيۇشقان بولسا، ئۇششاق

① چىن چېگگىزلىرى — بۇمۇن سۇلالىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

ھۆكۈمەتلەر بىرلىشىپ بىر پۈتۈن ئىمپېراتورلۇقنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولسا ئىدى، ئېھتىمال بۇ ئىمپېراتورلۇق بۇ گۈنگە قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە مەڭگۈ سالامەت تۇرغان بولار ئىدى، لېكىن...، لېكىن...، بەك ئەپسۇس.

بىز بۇ كېيىنكى تارىخلارنى ئوقۇغىنىمىزدا شادلىق سەزمەيمىز، كۆزلىرىمىزدىن قانلار ئاققۇزۇپ ئوقۇيمىز... يازغان چېغىمىزدا قولىمىز ۋە قەلبىمىز تىترەيدۇ.

ئەبۇ بەكرى مىرزا

ئەمىر خۇدايداد ئەۋلادلىرىدىن ئەمىر سەئىد ئەلىنىڭ سانسىز ۋە ھەيدەر ئىسىملىك ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ھىجرىيە 842 ـ يىلى سەئىد ئەلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى سانسىز مىرزا ئولتۇردى. سانسىز مىرزا كاشغەرده يەتتە يىل يۇرت سورىغاندىن كېيىن ۋاپات بولدى.

سانسىز مىرزىنىڭ ئەبۇ بەكرى ۋە ئۆمەر ئىسىملىك ئىككى ئوغلى بار ئىدى، بۇلار كىچىك بولغاچقا، سانسىز مىرزىنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ھەيدەر مىرزا چىققانىدى.

ئەبۇ بەكرىنىڭ ئانىسىنى ھەيدەر مىرزا نىكاھىغا ئالغانىدى. ھەمشىرىسىنى دوست مۇھەممەدكە بەرگەنىدى. شۇڭلاشقا ئەبۇ بەكرى مىرزا 20 ياشقا قەدەر ھەيدەر مىرزىنىڭ يېنىدا ۋە ئاز ۋاقىت دوست مۇھەممەدنىڭ يېنىدا (ئاق سۇدا) تۇردى.

كېيىن ياركەنتكە كېلىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ھۆكۈمەت تەسىس قىلدى ۋە ئالتە شەھەرده تامام شان - شەۋكەتلى ۋە ئۇلۇغلۇقى بىلەن، 893 ـ يىلىدىن 937 ـ يىلىغا قەدەر 44 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئەبۇ بەكرى باشقۇرۇشقا ماھىر كىشى ئىدى، مەملىكەتنى

نى ناھايىتى تېزلا زورايتتى، ھەيدەر مىرزا بىلەن ئۇرۇش قىلىپ كاشغەرنى ئالدى.[1] ئالتەشەھەرنى پۈتۈنلەي ئۆز باشقۇرۇشىغا ئالغاندىن كېيىن، جەنۇب تەرەپتە تىبەتنى ئىشغال قىلىپ، كەشمىرگە قەدەر باردى. بەدەخشان ۋىلايىتىدىكى بەزى جايلارنىمۇ ئۆزىگە قاراتتى، كېيىن پەرغانە ۋە بۇخارانى ئېلىش نىيىتى بىلەن غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. پەرغانەدىن تارتىپ، ئوش، ئۆزكەنتكىچە بولغان شەھەرلەرنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. سۇلتان مەھمۇدخان[2] بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ئاقسۇنى ئالدى، ھەتتا موغۇلىستانغا قەدەر ئۆز نوپۇزىنى كېڭەيتتى.

① ھەيدەر مىرزىنىڭ 30 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى. ئەبۇ بەكرى 3000 كىشى بىلەن ئۇنى يەڭدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەيدەر مىرزا يۇنۇس خاندىن يارىدەم سورىدى. يۇنۇس خان بىرىنچى قېتىمدا 15 مىڭ ئەسكەر بىلەن يارىدەمگە كەلدى. ياركەنتتە ئۇرۇش قىلىپ يېڭىلدى. ئىككىنچى قېتىم 60 مىڭ ئەسكەر بىلەن كېلىپ، ھەيدەر مىرزىغا بولۇشتى. بارلىقى 90 مىڭ ئەسكەر بىلەن ياركەنتكە كەلدى. بۇ چاغدا ئەبۇ بەكرىنىڭ ئەسكىرى ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 5000 غا يەتمەكتىدى. ئارىدا ناھايىتى قاتتىق ئوق ـ سوڭگى ئۇرۇشى بولدى. ئاخىرى يېڭىلىپ، كاشغەرگە قېچىشقا مەجبۇر بولدى. ھەيدەر مىرزا بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن كاشغەردە تۇرالمايى، يۇنۇس خان بىلەن ئاقسۇغا كەتتى.

يۇنۇس خاندىن كېيىن، موغۇلىستاندا ئوغلى ئەخمەت خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەخمەت خان موغۇلىستاننى سورىغان ئون يىل جەريانىدا ئۇ يەردىكى ئىختىلالنى پۈتۈنلەي باستۇردى، نۇرغۇنلىغان توپلاڭچى ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى. شۇ جۈملىدىن ئارلات ئەمىرلىرىنى پۈتۈن نەسلى بىلەن قۇرۇتتى. ئىسەن بۇغا خانغا قارشىلىق قىلغۇچى جۇراس ئەمىرلىرىنىمۇ قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. قالماق خانلىرىدىن ئىسەن تايشى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ غەلىبە قازاندى. قالماقلار ئەخمەت خاننى «ئالاچى» (قاتىل) دەيتتى. ئەخمەت خاننى «ئالاچە خان» دەپ گۇچىلەرمۇ بار ئىدى. موغۇل ھۆكۈمىتى ئەخمەتخانىنىڭ ئوغلى مەنسۇر خاندىن كېيىن 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇنقەرز بولغان.

② سۇلتان مۇھەممەد بەدەخشىنىڭ شاھ بېگىم ئىسىملىك بىر قىزىنى يۇنۇس خان ئالغانىدى. ئاشۇ شاھ بېگىمدىن ئىككى ئوغۇل كۆردى. چوڭ ئوغلى مەخسۇت، كىچىك ئوغلى ئەخمەت ئىسىملىك. ئەبۇ بەكرى بىلەن ئۇرۇشقان ۋە موغۇلىستاندا يۇنۇس خانىنىڭ ئورنىدا مۇۋەققەت پادىشاھلىق قىلغان كىشى دەل مەخسۇت ئىدى (ن.ي).

ئەبۇ بەكرى مىرزا 44 يىللىق ھاياتىنى ئازراقمۇ بوش ئۆتكۈزمىدى. ئۇ ئىچكى ئىسلاھات ۋە مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىقى ۋە مەدەنىيىتى يولىدىمۇ خېلى ياخشى ئىشلارنى قىلدى، يېڭى قانۇنلارنى چىقاردى. ئەبۇ بەكرى مىرزا گەرچە شەرىئەتپەرەس بولۇپ كۆرۈنۈشكە تىرىشسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە كۆپ ئىشلارنى ئۆز تەبىئىتىگە توغرا كەلتۈرۈپ قىلاتتى. دۈرۈس، ئۇ زالىم ئىدى، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا ناھايىتى قاتتىق جازالارنى قوللاندى. سىياسىي جەھەتتە، گۇمان قىلغان كىشىلەرنى ئۆلتۈرەتتى ۋە بەزىلىرىنى يىراق ۋىلايەتلەرگە سۈرگۈن (نەفى بەلەد) قىلاتتى، سىياسىيغا ياتمايدىغان ئىشلاردا ئەيىبلەنگەنلەرنى زىندانغا سېلىش ۋە كۆپرەك قارا ئىش قىلغۇزۇش بىلەن جازالايتتى، لېكىن ھەر ھالدا ئىسلام ھۆكۈمىتى ۋە مۇسۇلمانلار ئاۋات ئىدى.

ئەبۇ بەكرى مىرزىنىڭ خەزىنىسى ناھايىتى مول ئىدى، 50 نەچچە تۈرلۈك پول بىلەن بايلىقىنى كۆپەيتتى.

ئەبۇ بەكرى مىرزا قەدىمكى خارابىلىكىنى قازدۇرۇپمۇ كۆپلىگەن بايلىققا ئېرىشتى، بىر قېتىم «قازۇق» ناملىق بىر شەھەر خارابىسىنى قازدۇردى، توپىسىنى سۇ بىلەن چايقىتىپ، ئاندىن چىققان ئۇششاق نەرسىلەرنى تېپىۋالاتتى. شۇ تەرىقىدە ئىشلىتىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا ناھايىتى كۆپ قىممەتلىك نەرسىلەرنى تاپتى.

يەنە خوتەنىڭ كونا شەھەر خارابىلىرىدىن بىر خەزىنە تاپتى. بۇ يەردىن چىققان نەرسىلەر ناھايىتى قىممەتلىك ئىدى. چۈنكى، بۇ يەردىن 27 دانە كۈپ تېپىلغانىدى. بۇ كۈپلەر ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئالتۇن ئاپتۇۋالار بار ئىدى. بۇ ئاپتۇۋلارنىڭ ئېگىزلىكى بىر گەز مىقدارى بولۇپ، سۇ توشقۇزغاندا بىر ئادەم ئاران توشقۇزغۇدەك كېلەتتى. مىرزا ئەبۇ بەكرى بۇ كۈپلەرنى ئۆز خەزىنىسىگە قويدى.

بۇ خارابىدىن تېپىلغان نەرسىلەرنىڭ ئەڭ غەلىتىسى شۇكى، بىر ئاپتۇۋا تېپىلدى. بۇ ئاپتۇۋنىڭ ئىچىدىن تۆرـ كىيچە «جەھەت توى خىتنە خمار خاتون (جەھەت توي خەتنە خۇـ مار خاتۇن)» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان بىر خەت چىقتى، بۇ خۇمار خوتۇننىڭ قانداق كىشى ئىكەنلىكى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم بولمىدى.

ئاشۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، ئەبۇ بەكرى مىرزا خارابىلەرـ گە تېخىمۇ بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى. ئەيىبلەنگۈچىـ لەر ۋە گۇناھكار كىشىلەرنى ئىشلىتىپ ياركەنت، كاشغەرنىڭ قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنىمۇ قازدۇردى، ۋە كۆپ خەزىنىـ لەرنى تاپتى.[1] مىڭلىغان كىشىلەر بۇ ئىشقا ئىشلەيتتى.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى 9 ــ 22 ـ سانى، 527 ــ 528 ـ بەتلىرىدىن).

① ياركەنت، خوتەن ۋە كاشغەر شەھەرلىرىنىڭ باشقا ـ باشقا ئورۇنلارغا كۆچكەنلىكى ھازىرمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ (ن.ي).

دىنىي ۋە ئېتىقادىي بىر مەسىلە

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىدا دىنىي ۋە ئېتىقادىي مەسىلىلەر «قۇرئان كەرىم» ياكى ھەدىس شېرىپ بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ. ئېتىقادىي مەسىلىلەرنىڭ ئاساسلىق كىتابلىرى خۇراپات ئارىلاشقان تەسەۋۋۇپ كىتابلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنداق كىتابلارنىڭ نۇرغۇن جايلىرى «قۇرئان» ئايەتلىرى ۋە ھەدىس مەزمۇنلىرىغا پۈتۈنلەي زىت. لېكىن بۇ مۇممىنلەر ئۈچۈن ئۇقمايدۇ. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى «قۇرئان» ئوقۇماسلىقتۇر. «قۇرئان» ئوقۇماسلىقنىڭ سەۋەبى بولسا، «بۇ زامانداقۇرئاننىڭ مەنىسىنى بىلگۈچى ۋە ئۇنىڭدىن خۇدانىڭ ئىرادىسىنى چۈشىنىپ بەتكۈچى كىشى يوق» دېگەن قۇرۇق پەتىۋادىن ئىبارەت.

مېنىڭچە، «قۇرئان كەرىم» ئىسلام قانۇنلىرىنىڭ ئېنىق بايان قىلىپ بېرىدىغان كىتاب بولۇپ، ھەرقانداق نەرسىدىن ئۈستۈندۇر، ئېنىق - روشەندۇر، پاساھەتلىك ۋە كەم - كۈتىسزدۇر.

يەنە پەيغەمبىرىمىزنىڭ «قۇرئان»نى ئۆگىنىڭ ھەم ئۇنى باشقىلارغىمۇ ئۆگىتىڭ» دېگىنى ئاشۇ زامانغىلا خاس ئەمەس، بۇنىڭدىكى مەقسەت سۆزدە ئەمەس، بەلكى سۆزنىڭ مەنىسىدۇر. چۈنكى، «قۇرئان كەرىم»نىڭ ھەرپلىرىنىلا ئۆگىنىشتىن ھېچقانداق پايدا يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ زامانلاردا «قۇرئان كەرىم» تېخى قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈلمىگەنىدى. پەيغەمبىرىمىزنىڭ يەنە «بىرەر كىشى مېنىڭ نامىمدىن

ھەدىس ئويدۇرۇپ چىقسا، سىز ئۇنى «قۇرئان»غا سېلىشتۇرۇپ بېقىڭ، «قۇرئان»غا توغرا كەلمىسە، ئۇ مېنىڭ سۆزۈم ئەمەس»، دېگەن سۆزنىمۇ كىشىلەرنى يەنە «قۇرئان» ئۆگىنىشكە چاقىرىدۇ. چۈنكى، «قۇرئان»نى بىلمەي تۇرۇپ، باشقا سۆزلەرنى ئۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس. قىسقىسى، «قۇرئان كەرىم» چاتاق، چۈۋالچاق، بىر - بىرىگە زىت سۆزلەردىن خالىيدۇر. ئۇنىڭ سۆزلىرى، مەنىلىرى، قانۇنلىرىمۇ ئوچۇق، ئاساندۇر. مەنىسىنى چۈشىنىش، قانۇنلىرىنى ئەملىيەتكە تەتبىقلاش قولايلىق ۋە پايدىلىق. ئاللاھ بەندىلەرنى كۆچى يەتمەيدىغان ئىشلارغا بۇيرۇمايدۇ.

يۇقىرىدىكى سۆزلىرىمگە دەلىل قىلىپ، «قۇرئان» ۋە ئىسلام روھىغا يات بولغان ئېتىقادلارنىڭ بەزىلىرىنى بۇ يەردە يېزىشنى مۇۋاپىق كۆردۇم.

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئېتىقادىچە، ھەر شەھەر دە بىر ۋەلىي بولىدۇ. ئۇلار ئاللاھ تەرىپىدىن كەلگەن بالا - قازالارنى يانداۇرۇپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك، ئۇلار «بالا - كەردان»[1] دېيىلىدۇ. ئەگەر خەلق ئۇلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويسا، ئۇلار كارامەت كۆرسىتىپ بالا ياغدۇرىدۇ. ئۇلارغا ھەرقانداق قىيىنچىلىق ئاسان ۋە ھەرقانداق مۇشكۈلچىلىكنى يەڭمەك ئوڭايدۇر. ئۇلار كۆكتە ئۇچىدۇ، سۇدا ئۈزىدۇ. ھەرقانداق غايىنى ۋە كۆڭۈلدىكىنى بىلەلەيدۇ، ئالەمنىڭ سىر - تېپىشماقلىرىنى يېشەلەيدۇ. ئىشقىلىپ، ئۇلاردىن قورقماق ۋە تىلەك تىلىمەك لازىمدۇر. ئۇلار ئاللاھنىڭ يەردىكى ۋەكىللىرى ۋە ئاللاھ تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن ۋەلىيلەردۇر. ئاللاھ بىلەن بەندە ئوتتۇرىسىدىكى ئارىچىدۇر. ئۇلار ئۆلمەيدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق ھاجەتنى ئۇلارنىڭ قەبرە-

① بالاكەردان — بالا - قازانى باندۇرغۇچى.

لىرىدىن سورىسىاڭ بېرىدۇ. يەنى قازىيەلھاجاتتۇر (بارچە ئېھتىياجلىرىڭنى قاندۇرغۇچىدۇر.) ئىسىت ئالتەشەھەر مۇ-سۇلمانلىرىنىڭ ئېتىقادلىرىغا....

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى 9 — 22 - سانىنىڭ، 535 — 536 - بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (6)

ھىجرىيەدىن بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرى تاتار ھۆكۈمەت-لىرىنىڭ غايەت كۈچلۈك ۋە يارلاق زامانلىرىدا ئۇنىڭ باشقۇ-رۇشىدا بولغان ئالتەشەھەردە راھەت كۈنلەر بولغانىدى. ئۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردە ھۈنەر - سەنئەت ۋە مائارىپ ئىشلىرى خېلى ياخشى تەرەققىي قىلغانىدى.

ئالتەشەھەر ھىجرىيەدىن كېيىن ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانـ-لىق قىلغان چاغلاردىمۇ گۈللەنگەن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىر داۋامىدا بارلىققا كەلگەن موڭغۇل ۋە چاغاتاي خانلىرى زامانىدىمۇ ئەھۋالى ئۇنچىلىك ناچار ئەمەس ئىدى. نېمىشقى-دۇر، موڭغۇل ۋە چاغاتاي خانلىقلىرى مۇنەررەز بولدى، شۇ-نىڭدىن كېيىن ئۇششاق ۋە پارچە - پۇرات مۇسۇلمان خان-لىقلىرى قۇرۇلۇپ، ئالتەشەھەر بېشىغا بالا - قازا ئوتلىرىنى يېغدۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن سوپى سۈپەت، شەي-تان سۈرەت خوجىلار پەيدا بولۇپ، ئالتەشەھەرنى ۋەيران قى-لىۋەتتى. ئەنە شۇ خوجا - ئىشانلارنىڭ جەھرىيە ۋە خۇپىيە-دىن ئىبارەت مەزھەپ بۆلگۈنچىلىكلىرى پەيدا بولۇپ خەلقنى ئىككىگە ئايرىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق مەزھەپلىرى بارلىققا كېلىپ ئالتەشەھەرنى كېسەلگە مۇپتىلا قىلدى. ئاقىۋەتتە ئافاق خوجىدەك خائىنلار ئېلىنى قال-ماقلارغا تۇتۇپ بەردى.

ھىجرىيە 11 - ئەسىردىن بۇيان ئالتەشەھەر قان دەريا-سىغا غەرق بولدى، قانلار ئاقتى، مۇسۇلمانلار قېنى!

ئالتەشەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سوپىلار مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى تۆكۈشتىن باشقا تۇرۇك بىرەر ئىش قىلمىدى. ھەتتا بىر ئاننىڭ سۈتىنى ئەمگەن سۈلتانلار بىر - بىرى بىلەن ئوچۇقتىن - ئوچۇق دۇشمەنلىشەتتى. ئوقيا، قىلىچ كۆتۈرۈپ سوقۇشۇپ كۆچلۈكى ئۆلتۈرەر، ئاجىزى ئۆلەر ئىدى.

ئۇلارنىڭ بۇنداق قان تۆكۈپ، ئاۋات شەھەرلەرنى خاراب قىلىپ گۇناھسىز ئاھالىنى مېلىدىن، جېنىدىن، بالىچاقىسىدىن ئايرىپ، ئۆزئارا تىنىمسىز سوقۇشۇشلىرىدىن مەقسەتلىرى نېمىدۇر؟ ئاڭسىز ۋە نادان خانلارنىڭ بۇنداق ۋەھشىيانە ھەرىكەتلىرىگە سەۋەب: ئۇلارنىڭ شەخسىي مەنپەئەتلىرىدىن باشقا بىر نەرسە ئەمەس. كېيىنكى خانلارنىڭ مۇنداق دىتسىز قىلمىشلىرى، مەنسىز ئۇرۇش - تالاشلىرى مەملىكەت ئۇچۇن ساقايماس كېسەل بولدى. ئالتەشەھەر شۇ-نىڭدىن بېرى ھازىرغىچە بۇ كېسەلدىن ساقىيالماي كېلىۋاتىدۇ. ئەل - ئۇلۇس 300 يىلدىن بېرى شۇ كېسەلدىن باش كۆتۈرەلمەيۋاتىدۇ. بىچارىلەرنىڭ ھالى بەكمۇ ئېغىردۇر!

غەرەز ئۇقماسلىق بىز مۇسۇلمانلارغا شۇ زامانىدىن مىراس قالغان بولسا كېرەك. ئەمدى ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلايدىغان، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە پەرۋاسىز قاراشنى ئۆزگەرتىدىغان، مىللەتكە پايدىلىق ئىشلاردا شەخسىيەتچىدىن كېچىدىغان ، جاھىل بىر تەرەپلىمە قاراشلارنى ئىرغىتىپ تاشلاپ، ھەربىر ئىش ۋە ھەربىر مەسىلىدە كۆزنى يوغان ئېچىپ، چوڭقۇر ئويلىنىشنى ئۆگىنىدىغان ۋاقىت كەلدى.

ئۆلمىگەن جاندا ئۇمىد بار، كېسەلنىڭ سەۋەبى تېپىلسا ئۇنىڭغا دورا قىلغىلى بولىدۇ. كېسەلنىڭ سەۋەبى ئىختىلاپ ۋە بۆلگۈنچىلىكتۇر. بەس! ئەمدى شەخسىي ئاداۋەت ۋە غۇمانى

ئىچتىن چىقىرىپ تاشلاش كېرەك.

تۈركىستان ۋە ئالتەشەھەرگە دائىر قول يازما تارىخىي بىر ئەسەرنى ئۆز تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلماقچى بولغانىدىم. لېكىن بۇ ئەسەردە پۈتۈنلەي يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئۇرۇشپەرەسلەرنىڭ ئۆزئارا جەڭگى - جېدەللىرى بايان قىلىنغان. بۇ «فەھرىمانلار»نى تارىخ بەتلىرىگە كىرگۈزۈشنى خالىمىدىم، شۇڭا نەشر قىلىشتىن ۋاز كەچتىم. ئۇلارنىڭ تارىسىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىگۈدەك ۋە تارىخ بېتىگە لايىقلىرى ئابدۇرىشىت خان، بابۇر شاھ، ئابدۇللاخان، ئەخمەتخان، سەئىد خان ۋە ياقۇپبەگلەردۇر. بۇلار ھەققىدىمۇ قىسقىچە يېزىلىدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى 9 — 23 - سانىنىڭ 552 — 553 - بەتلىرىدىن).

تۈركىي تىل

«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ بۇ يىللىق 13 ـ سانىدا تىل مەسىلىسىگە دائىر بىر ماقالە بېسىلغان. ماقالە ئىگىسى رۇسچە «گوركى»، «كىسلى» سۆزلىرىگە تەڭداش تاتارچە سۆز تېپىلمىغانلىقى، توغرىسى تاپالمىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. بۇ ھەقتە ھېچ قالارلىق ئىش ئەمەس. چۈنكى، بىزنىڭ تىلىمىز تېخى تولۇقى بىلەن ئىشلىتىلگىنى يوق. شۇ سەۋەبلىك، ئۆز تىلىمىزنى بىلمىگەن كىشىلەرگە كۆپلەپ ئۇچرىشىمىز مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن تەڭ تۈركىي تىللىكى بارچە سۆزلۈك ۋە ئىستىلاھلاردىن خەۋەردار بولغان بىر كىشى ئۇنچىۋالا قابىلىيەتلىك كەتمەيدۇ. تۈرلۈك يەرلەردە ئىستىلاھ ۋە ئىستېمالىرى ئۆزگىرىپ كەتكەن تۈركىي سۆزلەر بىر يەرگە يىغىلىپ پايدىلىنىلسا، «گوركى» ۋە «كىسلى»لەردىن باشقىمۇ نۇرغۇن تۈرلۈك ـ تۈمەن ياۋا سۆزلەرگە جاۋاب بەرگۈدەك نازۇك ۋە مەنىلىك سۆزلەر ئۆز خەزىنىمىزدىن چىقىدۇ ۋە تېپىلىدۇ. چۈنكى، تۈركىي تىل ئەسلىدە مۇنداق گاداي ۋە بېچارە تىل ئەمەس ئىدى. بىر زامانلاردا تىلىمىز ۋە ئەدەبىياتىمىز، يېزىقلىرىمىز ھېچكىمنىڭكىدىن قېلىشمىغۇدەك ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە ئەسەرلىرى تېپىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقلىرى، بۇلغار مەڭگۈ تاشلىرى بۇنىڭغا شاھىتتۇر. پەقەت زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تۈركىلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە تىرىكچىلىكلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇلارنىڭ تىلىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. بىز ئەگەر بۇ ھەقتە تارىخقا كۆز يۈگۈرتسەك، تىلىمىزنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۆزىمىزنىڭ ئامان قالغانلىقىغىمۇ

كۆپ شۇكرى ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، تۈركىي تىل تۈرلۈك بالا ـ قازالارغا ئۇچرىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇ ئەركىلەپ ئەركىن ئۆسەلمىدى، ئىشلىتىلمىدى. ئۇنى ئىشلەتكۈدەك ۋاقىتمۇ يوق ئىدى. مانا ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن ئىشلەتمىشكە باشلايمىز، ئاللاھ خالىسا.

بۇ كۈنلەردە چاغاتاي ۋە ئالتەشەھەر تۈركلىرى ئارىسىدا بەك نازۇك ۋە بەك مەنىلىك ساپ تۈركچە سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرۇۋاتىمىز. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يەردىكى گۈزەل سۆزلەر ئومۇملىشىپمۇ قالار. بۇلار: قىمىز، قېتىق، لىمون، ئاپېلسىن، بالان ۋە مىلەش قاغى دېگەندەك نەرسىلەرنى «تۇرۇش» ھەم «ئاچچىق ـ سۇچۇك» دەيدۇ. ئەرەم، ھاراق ۋە چېي بالان دېگەندەكلەرنى «ئاچچىق» دەيدۇ.

يەنە «خاروشى»، «دوبرى» لارغا بىرلا تۈركىيچە سۆز بار، بىز «خاروشي»نىمۇ، «دوبرې»نىمۇ ياخشى دەپلا تۇگىتىمىز. ئالتەشەھەر تۈركلىرى بولسا، «دوبرې»نىڭ ئورنىغا ياخشى، «خاروشي»نىڭ ئورنىغا «ئوبدان»نى ئىشلىتىدۇ. «ياخشى» سۆزى ۋە ياخشىلىق سۈپىتى بۇلارنىڭ چۈشەنچىسىچە، ئادەمگە (مۇسۇلمان كىشىگە)لا خاس بولۇپ، «ئوبدان» سۆزى ھەممە نەرسىگە تەڭ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئوبدان ئات، ئوبدان كىشى دېمەك دۇرۇس. ئەمما ياخشى ئات، ياخشى...، ياخشى مال دېيىش بۇلارنىڭ چۈشەنچىسىدە مەنتىقسىزلىكتۇر. قىسقىسى، بۇلار «ياخشى»نى «ئىزگۈ كىشى» دەپ چۈشىنىدۇ. «ئوبدان» سۆزى ئىنسان، ھايۋان ۋە باشقا ئەسلىي نەرسىلەرگە سۈپەت بولغىنىدەك، بۇيرۇقلا بويسۇنۇشنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن، «بازارغا بېرىپ گۆش ئال» دېگەن بۇيرۇقلا بىنائەن، «ئوبدان» دەپمۇ جاۋاب بېرىدۇ.

يەنە «كېچە» سۆزىمۇ تۈرلۈك ئورۇندا تۈرلۈك مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. تاتارچە بۇ سۆز «ئۆتكەن كۈن» دەپ چۈشە-

نىلسە، ئالتەشەھەرلىكلەر بۇ سۆزنى «ئون» دەپلا چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كۈننى «تۇنە» ۋە «تۇنەگۈن» دەيدۇ. دېمەك، سۆزلۈك لەر ئوخشاش، پەقەت ئىشلىتىلىش ئورنىلا ئوخشاشمايدۇ.

تاتارچىدا ئىشلىتىلىۋاتقان چەت سۆزلەرگىمۇ ئالتەشە ھەردىن ساپ تۈركچە سۆزلەر تېپىلىدۇ. بىراق، بۇ ھەقتە پىزىشنى كېيىنگە قالدۇرىمەن.

مەن بىر چاغلاردا، ئالتەشەھەرگە يېقىن كەلگەن ۋاقتىمدا يازغان بىر ماقالەمدە ئالتەشەھەر تۈركلىرىنىڭ «كۆپ» سۆزىنى بەش ـ ئالتە تۈرلۈك ئېيتىدىغانلىقىنى(كۆپ، جىق، تولا، نۇرغۇن، ئاۋۇن، كەڭرۇ دېگەندەك) يازغانىدىم. كېيىن مەلۇم بولدىكى، بۇ سۆزلەر ئومۇمەن «كۆپ» مەنىسىدە بولسىمۇ، ھەممىسىنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشىمايدىكەن. ھەربىر سۆز ھەربىر ئورۇندا، ھەر خىل نەرسىلەرگە نىسبەتەن كۆپلۈك ئورنىدا ئىشلىتىلىدىكەن. بۇ سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىنى ئېنىق بېكىتىشكە بىرمۇنچە ۋاقىت ۋە تەجرىبە توپلىشىم كېرەك بولغاچقا، ھازىرچە بۇ ھەقتە ئارتۇق سۆزلىيەلمەيمەن. بۇلارنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدىنلا سوراپ بىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. تىلدىكى نازۇك لۇقلارنى ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن، بۇ يەردە ۋاقىت ۋە تەجرىبىدىن باشقا ياردەم يوق. كەڭرۇ: يەر، سۇ دېگەندەكلەرگە قارىتىلىدۇ. ئاۋۇن: ئۇششاق، قاداقلاپ، مىسقاللاپ ھېسابلايدىغان نەرسىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. نۇرغۇن: چەكسىز ۋە ھېسابسىز كۆپ مەنىسىدىرەك ئىشلىتىلىدۇ.

ئومۇمەن، تۈركىي تىل سۆزگە گاداي تىل ئەمەس. پەقەت ئىشلىتىلمىگەنلىكى ئۈچۈنلا قەدىرسىز بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئەۋزەللىكلىرى تونۇلمايۋاتىدۇ. ئومۇمەن، سۆزلۈكلەردىكى ئايرىم خاسلىنىلارغا قارىغاندا ئىشلىتىلىش ئۆزگىچىلىكىنىڭ كۆپرەك ئىكەنلىكى چۈشىنىلىدۇ.

تۈركىي تىلنى بېيىتىش يولىدا ھەربىر قىلغۇچى زاتلار سۆزلەرنى ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈشكە تىرىشسا بولاتتى. ئىشلىتىشتە سۆزلۈكنىڭ مەنىسىدىن چەتلەپ كەتمىگەي، ئىشلەتكەندە جايىدا ۋە مەنىلىك بولۇشىنى ئېتىبارغا ئالغاي، مەتبۇئاتىمىزنى ساپ سۆزلەر، يېتۇك مەنىلەر بىلەن نۇرلاندۇرغاي. ئىشلەتكەندە سۆزلەرنىڭ لۇغەت مەنىسى ئېتىبارغا ئېلىنمىسا، تىلىمىزنىڭ ئىسلاھى ئاساسسىز بولۇپ قالىدۇ. سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى ئەسلىي مەنىسىگە يېقىن بولۇش بەلەن بىللە، يەنە مىللىي بولۇشىمۇ شەرتتۇر. ئۇنداق بولمايدىكەن، تۈركىي تىل ئۆزىنىڭ تەبىئىيلىكى ۋە تەبىئىي نازاكىتىنى يوقىتىدۇ. تىلىمىزنى سۆزلۈك ۋە جومىلە جەھەتتىن تۈزەتكىنىمىزگە ئوخشاش بالاغەت ۋە مەنتىق جەھەتتىنمۇ تەكشۈرۈشنى باشلاش ۋاقتى كەلدى. ئەسىرىمىز مەدەنىيەت ئەسىرىدۇر. تىلسىز ئىلىم ئۆگىنىش ۋە تەربىيەلىنىش مۇمكىن ئەمەس. بىز بۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپا تىللىرىدا يېزىلغان پەننىي ۋە ئىقتىسادىي ئەسەرلەرنىمۇ ئۆز تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىشنى باشلايمىز. مانا شۇ چاغدا تولۇق ۋە مۇكەممەل تىلغا ئېھتىياجمىز چۈشىدۇ. ھاياتلىق ئۇچۇن جان ئۈزۈۋقى بولغان پەن ـ تېخنىكىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ياۋروپا دىلا ئىكەنلىكى ھەركىمگە ئايدىڭ ئىش. بەس، ئۇ ئىلىملارنى ئۆز ئاربىمىزدا تارقىتىشتا تەرجىمىنىڭ نۇرغۇن پايدىسى تېگىدۇ. ئىشقىلىپ، ئۇنداق تەرجىمە ئەسەرلەرنىڭ ئاربىمىزدا كۆپلەپ تارقىلىشى لازىم. قىسقىسى، پەن ـ تېخنىكىنى دۇنياغا تارقاتقۇچى ۋاستە تىل، قەلەم، كىتاب ۋە مۇئەللىمدۇر.

بۇ كۈنلەردە مەتبۇئاتىمىزدا چەت سۆزلەر ھەدەپ ئېشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بەزى كىشىلەر ئۇلارنى ئىشلىتىشكە ئىنتايىن ئېھتىيات قىلىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ھەقتە مەن ئۆزۈمنىڭ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتەي.

پەننىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر دەسلىپىدىلا ئۆز تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىنىپ، مەكتەپ ۋە مەدرىسىلىرىمىزگە كىرگەن بولسا، مەتبۇئاتتىكى يېڭى سۆز ۋە ئاتالغۇلار بىزگە يات تۇيۇلمىغان بولاتتى. لېكىن بۇگۈنگە قەدەر، بىز ئۆزىمىزگە خاس پەننىي مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنى قۇرالمىدۇق. بىرگىنە بولسىمۇ پەننىي مەكتەپ ۋە مەدرىسە كۆرمەي ئۆتتۇق. بەلكىم بۇنىڭدىن كېيىن بولسا بولۇر. بىز كۆرەلمىسەك ياشلار كۆرۈر. چۈنكى بىز ئۇنداق مەدرىسەلەرنىڭ لازىملىقىنى ئەڭگىنە چۈشىنىۋاتىمىز.

مەزكۇر ئىلىملەرنىڭ ئۆز تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئوقۇتۇلۇشىنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ئەھمىيىتىمۇ بار. بۇ ئۇسۇلدا ئۆگەنگەن ئىلىم مىللىيلىققا ئايلىنىپ، مەڭگۈگە ئۆزىمىزنىڭ بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، ئۇ ئىلىملەر بىزنىڭ قولىمىزدا يەتكىلى بولمايدىغان نەرسىدەك تەلپۈنۈپلا قالمىز ھەم بۇ پەنلەر، ئىلىم ۋە سەئەتلەر ئارىمىزدا تەلەپكە لايىق تارقىلالمايدۇ.

ئىران خۇراپاتلىرى ئۆز تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىنغان كىتابلار ئارىچىلىقى بىلەن تارقىلىپ، دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەنلىكى مەلۇم. ئارىمىزدا تارقالغان خۇراپات كىتابلىرى بىزگە ئۆز تەسىرىنى قانداق كۆرسەتكەن بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن تەرجىمە قىلىنىدىغان پەننىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرمۇ بىزگە شۇنداق تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىزگە ئورتاق تۈركىي تىلىنىڭ لازىملىقى شۇ چاغدا بىلىنىدۇ. دېمەك، XX ئەسىر مەدەنىيىتىدىن بەھرە ئېلىشنى ئويلىساق، تىلىمىزنى شۇ ئەسىرگە لايىق قىلىپ تۈزىتىشىمىز، ئىسلاھ قىلىشىمىز كېرەك.

ياشلىرىمىز ئىلىم ـ ھۈنەر قەيەردە بولسا، شۇ يەرگە بېرىپ ئۆگىنىشى كېرەك. مىللىتىمىزنى ياشناتقۇسى كەل-

كەن ساخاۋەتچى بايلىرىمىز ئۇلارغا ياردەم قىلسۇن. شۇنداق قىلغاندا تىلىمىز ئەدەبىياتىمىز، مائارىپ ۋە مەدەنىيىتىمىز بىلەن تەڭ ئۆسىدۇ. تىل بىلەن مەدەنىيەت ئارىسىدىكى ئالاقە ۋە مۇناسىۋەت ئاش بىلەن تۇزنىڭ مۇناسىۋىتىدەك قويۇقتۇر. ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ـ سانائەت دۇنياسىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بالىلىرىمىزنىڭ تىللىرى ئۆزلۇكىدىن ئىسلاھ قىلىنغان تىل بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. ئەنە شۇ يولغا كىرگەندىلا، بىزنىڭ تىلىمىز XX ئەسىرگە لايىق بولۇپ تۇغۇلغۇسىدۇر.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى 9 ــ 24 ـ سانىنىڭ، 581 ــ 583 ـ بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (7)

موڭغۇل ۋە چاغاتاي خانلىرى ئىنقىراز[1]غا يۈزلەنگەندىن كېيىن ئالتەشەھەر بىر مەزگىل قالماقلار ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇردى. قالماق خانلىرى بىر چاغلاردا شىمالدا سىبىرىيە، جەنۇبتا قەشقەر، تىبەت، شەرقتە چىن مەملىكىتى، غەربتە قىرغىز دالاسى[2]غىچە بولغان يەرلەرنى ۋە ئالتاي تاغ-لىرىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئېلىپ، موغۇلستان رايونىنى بەرپا قىلدى. لېكىن ھىجرىيە 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە مانجۇلارنىڭ زەئىپلەشكەنلىكىدىن پايدا-لىنىپ باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئالتەشەھەرمۇ ھىجرىيە 1170 - يىلىدىن 1240 - يىلىغىچە چىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئىلكىدە تۇردى.

ئالتەشەھەرنىڭ گاھ موڭغۇللار، گاھ مانجۇلار قولىغا چۈشۈپ قېلىشىدىكى تۈپ سەۋەب خوجىلارنىڭ خەلقىنى ئۆز-لىرىگە ئەگەشتۈرۈشى ۋە تەلىم بېرىشى ئارقىسىدا خەلقىنىڭ ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق دېگەن ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كېتىشىدىندۇر. مانا شۇ سەۋەبتىن خەلق كۆچىدىن كېتىپ، ھۆكۈمىتى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. كېيىن بۇ بۆل-گۈنچىلىكنىڭ ئاچچىق يېمىشىنى خوجىلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ تېتىدى. مالىرى، جانلىرى تالان - تاراج قىلىندى، ئىز-زەت - ئابرۇيى دەپسەندە قىلىنىپ، دىنىي ۋە مىللىي كەم-سىتىشلەرگە ئۇچرىدى. تۇتقۇن، مەھكۇم، پېقىر، مۇھتاج

① ئىنقىراز — زاۋاللىققا يۈزلىنىش.
② قىرغىز دالاسى — قىپچاق دالاسىنى دېمەكچى.

بولۇپ ياشىدى.

ئىسىت، بۆلگۈنچىلىك!

بۆلگۈنچىلىكنىڭ ئاچچىق تەمىنى تېتىدى - يۇ، لېكىن بۇنىڭ سەۋەبىنى ئۆزلىرى بىلمەيتتى. شۇڭا ئىختىلاپ ئارد-دىن كۆتۈرۈلۈپ كەتمىدى. تا مۇشۇ كۈنلەردىمۇ بۇ ئاق تاغ-لىق، قارا تاغلىقلارنىڭ ئارىسى ئوت بىلەن سۇغا ئوخشاش بىر - بىرىگە قارشىدۇر. بىر گۇرۇھ زامانغا بېقىپ بىرەر ئىش قىلىشقا كىرىشسە، ئىككىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىشىنى بۇزۇشقا كىرىشىدۇ، مانا بۇ جاھالەت!

ھىجرىيە 1170 — 1240 - يىللىرىدا ئۆزبېك خانلىق-لىرى[1]مۇ ئۆزئارا سوقۇشۇشنى باشلىۋەتكەنىدى. شۇڭا ئال-تەشەھەرگە ئۇ يەردىن ياردەم كەلمىدى. ئافغانىستان تەرەپ-تىن ياردەم كېلىش مۇمكىنچىلىكىمۇ يوق ئىدى. چۈنكى ئۇ چاغدا ئافغانىستان ئىنگلىزلار قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇڭا ئالتەشەھەر خەلقى بۇ دەۋردە ئىستىبداد ئاستىدا يا-شىدى. ئۇلارنىڭ ئاھۇ زارلىرىنى ئىشىتكۈچى ياكى كۆرگۈ-چىمۇ يوق ئىدى. چۈنكى باشقىلارنىڭ ئالتەشەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشتىن مەقسىتى خۇددى ئۇۋ ئۇۋلاشقا ئوخشاش قورساق تويغۇزۇشتىنلا ئىبارەت ئىدى، خالاس.

راست، ئالتەشەھەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەن-دىن كېيىن سودا جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى. چىن مال-لىرىنى چەت ئەللەرگە چىقىرىشتا ئالتەشەھەر كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. لېكىن بۇنىڭدىن پەقەت «ئانتى شەھەر»لا پاي-دىلاندى، يەرلىك خەلق ھامماللىقتىن باش كۆتۈرەلمىدى.

① بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئۆزبېك» دېگەن مىللەت نامى ئومۇميلاش-مىغان بولسىمۇ، نوشۇرۋان «دەشتى قىپچاق»تىن كەلگەن بولغاچقا، ئەسلىي «دەشتى قىپچاق»تىن كۆچۈپ كەلگەن خەلقلەرنى «ئۆزبېك» دەپ ئاتاۋەرگەن. ھا-زىرقى ئۆزبېكلەرنىڭ نامى 1925 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مىللەت نامى قىلىپ بە-كىتىلگەن.

شۇ دەۋردە ئوچتۇرپان قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ زور ئېقىمغا قارشى كىچىككىنە بىر كۆرۈنۈشلا ئىدى، خالاس. شۇڭا ئۇنىڭ تەسىرىمۇ قەدىر ئەھۋال ئىدى.

ھىجرىيە 13 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى خېلى ئاجىزلاشقانىدى. بىر نەرسىدىن قىرغىزلار، ئىككىنچى ياقتىن قوقان خانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە بىر تەرەپتىن خوجىلارمۇ ئالتەشەھەرنى يولقۇشلاپ تۇراتتى. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى قوقان خانى مۇھەممەد ئەلى بىلەن يارىشىشقا مەجبۇر بولدى.

ھىجرىيە 1246 ـ يىلى[1] قوقان خانلىقى بىلەن قىرغىزلار ئارىسىدا سوقۇش چىقتى. بۇ چاغ مۇھەممەد ئەلى خانىنىڭ تازا كۈچىيىۋاتقان ۋاقتى ئىدى. ئۇ قىرغىزلارنى يەڭگىپ نارىنغەچە باردى. ئىلى رايونىنىڭ بىرمۇنچە يەرلىرىنى مۇ تالان ـ تاراج قىلدى. بۇ چاغدا چىڭ ھۆكۈمىتى پۈتۈنلەي ئاجىزلىشىپ ئالتەشەھەرنى تاشلاپ كېتىش ۋاقتى يەتكەنىدى.

قوقان ئەسكەرلىرى بېسىپ كىرگەن يەرلەردە توختاپ بەزى ئۇرۇنلارغا يېڭى ئىستىھكاملارنى سالدى. تاشقورغان ئىستىھكامى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىنى، قۇرتقا قورغىنى نارىن تەرەپلەرنى مۇداپىئە قىلاتتى. بۇ جايلار ئۇرۇش تۇرغۇسىدىن بەك مۇھىم بولغاچقا، بۇ قورغانلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىغا توقماق بولۇپ تەگدى. ئاخىرى چىڭ سۇلالىسى مۇھەممەد ئەلى خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ سۇلھى تەلەپ قىلدى. سۇلھىنىڭ بىر شەرتى، مۇھەممەد ئەلى خان قىرغىز، قازاق، خوجىلارنىڭ ئالتەشەھەرگە كىرىشىنى توسۇشى كېرەك ئىدى.

① مىلادىيە 1830 ـ يىلى.

مۇھەممەد ئەلى خان قىرغىزلار ۋە خوجىلاردىن ئىبارەت قوللىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدىغان كىشىلەرگە ياردەم بېرىشنى ئورۇنسىز دەپ بىلىپ ھەمدە سوقۇشۇپ ئېلىشنى ئۈمىد قىلغان نەرسىدىن كۆرە، كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئەۋزەل كۆرۈپ داڭلىق سودىگەرلەردىن ئالىمشاھنى باشلىق قىلىپ بېيجىڭغا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. شەرتنامە بىرنەچچە ماددىدىن ئىبارەت بولۇپ، مۇھىملىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

كاشغەر، يېڭىسار، خوتەن، ئاقسۇ، ياركەنت، غۇلجا ۋە ئوچتۇرپان شەھەرلىرىگە غەرب تەرەپتىن كىرىدىغان سودا مال‌لىرىدىن باج ئېلىش قوقان تەرەپنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلىدۇ. قوقان خانلىقى تەرەپتىن ئۇشبۇ شەھەرلەرگە سودا ئەمەلدارى قويۇلىدۇ. بۇ ئەمەلدارلار قەشقەردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك بىر ئەمەلدارنىڭ نازارىتىدە بولىدۇ. ئۇشبۇ شەھەرلەرگە كېلىدىغان قوقانلىق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار مەيلى قانۇن ـ نىزام، مەيلى باشقۇرۇش ئىشلىرىدا بولسۇن مەزكۇر ئەمەلدارنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنىدۇ. كاشغەر شەھىرىدە تۇرغۇچى ئەمەلدار قوقان خانلىقىنىڭ ۋەكىلى بولىدۇ. قوقان خانلىقى يۇقىرىقىدەك ئىمتىيازلار بەدىلىگە قەشقەر ۋە ئالتەشەھەرگە تاجاۋۇز قىلىشنى توختىتىدۇ ھەمدە قىرغىزلار بىلەن خوجىلارنىمۇ بۇنداق ئىشتىن توسايدۇ.

بۇ شەرتنامە تەستىقلانغاندىن كېيىن، ئالتەشەھەر ھىجرىيە 1262 ـ يىلى[1] غىچە ناھايىتى تىنچ تۇردى. قوقان خانلىقىنىڭ قەشقەردىكى سىياسىي ۋەكىلى ئالىمشاھ ئىدى. بۇ كىشى قوقان خانلىقىغا بېرىلگەن ئىمتىيازلارنى تېخىمۇ كېڭەيتىشكە باشلىدى. ئالتەشەھەردە قوقان خانلىقىنىڭ نو-

① مىلادىيە 1845 ـ يىلى.

پۈزى تېخمۇ ئېشىشقا باشلىدى. قىسقىسى، بۇ شەرتنامىنىڭ ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىسى تەگدى. لېكىن بۇ شەرتنامە ئۇزۇن داۋاملىشالمىدى، بۇ شەرتنامە مۇھەممەد ئەلى خانىنىڭ ئۆلتۇرۇلۇشى (1259 - يىلى) بىلەن ئەمەلدىن قالدى.[1]

مۇھەممەد ئىمىن خان

ھىجرىيەنىڭ 1263 - يىلى[2] خوجىلاردىن مۇھەممەدئەمىن خان 500 ــ 600 كىشىنى ئەگەشتۇرۇپ قوقاندىن قاچتى. مۇھەممەدئىمىن قىرغىزلاردىنمۇ بىرمۇنچە كىشىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ئوش يولى بىلەن قەشقەرگە كەلدى.

قەشقەر يېڭىشەھەردە تۇرىدىغان 3000 چىڭ ئەسكىرى مۇھەممەدئىمىن خانغا قاتتىق ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يېڭىلىپ شەھەرگە كىرىۋالدى. مۇھەممەدئىمىن خان باشتا كوناشەھەرنى ئىگىلىمەكچى ئىدى. لېكىن قەشقەر خەلقى ئۇنىڭ يېڭىشەھەرنى ئالماي تۇرۇپ كوناشەھەرنى ئىگىلىشىگە يول قويمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئىمىن خان ئالدى بىلەن يېڭىشەھەرنى قورشاۋغا ئالدى. لېكىن ئۇنى ئاسانلىقچە قولغا ئېلىش مۇمكىن بولمايدىغانلىقى مەلۇم بولدى. شۇ چاغدا قوقان خانلىقىنىڭ سىياسىي ئەمەلدارى نېمەت خان قوقان

① ھىجرىيە 1259 - يىلى بۇخارا ئەمىرى نەسرۇللا خان قوقان خانلىقىنى بۇخارا خانلىقىغا قوشۇۋېلىش نىيىتى بىلەن مۇھەممەد ئەلى خان ئۇستىگە يۈرۈش قىلدى. بەش - ئالتە ئايلىق قاتتىق سوقۇشتىن كېيىن نەسرۇللا خان تەرەپ يېڭىپ قوقان خانلىقىنى بويسۇندۇردى ھەمدە مۇھەممەد ئەلى خاننى بالىچا قىسى بىلەن بىللە ئۆلتۇرۇپ بۇخارا‌غا قايتتى. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي قوقاندا كۆچلۈك ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ، بۇخارا ئەمەلدارلىرى ئۆلتۇرۇلۇپ قوقان بۇخارانىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىندى. كېيىن قوقان خانلىرىنىڭ نەسلىدىن بولغان مۇرات خان ئىسىملىك كىشى خانلىق تەختىگە ئولتۇردى.

② مىلادىيە 1846 - يىلى.

سودىگەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شەھەرنى مۇھەممەد ئىمىن خانغا بېرىش قارارىغا كەلدى ۋە بىر كېچىسى شەھەر قوۋۇقلىرىنى ئېچىپ بەردى. مۇھەممەد ئىمىن خان شۇ زامان شەھەرگە كىرىپ خان بولغانلىقىنى جاكارلىدى. يېڭىشەھەرنى ئېلىش ئۇنچىلىك قىيىن بولمىدى. مۇھەممەد ئىمىن خان يېڭىسار قەلئەسىنىمۇ قورشاۋغا ئالغانىدى، لېكىن ئۇرۇمچى تەرەپتىن چىنلىقلارغا 10 مىڭ كىشىلىك يېڭى ياردەم كېلىشى سەۋەبلىك، ئۇلار بىلەن ئازراق سوقۇشقاندىن كېيىن قالغان ئەسكەرلىرى بىلەن قوقانغا قاچتى. قەشقەر خەلقىدىن يۈز مىڭلاپ كىشى مۇھەممەد ئىمىن خانغا ئەگىشىپ قوقان خانلىقىغا ھىجرەت قىلدى. بۇ قېتىم ۋاقتى بولۇپ، ھاۋا ناھايىتى سوغۇق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى ئېگىز داۋانلاردىن، چوڭقۇر جىرالاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. قېرىشقاندەك بىر كۈنى قار يېغىپ، قاتتىق شۇرغان كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن مۇھاجىرلارنىڭ كۆپىنچىسى ھالاك بولدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاچلىقتىن، بەزىلىرى سوغۇق دەستىدىن ئۈششۈپ ئۆلۈپ كەتتى. بىر ياقتىن قىپچاقلار يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلدى. مۇھەممەدئىمىن خان قەشقەردىن ئالغان غەنىيمەتلىرىنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. قاراقچىلار كۆپ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، مۇھاجىرلارنى پاراكەندە قىلىشتى.

بۇ ۋەقەدىن كېيىن قوقان خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا يېڭى بىر شەرتنامە تۈزۈلدى ۋە سىياسىي ئەمەلدارلىققا يەنىلا نېمەت خان قويۇلدى.

مۇھەممەد ئىمىن خان قوقانغا قايتىپ يەتتە يىلدىن كېيىن، يەنى ھىجرىيە 1270 - يىلى يەنە قەشقەرگە كەلدى. لېكىن بۇ قېتىم ئىلگىرىكىدەكلا ئۇرۇمچىدىن 5000 ئەسكىرىنىڭ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ تېزلا قايتىشقا مەجبۇر بولدى.

ۋەلىخان تۆرە بىلەن ھەققۇلى مىڭبېشىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى

ھىجرىيە 1272 ـ يىلى[1] قوقان خوجىلىرىدىن ۋەلىخان تۆرە كاشغەرگە كەلگەنىدى. يېنىدىكى ئادەمى ئاز بولغانلىقتىن ھېچ ئىش قىلالماي قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. كېيىنكى يىلى كۆپرەك ئادەم توپلاپ، ھەققۇلى مىڭبېشىنى ئەۋەتىپ كاشغەرگە كەلدى. ۋەلىخان تۆرە كاشغەرگە سوقۇشمايلا كىردى. كاشغەرلىكلەردىن 5000 ــ 6000 كىشى ئۆزىگە قارىتىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. كېيىن پىدائىيلار قوشۇلۇپ ئەسكىرى 7000 ــ 8000 غا يەتكەندى، يېڭىشەھەرنى قورشاۋغا ئالدى. لېكىن شەھەرنى كۈچ بىلەن ئېلىش مۇمكىن بولمىدى. چۈنكى شەھەردە چەك ھۆكۈمىتىنىڭ مۇنتىزىم قوراللىق ئەسكىرى قوشۇلۇپ 20 مىڭ كىشى بار ئىدى. ئۇ كاشغەر يېڭىشەھەرگە ئېقىپ كىرىدىغان سۇنى بوغۇپ چەتكە ئېقىتىۋەتتى. شۇ سەۋەبلىك چەك ئەسكەرلىرى تەسلىم بولدى. يېڭىشەھەر ئېلىنغاندىن كېيىن ۋەلىخان تۆرىنىڭ سېپىگە قوشۇلىدىغان پىدائىيلار-نىڭ سانى تېخىمۇ ئاشتى. كۈچى زورايغاندىن كېيىن يېڭى-سارنىمۇ قورشاۋغا ئېلىپ ناھايىتى تەسلىكتە ئۇنىمۇ قولغا كىرگۈزدى.

ۋەلىخان تۆرە كاشغەرنى ئۆز ئىختىيارىغا ئالغاندىن كېيىن خەلقتىن ناھايىتى ئېغىر ئالۋان ـ ياساق ئېلىشقا باشلىدى. چۈنكى ئەسكەر تەربىيەلەش ئۈچۈن پۇل كېرەك ئىدى. شۇنى دەپ ھەتتا بەزىدە كىشىلەرنىڭ ئۆيىدىكى تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنمۇ ئېلىشقا باشلىدى. قازان، چۆگۈن قاتار-

① مىلادىيە 1855 ـ يىلى.

لىق تۆمۈر جابدۇقلارنى يىغىپ توپ ياسىدى.[1] خەلق بۇنىڭ-غىمۇ كۆندى. چۈنكى بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ خەلق بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر يۈكلەرنى كۆتۈرۈپ، جەبىر ـ زۇلۇمغا كۆنۈكۈپ كەتكەنىدى.

ۋەلىخان تۆرىنىڭ غەيرىي تەبىئىي ئىش بىلەن خەلققە بېسىم ئىشلىتىشى قاملاشماي قالدى. ئۇ يەنە : قەشقەر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئادەتلىرىنى تاشلاپ قوقانىنىڭ ئادىتىنى قوبۇل قىلسۇن، دەپ پەرمان چىقاردى. قوقان ئادىتىنى قوبۇل قىلمىغانلارنى ئۆلتۈردى. بۇنىڭدىن باشقىمۇ ھەر خىل باھانىلەر بىلەن ھەر كۈنى بىرنەچچە ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالاتتى. كېسىلگەن باشلارنى دەريا بويىغا دۆۋىلەپ قوياتتى. خۇلاسە، ۋەلىخان تۆرىنىڭ زۇلۇمى چېكىدىن شۇنچىلىك ئېشىپ كەتتىكى، خەلق بۇرۇنقى چىڭ ھۆكۈمىتىنى سېغىنىشقا باشلىدى. شۇڭا غۇلجىدىن ئەۋەتىلگەن چىڭ ئەسكەرلىرىنى قەشقەر خەلقى مەمنۇنىيەت بىلەن قارشى ئالدى. سوقۇشتىن كېيىن ۋەلىخان تۆرە قەشقەرنى تاشلاپ ئەسلىي ۋەتىنىگە قايتتى.

كاشغەر خەلقى چىڭ ئەسكەرلىرىنى ھەرقانچە قارشى ئالسىمۇ، قاتتىق جازا ۋە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. مۇسۇلمانلار چىڭ ئەسكەرلىرىگە ئۆز ساداقىتىنى كۆرسىتىشكە ھەرقانچە تىرىشسىمۇ، چىڭ دائىرىلىرى ئۇلاردىن دائىم گۇمان قىلاتتى. ئۇلار خوجىلار تەرەپدارى دەپ گۇمان قىلغانلارنى يوقىتىشقا باشلىغان بولۇپ، ھەر كۈنى يۈزلەرچە باشلار كېسىلەتتى. گۇمانلىقلارنىڭ بەزىلىرىنى قاتتىق ئازابلاپ بەلەن قىينايتتى. بۇ قېتىم چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمى ئىلگىرىكىدىن ئىككى ھەسسە ئاشقانىدى.

① بۇگۈنكى كۈندە ياشانغان كىشىلەر ۋەلىخان تۆرە زامانىدا ئون ئۆيدە بىرلا قازان قالغانىدى، دەپ سۆزلەيدۇ (ن.ي).

ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن كاشـ
غەر خەلقى مال ـ مۈلكىدىن ئايرىلىپ ئىنتايىن ئاجىز،
گادايى ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

ئېزىش شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، خەلقنىڭ يەر ـ زېمىنـ
دىن ئايرىلىپ قالغىنى ئاز كەلگەندەك، شۇ نامراتلىقى ئۈسـ
تىگە يەنە بىر پەۋقۇلئاددە ئېغىر ئالۋاننى تۆلەشكە مەجبۇر
بولدى. خەلق نامراتلىقتىن ئالۋان تۆلەشكە قۇربى يەتمەي
ئالۋان ئورنىغا ئەزىز بالىلىرىنى بېرىتتى ياكى بايلارغا سېـ
تىلاتتى. ئالۋان ئېلىش ئىشى مۇسۇلمان مەمۇرلىرىنىڭ قو ـ
لىدا بولۇپ ئۇلار ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن ئۆلچەمدىن بىرنەچـ
چە ھەسسە ئاشۇرۇپ ئېلىپ، ئاشقان قىسمىنى ئۆز چۆنتىـ
كىگە سالاتتى. مەسىلەن، ھۆكۈمەت ئاھالىدىن كىشى بېشىغا
بىر توپ بۆز ئېلىشنى بۇيرۇسا، ئۇلار بەش توپ ئېلىپ، قالـ
غان تۆت توپنى ئۆزلىرى ئېلىپ قالاتتى. چىڭ مەمۇرلىرى
بۇ ئىشلارنى بىلمەيتتى، بىلگەن تەقدىردىمۇ ئۆزلىرىگە ئاز
پارا بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنداقلارنى جازالايتتى.

سىياسەت ئىشلىرىنى بىلمەيدىغان ۋە مۇنتىزىم ئەسـ
كەرگە ئىگە بولمىغان چەلپەكچى خوجىلارنىڭ ئالتەشەھەرگە
كېلىشلىرى مانجۇلارنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈشتىن باشقا
ھېچ ئىشقا يارىمىدى. بىچارە يەرلىك خەلقمۇ نادانلىقى سە ـ
ۋەبلىك خوجىلارنىڭ كارامەتلىرىدىن مەدەت تىلەپ ئالدىناـ
تى. ئۇنداق بولمىغىنىدا يانلىرىدا 30 ـــ 40 مىڭلاپ قورال ـ
لىق چىڭ ئەسكەرلىرى تۇرغان يەردە، تاياق ـ توقماققا تايـ
ىنىپ كەلگەن يوغان سەللىلىك خوجىلارنىڭ سۆزلىرىگە كـ ـ
رىپ كەتمەس ئىدى. كارامەت كۆرسىتىش بىلەن ھۆكۈمەت
باشقۇرۇشقا مۇمكىن بولغان بولسا ئىدى، بۇگۈنكى كۈنلۈكتە
دۇنيادا بۇخارادىن كۆچلۈك دۆلەت بولماس ئىدى. خوجىلار ـ
نىڭ كارامىتى بىرەر ئىشقا يارىغان بولسا ئۆيىمۇ ئۆي كىرىپ

چويۇن قازان، چۆگۈنلەرنى يىغىشقا ھاجەت قالمىغان بولاتـ
تى. ئۆلۈكلەرنىڭ يارىمى، تىرىكلەرنىڭ دۇئاسى پايدا بېرىـ
دىغان بولسا ئالتەشەھەر خەلقى بۇگۈنكى ھالغا چۈشۈپ قالـ
مىغان بولاتتى. خەلق ئاشۇ ئىشلارنىڭ قۇرۇق بىر خىيالـ
دىنلا ئىبارەت بولۇپ، ھېچبىر پايدىسى يوقلۇقىنى چۈشەنـ
گەن بولسا، بەلكىم بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنداق ئىشلار بولماس
ئىدى....

نوشىرۋان يائۇشېڭ، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىـ
كى 9 ـــ 24 ـ نومۇرلۇق سانىنىڭ 583 ـــ 585 ـ بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (8)

ھىجرىيە 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چىن ھۆكۈمىتى پۈتۈنلەي ھالسىرىغانىدى. بىر ياقتىن ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار[1]، يەنە بىر ياقتىن ئىنگلىزلارنىڭ تاجاۋۇزى چىن ھۆكۈمىتىنى تۆپ يىلتىزىدىن لەڭشىتىپ قويغانىدى. مەملىكەت پۈتۈنلەي مالمانچىلىق ئىچىدە قالغان بولۇپ، گاھ تۆرىلەر، گاھ خوجىلار ئالتەشەھەرنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىشقا ئىنتىلەتتى. ئەنە شۇنداق تالاش ـ تارتىشلاردىن كېيىن ئالتەشەھەر پۈتۈنلەي نىتما ـ نىتما بولۇپ كەتتى. خوجا ـ ئىشانلارنىڭ بەزىلىرى ئۇنىڭ قولىنى، بەزىلىرى پۇت ـ ئا-يىغىنى ئۇزۇۋالدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىگە مەملىكەتنىڭ بېشى تەگكەن بولسا، يەنە بەزىلىرىگە باشسىز قۇرۇق گەۋدىسىلا تەگكەنىدى.

ياركەنت ـ خوتەن سوقۇشى

ھىجرىيە 1280 ـ يىلى[2] ھەببۇللا خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى ئېھسان[3] خوتەن خەلقىنى قوزغاپ، بۇ يەردىكى چىن-لىقلارنى قورشاۋغا ئېلىپ ئىككى ئايچە سوقۇشتى. بۇ سو-

① ھىجرىيە 1273 ـ يىلى يۇنىەن مۇسۇلمانلىرى كۇچلۇك توپىلاڭ كۆ-تۈرۈپ، ئۆز ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى قوغداشتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن تۇڭگان ۋە تاراڭچىلارنىڭ ئىسيانلىرى كۆتۈرۈلدى. شۇ چاغلاردا خو-جىلارمۇ ھەرىكەت قىلىشاتقانىدى.

② مىلادىيە 1863 ـ يىلى.

③ توغرىسى ئابدۇراھمان خاندۇر.

قۇشتا چىنلىقلار قىرىلىپ تۈگەي دەپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن چىنلىقلار ھۆكۈمەتتىن ئۈمىدسىزلىنىپ ئۆزلىرىنى ئۆلتۈ-رۈۋېلىشقا باشلىدى، ئامان قالغانلىرى ئەل بولدى. ئېھسان خان خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەممە شەھەر ـ يېزىلىرىنى ئىگە-لىگەندىن كېيىن ئاھالە ئىچىدىن بىرىنى خان قىلىپ تىك-لەش تەكلىپىنى بەردى. خەلق بىر ئېغىزدىن ئېھساننىڭ ئۆز زىنى كۆرسەتتى. ئېھسان ئاتىسىنى كۆرسەتتى. خەلق بۇنى خۇشاللىق بىلەن ماقۇل كۆرۈپ ھەببۇللا خوجىنى خان قە-لىپ سايلىدى.

ھەببۇللا خان تولىمۇ ياخشى ئەخلاقى، ئوبدان مۇئامە-لىسى ھەم يۇكسەك پەزىلىتى بىلەن تونۇلغان كىشى ئىدى. خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ ئەخلاقى بۇزۇلمە-دى. مەملىكەت ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، پائال تىرىش-چانلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. ھاكىمىيەت ئىشلىرىمۇ تەرتىپ-كە سېلىنىپ ئەسكىرىنىڭ سانى 70 مىڭغا يەتكەنىدى. ئۇنىڭ زامانىسىدا خەلق دوزاختىن قۇتۇلۇپ خودىدى جەننەتكە كىر-گەندەك راھەتتە ياشاشقا باشلىغانىدى. لېكىن مۇنداق راھەت، تىنچ كۈنلەر ئۇزاققا بارمىدى.

شۇ چاغدا نىيازبەگ دېگەن بىر كىشىنىڭ ياركەنتتىن 30 مىڭ كىشى بىلەن خوتەنگە كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى كەلدى[1]. ھەببۇللاخان ئوغلى ئېھسانىنى 40 مىڭ ئەسكەرگە باشلىق قىلىپ ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندۇردى. ئېھسان خان خوتەندىن بىر كۈنلۈك يىراقلىقتىكى قۇمرابات دېگەن يەردە نىيازبەگنى كۈتۈپ تۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي ياركەنتلىكلەر قۇمراباتقا يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن مۇسۇلمانلە-رى بىلەن ياركەنت مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا قاتتىق سوقۇش

① بۇ يەردە بىر خاتالىق بار. لەشكەر باشلاپ كەلگىنى نىيازبەگ ئەمەس، ياقۇبېگدۇر.

بولدى. بىر پەس سوقۇشقاندىن كېيىن ئېھسان خانغا مىلتىق ئوقى تېگىپ ئۆلدى[1]. بۇنى كۆرگەن خوتەنلىكلەرنىڭ قاتتىق غەزىپى كېلىپ يارکەنتلىكلەرگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. شۇ نىڭ بىلەن قارشى تەرەپ تەڭ كېلەلمەي يارکەنتكە قېچىشتى. بۇ سوقۇشتا يارکەنتلىكلەردىن 17 مىڭ كىشى ئۆلدى.

ھىجرىيە 1283 - يىلى خوتەنگە موسيو جونسۇن ئىسىملىك بىر ئىنگلىز ئەمەلدارى كەلگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن مىكىن ھەببۇللاخان ھىندىستان ۋالىيسىدىن ئۈمىد كۈتۈپ ئىتتىپاقلىشىشقا تىرىشقان ئىدى. لېكىن ۋالىي (سىر جون لورنس) بۇنىڭغا ئانچە كۆڭۈلشىمىدى. ھەببۇللاخاننىڭ ئىلتىماسىنى ئېتىبارغا ئالمىدى.

سىدىقبەگ

كېيىنكى كۈنلەردە كاشغەردىكى مانجۇلار قۇتراشقا باشلىدى. ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تۈرلۈك ھىيلە - نەيرەڭلەرنى قىلىشقا باشلىدى. مەسىلەن، شۇلاردىن بىرى مۇسۇلمانلاردىن سېلىقنى كەچۈرۈم قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشۋالدى. مۇسۇلمانلار بۇنىڭغا ئىشىنىپ كېتىپ قوللىرىدىكى قوراللىرىنى مانجۇلارغا تاپشۇردى. مانجۇلار كۆڭلىگە پۈككىنىنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىن كېيىن بىر كېچىسى يېڭىشەھەردىن كوناشەھەرگە كېلىپ قوۋۇق قاراۋۇللىرىنى ئالداپ شەھەر قوۋۇقىنى ئاچتۇردى.

شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ ئەسكەرلىرى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ مۇسۇلمانلارنى قىرىشقا باشلىدى، قەتلىئام قىلىندى. مۇسۇلمانلار قانداقلا بولسۇن قوللىرىغا بالتا، پىچاق، توقماق، خىش - كېسەك ئېلىپ قوغدىنىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن تەڭ كېلەلمىدى. چىڭ ئەسكەرلىرى قىرغىنچىلىقنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. خوتۇن - قىز، ھەتتا سەبىي بالىلارمۇ ئامان قالمىدى. شۇ چاغدا بىر كىشى بالىلىرىنى ئوت - دەھشەت ئىچىدە قالدۇرۇپ، ئۆزى سېپىلدىن ئارقان بىلەن سىيرىلىپ چۈشۈپ قىرغىزلار بېگى سىدىقبەگكە شىكايەت قىلىپ يارداەم تەلەپ قىلدى. سىدىقبەگ شۇ زامان 2000 ئاتلىق قوراللىق ئەسكىرى بىلەن كاشغەرگە كېلىپ شەھەرنى قورشاۋغا ئالدى. بىر كېچىسى ئامال قىلىپ شەھەرگە كىرىشكە مۇۋەپپەق بولدى. قىرغىز ئەسكەرلىرى چىن ئەسكەرلىرىنى ئايىماي قىردى، ئۆلمىگەن بىرىمۇ قالمىدى، ئامان قالدى دېگەندىمۇ ناھايىتى ئازدۇر.

سىدىقبەگ كوناشەھەرنى مانجۇلاردىن ئازاد قىلغاندىن كېيىن يېڭىشەھەرنىمۇ بىرنەچچە كۈنگىچە قورشاۋغا ئېلىپ تۇردى. كېيىن كاشغەر كوناشەھەرگە كېلىپ ھۆكۈمەت كۈرسىغا ئولتۇردى. ئاندىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ خوجا پەرەس كاشغەر خەلقى «بىزلەر خوجىلارنى پادىشاھ قىلماستىن، بىر قىرغىزنى پادىشاھ قىلمىزمۇ، بۇ بىزلەرگە نومۇس» دەپ قاراپ، سىدىقبەگكە قارشى ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. سىدىقبەگ بۇ ئىشنى سېزىپ «ھۆكۈمەت تەختىنى دەپ بۇ بىچارە، نادان ۋە ئاڭسىز مۇسۇلمانلار بىلەن سوقۇشماق ياخشى ھېكمەت ئەمەس» دەپ قاراپ، ھۆكۈمەتنى قوقاندىكى بۇزرۇكخان تۆرىگە ئۆتكۈزۈشنى قارار قىلىپ ، ھىجرىيە 1287 - يىلى[2] قوقان خانى ئالىم قۇلىغا ئادەم ئەۋەتىپ بۇزرۇكخان تۆرىنى تەلەپ قىلدى.[2] ئالىم قۇلى خان 30 — 40 كىشىنى

① مىلادىيە 1870 - يىلى.

② بۇزرۇكخان بولسا جاھانگىرخانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، سىدىقبەگ جاھانگىرخانىنىڭ سىكىلىسىنى ئالغانىدى. شۇ سەۋەبلىك سىدىقبەگ بۇزرۇكخان تۆرىنى چاقىرتقانىدى. جاھانگىرخان توغرىسىدا 1910 - يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىدا ماقالە بېسىلغانىدى.

① جەڭدە ئۆلگىنى ئېھسان ئەمەس. ئابدۇراھمان خاندۇر.

ھەمراھ قىلىپ، ياقۇپبەگنى ئەسكەر بېشى تەيىنلەپ، بۇزرۇكخان تۆرىنى كاشغەرگە يولغا سالدى. بۇزرۇكخاننىڭ ئۆتۈشى بويىچە سىدىقبەگ كاشغەردە ۋاقتىنچە قېلىپ باش ۋەزىرلىك مەنسىپىدە ئولتۇردى. ياقۇپبەگ ھەربىي خىزمەتتە بولدى.

بۇزرۇكخان تۆرە كاشغەردە خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، مۇرت توپلاپ ئىشانلىق قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. تەبىئىيكى ئۇ ھۆكۈمەت ۋە سىياسەت ئىشىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ياقۇپبەگ بولسا تولىمۇ زېرەك ۋە ئۆتكۈر كىشى ئىدى. ئۇ بۇزرۇكخان خوجىنىڭ قولىدىن بىر ئىش كەلمەيدىغانلىقىنى سېزىپ، ئۇنىڭ داۋاملىق خانلىق نەختىدە ئولتۇرۇۋەرسە، كاشغەرنىڭ قايتا كىشىلەر قولىغا چۈشۈپ كېتىش ئېھتىماللىقىنى چۈشىنىپ، بۇ يولدا (مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتنى قوغداش يولىدا) جىددىي چارىلەر كۆرۈشكە باشلىدى. بۇزرۇكخان راھەت ـ پاراغەتتە مەستخۇش بولۇپ يۈرگەن بولسا، ياقۇپبەگ پۈل توپلاپ قورال ـ ياراغ تەييارلاشقا كىرىشتى. ياقۇپبەگ بىر تەرەپتىن سىياسىي نۇتۇق سۆزلەپ ئۆز تەرەپدارلىرىنى كۆپەيتتى. ئۇ بۇ جەھەتتە غەلىبە قازانغانىدى. ئاھالە ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشىنىپ يېتىپ ياقۇپبەگ تەرەپكە ئۆتتى. ئۇ سىدىقبەگ بىلەن كاشغەرلىكلەر ئارىسىنمۇ بۇزۇشقا ئۇلگۈرگەنلىكتىن، سىدىقبەگ كاشغەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولدى ھەمدە بۇزرۇكخان تۆرىگىمۇ بىلىندۇرمەستىن قوقانغا بېرىپ ئالىم قۇلىغا ياقۇپبەگ ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. ياقۇپبەگ بولسا «سىدىقبەگنىڭ قوقانغا قېچىپ كېتىشى ياخشىلىقتىن ئەمەس، ئۇ خانلىق مەنسىپىنى ئېلىپ كېلىپ، سىلىنى تەختتىن چۈشۈرمەكچى»، دەپ بۇزرۇكخان تۆرىنى ئالدىدى. تۆرە تېخىچە غەپلەت ئۇيقۇسىدا ئىدى. ئۇ ياقۇپبەگنى سىدىقبەگنىڭ ئورنىغا قويۇپ، ھەممە

ئىشنى ئۇنىڭ قولىغا تاپشۇردى.

بۇزرۇكخان تۆرە شۇ چاغدا ياركەنت ھاكىملىرىغا بىر پارچە نەسىھەتنامە يېزىپ، ئۇنى 300 ئەسكەر بىلەن ياقۇپبەگدىن ياركەنتكە ئەۋەتتى. لېكىن ياركەنت ھاكىملىرى مۇستەقىل ھۆكۈمەت ئۆيۈشتۇرۇش نىيىتىدە بولغانلىقتىن نەسىھەتكە قۇلاق سالمىدى، بەلكى بۇنىڭدىن ئاچچىقلىنىپ سوقۇشۇشنى قارار قىلدى. ياقۇپبەگ دەرھال سوقۇشۇشقا تەييارلاندى. لېكىن ياقۇپبەگنىڭ ئەسكىرى ياركەنت ئەسكەرلىرىدىن بەك ئاز ئىدى. شۇڭا يېڭىلىپ قالدى. بۇ خەۋەر كاشغەردىكى بۇزرۇكخان تۆرىگە يەتكەندىن كېيىن ئۇ قورقۇش ئارىلاش ئاچچىقلىنىپ «بىمەھەل ھەربىكەت قىلىپتۇ، تېخى ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ تىنچ تۇرغان چېغىمىزدا» دەپ ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئىشىدىن نارازى بولدى ۋە ئۇنى ئولتۇرۇش قارارىغا كەلدى. ياقۇپبەگ كاشغەرگە يېنىپ كەلمەي، ئەتراپتىكى يېزىلاردا توختاپ، پىدائىي تەشكىللەپ، يېڭىھىسار قەلئەسىنى قورشاۋغا ئالدى. ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئىشىدىن خەۋەر تاپقان كاشغەردىكى تەرەپدارلىرى بۇزرۇكخان تۆرىدىن قېچىپ، يېڭىسارغا كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئەسكىرى كۈنسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئۇ 600 كىشىنى مۇھاسىرە ئىشىغا قوشۇپ، 200 كىشى بىلەن ئەتراپتىكى شەھەر ـ يېزىلارغا يۈرۈش قىلدى.

ياقۇپبەگ ئوپال، ياندۇرما، ياپچان، قازانكۆل، پەيزاۋات يېزىلىرىنى ئۇرۇشمايلا ئالدى. چۈنكى بۇ يەرلەرنىڭ ئاھالىسى پۈتۈنلەي مۇسۇلمان بولۇپ، چىنلىقلار ئاز ئىدى. ئاشۇ سەۋەبلىك ئوڭاي بويسۇندۇردى. ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرىنى كۆپەيتىپ يېڭىھىسارغا ياندى.

بۇ چاغدا چىنلىقلار ھاياتتىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ ئۆزلىرىنى ئولتۇرۇۋېلىشقا باشلىدى. شەھەر ئوت ئېچىدە قالغان

بولۇپ، كۆپلىگەن چىنلىقلار ئۆزلىرىنى ئوتقا ئاتقانىدى. شەھەر ئەل بولغاندىن كېيىن 400 چىنلىق ئۆلۈمدىن قور. قۇپ ئىمان ئېيتتى. ئىمان ئېيتمىغانلىرى ئۆلۈمگە مەھكۇم بولۇشتى. ياقۇپبەگ يېڭىسارنى ئالغاندىن كېيىن مۇستە. قىللىق ئېلان قىلدى ۋە مۇسۇلمانلاردىن بىر كىشىنى ۋالي قىلىپ تەينىلىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن كاشغەرگە كېلىپ بۇزرۇكخان تۆرىگە ئوچۇقتىن - ئوچۇق «ئۆزلىرى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشقا يارامىلىق كىشى ئەمەس ئىكەنلا، ئەمدى ياۋاشلىق بىلەن ئۆز ئىشلىرىنى قىلسىلا»، دەپ ئۇنىڭدىن خانلىق تەختىنى ئېچىلىك بىلەن تارتىۋالدى. شۇ چاغدا پەرغانە تەرەپتىن 4000 ــ 5000 چە قىپچاق كاشغەرگە كېلىپ ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە سابىق تاشكەنت قوماندانى بەگ مۇھەممەد، مىرزا ئەھمەد قۇشبېگى ۋە ھەققۇلى مىڭبېشى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىدى: ھىجرىيە 1281 ـ يىلى[1] رۇسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى چېرنىياېيف چىمكەنتنى ئېلىپ، تاشكەنتكە يۇرۇش قىلغانىدى. ئۇ چاغدا مىرزا ئەھمەد تاشكەنتكە ھاكىم ئىدى. ھىجرىيە 1282 ـ يىلى تاشكەنتنى رۇسلار بېسىۋالغاندىن كېيىن مىرزا ئەھمەد قوقانغا كەلگەنىدى. تاشكەنت سوقۇشىدا ئالىمقۇلى خان شېھىت بولغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا قوقان خانلىق تەختىگە خۇداقۇلى دېگەن كىشى ئولتۇرغانىدى. شۇ چاغدا خۇدايارخان بۇخارالىقلار بىلەن تۇركمەنلەردىن بىرمۇنچە كىشىنى ئەگەشتۇرۇپ قوقانغا كېلىپ، خۇداقۇلى بىلەن ئۇرۇشۇشقا تۇتۇش قىلدى. خۇداقۇلى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، ئۆز تەرەپدارلىرىدىن 10 مىڭ كىشى ۋە 30 دانە توپ بىلەن كاشغەر تەرەپكە قاچتى. خۇدايارخان 12 مىڭ كىشى

① مىلادىيە 1864 ـ يىلى.

بىلەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ سويى قورغان دېگەن يەرگە كەلدى. ئەنە شۇ چاغدا خۇدا قۇلى بىلەن بىللە كەلگەن قىپچاقلار سوقۇشتىن قېچىپ قەشقەرگە كەلدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قىپچاقلار ئەنە شۇلاردۇر. ياقۇپبەگ يېڭىشەھەردە چىنلىقلار بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چاغدا بۇزرۇكخان تۆرە ۋە سىدىقبەگلەر ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت قىلىشقان بولسىمۇ غەلىبە قىلالمىدى. ياقۇپبەگ ئۇلارنى قولغا ئالدى. بۇزرۇكخان تۆرىنى ئازاد قىلىپ ھەجگە يولغا سالدى. سىدىق بەگنى زىندانغا تاشلىدى.

ياقۇپبەگ پىتنىچىلەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قۇشۇنىنى تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، مىرزا ئەھمەدنى قوماندان قىلىپ، مارالبېشىغا يۇرۇش قىلدى. بۇ چاغدا مارالبېشىدا 18 مىڭ چىڭ ئەسكىرى بار ئىدى. شەھەر مۇداپىئەسى بەك چىڭ بولغانلىقتىن، قورشاۋ خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلدى. سېپىلنى توپ ئوقلىرى بىلەن بۇزالمىغاندىن كېيىن، شوتا بىلەن سېپىل ئۇستىگە چىقىپ شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن زور چىقىم بولدى. ئاخىرى ياقۇپبەگ ئۆزى شەھەرگە كىرىپ ئەسكەرلەرنى رىغبەتلەندۈردى. بۇ تىرىشچانلىق ئۇنۇم بېرىپ، ئاخىرى شەھەرنى ئالدى. ياقۇپبەگ موللاجان توخسانى شەھەرگە ۋالي قىلىپ ئۆزى ياركەنتكە يۇرۇش قىلدى. ياقۇپبەگ ياركەنت شەھىرىنى قورشاۋغا ئېلىپ دەھشەتلىك ھۇجۇملار قىلىپ كۆپ كۈچ چىقىرىپ، ئاخىرى ياركەنت شەھىرىنىمۇ ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئالدى. ئاندىن ياركەنت ھاكىمى نىيازبەگ بىلەن ئىسھاق خوجىنى ئالدىغا چاقىرىپ، نىيازبەگنى خوتەنگە، ئىسھاق خوجىنى كۇچاغا ۋالي قىلىدىغانلىق بېشارىتىنى بەردى. مەھمۇد خوجىنى ياركەنتكە ھاكىم قىلىپ ئۆزى كاشغەرگە قايتتى.

ياقۇپبەگ تولىمۇ ئۇستىلىق بىلەن چىرايلىق ۋەدىلەرنى

بەرىپ كۆپ مائاش بەلگىلەپ، ھاكىم ۋە مەمۇرلارنىڭ كۆڭ-
لىدىكى ئارزۇسىنى بىلەتتى. يارامسىز مەمۇرلارنى بولسا
ئەملىدىن ئېلىپ تاشلاپ ئورنىغا ياراملىق كىشىلەرنى قو-
يۇشنى بىلەتتى. ياقۇپبەگ كۈچ ئىشلىتىشتىن كۆرە چىرا-
يلىق ۋەدىلەر، پۇل، سوۋغاتلارنى بېرىش يولى بىلەن دۈشمەن-
لىرىنى ئالداپ مەقسىتىگە يېتەتتى.. چۈنكى ئالتەشەھەر
خەلقىنىڭ ئەھۋالى ۋە روھىيىتى شۇنى تەقەززا قىلاتتى..
ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى بۇگۈنكى كۈنلەردىمۇ يەنىلا
شۇنداق بولۇپ، قولۇڭدا ئاقچاڭ بولسا، سوۋغاتلار بېرىپ
تۇرساڭ ئۇلار سەندىن ئەزىز جانلىرىنىمۇ ئايىمايدۇ. قولۇڭدا
ئاقچاڭ، بېشىڭدا ئەقىلڭ بار بولسا، پادىشاھلىق ئۆزى ئا-
لدىڭغا كېلىپ تىزلىنۇر. پۇلى يوق ئەخمەقلەرگە بىر پارچە
نان تېپىپ يېمەكمۇ ناھايىتى قىيىندۇر. ناپالېئونمۇ شۇنداق
دېگەنىدى: «مەندە ئەقىل بار، دۇنياغا ھۆكۈمدار بولالايتتىم،
لېكىن ئۇنىڭغا پۇلنى يەتكۈزگىلى بولمايدۇ».

ئۇزۇن سۆزنىڭ قىسقىسى، ياقۇپبەگ بەك ئەقىللىق
كىشى ئىدى. قولىدا پۇلى بەك كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ
ئۆز ۋاقتىدا «تۇتۇلمىغان ئېيىقنىڭ تېرىسىنى ساتقان»دەك
بەزى كىشىلەرگە تېخى مانجۇلار قولىدىكى شەھەرلەرنىڭ
مەنسەپلىرىنىمۇ بېرىپ قويۇاتقىنى، خۇددى نىيازبەگ بىلەن
ئىسھاق خوجىغا خوتەن بىلەن كۇچانىڭ باشلىقلىقىنى بەر-
گەندەك...

ياقۇپبەگ ئەنە شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن خانلىق تەختىگە
ئولتۇردى.

نوشرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلى 1917 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى
10 ـ 3 ـ نومۇرلۇق سانىنىڭ، 53 ـ 56 ـ بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (9)

ياقۇپ خانىنىڭ خوتەننى ئېلىشى

خوتەن ھۆكۈمدارى ھەببۇللاخان قوقان خانلىقىنىڭ
ھىمايىسىگە كىرىش ئۈچۈن، خاس مەمۇرلار بىلەن ئوغلى
ئىبراھىمنى يولغا سالغانىدى. ئۇ كاشغەردىن ئۆتۈپ كې-
لىۋاتقىنىدا، ياقۇپبەگ ئۇنى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ ئىززەت ـ
ھۆرمەتلەر كۆرسەتتى ھەمدە كۆپلىگەن سوۋغا ـ سالاملارنى
بېرىپ نەگە كېتىۋاتقانلىقىنى سورىدى. ئىبراھىممۇ ئۇنىڭ-
دىن كۆرگەن ئىززەت ـ ئىكراملاردىن سۆيۈنۈپ «سىر»نى
ئېيتىپ قويدى. ياقۇپبەگ شۇ كۈنلەردە قوقانىنىڭ ئۇرۇش ما-
لىمانچىلىقى ئىچىدە قالغانلىقى، شۇڭا ئۇنىڭ باشقىلارغا
يارەم قىلغۇدەك ۋە ئۆز ھىمايىسىگە ئالغۇدەك كۈچى يوقلۇ-
قىنى ئېيتىپ ئىبراھىمنى پۈتۈنلەي ئىشەندۈردى. مۇشۇنداق
كۈنلەردە قوقانغا بېرىشنىڭ ئەھمىيەتسىز ئاز-تۇقچە ئىش
ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەببۇللاخانغا
ھۆرمەت ۋە ئىخلاسى بارلىقىنى ئېيتىپ ئىككى ئاربىدا ئىت-
تىپاق تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئىبراھىممۇ بۇ سۆزلەرنى ما-
قۇل كۆرۈپ، بۇنى ئاتىسىغا چۈشەندۈرۈپ ئىتتىپاق تۇرۇش-
كە ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە قوقانغا بې-
رىشتىن ۋاز كېچىپ خوتەنگە ياندى. ئۇ ئاتىسىغا يېرىم يول-
دىن قايتىپ كېلىشىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىتى: «بەدۆلەت بەك
ياخشى ئىكەن، ھەقىقەتەن ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۇرۇش
كېرەك ئىكەن»، دېدى. ھەببۇللاخان دۇنيا كۆرگەن، كۆپ

ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن كىشى ئىدى. شۇڭا ئۇ: «ئوغلۇم، ياقۇپ خان ئالدامچىلىق قىلمۇاتىدۇ، ئۇنىڭ مەقسىتى مەملىكىتىمىزنى يۇتۇپ ئېلىشتۇر»، دېدى.

ياقۇپ خان شۇ ئىشتىن بەش - ئون كۈن ئۆتۈپ 10 مىڭ ئەسكەر بىلەن خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. شەھەرگە بىر كۈنلۈك يولدا توختاپ ياركەنتتە بىرمۇنچە ئەسكىرىنى يوشۇرۇن قالدۇرۇپ، 5000 ئەسكەر بىلەن خوتەنگە كېلىپ 10 ــ 15 چاقىرىمچە يەرگە چېدىر تىكتى. يېنىدا 300 ــ 400 ئەسكەرنى قالدۇرۇپ باشقىلىرىنى يوشۇرۇپ قويدى. ئاندىن ھەسەنجان ئىسىملىك بىر كىشىنى ھەبىبۇللاخان ھوزۇرىغا ئەۋەتتى. ھەسەنجان ھەبىبۇللاخان ھوزۇرىغا كىرىپ ئۇنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ: «مەنسۇي ئوغۇللىرى ياقۇپ خان ئالىي ئىھتىرامىلار بىلەن جانابىڭىزغا سالام ئېيتتى. ئۆزىنىڭ ئۇزاقتىن بېرى ھەجگە بېرىش ئارزۇسى بار ئىدى. لېكىن مەملىكەت ئىشلىرى بەك ئالدىراش بولغاچقا بېرىشقا مۇمكىن بولمىدى. ئەمدى ھەجنىڭ بەدىلى ھېسابىدا ئىمام جەپىرى سادىق ھەزرەتلىرىنىڭ مازىرىنى زىيارەت قىلىش ئۈمىدى بىلەن بۇ يەرگە كەلگەنىدى. يېنىدا 300 چە يولداشىمۇ بار. خوتەن شەھىرىدىن ئۆتۈپ مەزكۇر مۇبارەك مازارغا بېرىشقا يارىدىم قىلىشلىرىنى تىلەيدۇ. بۇ توغرىسىدا ھەزرەتلىرىدىن مەرھەمەت ئۈمىد قىلىپ جاۋابلىرىنى كۈتۈپ قالدى».

ھەبىبۇللاخان ھەسەنجاننى باشقا ئۆيگە كىرگۈزۈپ، ئۆزى بۇ ھەقتە ئويلانىدى. سەل چۈشەنگەندىن كېيىن «ياق» جاۋابى بەرمەكچى بولدى. لېكىن ئوغلى ئىبراھىم: «نېمىدىن قورقىدىلا، ئاتا، ھېچ ئىش بولماس، ئىجازەت بېرىڭ، زىيارەتكە يول بەرمىسەك بەلكىم ئاچچىقلىنىپ بىز بىلەن ئۇرۇش قىلىشى مۇمكىن»، دېدى.

ھەبىبۇللاخان ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئوغلى ئىبراھىمنى ياقۇپ خان ھوزۇرىغا ئەۋەتتى. ياقۇپ خان ئىبراھىمنى پەۋقۇلئاددە ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. ئازراق سوۋغا بېرىپ ئۇنىڭ ئىبغىزىنى مايلاپ، ياخشى، تاتلىق گەپلەر بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى. ئىبراھىم ئاتىسى يېنىغا كېلىپ: «بۇنىڭدىنمۇ ياخشى كىشى بولماس، ئۇنىڭدىن گۇمان قىلىش لايىق ئىش ئەمەس»، دېگەنىدى، ھەبىبۇللاخان: «ئۇنداقتا ئۇنىڭ قېشىغا ئۆزۈم باراي» دېدى ۋە ئازراق كىشىنى ھەمراھ قىلىپ ياقۇپ خان ھوزۇرىغا باردى. ياقۇپ خان ئۇلارنى ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن چېدىرىغا چۈشۈرۈپ ھۆرمەت قىلدى.

شۇنداق تۇرغىنىدا، ئۇلارنىڭ چېدىرىغا ھوجۇم قىلىپ ھەبىبۇللاخاننىڭ يېنىدىكى كىشىلەرنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. سوڭ ئىبراھىمنىڭ قول - ئاياغلىرىنى باغلاپ ھەپسىگە تاشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەبىبۇللاخاننى تۇتۇپ قول - ئاياغلىرىنى باغلاپ تاشلىدى. ياقۇپ خان ئۇنىڭ مۆھرىنى ئېلىپ بىر يارلىق يېزىپ مۆھرىنى بىسىپ خوتەن ۋەكىلىگە ئېلىپ بەردى. بۇ يارلىقتا شۇنداق يېزىلغانىدى: «مەنكى ياقۇپ بەگ يېنىدا تولمۇ راھەت - ۋۇجۇناق تۇرۇپ، تۇرمەن. لېكىن ياقۇپ خانىنىڭ ئايغاقچىلىرى چىنلىقلارنىڭ خوتەنگە كېلىدىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپتۇ. شۇڭا بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمىنى نېزلىك بىلەن ياۋا تەرەپكە ئەۋەتۇرسىز».

ھەبىبۇللا خاننى ئوغۇللىرى بىلەن بىر ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ ياركەنتكە ئەۋەتكەندىن كېيىن ئەتراپتا يوشۇرۇپ قويغان ئەسكەرلىرىگە تېزلىك بىلەن خەۋەر بېرىپ ئۆزى 40 ــ 50 كىشى بىلەن خوتەن شەھىرىگە كەلدى. ياقۇپ خان خوتەن ۋەكىللىرىگە: «ھەبىبۇللا خان مېنىڭ چېدىرىمدا دەم

ئېلىپ قالدى. مەن ئۇنىڭ رۇخسىتى بىلەن شەھەرنى تاماشا قىلۇرغا كەلدىم»، دېدى. ۋەكىللەر خۇشال بولۇپ ئۇنىڭغا شەھەردە قالغان ئەسكەرلەرنى كۆرسەتتى. ياقۇپ خان ئۇلار-نىڭ ئەسكىرىي ئىنتىزامىغا تەھسىن ئوقۇپ تۇردى، كېيىن: «ھەببۇللا خان ھەزرەتلىرى كېيىن مېنىڭ ئەسكەرلىرىم بىلەن كېلۇرلەر، بىزلەر ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەت قىلىپ ئىتتىپاقلاشتۇق»، دېدى ۋە ئۇلارنىڭ قورالىلىرىنى بىر يەرگە دۆۋىلەپ قويۇپ، ئەسكەرلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىشى كېرەكلىكىنى ئۇقتۇردى. ۋەكىللەر «خوپ» دەپ ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلدى. شەھەردە بىرەر كىشىمۇ قالماستىن ھەببۇللاخانغا ئىستىقبال قىلۇرغا ئاتلاندى.

ئۇلارنىڭ شەھەردىن چىقىشى ھامان ياقۇپ خانىنىڭ ئەسكەرلىرى (ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان بۇيرۇق بويىچە) شەھەرگە كىرىشكە باشلىدى. ياقۇپ بەگ ئەسكەرلىرىنى 300 ــ 400 دەپ ئويلىغان خوتەن خەلقى ئۇلارنىڭ بىر تۈمەندىنمۇ كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ شۇبھىلەندى ۋە ھەببۇللا خانىنى ئىزدەشكە باشلىدى. ياقۇپ بەگ: «ئۇ ھازىرلا كېلۇر»، دەپ شەھەر خەلقىنىڭ گۇمانىنى يوقاتتى.

نىھايەت، « ھۆكۈمدارىمىز قېنى؟» دېگەن سوئالغا ياقۇپ خان: «ئۇ ۋاپات بولدى، ئەمدى ماڭا بويسۇنۇشىڭلار كېرەك»، دەپ جاۋاب بەردى . شۇنىڭدىن كېيىن غايەت دەھشەتلىك ئۇرۇشلار بولۇپ قانلار دەريا بولۇپ ئاقتى. خوتەن خەلقى پۈتۈنلەي دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى. خوتەنلىكەردىن 20 مىڭ كىشى ئۆلدى. ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز توختىماي سوقۇشقاندىن سوڭ بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولۇشتى.

ياقۇپ خان خوتەننى ئالغاندىن كېيىن نىياز بەگنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلەپ، ئۆزى كاشغەرگە ياندى. كاشغەرگە

مىرابا ئىسىملىك كىشىنى ۋالىي قىلىپ تەينىلىدى.

ھەببۇللا خان ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆلتۇرۇلۇپ يارکەنتكە دەپنە قىلىندى.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلى 1917 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى 10 ــ 5 ـ نومۇرلۇق سانىنىڭ، 109 ــ 110 ـ بەتلىرىدىن).

تۇرلۇك مەسىلە (1)

1. مۇنداق بولسا تىلمىز قاچان تۇزىلىدۇ؟

ئالتەشەھەردە كورلا، كۇچا تەرەپلەردە تۇركىي سۆزلەر-نىڭ كۆپلۈكىنى، ئۆز تىللىرىنى سۆيگەنلىكلىرىنى كۆرۈپ بىر سۆيۈنگەن كۇنلەرنىڭ بىرىدە تىلمىزنىڭ تۇزىلىشىگە چىنپۇتكەن ئىدىم. لېكىن كاشغەرگە كەلگەندىن كېيىن، بۇ ھەقتىكى ئىمانىم بىر ئاز يۇمشاپ قالدى. چۇنكى، ئۇلار تۇركىيىچە سۆزلەر بار تۇرۇقلۇق ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدىكەن.

يېڭىچە ئۇسۇلدا ئوقۇتۇۋاتقان بىر مەكتەپنى كۆرۈشكە بارغانىدىم. مەن كىرىشىم بىلەن بالىلارغا قاراپ «قۇمۇ»(قو-پۇڭلار) دېدى. بالىلارنى ئوقۇتۇپ كۆرسەتتى. يېرىمى ئەرەب-چە، يېرىمى پارسچە، ئازراقى تۇركچە يېزىلغان سۆزلەرنى تۆگىتىپتۇ. ئوقۇغان سۆزلەرنى بالىلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ چۈ-شەنمەيدۇ. نېمىشقا دېسەڭ، ئەرەبچە، پارسچە. ئىسىت، يېڭە-چە مەكتەپكە! كونا مەدرىسە بولغان بولسىغۇ، سۆزلەپ ئول-تۇرۇشنىڭمۇ ئورنى يوق ئىدى. «ئولتۇرۇڭلار» دېيىشنىڭ ئورنىغا «ئىجلىسۇ» دېيىشىگە قاتتىق خورلاندىم، ئاچچىقىم كەلدى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىلارنى سوتلىدىم، سىلكىش-لىدىم.

كاشغەرلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ تۇركلۇكىنى بىلمەيدۇ، تىل-لىرىنىمۇ سۆيمەيدۇ. مەككە - مەدىنىگە بېرىپ كەلگەنلىرى

«كېلىمىڭ» دېيىشنىڭ ئورنىغا «تەئال، تەفەززال» دېيىشىدۇ. ئىستانبۇلدا تۇرۇپ كەلگەنلىرى «تەشەككۇر ئەدەرىم، مەمنۇن ئولدۇم، ئەستەغفۇرۇللا، پەكى ئەفەندىم» دېگەندەك سۆزلەرنى قوشۇپ ئىلەشتۇرۇپ سۆزلىشىدىكەن. مىللىي ئەدەبىيات، مىللىي مەتبۇئات ۋە ئانا تىلى مەسىلىلىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. مانا مۇشۇنداق ئۆزگىرىشلەرنى كۆرگەچ تۇرك تىلىنى تۇزىتىش، بىرلەشتۇرۇش قىيىنلىشىپ ئۇزاققا سو-زۇلىدۇ.

ھېلىھەم، بىزنىڭ بۇزۇلۇپ كېرەكتىن چىققان تىلىمىز تۇركلۇك روھىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان. بىر بىر - بىرىمىز بىلەن ئۇچراشقاندىمۇ، سۆزنى ئەرەبچە بىلەن باشلايمىز. نېمە دەۋاتقىنىمىزنى ئۆزىمىزمۇ بىلمەيمىز...! بىزگە ياخشىلىق قىلغان كىشىگە «رەھمەت» دەيمىز. كاشغەرلىكلەر «ھەش-قاللا» دەيدۇ. بۇنى سۇ بەرگەن ئادەمگىلا ئېيتسىچۇ كاشكى! بۇنىڭغا سۆز تېپىش مۇمكىن ئەمەس، دەپ ئېيتىشقا يول يوق. نېمىشقا دېسەڭ، بۇ سۆزنىڭ ئورنىغا قازاقلار «كۆپ يا-شا» دەيدۇ. دېمەك، سۆز بار، پەقەت ئۆزىمىز ئۇنى ئويلاپ كۆرمەيمىز.

بىر يىلى «شۇرا» دا «تىل يارىش» سەھىپىسى بىلەن ما-قالىلەر يېزىلىشقا باشلىغانىدى. بۇ ئىش تىلىمىزنى تۇزە-تىش، ئۇنتۇلغان سۆزلەرنى تېپىش، يېڭىش ھەققىدىكى ئەڭ ياخشى يول ئىدى. داۋاملاشسا ياخشى بولاتتى. نېمىشقىدۇر تۇختاپ قالدى. «شۇرا» بۇ مەسىلىنى يەنە قوزغىسا بولاتتى. يەنە تۇركىي سۆزلەر ئۈچۈن ئايرىم بىر باب ئېچىلسا بولاتتى. تۇرلۇك شېۋىلەردە سۆزلىشىۋاتقان تۇرك خەلقلىرى ئا-رىسىدا يۈرگەن يېڭىتلىرىمىز بار، ئۇلار مەتبۇئاتقا چىق-مايۋاتقان سۆزلەرنى يازسا بولاتتى.

100 مىليوندەك تۈرك مىللىتىنىڭ ئانىدىن تۇغما تىل-سىز تۇرۇشى بەك زور كەمچىلىكتۇر. بىزدە ئەدەبىيات تۇغ-رىسىدا قەلەم تۇتقۇچىلار بار. لېكىن، تىل ھەققىدە قەلەم تەۋرەتكۈچىلەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ. مۇستەقىل بىر تىلغا ئىگە بولماي تۇرۇپ، ياراتقان ئەدەبىياتىمىزنىڭ تۈزى تېتىـ-ماس.

چۈنكى، بىز ھەممىلا جەھەتتە ئارقىدا قالدۇق. بىزدە ئىلىم - پەن پۈتۈنلەي يوق. بۈلارنى چەت تىللاردىن تەرجىمە قىلىشقا مەجبۇر بولىمىز. تەرجىمە ئۈچۈن تىل كېرەك، ئا-تالغۇ كېرەك.

تىلىمىزنى تۈزىتىشكە كۆپ ۋاقىت كېرەك، تۈزەتكەندە تۈركچە ئاتالغۇلار يېتىشمىسە، چەت تىللاردىن بولسىمۇ ئې-لىپ ئۆزىمىزنىڭ قىلىش كېرەك. مەسىلەن، ئىنگلىزلار، فىرانسۇزلار، رۇسلار، نېمىسلارمۇ پارسچە، ئەرەبچە، تۈركچە سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ مۇكەممەل بىر تىل ياراتقان. مەسـ-لەن، ئىنگلىزلار «بۇرادەر» سۆزىنى ئۆزلەشتۈرۈپ «بىرودېر» دېگەن. رۇسلار «سېۋەت»نى «سۇبوتا» دېگەن...

ئەگەر بۇنىڭغا ھازىردىن باشلاپ ھەربىكەت قىلىنمىسا، 30 ــ 40 يىلدىن كېيىن، كاشغەر ۋە باشقا ئالتەشەھەر تۈركلىرى بۇخارا ۋە سەمەرقەنت تۈركلىرىدەك ئۆز تىللىرى-نى ئۇنتۇشقا باشلىشى تەبئىيدۇر.

2. تاتار زېمنى

يەر يۈزىدىكى مەۋجۇت تۈرك بالىلىرى تاتار نەسلىدىن تارقالغان تارماقلاردۇر. بۇ كۈندە يەر يۈزىدە قانچىلىك تۈرك ئەۋلادى بولسا، شۇلارنىڭ ئاتا ــ بوۋىلىرىنىڭ تاتار ئىكەنلە-

كى تارىخ ئەھلىگە مەلۇم ھەقىقەتلەردىندۇر.

تاتار تىلى، تاتار تارىخى، تاتار ئەدەبىياتى، تاتار ھۆكـۈ-مىتى، تاتار زېمىنى ئەزەلدە بار نەرسىلەردۇر. پەقەت زامانلار-نىڭ ئۆتۈشى بىلەن تاتار مىللىتىنىڭ ئۇلۇغلۇقى، ھۆكۈمەت-لىرىنىڭ شان ــ شەۋكىتى ئۇنتۇلغان.

مەن ھازىرچە تاتار زېمىنى دېگەن سۆز ھەققىدىلا يـازـ-مەن. بۇ سۆز ئالتەشەھەر خەلقى ئاغزىدا دائىم سـۆزلىنىـپ، ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئالتەشەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇب تە-رىپىنى تاتار زېمىنى دەيدىكەن.

بۈگۈنكى كۈندە «تاتار»نىڭ نېمىلىكىنىمۇ بىلمەيدىغان بىر مىللەت ئاغزىدىن شۇنداق بىر سۆزنىڭ چىقىشى بىر ئاز يوچۇن تۇيۇلسىمۇ، بۇ سۆزنىڭ ئىلمىي نۇقتىدىن توغرىلـ-قىدا شەك يوق. چۈنكى، بۇ بىر تارىخىي سۆزدۇر. بۇ ھەقتە مەشھۇر تۈرك شائىرلىرىدىن نەۋايى ھەزرەتلىرىمۇ:

ھەر قامىشىدىن شەكەر ئۇنمەس، ھەر تىكەندىن تازە گۈل،
ھەر كېيىكنىڭ كىندىكى، نافۇۋ تاتار ئەمەس،
دېمە يۈزىڭ خوتەن گۈلزارىدۇر بۇ، دېمە خىتا نافۇۋ تاتارىدۇر بۇ.

مۇشك ــ نافۇۋ - تىبەت ئىپارىدۇر، ئۇ خوتەن - قارا-قۇرۇم تاغلىرىدىنلا چىقىدىغان نەرسە بولۇپ، بۇنىڭ تاتارغا باغلىنىشى، يەنى خوتەن ئەتراپىدىكى تاغلاردا چىقىدىغان ئە-چارنىڭ تاتارغا باغلىنىشى بۇ يەرلەرنىڭ تاتار بىلەن باغلـ-نىشلىق يەرلەر ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ.

يەنە ياركەنت ئەتراپىدا، تاتار كەنت، كونا تاتار، تاتار تاسقاما دېگەن بىرنەچچە يېزا بار. بۇمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش. بۇ ئىسىملارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئال-

تەشەھەردە تاتارلارنىڭ ياشىغانلىقى ھەقىقەتتۇر. بۇگۈنكى كۈندە بۇ يەردە ياشىغۇچى تۈركلەر تىل ۋە ئەدەبىيات، مۇزىكا ـ نەغمىلىرى بىلەنمۇ كونا تاتارلارنى ئەسكە چۈشۈرۈپ تۇرىدۇ.

خۇلاسە، ئالتەشەھەر خەلقىنىڭ تاتار زېمىنى دېگەن سۆزلىرى تارىخىي جەھەتتىن ناھايىتى قىممەتلىك بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ شەرھى ۋە چۈشەندۈرۈشلىرىدىن توم ـ توم كىتابلار پۈتىدۇ. بۇ مەلۇمات ھەققىدە نۇرغۇن پەننىي ۋە تارىخىي خۇلاسە چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنى تەكشۈرۈش ۋە ئېنىقلاش ئۈچۈن يېڭىلىق ۋە ھەرىكەت كېرەك.

ئەمدى كۆڭۈلگە شۇنداق سوئاللار كېلىدۇكى: بۇ يەرلەر قاچاندىن باشلاپ تاتار زېمىنى دەپ ئاتالغان، تاتارلار قولىدا قانچىلىك تۇرغان ۋە قاچاندىن باشلاپ ئۇلارنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتكەن؟ مۇشۇ سوئاللارنىڭ جاۋابىنى «شۇرا» دا كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولسام ئۆزۈمنى بەختىيار ھېسابلىغان بولاتتىم.

3. نەفى ئىسپات

كاشغەردە بىرنەچچە خانىقا بار. بۇ خانىقالاردا ھەر جۈمە كۈنى ھەلقە ـ سۆھبەتلەر بولىدۇ. خانىقالاردا ياش ـ ئۆسمۈر يىگىتلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. زىكرى قىزىپ كەتكەندە، تېخى جۈمە نامىزى (ئۈنتۈلۈپ) ئوقۇلمايدىغان كۈنلەرمۇ بولۇپ قالىدۇ. ئوقۇلغاندىمۇ پېشىن نامىزى بىلەن قوشۇپ ئوقۇۋېتىدىغان ئىش بار. ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، «نەفىي ئىسپات» قىلغان چاغدا، ياش يىگىتلەر دۈم چۈشۈپ ئۇلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ پەيتلەردە بىر خانىقادا ئالتە ـ يەتتە ياش يىگىت «نەفىي ئىسپات» قىلغان چاغدا، ئۇ دۇنيا ـ غا سەپەر قىلغان ئىكەن.

«نەفى ئىسپات» تىنىمايى تۇرۇپ، 11 دىن باشلاپ 100

غىچە «لائىلاھە ئىللەللاھ» دېمەكتىن ئىبارەت. مانا شۇ سەۋەبلىك 1000 غا يەتكۈزۈشكە تىرىشىپ، قېتىپ قالغۇچىلار كۆپ بولغانكەن.

كاشغەردە بۇ ئىش شۇنچىلىك تەرەققىي قىلغانكى، ئېشەكچىلەردىن تارتىپ، ئەڭ يۇقىرى تەبىقىدىكى ئادەملەرگىچە شۇ ئىشقا مۇپتىلادۇر.

«قۇرئان كەرىم»دە مىڭلاپ ئەمىر ۋە مىڭلاپ نەھى بار. شۇ ئەمىر ۋە نەھىلەرنىڭ يۈزدىن بىرىنىمۇ ئادا قىلالمايۋاتقىنىمىزدا، «نەفى ئىسپات» يولىدا جان تەسلىم قىلىشتىنمۇ ئارتۇق ئەخمىقانە ئىش بولۇرمۇ؟

«قۇرئان كەرىم» ۋە ئىسلام شەرىئىتى تىنىقنى بوغۇپ ئۆلۈشنى ھارام قىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن بۇ ئەخمەقلەر «نەفى ئىسپات» قىلىپ ئۆلگۈچىلەرنى شاھادەتكە يەتتى، دەپ ھۆكۈم قىلىشىدۇ. ئىنسانغا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق زالالەت بولۇرمۇ؟

تىنىقنى بوغۇپ تىلنى چاينىشتىن نېمە پايدا بار؟ «وا علم انه لا اله الا هو»(بىلگىنكى، ئۇ پەقەت بىر ئاللاھتۇر. ئاللاھتىن باشقا ئىلاھ يوقتۇر) ئەمرى ئىنسانلارنى بىرلىك ۋە بارلىق تۈغىنى ئاستىغا يىغىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى ئىخلاپلارنى ئۈزىدىن كۆتۈرۈپ، سۆيگۈ ۋە سۆيۈلۈشكە چاقىرىشتىن ئىبارەت. «قۇرئان»نىڭ، دىنىنىڭ روھىنى چۈشەنگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنى ھالاكەتكە ئاتىمىغان بولاتتى. ئىنسانلارنى توغرا يولغا باشلاشتا «قۇرئان كەرىم» مىڭ تەسەۋۋۇپتىن ئارتۇقتۇر.

4. قازاق مەتبۇئاتى ھەققىدە

بىر چاغدا بىر ئىش سەۋەبى بىلەن قىرغىز ـ قازاق مەتبۇئاتىغا ئالاقىدار پاكىتلارنى يېزىپ، «شۇرا» غا ئەۋەتكەـ

نەدىم. بۇ مەكتۇپ، تەھرىر بۆلۈمىدە خېلى ئۇزاق تۇرغاندىن كېيىن، يەنى «شۇرا» نىڭ 1916 - يىللىق 2 - سانىدا بېسىلىپ چىقتى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن «شۇرا» نىڭ 3 - سانىدا قاپتاغاي ئەپەندىنىڭ تەنقىدىمۇ بېسىلىپ چىقتى. مەزكۇر ماقالە ۋە تەنقىدلەر بېسىلغان «شۇرا»نىڭ سانلىرى مەنا ناھايىتى كېيىن، يەنى ئىيۇن - ئىيۇل ئايلىرىدا تارقاق قولۇمغا تەگدى.

مەن «مەتبۇئات ۋە ئەدەبىيات» ناملىق بۇ ماقالەمدە قازاق مەتبۇئاتىنىڭ ئۆز مەھەللىۋى شېۋىسىنى ئالغا سۈرۈشنىڭ تۈركىلەشمەك ۋە ئورتاقلاشماق مەقسىتىدىن ئەمەسلىكى ھەققىدىكى زامان تەلىپىگە مۇۋاپىق مۇلاھىزەمنى يازغانىدىم.

لېكىن مېنىڭ يازغىنىم قازاق مۇھەررىرلىرىدىن قاپ-تاغاي ئەپەندىنىڭ مىزانىغا توغرا كەلمەي قالغان. مېنىڭ دوستانە يېزىلغان سۆزلىرىم «ھۇجۇم» دەپ قارالغان.

مېنىڭ «پۈتكۈل رۇسىيە تۈركىلىرى ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش يولىدا جىددىي ھەرىكەت قىلىۋاتقان پەيتتە، قازاق مۇھەررىرلىرى ئۆز ئالدىغا باشقا يول تۇتۇپ، توپتىن ئايرىلىپ يۈرۈشى ياخشى ئىش ئەمەس»، دېگەن سۆزلىرىم قازاق مۇھەررىرلىرىگە تېگىپ كەتكەن بولسا كېرەك.

ئايرىم «قازاق مەتبۇئاتى» بەرپا قىلىش يولىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن قازاق مۇھەررىرلىرى بىزنى ھەر دائىم شۇنداق ھۇجۇم بىلەن ئوسال قىلىپ تۇرىدۇ. توغرىسىنى ئېيتساق، «ھۇجۇم» ئۇلار تەرەپتىنلا بولۇۋاتىدۇ، بىز بەقەت قوغدىنىشتىلا تۇرۇۋاتىمىز.

مەن ئۆزۈمچە توغرا ۋە مۇھىم دەپ بىلگەنلىرىمنى ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلىشتا ئۆزۈمنى ھۆر تۇتۇپ، ئۆزۈم

چۈشەنگەنىنى باشقىلارغىمۇ چۈشەندۈرۈشنى ئۆزۈمنىڭ مىللىي بۇرچۇم دەپ بىلىمەن.

قازاق، ناتارنىڭ بالىسى ياكى (قازاقلار ئۆزى ئىشىنىدىغان رىۋايەتلەر بويىچە باي بىچە بىلەن توقالنىڭ بالىلىرى) بىر تۇغما قېرىنداش ئىكەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئەگەر توغرىسى ئۇلارنى قان - قېرىنداش دەپ بىلىپ ئۆز يېنىمىزغا تارتقۇمىز كېلىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە پوتكۈل تۈرك بالىلىرى ئەگەر مۇھىم مىللىي مەسىلىلەر قاتارىغا كىرىۋاتقان جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مەسىلىسى بىلەن قىمىمەھرا خەلقلىرىدىن بولغان قېرىنداشلىرىمىزنى تونۇشتۇرغىمىز كېلىدۇ. شۇ مەقسەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئارىچى بولغۇدەك ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈيىنى قىرغىز - قازاق قېرىنداشلىرىمىزغا چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىمىز.

مەن تۈرك مىللىتىنى پارچىلاش - بۆلۈشتەك ناچار نەتىجە تۇغدۇرىدىغان مەنتىقسىز ھەرىكەتتىن قورقىمەن. ئەگەر مەنلەرنىڭكىدەك سىياسىي بولمىسىمۇ كۆچلۈك، قۇدرەتلىك، ساپ نەسىللىك، روھلۇق، تىرىشچان بىر تۈرك مىللىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش يولىدا پىكىر يۈرگۈزىمەن.

ئەسلىي - نەسلى بىر بولۇپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى، مائارىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن توزۇپ، چېچىلىپ كەتكەن تۈرك بالىلىرىنى يېڭىدىن بىر يەرگە يىغىش يولىدا تىلىنىڭ قانداق رول ئويناىدىغانلىقى مەلۇم.

مىللىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەردە چۈشىنىش ھاسىل قىلىشتىكى ئەڭ توغرا يولمۇ مەتبۇئات ۋە ئەدەبىياتتۇر. شۇنىڭ ئەھمىيىتى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولسا كېرەك.

مەن ئۇنداق مەھەللىۋى نەسەبنى ئالغا سۈرمەيمەن. تۇر-
لۇك شېئىرلىرىدا يېزىۋاتقان تۈرك بالىلىرىنى تاتارچە، قازاقچە
يېزىشقىمۇ ئۇندىمەيمەن. توغرىسى، ئۇمىد كۈتكىلى بولمىدى-
غان ھالەتتە پۈتكۈل تۈرك ئەۋلادىنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش
قىلىپ سۆزلەيمەن، يەنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى
بولغان ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەدەب
ۋە مۇھەررىرلەرگە تەقدىم قىلىمەن.

توغرا، ھازىر مانا بۇ «ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتى» دەپ تۇ-
تۇپ كۆرسەتكۈدەك پىشقان مەتبۇئاتىمۇ يوق. ھازىرچە ئىشلە-
نىۋاتىدۇ. تېزدىن بارلىققا كەلتۈرۈش پەرز دەپ قارالغان ئا-
شۇ ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتىنى يولغا قويۇش يولىدا جىددىي
چارىلەر كۆرۈلۈۋاتىدۇ. يەنى قىرغىز ـ قازاقلارنى ھېسابقا
ئالمىغاندا، رۇسىيە تۈركلىرىنىڭ مەتبۇئاتى ئىملا ۋە شېۋە
جەھەتتە خېلى بىرلەشتى ۋە داۋاملىق ئومۇملاشماقتا. ئۇزاق-
قا قالماي قاپىتاغاي ئەپەندى سورىغان ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتى
كامالەتكە يېتىپ، ئوتتۇرىغا چىقىشى تەبىئىيدۇر، مۇمكىن-
دۇر. بۇنى قاپىتاغاي ئەپەندىدىن باشقا بارلىق مۇھەررىرلەر
بىلىپ تۇرۇۋاتقاندۇر.

دېمەك، ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتى تېز ئارىدا بارلىققا كې-
لىشى مۇمكىن. سەۋەبى ۋە چارىسى قىلىنسىلا، بۇنى ۋۇجۇد-
قا چىقىرىش تېخىمۇ مۇمكىن. پولشا مۇسۇلمانلىرىنىڭ
رۇسلىشىشى، تۈركانلارنىڭ چىنلىشىشى سەۋەبىدىن ئەزەل-
دىن بىر تۈرك تىلىنىڭ توپلارغا ئايرىلىپ كەنكىندەك،
سەۋەبى تېپىلسىلا ئۇ تىلنىڭ ئەسلىگە كېلىشى بەك تەبە-
ئىي. بۇنى قاپىتاغاي ئەپەندىنىڭ ئۆزىمۇ ناھايىتى ئوبدان
چۈشىنىۋاتقاندۇر.

ئەمدى، تىل ئۆزلۈكىدىن ئۆزگىرىپ تۇزىلىش ئىقتىدا-

رىغا ئىگە بولغانكەن، ئۇ ھالدا قەلەم بىلەن ياسىلىدىغان
مەتبۇئات تىلنى بارلىققا كەلتۈرۈش قانداقسىگە مۇمكىن
بولمىسۇن؟ بۇ ناھايىتى يەڭگىل ۋە مۇمكىنچىلىكى چوڭ
ئىش.

مەن قازاق مۇھەررىرلىرىنىڭ ئەنە شۇ يېڭىدىن ياسى-
لىۋاتقان ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتىغا قوشۇلۇشىنى تىلەيمەن ۋە
بۇ مەتبۇئاتنى باشقا تۈركلەر بىلەن بىرلىكتە تاماملاش بو-
لىدا ھەرىكەت قىلىشلىرىنى ئارزۇ قىلىمەن. قاپىتاغاي ئەپەن-
دى سورىغان ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتى بۇگۈنكى كۈنلۈكتە بار
بولغان بولسىدى، بىز ئۇ چاغدا «ئىملا ۋە شېۋىلىرىنى
بىرلەشتۈرۈش كېرەك، قازاق مۇھەررىرلىرىمۇ بۇ ئىشقا قو-
شۇلۇشى كېرەك»، دەپ سۆزلەپ يۈرۈشكە ئورۇنمۇ قالمىغان
بولاتتى.

قاپىتاغاي ئەپەندى «تىلنى ئۆزگەرتىش مۇھەررىر ۋە ئە-
دىبلەرنىڭ ئىشى ئەمەس»، دەيدۇ. توغرا، مەنمۇ تىلنى ئۆز-
گەرتىشنى دەۋاتقىنىم يوق، پەقەت ئۇنى تۇزىتىش كېرەك،
دەۋاتىمەن.

تىلنى يارىتقۇچى خەلق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تىلنى
ساپلاشتۇرۇش، سەرف، نەھۋ، مەنتىق ۋە بالاغەت جەھەتتىن
تەكشۈرۈش، تەنقىق قىلىش ئەدىب ۋە مۇھەررىرلەرنىڭ ئىشى
بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن. بۇ ھەرقانداق مىللەتتە
شۇنداق.

مەدەنىيەت ـ مائارىپ، مەتبۇئات ۋە ئەدەبىيات جەھەت-
لەردە بىزدىن بەك كۆپ ئالدىدا تۇرغان ئەرەب، پارسلار ھەم
بىزدىن چاقىرىملاپ ئالدىمىزدا تۇرغان رۇس ۋە پەرەڭلەرگە
قارىغىچۇ! ئۇلاردا ئېغىز تىلى باشقا، يېزىق تىلى باشقا. قى-
قىسى، ئېغىزدىن چىققانىنى يېزىش مۇمكىن (ھەتتا باشلا-

غۇچ مەكتەپ بالىلىرى ئۇچۇنمۇ ئاسان) بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىلنىڭ سەرف، نەھۋ، بالاغەت ۋە يېتۇكلۈك جەھەتتىن توغرا بولۇپ چىقىشى ناتايىن.

بەس، شۇنداق بولغاچقا، بۇگۈنكى كۈنلۈكتە ئاساس سېلىنىشقا باشلىغان ۋە تەدرىجىي كامالەتكە يېتىشى ئۈمىد قىلىنىۋاتقان ئورتاق تۈرك مەتبۇئاتى ھەققىدە قازاق مۇھەررىرلىرى پاسسىپلىق قىلماسلىقى كېرەك. بۇ ھەقتە قاپتاغاي ئەپەندىمۇ چوڭقۇرراق ئويلانسا بولاتتى.

«تەرجۇمان»[1]نىڭ دەۋرىدىن باشلاپ، ھازىرغا قەدەر يېڭىلىق يارىتىلىپ، كۆچلۈك مۇھەررىر ۋە ئەدىبلىرىمىز تەرىپىدىن ھەمىشە كۆچەيتىلىۋاتقان بۇ مەسلىنى ئومۇمەن قازاق مۇھەررىرلىرى، بولۇپمۇ قاپتاغاي ئەپەندى ئەھمىيەتسىز دەپ قارىمىسا بەكمۇ گۇزەل بولغان بولاتتى.

① «تەرجۇمان» — ئىسمائىل غاسپىرالى، 1883 - يىلى تۇركچە قىسمى ئىنەن رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىش شەرتى بىلەن «تەرجۇمانى ئەھۋالى زامان»نى چىقىرىش رۇخسىتىنى ئالىدۇ. نامىنى تۇركىيەدە چىقىدىغان «تەرجۇمانۇل ئەھۋال» گېزىتىدىن ئالغان. بۇ گېزىتنىڭ رۇسچە نامى «پېرىۋودچىك» ئىدى. خانىمنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئانىسىدىن قالغان قىممەتلىك كىيىم - كېچەكلىرىنى سېتىپ توپلانغان پۇلغا 300 رۇبلى ئەتراپىدىكى مۇشتەرىلىك پۇلنى قوشۇپ، كونا بىر مشىنا ۋە بىر مىقدار ھەرىلەرنى سېتىۋالغان غاسپىرالى گېزىتنىڭ تۇنجى سانىنى 1883 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدە چىقاردى. «تەرجۇمان» رۇسىيەدە نەشر قىلىنغان تۇنجى تۈرك گېزىتى بولىسىمۇ، كېڭ تارقىلىشى ۋە ئويىنغان رولى نۇقتىسىدىن ئۆك مۇھىمى ئىدى. 1903 - يىلىغا قەدەر ھەپتىلىك، 1903 - ، 1912 - يىللىرى ئارىسىدا ھەپتىدە بىرنەچچە ئىككى، بىرنەچچە ئۈچ سان، 1912 - يىلى سېنتەبىر ئېيىدىن كېيىن كۈنلۈك گېزىت بولۇپ، تولۇق 33 يىل داۋاملاشتى. ۋە 1916 - يىلى توختىتىلدى. كىچىك ھەجىمدە تۇرت بەتلىك شەكىلدە نەشر قىلىنىشقا باشلىغان «تەرجۇمان» — بۇ ئوخشاش ۋاقىتتا «تىلدا بىرلىك» ئىدىيەسىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى، شۇ تىلىنىڭ ئىستىمال قىلىنىشىدا مۇھىم بىر غايە ئورنىغا قويۇلۇشى ئۇقۇمىنى بېرەتتى. 1905 - يىلىدىكى كىرىزىستىن كېيىن قازان، كاپكاز، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىرىمدا نەشر قىلىنغان 35 تىن ئارتۇق گېزىت - ژۇرنالدا، كۆپ ساندىكى ھېكايە ۋە رومانلاردا «غاسپىرالى تىلى» ئىستىمال قىلىنغاندى.

بىز «كوچا بالىسىنىڭ ئاغزىدىن چىققانىنى يېزىش توغرا ئەمەس، سەرف ۋە نەھۋ قائىدىلىرىگە ئويغۇن كېلىدۇ» دېگەن رەۋىشتە ئورتاق ۋە ئەدەبىيەرەك بىر تىل بىلەن يېزىش كېرەك ئىدى»، دېگەن سۆزنى ئۆزىمىز چۈشىنىپ سۆزلىگەنىدۇق. قاپتاغاي ئەپەندىنىڭ شۇنداق ئوچۇق بىر ھەقىقەتنى چۈشىنەلمىگىنىگە ھەيرانمەن. مەتبۇئات ۋە ئەدەبىيات ھەققىدە («شۇرا»نىڭ 2 - سانى) سۆزلىگەن سۆزلىرىمىز ئېچىدىن قانائەتلىنەرلىك ھېچ نەرسە تاپالمىغىنى ئۈچۈن قاپتاغاي ئەپەندىنى كەچۈرىمەن. قازاق قەبىلىداشلىرىمىز ئېچىدىن ئەمدى مۇنىڭدىن كېيىن ھەر ئىشقا سەگەكلىك بىلەن قاراشنى بىلىدىغان كۈچلۈك مۇھەررىرلەرنىڭ چىقىشىنى تىلەيمەن.

5. كىچىككىنە بىر ئىزاھ

«تىلچىلارنىڭ دىققەت نەزەرىگە» دېگەن ماقالىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ زېھنىنى بۇزىدىغان بىر تەنقىد بار. شۇ توغرىدا ئازراق ئىزاھ بېرىش لازىم كۆرۈلدى.

ئەخمەت ئەپەندى قازاق ئىستېمالىدىكى «ئابدەن» سۆزىنى ئالتە شەھەرلىكلەر تىلىدىكى «ئوبدان» سۆزى بىلەن باغلىماقچى بولىدۇ.

«ئابدەن» سۆزىنىڭ قازاقچە «بەك» مەنىسىدە بولۇشى، ئۇنىڭ ئالتە شەھەردىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىشى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك. كونا ۋە يېڭى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان كىتابلارنى ئوقۇپ كۆرگەن كىشىگە بۇ مەسىلە بەك ئوچۇق بولسىمۇ، «سۆكۈت قىلغانلىق قوشۇلغانلىق» دېگەن سۆزگە ئەمەل قىلىپ، بەزى كىشىلەرنىڭ قايمۇقۇپ قالماسلى-

لمتقى ئۇچۇن جاۋاب يېزىشقا مەجبۇر بولدۇم.

يەنە شۇنى تەكرار ئېيتىمەنكى، ئوبدان سۆزى چاغاتاي تۇركلىرىنىڭ تىلىدا ياخشى، گۈزەل مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئوبدان بالا، ئوبدان كىتاب، ئوبدان ئۆي، ئوبدان سۇ، ئوبدان ھاۋا، ئوبدان شەھەر، ئوبدان چىت، تاۋار ۋەھاكازالارنى ھەر مىنۇت، ھەر سائەتتە ئاڭلاپ تۇرىمىز. قىسقىسى، «شۇرا» نىڭ 23 - سانىدىكى سۆزلىرىمىز توغرىدۇر.

تۇركىي سۆزلەرنىڭ تۇرلۇك ئورۇندا تۇرلۇك ئىشلىتىلىشىنى ئىنكار قىلىشقا تىرىشىش پايدىسىز بىر ئۇرۇنۇش ۋە تەجرىبىسىزلىكتۇر.

مەسىلەن، «تام» سۆزى پەرغانە تۇركلىرىنىڭ ئىستېمالىدا ئۆگزىنى كۆرسەتسە، ئالتەشەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا دىۋار(تام) نى كۆرسىتىدۇ.

تاتارچە «ئاڭلادىم» (چۈشەندىم مەنىسىدە) سۆزى ئالتەشەھەرلىكەر تىلىدا «تەڭشىدىم، ئىشىتتىم» دېگەن مەنىنىلا بىلدۈرىدۇ. ئۇلار بۇنى «ئۇقتۇم» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادە قىلىدۇ.

توغرا، ئالتەشەھەرلىكلەرنىڭ تىلى سۆزگە باي بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈنلەي ساپ تىل ئەمەس. مەن بۇ دەۋانى قىلغىنىمۇ يوق. بەلكى مەن بۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ ئەرەبىي ۋە پارسىي تىللار بىلەن ئارىلاشقانلىقىنىلا يېزىۋاتىمەن. بۇلار بىر سۆزنى ئۈچ - تۆت خىل (ئەرەب، پارس، چىن، تۇركىي) ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلەيدۇ. ئاچچىق - چۈچۈك نەرسىلەرنى «تۇرۇش، ئاچچىق - سۇچۈك» دېگەندەك...

شۇنىڭ بىلەن بىرگە باشقا تۇركىي خەلقلەر تىلىدا ئەرەب، پارس ۋە باشقا چەت تىللار بىلەن ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئالتەشەھەردە ساپ تۇرك تىلىدا ئىپادە

قىلىنىدۇ: مىقلد — دورامچى، جاۋاب — ئۈچۈر، ھۇدۇد — چېگرا، ھۆكۈم — سوراق، مەزلۇم — بوزەك، ھاسىد — ئەچى قىزىل، دەۋەتنامە — بارغاق.

نوشىرۋان يائۇشېف ، كاشغەر

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1917 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى 10 — 7 - سانى، 151 — 154 - بەتلىرىدىن).

تۆرلۈك مەسىلەر (2)

1. خوتەندە پىلە بازىرى

ئاپرىل ئېيىنىڭ باشلىرىدا، يىپەك قۇرتى تىرىلىپ چىقىشقا باشلىغانىدى. 30 ــ 40 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن باشلاپ بازارغا پىلە كىرىشكە باشلىدى. بازار ياقۇپبەگنىڭ مىرزىلىرىدىن نىياز ھېكىم سالدۇرغان ئالتۇن مازار ئېچىدە بولۇپ، ئىيۇل ئېيىنىڭ باشلىرىغا قەدەر داۋاملىشىدۇ. مۇشۇ كۈنلەردە 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى پىلە بازىرى تازا قىزىپ كەتتى. ھەركىمنىڭ ئاغزىدا شۇ پىلىنىڭ گېپى. بۈگۈن مەنمۇ بازارنى تاماشا قىلىشقا چىققانىدىم. تاماشا، مازارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەيدان تولۇپ كەتكەن. خالتىلارغا، ئاق بۆزلەرگە قاچىلاپ بېشىدا پىلە كۆتۈرگەن كىشىلەر، خوتۇن ـ قىزلار مەغلدلاپ يۈرەتتى. دەرۋازىدىن كىرىپلا باجخانىغا كىرىپ جىڭلىتىدۇ، جىڭلاپ بەرگىنى ئۈچۈنلا قادىقىغا بەش پۇل (ئۈچ تىيىن)، باج ئۈچۈن تۆت پۇل تۆلەيدۇ. بۇ يەردىكى قىيا ـ چىيا، جەڭگى ـ جېدەل، ئىتتىرىش ـ تارتىشىش، ئادەمنىڭ بېشىغا ئادەم چىقىپ سوقۇشۇشلارنى تەرىپلەشكە ئاجىزمەن. چۈنكى ئادەم بەك كۆپ، تارازا بولسا پەقەت بىرلا. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇ يىل (1916 ـ يىلى) پىلە ئوتتۇرا ھال بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇرۇق تۇتقۇچىلار كۆپ بولغان. شۇڭا جۈجەم (ئۈجمە) يوپۇرمىقى بەك قىممەتلەپ كەتكەن. خەلق يوپۇرماقنى ئاز بەرگەن، شۇڭا بۇ يىل پىلە ناچار بولغان. ئەمما، كۆپ-

لۇكى يەنىلا كۆپ. بۆلتۇر بىر قۇتا ئۇرۇقتىن بەش ـ ئالتە چارەك[1] (بىر چارىكى 17.2 قاداق[2]) چىققان. بۇ يىل بولساۋ، ئۈچ ـ تۆت چارەكلا چىققان. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، پىلىنىڭ ياخشى بولۇشى يوپۇرماقنى جىق بېرىپ، قۇرتنى ياخشى تويغۇزۇش بىلەن باغلىق ئىكەن. شۇڭا، يىپەك مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۈجمە دەرىخىنى ياخشى پەرۋىش قىلىش، ئۇنى كۆپلەپ تىكىش كېرەك. بازار ئومۇمەن ياخشى. شۇنداقتىمۇ سودىگەرلەرنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، بۇ يىل سۇسراق بولغان. سېنىۋالغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى رۇسىيەلىك سودىگەرلەر، پەرغانە مۇسۇلمانلىرى، ئىككى ئەرمەن. يەرلىك خەلقتىن پەقەت ھۇنەرۋەنلەرلا ئېلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار پىلىدىن يىپەك چىغىرىپ شايى ۋە ئەتلەس توقۇيدۇ. بۆلتۇر پىلە ياخشى بولۇپ، باھاسىمۇ چارىكى 33 ــ 34 تەڭگە (بىر تەڭگىسى 30 تىيىن چامىسىدا) بولغان. بۇ يىل 27 ــ 28 تەڭگە چامىسىدىلا. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يىل سودىگەرلەر پىلىنى ئالدىراپ ئالمايدۇ، قورقىدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن پىلە ناچار، ئىككىنچىدىن سوم (رۇس پۇلى) ئەرزان. چۈنكى ئۇلار ئۇنى ئۇدۇل پەرغانىگە ئاپىرىپ پۇلغا ساتىدۇ.

2. يىپەك قۇرتى

قۇرت تىرىلىپ، 30 ــ 40 كۈنگىچە ئۈجمە يوپۇرمىقىنى يەپ چوڭلايدۇ. چوڭلاپ ئارپا باشقىدەك بولغاندىن كېيىن، پىچەن نەرسىسىنى قۇسۇشقا باشلايدۇ. بۇ قۇسۇق ئۆمۈچۈك تورىدەك ناھايىتى ئىنچىكە بولۇپ، قۇرتنىڭ ئاغزىدىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى چىرماپ سوقىچاق پىلە ئوزىسىغا ئايلىنىدۇ. ئۆزى شۇ ئوزەكنىڭ ئىچىدە كىچىكلەپ

① خوتەندە 18 جىڭ، گۇمادا 20 جىڭ، كېرىيەدە 16 جىڭ بىر چارەك بولىدۇ.
② قاداق ــ يېرىم كىلوگرامغا يېقىن كېلىدۇ.

كېتىدۇ. شۇ پىلىنى بەش - ئالتە كۈن سايىدە ساقلىسا، ھېـ
لىقى قۇرت غوزەكنى تېشىپ چىقىپ قاناتلىنىپ كېپىنەككە
ئايلىنىدۇ. بۇ كېپىنەك بەش - ئالتە كۈن ھەچنېمە يېمەي،
تۇخۇملاپ بولۇپ ئۇچىدۇ. تۇخۇمى كېلەر يىلى يازغىچە ساق-
لىنىدۇ ۋە شۇنىڭدىن يەنە يېپەك قۇرتى چىقىرىلىدۇ. لېكىن
كېپىنەك چىقىش پىلىنى ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى غو
زەكنىڭ ئۈچى يوقىلىپ كېتىدۇ ياكى ئۈزۈلۈپ كېتىپ تارت-
قىلى بولمايدۇ. شۇڭا قۇرت غوزەكنى تېشىپ چىقماسلىقى
ئۈچۈن، ئۇنى تېز ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ. قۇياش نۇرىدا
ياكى مەخسۇس ياسالغان ئۆيدە 70 گىرادۇس ئىسسىقلىقتا
ھورداپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن كېيىن پىلە ئوزىسى ئازراق
سوۋۇتۇلۇپ قازانغا سېلىنىدۇ. قازاندا قاينىغاچ، غوزىنىڭ
ئۈچى چۈۋۈلۈپ چىقىدۇ. بۇ ناھايىتى ئىنچىكە بولغاچقا،
10 ــ 15 دانە ئۈچنى بىرقىلىپ، تۇتقۇچقا ئورىلىدۇ. بۇ
ئىشلار ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان مەخسۇس سايمانلىرى بار.
يىپ ھەرقانچە ئىنچىكە بولسىمۇ، ئۈزۈلمەي ئۆز رېتى بويـ-
چە تارتىلىپ چىقىۋېرىدۇ. قازاندىكى پىلە غوزىسى تارتىلىپ
بولغاندىن كېيىن، قۇرتى قازاندا قالىدۇ. يىپنىڭ ئۈچنى
تېپىپ، ماشىنىغا ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش ئۈچۈن قازان يېنىدا
بىرەيلەن تۇرىدۇ. ئۇ ماشىنا بىلەن ئايلاندۇرۇپ تۇتقۇچقا
ئوراپ تۇرىدۇ. ئىشلەمچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى خوتۇن -
قىزلار بولۇپ، كۈنلۈك ھەققى 10 ــ 50 پۇلدىن توغرا كې-
لىدۇ. خوتەندە مۇشۇ كۈنلەردە بەك جىددىي ئىشلەۋاتقان
ئىككى پىلە زاۋۇتى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئەرمەنلەر-
نىڭ. بۇنىڭ بىرى يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان خۇدابەردى
باي، بۇ كىشى خوتەنگە پۇلسىز كېلىپ، شۇ كەسىپ بىلەن 10
يىل ئىچىدە نەچچە ئون مىڭنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالغان. بۇ
زاۋۇتلاردا ھەركۈنى يۈزلەرچە يەرلىك مۇسۇلمانلار ئىشلەپ

تۇرىدۇ. بۇلتۇرقى ھېسابقا قارىغاندا، بىر چارەك (چارىكى 17.2قاداق) پىلىدىن 20 سەر (بىر سەرى 10 مىسقال) يىپەك چىققان. بىر سېرى خوتەندە 80 پۇلغا سېتىۋېلىنىپ، پەرغا-نىگە بارغاندىن كېيىن 220 پۇلدىن سېتىلغان. دېمەك، بىرگە بىر پايدا بولغان. يىپەك قۇرتى بېقىش ناھايىتى پايدا-لىق بىر كەسىپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىشمۇ ئانچە ئېغىر ئەمەس. يىپەكنىڭ نەقەدەر ئېسىل نەرسە ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ ئول-تۇرۇشنىڭمۇ ئورنى يوق. ئۇ پۈتۈن دۇنياغا تونۇشلۇق نەرسە. پىلە قۇرتىنىڭ يىپىكىدىن باشقىمۇ نۇرغۇن پايدىسى بار. مەسىلەن، ئۆلتۈرۈلگەن قۇرت يەرنى ئوغۇتلاشقا بەك باب كېلىدىكەن. يەرلىك خەلقنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بىر خالتا قۇرت 100 خالتا تېزەكتىن كۆچلۈكرەك بولارمىش. پىلە قاينىتىلغان سۇمۇ كۆچسىز يەرنى ئوغۇتلاشقا شۇنداق پايدىلىقمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن پىلە قاينىتىلغان سۇ يەرگە تۆكۈلۈپ ئاغدۇرۇلىدىكەن. ئەگەر يىپەك قۇرتى بېقىش تەرتىپ-لىك يولغا قويۇلغان بولسا، ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى شۇنىڭ ئۆزى بىلەنلا نۇرغۇن بايلىق ياراتقان بولاتتى. 30 ــ 40 كۈن-دە ئالتە سومغا بىر قۇتا ئۇرۇق ئېلىپ كەتكەن يېزا كىشـ-لىرى شۇ ئۇرۇقتىن چىققان پىلىنى بازارغا ئەكىرىپ، يەنە 30 ــ 40 سومغا سېتىپ قايتىپ كېتىدۇ. مانا پايدا دېگەن! پىلە بېقىش بەك ئاسان ئىش. كۈندە ئۈچ - تۆت قېتىم ئۈچ-مە يوپۇرمىقى تاشلاپ بەرسەك بولدى، باشقا ئىش يوق.

3. سايامەت ۋە سايامەتچىلەر

مەدەنىيەتلىك ۋە تەرەققىي تاپقان مىللەتلەر سايامەتكە بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ ئىشقا مىليونلاپ پۇل سەرپ قى-لىپ مەخسۇس شىركەتلەرنى قۇرىدۇ. ئىلمىي ئورۇنلارنى تە-

سىس قىلىدۇ. تۇرمۇك ساھەلەر بويىچە مەلۇماتلىق سايا‌ھەت چىلەرنى تەربىيەلەيدۇ. ئاندىن قابىل ۋە ياراملىق ئادەملەرنى يەر يۈزىنى كېزىشكە سالىدۇ، ئۆز سايا‌ھەتچىلىرىگە يار-دەم بېرىدۇ ۋە مەسئۇل بولىدۇ. سايا‌ھەتچىلەرمۇ ئۆز ۋەزىپە-لىرىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن، يەر يۈزىدىكى سىرلارنى ئېچىش ھەۋىسى بىلەن قۇش ئۇچۇپ ئوتمىگەن يەرلەرگىچە بارىدۇ. ھەممە نەرسىنى دىققەت بىلەن كۆزىتىدۇ، تەتقىقات ۋە تەكشۈرۈشتە بولىدۇ. دوزاختەك ئىسسىق، مۇزدەك سوغۇق يەر-لەردە، تاغۇ تاشلار ئارىسىدا، چوڭقۇر دېڭىز ۋە قېلىن ئورمانلاردا تۇرلۇك يىرتقۇچ ھايۋانلار ئارىسىدا، پايانسىز چۆل-جەزىرىلەردە مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى چېكىپ يۈرىدۇ. ھاياتىدىن ئايرىلىپ، ئادەم ئاياغ باسمىغان ئاللىقانداق يەرلەرگە كىرىپ كېتىدۇ. نانسىز، سۇسىز قالغان ۋاقىتلىرىمۇ ئاز بولمايدۇ. بۇ يولدا مېلىنىلا ئەمەس، ھەتتا جېنىنى پىدا قى-لىدىغانلارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇلار نېمىشقا شۇنچىلىك ئېغىر مۇشەققەتلىك سەپەرلەرنى قىلىشنى خالاپ قالىدۇ. ئۇلار بۇ-نىڭسىزمۇ بۇ دۇنيادا ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى كۈنلەرنى كۆرەلەيتى-تىغۇ؟ ئۇنىسى راست، ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىسى يېتەرلىك، بىر نەرسىگە ئېھتىياجى يوقتەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما، ئىنسان ھەممىگە قادىر شۇنداق بىر مەخلۇقتۇركى، ئۇ يۇقىرى ئۆر-لەشتىن ئەسلا توىمايدۇ. چۈنكى تەرەققىياتنىڭمۇ بېرىپ توختايدىغان يېرى ــ ئاخىرقى چېكى يوق. ئىنسانلار ھەر-قانچە ئېسىل مەدەنىيەتلەرنى ياراتسىمۇ، ئۇنىڭ كەينىدە يەنە تەرەققىياتقا يول قالىدۇ. ھەر كامالىنىڭ بىر زاۋالى بار. ئىن-سانىيەت ھازىر تەرەققىياتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتتى، ئەمدى ئۇنىڭدىن ئارتۇق يېتىدىغان پەللە قالمىدى، دېگۈچە-لەر بولسىمۇ، لېكىن بۇ پىكىرنىڭ توغرا پىكىر ئەمەسلىكى مەلۇم. «ھەر كامالنىڭ بىر زاۋالى بار» دېگەن سۆز قانداقمۇ

بىر پەيلاسوپنىڭ ئاغزىدىن چىققان سۆز بولسۇن. بۇ بىر قۇ-رۇق سۆزدىنلا ئىبارەت، بۇ سۆزنىڭ تۇغرىلىقى تا مۇشۇ كۈنگىچە ھېچقانداق بىر مەنتىقچى تەرىپىدىن ئىسپاتلانغى-نى يوق. سۆزنىمىزگە كېلەيلى: مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر ئا-رىسىدىمۇ سايا‌ھەتكە كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگۈچىلەر يەنىلا ئىنگلىز، فىرانسۇز، گېرمان ۋە شۇۋېتلاردۇر. سايا‌ھەتچىلەر قانداق نەرسىلەرنى تاپتى؟ بۇلاردىن مىللەت ۋە ئىنسان نېمە پايدا كۆردى؟ بۇ مەسىلىگە ياخشى جاۋاب تېپىش ئۈچۈن، تۇم ــ تۇم سايا‌ھەتنامىلەرنى ئوقۇش لازىم. ئىنگلىزلار ھىند-ىستانىنى سايا‌ھەت قىلىپ تاپتى. بايلىقى بىلەن مەشھۇر ئا-مېرىكا قىتئەسىمۇ سايا‌ھەتنىڭ مەھسۇلىدۇر. تۇرمۇش ۋە تىرىكچىلىك ئۈچۈن بەك كېرەكلىك بولغان ئالتۇن ــ كۈ-مۈش، مىس، تۆمۈر ۋە باشقا پايدىلىق مەدەنلەر سايا‌ھەتچىلەر تەرىپىدىن بايقىلىدۇ. سايا‌ھەتچىلەر بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالمايدۇ. ئۆز مىللەتلىرىنى باشقا مىللەتلەر بىلەن سايا‌ھەت-نامىلىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدۇ. تۇرلۇك جايلاردىكى تۇر-لۇك ھايۋانات ۋە مېۋە ــ چېۋىلەر ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. خەرىتىلەرنى سىزىدۇ. تۇرلۇك ماۋزۇلاردا جۇغراپىيەۋى ئە-سەرلەرنى يارىتىدۇ. ئومۇمەن، تەبىئىتنىڭ يوشۇرۇن سىرلە-رىنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇ. تەبىئەت ۋە ماتېماتىكا پەنلىرىگە يول ئاچىدۇ. تارىخ ۋە ئاسارئەتىقە ئىشلىرى ھەققىدە سۆزلەپ ئۇلتۇرۇشنىڭ ئورنى يوق. سايا‌ھەتچىلەر ئۆز مىللەتلىرىگىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە خىزمەت قىلغۇچى مۆھ-تەرەم زاتلاردۇر. ئۇلار كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، ئۆز راھەت-لىرىدىن كېچىپ، باشقىلارنىڭ بەخت ــ سائادىتى ئۈچۈن تىرىشقۇچى پىداكارلاردۇر. سەييا‌ھلارنىڭ قەھرىمانلىقلىرى تەقدىرلەشكە ۋە ماختاشقا لايىقتۇر. مۇزدىن باشقا نەرسە تېپ-چىلىشى تەسەۋۋۇر قىلىنمىغان جەنۇبىي قۇتۇپلارغا قەدەر

بەرىپ، يوقاپ كېتىش ساياھەتنىڭ ئەھمىيىتى ۋە سايا-
ھەتچىلەرنىڭ قەدىر - قىممىتىنى چۈشەندۈرۈشكە يەتسە
كېرەك. ساياھەت مۇشۇنداق ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىقى
ئەكسىچە بىزنىڭ مۇسۇلمانلار بۇنىڭدىن مەھرۇم قالغان.
بىزدە بۇ ئىشلارنى قىلغۇدەك كۈچ - قۇۋۋەت يوق. ھازىرچە
ئۇنچىلىك ئاڭ ۋە پىكىرگە ئىگە بولغىنىمىزمۇ يوق، تېخى.
بەلكى، بۇنىڭدىن كېيىن بولسا بولۇر، چۈنكى ئىنسان تەرەق-
قىيات ئىزدىگىچىدۇر.

نوشىروان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1917 - يىل 4 - ئايىنىڭ 15 - كۈنىدىكى 10 — 8 - سانى، 174 — 176 - بەتلىرىدىن).

ئالتە شەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (10)

ياقۇپ خان ھۆكۈمىتى

ياقۇپ خان ئۆزى قولغا كىرگۈزگەن يەرلەردە تەرتىپ ئورنىتىش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇ ئالغان يەرلىرىدە مۇسۇ-
تەھكەم ئورۇنلاشماي تۇرۇپ يېڭى يەرلەرنى ئېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلمىدى. شۇڭا كاشغەر، ياركەنت، خوتەن، مارالبې-
شى قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالغاندىن كېيىن ئۈچ - تۆت يىل تىنچ تۇردى. ئۇ شۇ تىنچ كۈنلەرنىمۇ بوش ئۆتكۈزمىدى. ئىچكى ئىسلاھات چارلىرىنى كۆردى، يوللارنى تۈزەتتى، كېرەكلىك يەرلەرگە كۆۋرۈكلەرنى سالدۇردى. ئەسكەرلىرىنى كۆپەيتىپ، تەرتىپ - ئىنتىزام ئورناتتى. سوقۇش قوراللى-
رىنى تەييارلىدى. ئۇ ئەمدى بىرنەچچە توپقىمۇ ئېرىشكەنە-
دى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇ مەملىكەتنى كېڭەيتىش ئىشىغا كىرىشتى.

ئۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچى كۈنسېرى ئېشىۋاتقان بولۇپ خوتەن، بەدەخشان، ھىندىستان ۋە ئافغانىستانلاردىن پىدا-
ئىيلار كېلىپ قوشۇلماقتا ئىدى. مانا شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ مەملىكەتنى كېڭەيتىش يولىدا چوڭ - چوڭ چامدامىلىرىنى بېسىشقا باشلىدى. ياقۇپ خاننىڭ ئۇستاتىلىقى ئارقىسىدا ھۆكۈمەت ھەر تەرەپكە خۇددى كۈنلۈككە ئوخشاش يېيىلىشقا باشلىدى.

«ياقۇپ خان»نىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ھەر تەرەپتىن چوڭ - چوڭ كىشىلەر بۇ تەرەپكە دىققەت بە-

لەن قاراشقا باشلىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ قايسىبىرلىرى سو-
دىگەر قىياپەتىدە، بەزىلىرى ساياھەتچى قىياپەتىدە ئالتە
شەھەرگە كىرىشكە باشلىدى. ئۇياقتىن - بۇياقتىنمۇ قاغا -
قۇزغۇنلار كىرىۋر، ئانداقچى - مۇنداقچىلارنىڭ بەزىلىرى
كىرىلىپ - گىدىيىپ ، بەزىلىرى تۇگۇلۇپ - شۇمشىيىپ
يۈرۈر ۋە بەزىلىرى نېرى - بېرى لاغايلاپ يۈرۈشۈر ئىدى.
بىر كۈن ئاياز — جۇت بولسا، ئىككى كۈن بۇلۇتلۇق، بىر
كۈنى قار ياغسا، ئۈچ كۈن مۇز ياغار. مانا مۇشۇنداق تۇمانلىق
ھاۋا ئىچىدە ياقۇپ خان چاقماقتا ئوخشاش يالتىرار ئىدى.
چاقماق! ئۇنىڭدىن ھەركىم قورقۇر!

ھىجرىيە 1286 - يىلى[1] قوقان خانى خۇدايارخان قادىر
قۇل بەگنى كاشغەرگە ئەۋەتىپ ياقۇپبەگنىڭ ئۆزىگە قارام
بولۇشىنى ئېيتقانىدى. ياقۇپ خان ئۇنىڭ مەمۇرىنى بىر
ئۆيگە سولاپ قويدى.

ياقۇپ خان بۇ چاغدا سىياسىي ئىشلاردا جىددىيەرەك
ھەرىكەت قىلىشقا باشلىغانىدى. تېگىشلىك خەۋەرلەرنى
سىرتقا چىقارتماسلىق ئۈچۈن مەمۇرلارغا قاتتىق جېكىلىدى.
چېگرا قاراۋۇللار قويۇپ ھېچكىمنى سىرتقا چىقارماسلىقنى،
سىرتتىن كىرگەنلەرنى تۇتۇپ قېلىشنى بۇيرۇدى.

مەملىكەتكە خىيانەت قىلماق بولغانلارغا ئۆلۈم جازاسى
بېرىدىغانلىقى بىلەن ئاگاھلاندۇرۇپ تۇردى. ئۇ شۇنىڭدىن
كېيىنلا مەملىكەتنى كېڭەيتىش يولىغا چۈشتى.

ئاقسۇنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە ھەكىم خو-
جىنى ۋالىي ئېتىپ قويدى - دە، كۈچاغا يۈرۈش قىلدى. لې-
كىن كۈچادا ئازراق سوقۇش قىلىشقا توغرا كەلدى. ياقۇپ
خانىڭ بۇ يەردىكى كۆرىشى، باتۇرلارغا تۇرلۈك مۇكاپاتلار
ۋەدە قىلىش جەھەتتىن چىن ۋە جىددىي بىر كۆرەش ئىدى.

① مىلادىيە 1869 - يىلى.

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ پالۋانلىرى بەل باغلاپ كۈچ سى-
نىشىش مەيدانىغا ئاتلاندى. بىر تەرەپ يولۋاس كەبى ئاغزىدىن
ئوت چاچار، يەنە بىر تەرەپ ئەجدىھاغا ئوخشاش ھۆركىرەر
ئىدى! ئۇزاق ئېلىشقاندىن كېيىن ياقۇپ خانىڭ باتۇرى كۈ-
چا پالۋاننى يېقىتتى. بۇ بىچارە شۇنداق يېقىلدىكى، يەر
تىترەپ كەتتى. بىچارىنىڭ ھالى ئېغىر ئىدى. داۋۇت خەلىپە
دېگەن كىشى ئۇنىڭغا بولۇشۇپ 10 مىڭچە قالماقنى يارەمگە
چاقىرىپ ئۇنى تۇرغۇزماق بولغانىدى. لېكىن ياقۇپ خان
قوشۇنىنىڭ سول قانىتى بىلەن داۋۇت خەلىپىنىڭ بوغۇزىدىن
تۇتتى، ئوڭ قانىتى بىلەن ھەممە قالماق، تۇڭگانلارنى قىستى.

كۈچا ۋەقەلىرىنى جىددىي يوسۇندا تەپسىلىي يازماق
بولسا سۆز ئۇزىراپ كېتىدىغانلىقى سەۋەبلىك شۇنچىلىك
سۆزلەپ كۆپايىلىنىشكە مەجبۇر بولدۇم.

ياقۇپ خان كۆپ يەرلەرنى قورال ئىشلەتمەي يەرلىك
مۇسۇلمانلارغا ھەقىقىي ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈش يولى بە-
لەن ئاسانلىقچە ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. شۇنىڭ بىلەن
بىللە سوقۇشۇشقا توغرا كەلگەن يەرلەردە قان تۆكۈلۈشتىن
قورقۇپ تۇرمىدى. ئۇنىڭ چىنلىق ۋە قالماقلار بىلەن قاتتىق
كۆرەش قىلىشىغا توغرا كەلدى.

ياقۇپ خان مەملىكەتنى كېڭەيتىش يوللىرىدا پۈتۈل-
مىددە ئۇستاتلىق بىلەن ھەرىكەت قىلىپ بارغانلا يەردە مۇ-
ۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتنى
گۈللەندۈرۈش، ئۇنى ئەسىرلەر بويى داۋاملاشتۇرۇش مەسە-
لىسى ئۇنى قىينار ئىدى. ئۇ بۇ توغرىسىدا ئويلىنىپ قالمە-
دى، ئاتا - بوۋا، قوۋم - قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش يارەم
سوراپ مازارلارغا بارمىدى. ئۇ بۇ جەھەتتە مۇنداق يول تۇتتى:

ياقۇپبەگ ھىجرىيە 1289 - يىلى[1] گېنېرال كائوفمان
بىلەن تاشكەنت شەھىرىدە بىر سودا كېلىشىمى ئىمزالىدى.

① مىلادىيە 1872 - يىلى.

شۇنىڭ بىلەن رۇسىيە ھۆكۈمىتى دۈرىن تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىشتىن ۋاز كەچتى. ھىجرىيە 1290 - يىلى[1] قوقانلىق ھاجى موللا تۇراپ ئىسمىلىك كىشىنى پېتروگرادقا ئەۋەتتى. ھاجى موللا ئۇ يەردە قىزغىن قارشى ئېلىندى. ھىجرىيە 1289 - يىلى بۇخارا ئەمىرى مۇزەففەرىددىن خانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلمەلىك خان كاشغەرگە كېلىپ ياقۇپ خان بىلەن كۆرۈشتى. يەنە شۇ يىلى مىسىر ھۆكۈمدارى ئىسمائىل پاشا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن خاس مەمۇرمۇ كاشغەرگە كەلدى. مىلادىيە 1890 - يىلى مۇسىيۇ فورىس ۋاستىسى ئارقىلىق ياقۇپ خان ھۆكۈمىتى بىلەن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئارىسىدىمۇ بىر مۇھىم كېلىشىم تۈزۈلدى. ياقۇپ خان شۇ چاغلاردا يەنە تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ئۇلاردىن قورال - ياراغ ۋە ھەربىي ئۇستىلارنى جەلپ ئېتىشكە باشلىغان ۋاقتى ئىدى. ئۇ يەنە شۇ يىلى ئافغانىستان ئەمىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى. ھىجرىيە 1292 - يىلى[2] ئىشى ئوڭدىن كېلىپ تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىز خان بىلەن كۆرۈشتى. ياقۇپبەگنىڭ ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلىرى قوبۇل ئېتىلىپ ئۇنىڭغا بىرىنچى دەرىجىلىك مەجىدىي نىشانى(ئوردېنى) بېرىلدى. ئۇ شۇ قېتىملىق سەپىرىدە تەلەيى ئوڭدىن كېلىپ رۇسىيەنىڭ باش ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۇپ ئۇنىڭ بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئەنگلىيە باش ئەلچىسىنىڭ ئۆگىتىشى ئارقىلىق كاشغەر ھۆكۈمىتىنىڭ قوقانغا قول تىقماسلىق شەرتى بىلەن چىنلىقلار بىلەن سوقۇشقاندا رۇسىيەنىڭ ياردەملىشىشى توغرىسىدا ۋەدىلەشمەك ئۈچۈن پېتېرۇگرادقا باردى. رۇسىيە ئىمپېراتورى بۇ توغرىسىدا گېنېرال كائوفمان بىلەن كۆرۈشۈشى كېرەكلىكىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ناشكەنت يولى ئارقىلىق كاشغەرگە يانىدى.

(ياقۇپ خان ئابدۇلئەزىزخاندىن بىر «شاھانە پەرمان» ئالغانىدى. بۇ پەرمان بەك ئۇزۇن بولغاچقا ماقالىمىزدە قىسقارتۇرۇپ بېرەلمىدۇق).

ئابدۇلئەزىزخان تەرىپىدىن قەشقەرگە ئەۋەتىلىدىغان ئورۇش قوراللىرىنى مۇرات ئەپەندى ۋە كاشغەر كاتىپلىرىدىن موللا سالىھ ۋە ئابدۇللائاخۇن قاتارلىق كىشىلەر ھىندىستان يولى بىلەن ئېلىپ كېلىشتى. ياركەنتتە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئەسكەرلەرگە تەلىم بېرىشكە باشلىدى.

ياقۇپ خان ئىشنى مانا مۇشۇنداق تاماملىدى!

راست، كېلىشىم، يارىشىش، ئىتتىپاق بولۇش بىلەنلا ئىشنى پۈتتى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. كېلىشىم ئىككى ياقلىق بولۇر. شۇڭا ياقۇپ خان بۇ جەھەتتىمۇ ئېھتىياتچان بولۇپ تىرەن مۇلاھىزە ۋە تەدبىرلەردىن كېيىنلا ئىش كۆرۈر ئىدى.

بۇ سۆزلىرىمىنىڭ ياخشىراق چۈشىنىلىشى ئۈچۈن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ياقۇپ خان ئارىسىدا بولغان «مۇنازىرە» نى كۆزدىن كەچۈرەيلۇك:

ئالتە شەھەردىكى ئالتۇنلۇق تاغ ۋە جىلغىلاردىن ھەم باشقا مەدەنلەردىن پايدىلىنىش ئۈمىدى بىلەن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپ خان بىلەن ئىمتىيازلىق بىر شەرتنامە تۈزمەكچى بولۇپ مەدەن ھاسىلاتىنىڭ تۆتتىن بىرىنى بېرىشنى، بۇنىڭ بەدىلىگە ئەنگلىيە تەرەپ سوقۇشتىكى ئەسكەرلەرنى كۆرەكلىك كىيىم - كېچەكلەر بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقىنى شەرت قىلغانىدى. ياقۇپ خان ئاقچا ۋە ئەسلىھەلەرگە ھەرقانچە ئېھتىياجلىق بولسىمۇ، مەملىكەتنىڭ يەر ئاستى بايلىقىنى سېتىشتەك ئاخىرى يىخشى بولمايدىغان بۇ ئىشنى رەت

① مىلادىيە 1873 - يىلى.
② مىلادىيە 1875 - يىلى.

قىلدى. ئۇ: «ئالتە شەھەردە بۇنداق مەدەنلەر يوق، سىز بۇنى كىمدىن ئىشىتتىڭىز ھەم قانداق بىلدىڭىز؟» دېدى. مۇسيۇ فورسىس: «كاشغەردە چاغاتايچە يېزىلغان بىر ئەسەر بىزنىڭ ساياھەتچىلىرىمىزنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. بۇ ئىنگلىزچە-غا ئەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالتە شەھەرنىڭ قايسى يېرىدە قانداق مەدەن بارلىقى بايان قىلىنغان. بىز بۇنى شۇ ئەسەردىن ئۆگەندۇق»، دېدى.

قورال - ياراغ ۋە ئاقچىغا شۇ قەدەر ئېھتىياجى چۈشكەن بىر چاغدا ياقۇپ خان نېمىشقا ئىنگلىزلارغا ئىمتىياز بېرىپ مۇكاپاتلار ئېلىشقا ئالدىرىمىدى؟ ھەربىي ئوقۇتقۇچى ئىسما-يىل ئەپەندى تەرىپىدىن قويۇلغان شۇ مەزمۇندىكى سوئالغا قارشى ياقۇپبەگ مۇنداق ئىزاھ بەرگەن: «ئىنگلىزلار سىيا-سەت بابىدا بەك ماھىر خەلقتۇر. ئۇلار ھىندىستاننىمۇ «سودا» قارمىقى بىلەن قولغا چۈشۈرگەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ قولىغا ئىمتىياز بېرىلسە، ئۇلار ئالتە شەھەرنىمۇ تەسەررۇ-پىغا ئېلىشۇالۇر».

خۇلاسە، ياقۇپ خان ئۆتكەنكى خان، خوجا - تۆرىلەرگە ئوخشاش تەدبىرسىز ۋە ئۆزىنىڭ قورسقىنى تويغۇزۇش ئۈ-چۈنلا ئۇرۇنىدىغان كىشىلەردىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئاغا - ئىنىلىرى بىر - بىرى بىلەن (مەنسەپ، ھۆكۈمەت تالىشىپ) ئۆزئارا سوقۇشۇپ يۈرگىنىدە ياقۇپ خان كۆچلۈك ۋە مۇس-تەھكەم بىر تۈرك ھۆكۈمىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش يولىدا جان تىكىپ چىنلىق ۋە قالماقلار بىلەن كۈرەش قىلىۋاتقان-دى. نېمىدېگەن ئەقىللىق باش - ھە؟ ئەپسۇس، قۇش ئۇۋى-سىدىن تۇخۇم ئالىمەن دېگەندە ئىشتانسىز قالدى. ياقۇپبەگ بۇ يەردە تۈركىيەگە ئوخشاش مەدەنىي قېرىنداشلىرىنى جەلپ قىلىپ، ياۋروپا تەرتىپىدە ھەربىي قوشۇن ۋە قورال - ياراغ

ھازىرلىماق بىلەن مەشغۇل ئىدى.

ياقۇپ خان ئىنتىزاملىق ئەسكەر، كۆچلۈك توپ ۋە ئۇستا قوماندانلارغا ئىگە بولغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە يۈ-رۈش قىلىپ سوقۇشتى.

ياقۇپ خان ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ھەم تۇغما زاكاۋە-تى(ئەقلى) بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆچلۈك بىر تۈرك ھا-كىمىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرمەك يولىدا پائالىيەت كۆرسە-تمۇاتقانىدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئىشىغا «تەقدىر» ياردەم قولە-نى سۇنمىدى. راست، ياقۇپ خان ئالتەشەھەردە مەڭگۈلۈك مەدەنىي ۋە گۈللىنەرلىك ئىشلارنى قىلالمىدى. مائارىپ، ۋە سانائەت ساھەسىدە مەخسۇس مۇئەسسەسىلەرنى قۇرمىدى. لېكىن بۇ ئىشلارنى قىلىشقا تېخى ۋاقىت يوق ئىدى. چۈنكى ئۇ تېخى ئۇرۇشتىن توختىمىغان بولۇپ يېڭى يەرلەرنى ئې-لىپ ئۇ يەرلەردە ھۆكۈمىتىنى چىڭىتىش بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇ مۇراد - مەقسەتلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرالماي ئاخىرەت سەپىرىنى قىلدى. مىلادىيە 1877 - يىل جامادىيەلئاخىرىنىڭ 16 - كۈنى[1] كورلىدا ۋاپات بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن نەق ئىلگىرىكى خوجىلارغا ئوخشاش خوتۇن، بالىچاقا، مال - دۇنياغا، تەخت - ھاكىمىيەت تۇ-تۇشقا ئامراق شەخسىيەتچى بەگلەر، ھاكىملار چىنلىق ۋە قالماقلار بىلەن سوقۇشۇشتىن ۋاز كېچىپ ئۆزئارا تالاش - تارتىشقا كىرىشىپ كەتتى. نىياز ھاكىم دېگەن ساتقۇن ياقۇپ خانىنىڭ تىرىكلىكىدىلا ھۆكۈمەت ۋە مەملىكەتنىڭ زىمىنىغا ھەركەت قىلىشقا باشلىغان ۋە ئۇنىڭدىن يوشۇرۇن بەك كۆپ سوقۇش قوراللىرىنى يەرگە كۆمۈپ قويغانىدى. ياقۇپ خا-نىڭ يەرگە كۆمۈلۈشى بىلەنلا بۇ خائىن ئۆزىنىڭ يەرگە كۆ-

[1] ياقۇپبەگ 1878 - يىلى ئۆلگەن — ت.

مۇپ قويغان قورال ـ ياراغلىرىنى يەر ئاستىدىن كولاپ چىـ
قارغانىدى، لېكىن مەقسىتىگە يېتەلمىدى. بۇ قوراللار چىنـ
لمقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ياقۇپ خانىنىڭ ئۆلۈمىگە
شۇ كىشى سەۋەبچى بولغان دېگۈچىلەرمۇ بار.

نوشىرۋان يائۇشېف (خوتەن)

(«شۇرا» 1917 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى، 10 ـــ 10 ـ نومۇرلۇق سانى، 222 ـــ 224 ـ بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر

ئۇلۇغ مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى چىن ھۆـ
كۈمىتىنىڭ قولىدا ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە مەلۇم بولسا
كېرەك. ئالتەشەھەرنىڭ يەرلىك ئاھالىسى 5 مىليونغا يېتەـ
دۇ. بۇلار مىللەت ۋە قەۋمىيەت جەھەتتە تۈركىي خەلقتۇر.
زۇلۇم ۋە مۇستەبىتلىك سەۋەبىدىن تۈركلۈك روھىنى، غەيـ
رىتىنى ۋە تۈركلۈك قەھرىمانلىقىنى يوقاتقان بولسىمۇ،
ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى، تىل ۋە ئەدەبىياتىنى باخشى ساقلاپ
كەلگەن.

چىندا جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، مەزكۇر
خەلقنىڭ ھوقۇقى ۋە ھۆرىيىتى قولىغا قايتىدۇ، دەپ ئۈمىد
قىلىنغانىدى. لېكىن، بۇ ئۈمىد پۈتۈنلەي يوققا چىقتى.
جۇمھۇرىيەتتىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدا ھېچبىر ئۆزـ
گىرىش بولمىدى. جۇمھۇرىيەتتىن مۇسۇلمانلارغا بىر تىينـ
لمقمۇ پايدا كەلمىدى. ئالتەشەھەرنى ئىدارە قىلغۇچىلار ئاـ
كىرى قانداق بولغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندىمۇ شۇنداق كېـ
تىۋاتىدۇ. زۇلۇم ۋە ئىستىبدادتلىق ھۆكۈم سۈرىدۇ. بۇ يەردەـ
كى خەلق جۇمھۇرىيەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنمۇ بىلمەيدۇ.
ھۆكۈمەتلەردىكى ئۆزگىرىشلەردىنمۇ خەۋىرى يوق.

چىننىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە، بەلكى بىرئاز ئۆزگـ
رىشلەر بولغاندۇر، ھۆكۈمەت مەمۇرلىرىمۇ ئالماشقاندۇر؟
ئەمما، نوپۇسنىڭ 90 پىرسەنتىنى مۇسۇلمانلار ئىگەـ
لىگەن ئالتەشەھەردە ھېچبىر ئۆزگىرىش بولغىنى يوق.
چىننىڭ كونا ئەمەلدارلىرى يەنىلا خەلقنى تالاۋاتىدۇ، مالىلـ

رىنى، بالىلىرىنى، يەر ۋە مۈلكىنى بۇلاۋاتىدۇ، دىنىي ۋە مىللىي ھوقۇقلىرىنى، ئار - نومۇسلىرىنى ئاياغ ئاستى قىلىۋاتىدۇ. مەزلۇم ۋە مەھكۇم مۇسۇلمان بالىلىرى شۇ قاباھەتكە چىدايدۇ. تىلى، قول ۋە پۇتى باغلاقلىق بولۇپ، چىن مەنىسىدىكى ئەسىر بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. خەلققە كۈچىدىن ئېغىر ئالۋان سالىدۇ، بېرەلمىگەنلەرنىڭ يېرى ۋە مۈلكىنى تارتىۋالىدۇ، ھېچنېمىسى يوقلارنىڭ بالىلىرىنى ساتقۇزۇپ تۆلىتىدۇ. مەمۇرلار بولسا شۇ مەزلۇم تۇرك — مۇسۇلمانلارنىڭ كۆزىدىن قان تامدۇرۇپ ئالغان پۇللارنى ئۆز كەيپى ۋە راھىتى يولىدا كۆيدۈرىدۇ. خەلق ۋە مەملىكەت ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى ئەسلا قىلمايدۇ. قىلىپ بېرىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتا قىلغان خەلقنىڭ ئۆزىگە ئەركىنلىكمۇ بەرمەيدۇ. 5 — 6 مىليون نوپۇسقا ئىگە بولغان ئالتەشەھەردە بىر دانە بولسىمۇ ئۇسۇلى جەدىد مەكتىپى يوق.

مەكتەپ ئېچىشقا ھەرىكەت قىلغان ياشلارنى ئامبالىلار كالتەكلەيدۇ (مەخسۇس ياسالغان كالتەك بىلەن 500دىن 3000غىچە ئۇرىدۇ).

بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئاسارەتتە ياشىشىغا يالغۇز ھۆكۈمەت ۋە مەمۇرلارلا سەۋەبچى ئەمەس. ئەنگلىيە ۋە رۇسىيە ھۆكۈمەتلىرىنىڭ كاشغەردىكى كونسۇلخانىلىرى بۈگۈنگىچە يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ھەربىر يېڭىلىق، تەرەققىيات، ئىلمىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلىرىگە قارشى تۇرۇپ كەلدى.

كاشغەردىكى سایاھەتمەن يەرلىك مۇسۇلمانلارغا مەكتەپ ئېچىش ھەققىدە مۇراجىئەت قىلغانىدىم. شۇ چاغدا ئۇلار: «بىز خەلقىمىزنىڭ غەپلەت ۋە جاھالەتتە قالغانلىقىنى ئوبدان چۈشىنىمىز. لېكىن، بىزدە يېتەرلىك مۇئەللىملەر يوق، قازان ۋە ئىستانبۇلدەك شەھەرلەردىن مۇئەللىملەرنى ئېلىپ كېلىپ، يېڭى ئۇسۇلدا مەكتەپ ئېچىشىمىزغا ھۆكۈمەت مە-

مۇرلىرى، ئىنگلىز ۋە رۇس كونسۇللىرى توسقۇنلۇق قىلىدۇ»، دېگەنىدى.

جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى بىر مەملىكەتتە شۇنچىلىك قەبىھ ۋە ئىستىبداتنىڭ ھۆكۈم سۈرۈشى، مەكتەپ ئېچىپ، بالا ئوقۇتۇشقىمۇ رۇخسەت بەرمەسلىكى ناھايىتى چۈشىنىكسىز ئەھۋالدۇر.

رۇسىيەدىكى ئىنقىلاب ۋاقتىدا مەن كاشغەردە ئىدىم. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، كاشغەردىكى بەزى زىيالىيلار بەك شادلاندى، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ ئىشلىرىمىزمۇ ياخشىلىنىدۇ، رۇسىيەدىكى ھۆرىيەتتىن بىزگىمۇ پايدا كېلىدۇ، دەپ ئۈمىد لەنگەنىدى.

كاشغەر زىيالىيلىرى بىزدىكى ھۆرىيەتكە شادلانغاندەك، بىزنىڭ زىيالىي ۋە ئاڭلىق كىشىلىرىمىزمۇ ئۇلاردىكى زۇلۇم ۋە ئىستىبدادتقا قايغۇرىدۇ. لېكىن، «ۋاي بىچارىلەر!» دەپ ئىچىدە ھېسداشلىق قىلىپ قويۇشنىڭ پايدىسى يوق. شۇڭا، قولىمىزدىن كەلگىنىچە ئۇلارنىڭمۇ ئۆزىمىزدەك ھوقۇق ۋە ھۆرىيەتكە ئېرىشىشىگە، ئىلمىي ۋە مەدەنىي جەھەتتىكى تەرەققىياتقا، زۇلۇم ۋە جاھالەت ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشقا بار كۈچىمىز بىلەن تىرىشىشىمىز كېرەك. بۇ ئىش مىللىتىمىز، مىللىي تۈيغۇمىز ۋە ئىمانىمىزغا باغلىق.

نوشىروان يائۇشېۋ

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1917 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى 10 — 12 - سانى، 273 - بەتتىن).

سايادەتتىن بىر پارچە

ئالتەشەھەردىن تىبەت يولى بىلەن ھىندىستانغا سايادەت قىلاي دەپ تۇرغىنىمدا، ئويلىمىغان يەردىن ۋەتىنىمىز رۇسىيەدە ئىنقىلاب پارتلىدى. مەنمۇ شۇ شادلىقىمنى ئىچىمگە سىغدۇرالماي، ۋاقىتلىق بولسىمۇ سايادىتىمنى توختىتىپ، ۋەتەنگە(رۇسىيە تۇپرىقىغا) قايتتىم.

كاشغەر بىلەن ئوش ئارىلىقىدىكى سايادىتىمنى ھازىر-چە يازمايمەن. قارلىق تاغلار، كۆمۈشتەك سۈزۈك سۇلار، ئارچا ياغاچلىرى بىلەن بېزەلگەن چوققىلار ۋە شۇ گۈزەل مەنزىرىلىك يەرلەردە مالىلىرىنى بېقىپ يۈرگەن قىرا قىرغىزلار ھەققىدىكى خاتىرەمنى كېيىنگە قالدۇرۇپ، سايادىتىمنىڭ بىر پارچىسى بولغان تاشكەنت خاتىرىلىرىمنى يازدىم.

ئوش، ئەندىجان ۋە خوجەند شەھەرلىرىدە بىر كۈندىن تۇرۇپ، مەركىزىي ئاسىيانىڭ مەركىزى بولغان تاشكەنتنى كۆرۈشكە ئاتلاندىم. 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدە مەركەزگە يېتىپ كېلىش شەرىپىگە ئېرىشتىم. ۋوگزالنىڭ يېنىدىكى بىر چايخانىغا چۈشۈپ، نەرسە ـ كېرەكلىرىمنى قويدۇم ـ دە، دەرھال «ئومۇمىي تۈركىستان قۇرۇلتىيى» بولغان سابىق گېنېرال گوبېرناتورخانىسىغا كەلدىم. بۇ بىنانىڭ ھەشەمەتلىكىنى، جەننەتنىڭ دەرەخلىرىدەك گۈزەل گۈللەر بىلەن زىننەتلەنگەن چوڭ زاللارنى، چاقچۇق چاپلاپ ياسالغان قىشلاق باغچىلارنى، ھەشەمەتلىك زالدا گۈللەر ئارىسىغا چېقىرىپ ياسالغان ئاق قاپارتمىلارنى كۆرۈپ، قاپارتمىلار ئارىسىدىكى بۇلبۇلنىڭ سايرىشىدەك «دىن» ۋە «شەرىئەت» كەلىمە

تەبىبىلەرنى ئىشىتىپ ھەيرەتتە قالدىم. ئېچىمدە: «مانا بۇ خۇدانىڭ رەھمىتى، تەلىيى كەلگەن خېنىملار بىلەن يوغان قورساق تۆرىلەر ئولتۇرغان ئۆيلەرغۇ بۇ»، دېدىم. مەن بۇ يەرگە كەلگەندە كۈندۈز سائەت 11 بوپتىكەن، سائەت 12 بولغاندا خەلق كېلىشكە باشلىدى. ئۇستەل يېنىدا ئولتۇرغان يالاڭ باشتاق كىشىلەرنىڭ رۇسچە سۆزلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ بىرئاز كۆڭۈلسىز تۇيۇلغان بولسىمۇ، ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ مىللىي ياشلىرىمىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ، كۆڭلۈم باشقىدىن كۆتۈرۈلدى.

بۇ مەجلىستە مېنىڭ كونا تونۇشلىرىمۇ بار ئىدى. ئىشلىرى توغىگەندە بېرىپ كۆرۈشتۇم. لېكىن، سەپەر مېنى تاغدا ياشايدىغان قارا قىرغىزلاردىن بەكرەك قارايتقان، كەيىملىرىمۇ مەينەت ۋە رەتسىز ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، مىللىي دوستلىرىمىز مەندىن: «ئامان ـ ئېسەن كەلدىڭمۇ؟» دەپ ھال ـ ئەھۋال سوراپلا قويدى. ئارتۇق گەپ قىلمىدى. قوللىرىدا كۆتۈرۈۋالغان نەرسىلىرىنى ئالغىنىچە ئىشخانىلىرىغا كىرىپ كېتىشتى. ئۇلاردىن ئاغرىنغانىدەك بىنادىن چىقتىم ـ دە، ئۇدۇل ئاشخانىغا ماڭدىم.

يالغۇز ئۆتكەن ئىشلار ھەققىدە شۇنداق ئويلىدىم: مەن ئۆزۈمنى 7000 ـــ 8000 چاقىرىم قۇملۇق چۆللەردە، ئاتلىق جاپالىق سايادەت قىلىپ كەلگەن ئاددىي بىر سەييياھ دەپ تونۇيمەن. بۇ يەردىكى ئەپەندىلەرنىڭ سايادىتىمگە قانداق كۆز بىلەن قارايدىغانلىقىنى ئۆلچىدىم. ئۇلارنىڭ قاراشلىرى قانچىلىك تۆۋەن بولسىمۇ، بىر سەييياھنىڭ روھىنى چۈشۈرمەسلىككە تىرىش، دېدىم. پەقەت، مىللىتىمىزنىڭ زىيالىي قاتلىمى سانىلىدىغان ئەزالارنىڭ ئۆز مىللىي سەييياھلىرىنىڭ قەدرىگە يەتمىگەنلىكىگە ئىچىم سىيرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمىزنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە بەك تۆۋەن تۇرىدىغانلىقى-

مىزنى مۇشاھىدە ئەتتىم. مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ سەييالىلىرىغا قاراشلىرىنى، ھەربىر سەييالىنى ئۆز دەرىجىسىگە مۇناسىپ قەدىرلەپ، ئىززىتىنى قىلىدىغانلىقى ئېسىمگە چۈشتى. ئاخىرىدا ئۆز مىللىتىمىزنىڭ شەرىئەت بىلەن تەرىقەتتىن ئۆتۈپ، سايالىمەت بابىغا يېتىپ بارالمايدىغانلىقىنى ئەسلىدىم. شۇنداقتىمۇ، مەن سايالىمەتنى داۋاملاشتۇرۇشتىن ۋاز كېچىشنى ئويلىمىدىم.

سەپەردە يۇرۇپ، مىللىي گېزىتلىرىمىزنى كۆرۈپ تۇرۇش شەرىپىدىن مەھرۇم قالغان، ئىنقىلاب تارىخىدىن چەتتە بولسامۇ، قولغا قەلەم ئالماي چىداپ تۇرالمىدىم. يېڭىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىغان «تۇران» دېگەن گېزىتكە مالە يېزىشقا باشلىدىم، لېكىن «تۇران»نىڭ باش مۇھەررىرى مەرىپەتسىز بىر كىشى بولغانلىقتىن ماقالىلىرىمنى داۋاملىق ئېلان قىلدۇرۇشقا مۇمكىن بولمىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، شۇ كۈنلەردە «شۇرائى ئىسلامىيە»گە بىرنەچچە قېتىم باردىم. لېكىن، بۇ «شۇرا»لار مېنىڭ كاشىغىر يولى بويلىرىدا ئويلىغىنىمدەك گۈزەل ئەمەسكەن. ھۆرمەت شەرىپىگە ئېچىلغان بىر مۇئەسسەسەدە كونىلىق ۋە ئىستىبداد ھۆكۈم سۈرەتتى. گويا بۇ ھۆرمەت دېنىي كونىلىقلارنى يولغا قويۇش ئۈچۈنلا مەۋجۇت بولۇۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. «يىراقتىكى قۇياش ئىللىق بولىدۇ» دېگەندەك، كاشغەردەك قاراڭغۇ بىر بۇلۇڭدا ھۆرمەتىنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىش، ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۇرۇش كۆڭۈللۈكىرەك بولغان ئىدى.

ئۆلىمالار ئۆزلىرىنى «ئەنبىيالارنىڭ ۋارىسى» دەپ تونۇشتۇرىدۇ. قارا خەلق ئۇلارنى شۇنداق دەپ تونۇيدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئەمەلىيەتتە مەركىزىي ئاسىيا ئۆلىمالىرى ئەنبىيا (ئەلەيھىسسالام)نىڭ مىراسىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم.

چۈنكى، بۇ ئۆلىمالار ھەزرىتى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمدىن مىراس بولۇپ قالغان «قۇرئان» ۋە ھەدىسنىڭ ئورنىغا خۇراپات ۋە كونىلىقنى دەسسەتكەن. ئۆلىمالار پەيغەمبەر مىراسىنى ئېلىشنىڭ ئورنىغا ئىرانلىقلار خۇراپاتى ۋە يەھۇدىيلارنىڭ ئاسارىتىگە كىرىپ قالغان. بەس، ئۇلار ھەقىقىي «ئەنبىيالارنىڭ ۋارىسى» ئەمەس، بەلكى ئىرانلىق ياكى بەنى ئىسرائىل ۋارىسلىرىدۇر. شۇڭا، بۇ يەردىكى ۋارىسلار ئىلمىي ۋە مەنىۋى مۇراد ھاسىل بولمايدىغان ۋارىسلاردۇر. بۇ يەردىكى مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەردە، ئىلمىي تەھسىل ۋە مۇتائىلە قىلىنغان كىتابلارنىڭ كۆپرەكى پارس تىلىدا بولۇپ، مۇئەللىپلىرىمۇ كۆپىنچە ئىرانلىقلاردۇر. شۇڭا بۇلارنىڭ دىنىمۇ ئىران خۇراپاتى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ تۈگىگەن.

ئاپرىل ئايلىرىدا تۇركىستانغا «قازان ھەيئىتى» كېلىپ ئىشلەشكە باشلىغانىدى. بەك ئۆم بولمىغان ئۆلىمالار جاماىتى بۇ ھەيئەتنى سىغدۇرالمىدى، «بىزگە تاتار كىرەك ئەمەس، دىن ۋە شەرىئەت كىرەك»، دەپ ھەيئەت ئەزالىرىنى «شۇرائى ئىسلامىيە» دىن قوغلاپ چىقاردى. نىھايەت، مىللىي مۇھەررىرلىرىمىزدىن ئابدۇللا بەتتال[1] ئەپەندى «شۇرائى ئىسلامىيە» گېزىتىنىڭ 6 - سانىنى چىقىرىپ بولۇپ، تاشكەنتتىن كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىسمائىل ئابدىمۇ كەتتى. قالغانلارمۇ بەك قىسىلىپ ئىشلەۋاتىدۇ. زەكى ۋە

[1] ئابدۇللا بەتتال تايماس (1883.12.8 — ؟) قازاننىڭ بۇزاۋلىق ناھىيەسىدە تۇغۇلغان، مىسىردا ئوقۇغان. 1913 — 1917 - يىللىرى، قازاندا چىقىدىغان «يۇلتۇز» گېزىتىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1917 - يىلى تۇركىستانغا كېلىپ ئىشلىگەن. ئەمما، ئۇزۇن تۇرالماي قايتىپ كەتكەن. سوۋېتلەرنىڭ تۇرمىسىدىن قېچىپ فىنلاندىيەگە كەتكەن، كېيىن تۇركىيەگە كېلىپ تىل تەتقىقاتى ۋە ئىلمىي ئەسەرلەر تەرجىمانلىقى بىلەن شۇغۇللانغان. «ئىمىنى مۇھەننا لۇغەتى»، «بۇيۇك قىرغىز سۆزلۈكى» ۋە «ياقۇت تىلى سۆزلۈكى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تەييارلاپ نەشر قىلدۇرغان.

لىدى[1]. بۇرھان ھەسەب ۋە ئەزىدىن ئەپەندىلەر «مەركىزى شۇرائى ئىسلامىيە» نامىدا «كېڭەش» دېگەن ئىسىم بىلەن يېڭى گېزىت چىقىرىشنى ئويلىشۋاتىدۇ. ئىچىدىكى دۇر ۋە گەۋھەرلەرنى گېزىتلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن چاچمىغاندا، جەمئىيەتلەرگە تارقىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئەمدى تاتارلارنىڭ پائالىيىتىگە كەلسەك، بۇلارنىڭ ھامىلىمۇ ماختىغۇدەك ئەمەس، ئارىسىدا مىللىي تەربىيە كۆرگەن، ئالىي مەلۇمات ئالغانلاردىن بىرىمۇ يوق. تۆرىلىرى خەلقە ئارىلاشمايدۇ. پەقەت ئەبۇبەكىر دۇئايىپ ئەپەندىلا مىللىي مەجلىسلەردە ھەربىكەت قىلىپ يۈرۈۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تېخى بىرنەچچە خانىم ۋە يولداشلارنىڭمۇ مىللىي ئىشلارغا كېلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆردۇم. لېكىن ئۇمۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، تاشكەنت تاتارلىرى ئۆم ياشمايدۇ.

① زەكى ۋەلىدى توغان (1890 ــ 1970) ــ باشقىرت ئالىمى، تارىخچى، تۈركولوگ، بالىلىق دەۋرىدە روسچە، پارسچە، ئەرەبچە ئۆگەنگەن. 1908 ــ يىلى قازانغا كېلىپ كاتانوف بىلەن تونۇشقان. 1911 ــ يىلى «تۈرك ــ تاتار تارىخى» دېگەن كىتابى نەشر قىلىنغان. 1914 ــ يىلى پەرغانەدە «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ بىر نۇسخىسىنى بايقىغان. 1917 ــ يىلى باشقىرتىستان مۇستەقىل بولغاندا ئارمىيە نازىرى بولۇپ، لېنىن، ستالىنلار بىلەن كۆپ قېتىم كۆرۈشكەن. رۇسلار باشقىرتىستانىنى قايتا ئىگىلىگەندە، تۇرمىدىن قېچىپ چىقىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا «تۈركىستان مىللىي بىرلىكى»نى قۇردى. ئەمما باسمىچىلار قوشۇنىغا كېيىن قېتىلغان ئەۋەر پاشا بىلەن پىكىر بىرلىكىگە كېلەلمەي بۇ يەردىن كېتىدۇ. ئافغانىستانغا كەلگەندە ھىرانتا ئەلشىر نەۋائىنىڭ قەبرىسىنى تاپىدۇ. 1925 ــ يىلى تۈركىيەگە كېلىپ ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلەيدۇ. 1932 ــ يىلى ساختا تارىخچىلاردىن زەربە يەپ، ۋېنىغا كېتىدۇ. 1935 ــ يىلى دوكتور ئۇنۋانى ئالغاندىن كېيىن، گېرمانىيەدە ئىشلەيدۇ. 1939 ــ يىلى تۈركىيەگە قايتىپ كېلىدۇ. 1944 ــ يىلى سوۋېتلەرنىڭ بېسىمى بىلەن 10 يىللىق تۈرمىگە تاشلانغان بولسىمۇ، ھەربىي سوت قويۇۋېتىدۇ. 1948 ــ يىلىدىن باشلاپ يەنە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا پروفېسسور بولۇپ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا شۆھرەت قازىنىدۇ. ئۇنىڭ «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، «تارىخ مېتودىكىسى» ۋە «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى تارىخى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرى بار.

«ئىتتىپاق» دەپ بىر جەمئىيەتى بار بولسىمۇ، بۇ جەمئىيەتمۇ ئىككى ئايدىن بېرى ئىدارە ئەزالىرىنىڭ سايلاش بىلەن ئالدىراش. ئۇنىڭدىن باشقا، تىلغا ئېلىپ كۆرسەتكۈدەك ئىشى مەيدانغا كەلگىنى يوق.

مەركىزىي ئاسىيادىكى تاتار جەمئىيەتلىرىنىڭ مەركىزىي بىيۇروسى «ئۇلۇغ تۈركىستان» دەپ بىر گېزىت چىقىرىشقا باشلىغان ۋە بۇ گېزىت ئۈچۈن بىر مەتبەئە ئالغانىدى (لەتىپ يائۇشېف ئالدى دېگەن گەپ خاتا). مەركىزىي بىيۇروىنىڭ ھازىرغىچە كۆزگە كۆرۈنگۈدەك قىلغان ئىشىمۇ شۇنىڭدىن ئىبارەت، خالاس. بۇ گېزىتمۇ باشتىكى كىشىلەرنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى سەۋەبىدىن ئاقساپ تۇرۇۋاتىدۇ. ھەممە ئىشنى كەبىر بەكىرنىڭ ئىختىيارىغا بېرىۋەتكەچكە، تەھرىر ھەيئىتىلا ئىشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. كەبىر بەكىر ئەپەندى «ئۇلۇغ تۈركىستان»غا مۇھەررىرلەرنى جەلپ قىلالمىدى. مەركىزىي بىيۇروىنىڭ پۇلى ئاز، دەيدۇ.

ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، تاشكەنت مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىشلىرى شادلانغۇدەك ئەمەس، ئاكسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىق، ئۆزئارا دۇشمەنلىشىش دېگەندەك ئۇششاق ئىشلاردىن نېرىغا ئۆتەلمەيۋاتىدۇ.

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1917 ــ يىل 7 ــ ئاينىڭ 1 ــ كۈنىدىكى 10 ــ 13 ــ سانى، 297 ــ 298 ــ بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تۈركلىرى ھاياتىدىن (1)

ئالتەشەھەر تۈركلىرى ھەققىدە يازماقچى بولغانلىرىمىز ئۇلارنىڭ بۇگۈنكى ئەھۋالىغا دائىر بولۇپ، بۇ ھەقتە يورۇتماقچى بولغان نۇقتىلارنى ئىمكانقەدەر ئۆز جايىغا قويۇشقا تىرىشىمىز. يەنى، ھەرگەن مەلۇماتلىرىمىزنىڭ توغرا بولۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىمىز.

ئالتەشەھەر تۈركلىرىنىڭ تىرىكچىلىك ۋە مەئىشەتلىرى، ھايات ۋە بەخت - سائادەتلىرى ئومۇمەن يەر ۋە سۇيىگە باغلىقتۇر. قىلىدىغان كەسپى ۋە ھونەرلىرىمۇ كۆپىنچە تېرىقچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق ۋە چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت.

يېرى ئومۇمەن چۆل ۋە قۇملۇقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، غەربى ۋە شىمال تەرەپلىرى ئالتاغدىن، جەنۇبى قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چۈشكەن قار سۇلىرى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. بۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسى تۈزلەڭلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، يىل بويى قار، يامغۇر كۆرمەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يەردە چۆل دەرەخلىرى، يۇلغۇن ۋە توغراق ئورمانلىرى بار. تاغ ئېتەكلىرىدە قارىغاي دېگەندەك دەرەخلەر ئۆسىدۇ. ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قوغۇشۇن، گۈڭگۇرت ۋە كۆمۈر قاتارلىق مەدەنلەر چىقىدۇ. بەزى يەرلەردە يەنە نېفىت قۇدۇقلىرى بار دەپمۇ ئاڭلىدىم.

يېرى قۇم بولغاچقا، سۇنى كۆپ ئىچىدۇ. شۇڭا تېرىقچىلار سۇغا تويمايدۇ. تېرىقچىلىق ئىشلىرى كۆپ يەرلەردە سۇغا قاراپ بولىدۇ. باغ ۋە ئېتىزلىقلار ئېقىن سۇلار بەرگەن

كتى بىلەنلا ياشىرىپ تۇرىدۇ. سۇ بىلەنلا ئىش پۈتمەيدۇ. يەنە ئوغۇتلاش كېرەك. ئوغۇت بولسا خېلىلا قىممەت. شۇنداق بولسىمۇ، ئالغان ئاشلىقى ئۆزىگە يېتىپ تۇرىدۇ. پىلە قۇرتى بېقىشمۇ تېرىقچىلىققا ئوخشاشلا يۇرت - يۇرتلاردا تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. تەبىئىيكى، ئالتەشەھەرنىڭ ھېچقانداق ئىشى تەرەققىياتنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى باسقۇچىدا ئەمەس، بەلكى باشلانغۇچ ھالىتىدىدۇر.

چارۋىچىلار باي كىشىلەر بولۇپ، مالىلىرىنى 10 - 15 كۈنلۈك يەرلەرگە ئايرىپ تاغلاردا باقىدۇ. بىزدىكىدەك يېزا ۋە شەھەر ئەتراپلىرىدا ئوتلاق ۋە ئۆلەڭلەر يوق. بار بولسىمۇ سۇغىرىپ ئۆستۈرۈلىدىغان ئېتىزلىق ۋە ئورمانلىقلارلا بار.

ھاۋاسى ئىسسىق ۋە كۈچلۈك بولغاچقا، بىر يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدۇ. مەسىلەن، كۈزگى بۇغدايلارنى ئورۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قوناق تېرىيدۇ. قوناقتىن كېيىن سەۋزە دېگەندەك زىرائەتلەرنى تېرىيدۇ.

گۈرۈچ، بۇغداي، قوناق، ئارپا، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر، پاختا ۋە يىپەك قاتارلىق كىيىملىكلىكلەر چىقىدۇ. ئۈزۈم، ئالما، ئۆرۈك، شاپتۇل، ناك، نەشپۈت، ئانار، بىھى قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ. كەرەپشە، يېسۇملەك، يۇمغاقسۇت، پالەك، سەۋزە، تۇرۇپ، چامغۇر، پىياز قاتارلىق كۆكتاتلار چىقىدۇ. سەۋزە، چامغۇرلار گۈش ياكى گۈرۈچ بىلەن پىشۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ. يەدىغان تامىقىنىڭ كۆپىنچىسى گۈرۈچ تامىقى، گۈش، قوناق ۋە بۇغداي نېنىدىن ئىبارەت. پىياز ئاز يېيىلىدۇ. يەپ - ئىچىش ئاساسەن ئىقتىسادىي ئەھۋالغا قاراپ بولىدۇ. چايىنى ئاز ئىچىدۇ. مېھمان چاقىرىشىپ ئويناىدىغان ئادەتلىرى يوق. پەقەت بايلىرى ئارىسىدا «مەشرەپ» بولۇپ تۇرىدۇ. ھاراق ئىچمەيدۇ. لېكىن تاماكىنى

كۆپ چېكىدۇ. قاباقتىن ياسىغان يوغان قورساق چىلىملىرى بولىدۇ. ئەر - خوتۇن، قىزلىرىغا قەدەر شۇنداق چىلىملارنى تارتىدۇ. ھاۋاسىدىنمۇ، سۇيىدىنمۇ، ئىشقىلىپ ئادەملىرى ئومۇمەن كۆچسىز ۋە ھالسىز بولىدۇ. قارا قاشلىرى، يىرتماق كۆزلىرى، سوزۇنچاق يۈزلىرى، شالاڭراق قارا ساقاللىرى بىلەن تۈركىلەرگە ئوخشايدۇ. ئەسلىدە ئۆزلىرىمۇ تۈركتۇر. لېكىن تېنى ئاجىز، گەۋدىلىرى كىچىك بولىدۇ. نەشە، ئەپيۇن چېكىپ كەيپ سۈرىدىغان، قىمار ئويناپ كۈن كەچ قىلىدىغان، سەدىقە سوراپ قورساق تويغۇزىدىغان دىۋانە، بىكار تەلەپ ئادەملەر كۆپلەپ ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. دىۋانە، قەلەندەر، ئەۋلىيا ۋە مازارلارغا بولغان ئىخلاسلىرى ئۈستۈن. ئومۇمەن جاھالەت ئاستىدا ياشايدۇ.

باي بولسۇن، گاداي بولسۇن، تۇرغان ئۆيلىرى، يېمەك - ئىچمىكى، كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر خىل. پەقەت خوتۇن - قىزلارلا بۇنىڭ تېشىدا. ئەرلىرى غايەت سادىدا كىيگەنىڭ ئەكسىچە خوتۇن - قىزلىرى ناھايىتى تەكەللۇپلۇق كېلىدۇ.

ئۆيلىرى پۈتۈنلەي لايدىن سىلىنغان، دېرىزىسىز ھۈجرىلاردىن ئىبارەت. ئۆگزىلىرى تۆپتۈز، يورۇق چۈشۈش ئۈچۈن تۆت يېرىم ئارشىن چامىسىدا تۆشۈك تېشىپ قويۇلىدۇ. بۇ تۆشۈكنى ئۆزلىرى «تۈڭلۈك» دەيدۇ. ئىشىك ئالدىدا ئوچۇقچىلىقمۇ بولمايدۇ. دېرىزە يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن شەھەر كوچىلىرى تامغا تام تىرەپ سىلىنغان ئۆيلەر بىلەن تولغان. لېيى قوم تۆپراقتىن ئىبارەت بولغاچقا، ئۆيلەر ئۇچ - تۆت يىلدىن ئۇزاق چىدىمايدۇ. سىيرىلىپ تۇرىدۇ. ئۆزۈم تۇرغان بىر ئۆينىڭ تېمىغا قەغەز چاپلاي دېگەندىم، تۇرمىدى. قەغەز ئۆزىگە يېپىشقان قوملار بىلەن بىللە سىيرىلىپ چۈشتى. مىخلاپمۇ باقتىم، تام مىخنىمۇ تۇتمىدى. ئىسىت، ئالتەشەھەر تۇركلىرى شۇنداق ئۆيلەردە تۇزان يۇتۇپ ئۆتىدۇ. ئىلىم - پەن بىلىمگەنلىكى ئۈچۈن، پاكىزلىق، تازىلىق، سۇ - ھاۋا دېگەندەكلەرگە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. شۇ سەۋەبلىك، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرلۇك كېسەللىكلەر پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بەدەنلىرى ۋە كىيىم - كېچەكلىرىنى تېز - تېز يۇيۇپ تۇرمايدۇ. سوپۇن ئىشلەتمەيدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر بار چاغدا بۆرىدەك يەيدۇ - دە، يوق چاغدا شۇمشىيىپ گۆرۈخانا ئەتراپىدا يۈرىدۇ.

تۇرمۇشلىرى ئومۇمەن بىر خىلدەك كۆرۈنگىنى بىلەن، مۇئامىلە جەھەتتە ئىش باشقىچە. بايلار خۇددى پادىشاھتەك، پېقىر ۋە موھتاجلىرى قۇلدەك مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. چۈنكى سودا مۇناسىۋەتلىرى پۈتۈنلەي نېسى، قەرز، ئۆسۈم ۋە مۇناسىۋەت ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، بايلار بىر پۇللۇق نەرسىنى ئىككى پۇللۇق ئۆسۈم بىلەن ھاجەتمەنلەرگە تارقىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە نۇرغۇن «مىننەت»لەرنى ئارتىپ قويىدۇ. نېسى ۋە ئۆسۈملەرنى تۆلىگۈچە بايلارغا ھەر ئىشتا خۇشامەت قىلىپ تۇرۇش، ئۇلارنى كۆرگەندە ئېگىلىش، ئاتىمىن چۈشۈش، ئورنىدىن تۇرۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇش، ئىش - كۈشلىرىنى قىلىپ بېرىش ۋە قۇلچىلىق قىلىش بىلەن ئۆتىدۇ. ئەسلىدە موھتاجلارغا ئۆسۈملۈك قەرز تارقىتىپ بېيىغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرى ئۇلاردىن مىننەتدار بولۇشى كېرەك ئىدى. چۈنكى بايلارنىڭ بېيىشىغا، پېقىر ۋە موھتاجلارنىڭ موھتاج ۋە بىچارە بولۇپ قېلىشىغا مەزكۇر ئۆسۈم، قەرز ۋە نېسى سەۋەب بولغان. بايلار موھتاجلارنى شۇنداق ئېزىدۇكى، سېتىلغان قۇللارمۇ بۇلاردىن راھەتكە ۋە ئەركىنلىككە ياشايدىغاندۇر. خەلقنىڭ بەشتىن بىرى ئەنە شۇنداق جازانسىز بايلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قالغان قىسمى ئاساسەن ئاشۇ بايلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتە باغلىنىپ سېتىلغان

قوللاردۇر. بۇلارنىڭ ئارىسىدا دېھقان ۋە ھۈنەرۋەنلەرمۇ بار. قارىماققا، ئۇلار ئۆز ئۆيلىرىدە تۇرۇۋاتقاندەك، ئۆز ئىختىيارىچە ياشاۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئىقتىسادي بىر يېپ بىلەن بايلارنىڭ تۆمۈر تىرناقلىرىغا باغلانغان. ئۆز مەيلىچە ھەرىكەت قىلغۇدەك ھالى قالمىغان.

يەر ياخشى تۇرۇقلۇقمۇ دېھقانلار ۋە ھۈنەرۋەنلەر نېمىشقا بايلارغا ئەسىر بولۇپ قالىدۇ. نېمىشقا ئۆزلىرى ئاشلىق تېرىپ جان باقمايدۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلۇش ئېھتىمالى بولغاچقا، بۇنىڭغا مۇنداق ئىزاھ بەرمەكچىمىز.

«بار چاغدا بۆرىدەك، يوق چاغدا شورىدەك» دېگەن سۆز. نىڭ مەنىسىمۇ مۇشۇ ئىزاھتىن كېيىن ئېنىقلىنىدۇ. ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئىلىمسىزلىك ۋە ھۇرۇنلۇق سەۋەبىدىن يەرلىرىنى ساتىدۇ، زېمىن ۋە مال - مۈلكىنى رەتسىگە قويىدۇ. قوللىرىغا كىرگەن پۇللارنى خەجلەپ بولۇپ، ئاندىن يەر ۋە مال - مۈلكىدىن ئايرىلىپ كوچىدا خەقنىڭ ئىشكىدە قالىدۇ. تېرىقچىلىققا يارامسىز يەرلىرى ۋە مال - مۈلكىنىڭ كۆپىنچىسى بايلار قولىدا قالىدۇ. نۇرغۇن يەرلەرنى ۋەخپە دەپ، مازار شەيخلىرى ۋە مەدرىسە خادىملىرى باشقۇرىدۇ. ۋەخپىلەر بايلارغا 99 يىللىق مۇددەت بىلەن سېتىلىدۇ. ھۈنەرۋەنلەرمۇ ئاساسەن يەر ۋە مال - مۈلكىدىن ئايرىلغان مىسكىنلەردىن ئىبارەت بولۇپ، قىش - ياز بايلارغا ئىشلەش بىلەن ئۆتىدۇ. قىسقىسى، ئالتەشەھەر تۇركلىرىنىڭ بۇگۈنكى تۇرمۇش - تىرىكچىلىكلىرى تەرتىپسىز ۋە كۆڭۈلسىزدۇر.

يەرلەرنىڭ بەرىكىتىنى ئۇچۇرۇپ تۇرغۇچى «شامال»مۇ ئاشۇ قارغىش تەگكۈر جازانە ۋە نېسى دېگەندەكلەردىن ئىبارەت. شۇ سەۋەبلىك، يەرنىڭ تەبىئىي بار بولغان بايلىقلىرىمۇ پايدا بەرمەي قالىدۇ.

كۆڭۈلگە شۇ نەرسە كېلىدۇكى، ئاھالىسىنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى، كۇچ - قۇۋۋەتلىرىنى ئۆزلىرىگە قارىتىۋالغۇچى بايلار ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىكى بايلىقلارغا ئىگە بولغان بولسىدى كاشكى. لېكىن، نېمە سەۋەبتىندۇر بۇ يەرنىڭ بايلىرى ئۆسۈمگە چۈشلۈق بېيىپ كېتەلمەيدۇ. بۇ جازانىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن كەتكەن كۈچلەر، ئاققان تەرلەر، تامغان كۆز ياشلىرى ئۈلارنى ئالغا باستۇرمايۋاتقاندۇر، بەلكىم. چۈنكى ئالتە شەھەردە مىليونلارغا خوجا بولغان، مائارىپ ۋە ياخشى ئىشلارغا مىڭلارچە پۇل سەرپ قىلغان بايلارنى كۆرۈش ئەسلا مۈمكىن ئەمەس.

ئالتەشەھەرنىڭ ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىبادەت ئورۇنلىرىغا كەلسەك، قەلەمگە ئالغۇدەك ئالىي ۋە مۇقەددەس قۇرۇلۇشلارنى كۆرەلمەيمىز. بارلىرىمۇ خارابە ۋە ۋەيرانىلىكلەر دىن ئىبارەت. مۇنداق قۇرۇلۇشلاردىن پەقەت مەسچىت، گۇمبەز، مەدرىسەلەرلا بار بولۇپ، بۇلارغا قاراشلىق ۋەخپە يەرلەر بەك كۆپ. پەقەت مىليونلاپ پۇلغا ئىگە تۇرۇقلۇق ئاچ - يالىڭاچ يۇرگەنلىكى سەۋەبلىك، بۇ يۇرتلار كېپەن ۋە يۇيۇپ - تاراشقا ھاجەتسىز ھالدا توپىغا كۆمۈلۈپ ياتماقتا. نۇرغۇن ئىلىم ۋە ئىبادەت ئورۇنلىرى نۇرغۇن ۋەخپىلەرنى مىراس قىلىۋېلىپ، توپىغا كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. ساق قالغانلىرىمۇ چاك - توزان، ئەسكى - تۇسكىلەر ئارىسىدا كۆمۈلۈپ ياتىدۇ.

مۇسۇلمان خانلىرى زامانىدا كۆزگە كۆرۈنگۈدەك ئىلىم ۋە ئىبادەت يۇرتلىرى سېلىنمىغانمۇ ياكى كېيىنكى مەزگىللەردە يوقىلىپ كەنكەنمۇ؟ بىز بۇنى ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىدىن سورايمىز. ئالتەشەھەردە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان ئالىي ۋە ھەشەمەتلىك، مەزمۇت قۇرۇلۇشلارنى، خان ئوردىلىرىنى ئۇچرىتالمايمىز. بەدەۋلەت ياقۇپبەگ زامانىدا سېلىنىپ قالغان، كاشغەر ۋە خوتەن شەھەرلىرىدىكى ئىككى

ئورۇندىكى مەسچىت ۋە جامە ئالتەشەھەردە بىرىنچى دەرىجە-لىك ئالىي ئىمارەتلەردىن سانالماقتا. بۇ جامەلەرنى مۇسۇلمان پادىشاھىدىن نەمۇنە ۋە، خاتىرە بولۇپ قالغان ئىلىم ۋە ئىبا-دەت ئورنى دەپ قارىمىغاندا، ئۇنىڭ ماختانغۇدەك ھېچقانچە يېرى يوق. چۈنكى، مۇنداق بىنالارنى رۇس ۋە پەرەڭلەرنىڭ كىچىككىنە يېزىلىرىغا بارسىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

خۇلاسە

ئالتەشەھەردە بۇخارا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرىدىكىدەك چوڭ - چوڭ مەدرىسەلەر، مەسچىت - جامەلەر، كارۋان سارايلار، ھاممام ۋە گۈمبەزلەر، شاھ ئوردىلىرى، خان سارا-يلىرى يوق. ئالتەشەھەر خانلىرىنىڭ ھاياتى ئۆزئارا قىرغىن-چىلىق بىلەنلا ئۆتۈپ كەتكەن. مەزكۇر بەدەۋلەت جامەلىرىمۇ سېلىنغاندىن بېرى رېمونت قىلىنمىغان بولسا كېرەك. بەر-گە سېلىنغان سېلىنچىلىرىمۇ يوق. مەسچىت تاملىرىدىكى ئالامەتلەردىن قارىغاندا، سېلىنغاندىن تارتىپ سۇپۇرۇلمىگەن-لىكى مەلۇم، چاڭ - توزان، ئۆمۈچۈك تورلىرىنىڭ بەك كونا زامانلارنى ئەسكە چۈشۈرۈشىگە قارىغاندا، تەسەۋۋۇر ئىمىز توغرا چىقسا كېرەك. پەقەت جۈمە كۈنلىرىدىلا ئۆزۈن چاپان كىيىپ نامازغا كەلگۈچى مىڭلارچە مۆمىنلەر ئىپتەك ۋە يەڭ-لىرى بىلەن سۇپۇرۇپ ۋە ئاياغلىرى بىلەن ئېرتىپ، چاڭ - توزاننى سەل - پەل ئازايتىدۇ. كۈچلۈك تەقۋادار كىشىلەر مەسچىت توپىسى ۋەخپە دەپ قاراپ كىيىملىرىنى مەسچىت-نىڭ ئىچىدىلا قېقىۋېتىپ كېتىدۇ.

مەن بىر چاغدا بىر مەسچىتتىكى چاڭ - توزاننىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، سۇپۇرۇلمەسلىكىنىڭ سەۋەبىنى سورى-غانىدىم. بۇ مەسچىت «ۋەخپە»، ئۇنىڭ ئىچىدىكى توپىمۇ

«ۋەخپە»، شۇڭا ئۇنى سۇپۇرۇپ تۆكسەك ۋەخپىگە خىيانەت قىلغان بولىمىز، دېدى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ، قازى ۋە ئۆلە-مالارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنى سېتىپ مۆھۈر بېسىشلىرى كۆز ئالدىمغا كېلىۋالدى. ئەگەر شۇ مەسچىتتىكى چاڭ - توزان پۇلغا يارىغان بولسىدى، بۇگۈنگىچە كۆزگە سۇرتكۈدەكمۇ قالمىغان بولاتتى ۋە قارىغۇلارچە تەقۋادارلىقنىڭ سىرىمۇ شۇ چاغدا ئېچىلغان بولاتتى، دېدىم ئىچىمدە.

ئىلىم ۋە تائەت - ئىبادەت ئورۇنلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆ-رۈنۈشلىرى مانا مۇشۇنداق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە نېمە بارلىقىنى ئىلىم ئەھلى ياخشى بىلىسە كېرەك.

تەبىئىيكى، ئەمدى مۇنداق بىنالاردا «شەرھى ئابدۇللا»، «شەرھى ئابدۇلرەھمان»، «ھاشىيەئى ئابدۇلرەھىم» ۋە «ئاب-دۇلغەفۇر»لاردىن دەرس ئۆتۈپ تۇرغۇچى شەيخ ئابدۇللا ۋە شەيخ توختى ئاخۇنلار بار.

بۇ ئاخۇنلارغا تىل تەگكۈزۈش ئەدەپسىزلىك ھېسابلا-نىمىسا، «شەرھى»لەر بىلەن «شېرىف»لەر توغرىسىدا بىرگە ئېيتىپ ئۆتىدىغىنىم، «شەرھى» ۋە «ھاشىيە»لەردىن چە-قىپ، «نەفاھاتى شېرىف»، «مەكتۇباتى شېرىف»، «مەسنەۋىي شېرىف»، «مۇشكات شېرىف» قاتارلىقلاردىن تاشقىرى، يەنە «قۇرئان شېرىف» ۋە «ھەدىس شېرىف»قا ئوخشاش ئىلىملەر-مۇ ئوقۇتۇلسا بەك ياخشى بولاتتى. ئەگەر مېنىڭ دېگىنىمدەك بولسا، تېخى شەرھى ۋە شېرىفلەرنى قالدۇرۇپ، ئەرەب تىل-نىڭ فونېتىكا، گىراماتىكا، لېكسىكا ۋە لوگىكىلىرى، شە-رىئەت قانۇنى، ھەدىس، تەپسىر ۋە ئۇسۇلى فىقھ، ئۇسۇلى ھەدىس، تارىخ، ھېساب، جۇغراپىيە، تۇركىي تىل قاتارلىلە-رى، سىيەر شېرىف، تەبىئەت، ماتېماتىكا پەنلىرى ئوقۇتۇ-لۇشقا تېگىشلىك. مۇمكىن بولسا تېرىقچىلىق، سودا - سې-

تىق ۋە سانائەت مەكتەپلىرىنى قۇرۇش، كۇچلۇك ئوقۇتقۇچى، ۋە تەربىيەچىلەرنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن تەلىم - تەربىيە مەكتەپلىرى — دارىلمۇئەللىمىن ۋە دارىلمۇئەللىماتلارنى بارلىققا كەلتۇرۇش لازىم. دوختۇر، تېۋىپ، يېتىمخانا ۋە ئاممىۋى سورۇنلارنى بارلىققا كەلتۇرۇش كېرەك. ئىلمىي، ئەدەبىي، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي گېزىت ۋە ژۇرناللارنى چىقىرىش كېرەك. شەرىئەت مەھكىمىلىرىنى تەسىس قىلىپ، مۇسۇلمانلارغا نەپ بېرىدىغان قازى، مۇپتىلار، ئۆلىما ۋە روھانىيلارنى تەييارلاش كېرەك.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە نۇرغۇن مىللىي ۋە مەدەنىي مۇ-ئەسسەسىلەر، ئىلمىي ۋە كۇندىلىك پائالىيەت سورۇنلىرى، تۇرلۇك پەنلەرگە ماھىر ئوقۇتقۇچى ۋە مۇتەخەسسىسلەرنى هازىرلاش كېرەك. مىللەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، يۇكسىلىشى مانا مۇشۇنداق ئىشلارغا باغلىق بولۇپ تۇرماقتا. بىزنىڭ ئالتەشەھەر تۇركلىرىگە ئېيتار سۆزلىرىمىز ئەنە شۇلاردىن ئىبارەت.

يەنە بىر سۆزۈم: شارائىتقا بەك توغرا كەلمىسىمۇ ئېيتىدىغىنىم شۇكى، قىزلار ئۈچۈن مەخسۇس مەكتەپلەرنى سېلىش بەك لازىم ئىدى.

هازىرقى مەكتەپلەرنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. قەيەر-دە تاشلاندۇق ئۆي بولسا مەكتەپ شۇ. قەيەردە بىرەر سۇپى ۋە دەرۋىش بولسا شۇ ئوقۇتقۇچى. بالىلار تۆت ئەتراپىدىن شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئۆيلەردە لاي - توپىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئوقۇيدۇ. بايۇەچچىلەر ئوقۇيدىغان سەل ياخشىراق مەكتەپلەرنىڭ تېگىگە پاخال سېلىنغان بولۇپ، بالىلار تۇخۇم باسۇرۇۋاتقان توخۇدەك پاخال ئۈستىدە ئولتۇرۇپ نېمىلەرنە-دۇر ئوقۇشىدۇ.

بۇ يەردە ھەجە پارس تىلىدا ئوقۇتۇلىدۇ، تۈرك بالىلىرى: «ئەلف زەبەر ئە، ئەنى لەمگە ئەل، ھە زەبەر ھە ئەلھە، ھە نى مىمگە ئەلھەم، دال پەش دۇ ئەلھەمدۇ»، دەپ ھەجىلەيدۇ.

كىمدۇر بىرىدىن قازاق ھەجىسى ھەققىدە مۇنداق بىر گەپنى ئاڭلىغانىدىم: «ئەلپ ئۈستىنىدە باقان ئە، لام ئۈستىن-دە چاڭغاراق ئال، ھى ئۈستىنىدە تاغى باقان ئەلھە، مىم ئۈس-تىنىدە تاغى چاڭغاراق ئەلھەم، دال ئۈستىنىدە چوقمار ئەلھەم-دۇ»...

مېنىڭچە بۇ ئۇسۇل يۇقىرىقىغا قارىغاندا مىڭ ياخشى. چۈنكى باقان، چاڭغاراق ۋە چوقمار دېگەندەك نەرسىلەر ھەر-بىر قازاق بالىسىغا تونۇشلۇق نەرسىلەردۇر. ئەمما زىر، زە-بەر، پەش، ساكىن دېگەندەك نەرسىلەرنى ئالتەشەھەر بالىلە-رى كۆرگىنىمۇ، ھەتتا ئاڭلىغىنىمۇ يوق.

مەكتەپ - مەدرىسىلىرى، دىنىي ۋە ئىلمىي ئورۇنلىرى مۇشۇنداق ھالەتتە تۇرغان مىللەتنىڭ باشقا ئەھۋاللىرىنى ئوقۇغۇرمەنلەرنىڭ ئۆزلىرى ئاڭقىرالايدۇ. بۇلارنىڭ ئەقىدە-لىرى ھەققىدە يازغانىنىڭ ئەھمىيىتى يوق، يازغان تەقدىر-مۇ ئەقىدىلەرنىڭ 99 پىرسەنتى خۇراپات ۋە كارامەتلەردىن ئىبارەت.

مەن هازىرچە پەقەت بۇ ھەقتە شۇلارنىلا ئېيتىپ قوي-غۇم كېلىدۇ: ئاللاھ تەبارەك ۋە تەئالانىڭ بىزلەر ئۈچۈن تە-يىن قىلغان بارلىق ھۆكۈملىرىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش ئۈچۈن، ئامەنتۇ بىللاھى كەماھۇ بىسىمائە ۋە سىغا-تە ۋە قىبلەتۇ جەمىئ ئەھكام، دېيىشنىڭ ئۆزى كۇپايە قىل-مايدۇ. قۇرئان ۋە ھەدىس ئۆگىنىش كېرەك. شۇ چاغدىلا، ئاندىن ئاللاھنىڭ ھۆكۈم ۋە قانۇنلىرىنى بىلىپ، ئۇنى ئە-مەلدە ئىشلىتىش مۇمكىن. بۇ مۇمكىنچىلىكنىڭ ئىمكانە-

يېتىمۇ مۇنتىزىم مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشقۇسىدۇر.

نوشىروان يائۇشېف

(«ئۇلۇغ» ژۇرنىلىنىڭ 1917 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۇنىدىكى 10 — 15 - سانى، 345 — 348 - بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تۇركلىرى هاياتىدىن (2)

ئالتەشەھەردە سۇ يولى ۋە تۇمۇرىوللار يوق. سودا ۋە كارۋان يوللىرىمۇ ئوخشالمىغان. يوللار ئومۇمەن قۇملۇق ۋە تاشلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، كۆپىنچە جايلىرىدا هارۋا ماڭالمايدۇ. يۈكلەر تۆگە، ئات ۋە قېچىرلار بىلەن توشۇلىدۇ. ئالتە شەھەرنىڭ ماختاشقا لايىق نەرسىلىرىدىن بىرى يۇگۇرۈك يورغا ئاتلىرى بولۇپ، بۇ ئاتلار كىچىك، دىققاق بولسىمۇ، كۈچلۈك ۋە چىداملىق كېلىدۇ هەم ناهايىتى تېز ماڭىدۇ. مۇنداق ئاتلارغا مىنسەڭ بىر كۈندە ئالتە سائەت، 50 — 60 چاقىرىم يول يۈرگىلى بولىدۇ. مۇنداق يۇگۇرۈك يورغا ئاتلارغا مىنىپ، سەپەر قىلىش پەيتىندا ئولتۇرغاندىن راهەتلەك. ئۆزۈمۇ ئالتە شەھەرنى كۆپىنچە ئاتلىق سايا‌هەت قىلىدىم. 20 كۈنلەپ يول يۈرۈپمۇ مىنگەن ئېتىم چۈشىن چاقانچىلىكمۇ يېغىر بولمىدى. هېچنېمە بولمىدى. ئۆزۈمنىڭ مۇ ساغرا ۋە كۆكرەكلىرىمنىڭ ئاغرىغىنىنى سەزمىدىم. مۇنداق ياخشى ئاتلار لوپنور كۆلى ئەتراپى ۋە قاراشەھەردىن كۆپ چىقىدۇ. بۇ يەردە يەنە بىر خىل تاغ ئاتلىرى بارىكى، بۇ ئاتلار قۇلۇندەك كىچىك بولسىمۇ، يول يۈرۈشكە تۇمۇردىن ياسىغان ماشىنىدەك چىداملىق كېلىدۇ.

سەل قىممەتلىكىنى هېسابقا ئالمىغاندا، مىنىشكە قېچىردىن ياخشى هايۋان يوق. قېچىر بىلەن بىر كۈندە 70 — 80 چاقىرىم يول يۈرگىلى بولىدۇ. ئالتە شەھەرنىڭ قويلىرىمۇ ئاتلىرىدەك كىچىككىنە، قۇيرۇقسىز بولىدۇ. سەيرلىرىمۇ شۇنداق ئۇششاق - ئۇششاق هەم سۈتسىز كېلىدۇ.

مدۇ. غاز، ئۆردەك دېگەندەك قۇشلارنى باقمايدۇ. توخۇلىرىمۇ بەك كىچىك بولۇپ، تۇخۇملىرى كەپتەر تۇخۇمىدىن سەللا چوڭ بولمدۇ.

كاشغەر، ئۈرۈمچى، غۇلجا، چۆچەك شەھەرلىرى ئارىسىدا تېلېگراف سىملىرى بار. مۇسۇلمانلار تېلېگراممىلىرىنى ئىنگلىز ھەربىي بىلەن يازمدۇ. تېلېفونخانىلاردا تۈرغۇچىلار چىلار چىنلىقلار بولۇپ، بېرلىمدىغان تېلېگراممىلارنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەيدۇ. كاشغەردىن خوتەنگە قاراپ سوزۇلغان كارۋان يولى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، چىنىڭ شەرقىي رايونلىرىدىن چېگىدۇغىچە بارمدۇ. ياركەنتتىن ھىندىستانغا بارمدىغان بىر يول بار. بۇ يولدا تاغ ئاتلىرى ۋە قوتازلارلا ماڭالايدۇ. چۈنكى بۇ يول قاراقۇرۇم ۋە ھىمالايا تاغلىرىنى كېسىپ ئۆتمدۇ. ئاقسۇدىن ئۈدۈل غۇلجىغا بارمدىغان يولمۇ تار ۋە تاشلىق بولۇپ، ھارۋا مېڭىش ئىمكانىيىتى يوق.

ياركەنت - خوتەن - چىگىدۇسى[1] يوللىرىمۇ يۇمشاق قۇم بولۇشى سەۋەبلىك ھارۋا ماڭالمايدۇ. ئالتە شەھەرنىڭ نەقلىياتى (تىرانسپورت) مۇشۇ يوللار ئارقىلىق ئۆتمدۇ. سودىگەرلەرنىڭ بىر قىسمى يەرلىك مۇسۇلمانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قالغىنى پەرغانە، ئافغانىستان ۋە ھىندىستانلىقلار ھەمدە جازانىخور چىنلىقلاردۇر. بۇ يەردىن رۇسىيەگە چىقىدىغان مالىلار: يۇڭ، تېرە، يىپەك، پاختا، بۆز، گەز ۋە ئۆرۈك قېقى قاتارلىقلاردۇر. رۇسىيەدىن بۇ يەرگە كېلىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئەھمىيەتلىكلىرى: گەزمال، تۆمۈر، چاي، شېكەر، كىرسىن، ھەرخىل ئاياغ كىيىملەر، تۇرلۇك بويالغۇلار، نۇگمە دېگەندەك مىلىچمالىلار، ئازراق قەغەز پۇل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

[1] چىگىدۇسى — سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى چېگىدۇ شەھرىنى كۆرسىتىدۇ.

ھىندىستانغا يىپەك ۋە ئالتۇن ئېلىپ بېرىپ، تۇرلۇك دورا - دەرمەك، پارقىراقلار، كەشتىلەر، يۇڭ - يىپەكتىن توقۇلغان رەختلەر، كۆن - خۇرۇم ۋە باشقا ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ.

ئالتۇن - كۈمۈش ۋە يىپەك مەھسۇلاتى خوتۇن - قىزلارنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئېسىمگە كەلگەندە، شۇنىمۇ دەپ ئۆتەي: ئالتە شەھەرنىڭ خوتۇن - قىزلىرى تەلىم - تەربىيەدىن، ئىلمىي ۋە ئەخلاقىي زىننەتلەردىن مەھرۇم قالغانلىقى ئۈچۈن تاشقى بېزەكلەرگە ۋە سۈنئىي گۈزەللىكلەرگە بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان بولۇپ كەتكەن. بۇلارنىڭ مۇنداق تەربىيە ۋە ئەدەپ - ئەخلاقىتىن، ئىلىم - ھۈنەردىن مەھرۇم قېلىشىنىڭ سەۋەبى ئەرلىرىنىڭ نادانلىقلىرىدىن بولغان. ئالتە شەھەر خەلقى ئومۇمەن ئىلىم - پەن، مائارىپ، سانائەت، تىجارەت ئىشلىرىدا ئالغا بېسىشنى پەقەت ئويلىمايدۇ. ئۇلارنى بۇ يولغا ھەرقانچە ھەيدىسەكمۇ، ئۇركۈگەك ئاتتەك كەينىگىلا داجيىدۇ. ئۇلار تەنتەربىيە، تەپەككۇر ۋە ئەقىل تەربىيەسى، دىن ۋە ئەخلاق تەربىيەسى، ئاياللار تەربىيەسى دېگەندەكلەردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز تۇم تۇرك (ئۆزلىرىنىڭ تەبىرلىرىچە)لەردۇر.

خەلق نادان، قىلىق ۋە ھەرىكەتلىرى تەبىئەت قانۇنىيىتىلىرىگە ۋە زامان تەقەززاسىغا خىلاپ. شۇ سەۋەبلىك، تۇرمۇش ۋە تىرىكچىلىكلىرى خادا تاشقا ئۇرۇلغان پاراخوتتەك ۋەيرانلىق، مەھكۇملۇق دېگىزىغا غەرق بولۇپ يۇردى. زامان ھارۋىسى ئۆز ناخشىسىنى ئېيتمىغانلارنى بەربىر ئىتتىرىپ چۈشۈرۈۋېتمدۇ.

ھېچبىر ئىشدا يېڭىلىق ۋە ئەملىي ھەرىكەت كۆرۈلمەيدۇ. بىر كۈنلۈك ئىشنى ئون كۈنگە سوزۇپ قىلىدۇ. قىلىدىغان ئىشنىڭ پەقەت ۋاقتى، قەرىلى يوق. «تەگسە تۆۋەن-

گە، تەگمىسە شاخقا» دەپ، دەرەخ بېشىغا تاش ئاتقاندەك ئويـ
ناپ ئىشلەيدۇ. بەك تەتۇر ئىش قىلمىدۇ. جاھاننىڭ ئىشلىرىـ
غا تەتۇرسىچە قارايدۇ.

ئۆلۈكلەرنى بەك ھۆرمەت قىلمىدۇ. مېيىتلارنىمۇ پەۋ-
قۇلئاددە داغدۇغىلىق مۇسىبەتلەر بىلەن دەپنە قىلىدۇ.
ۋارىسلىرى ئايلاپ ئۈن سېلىپ يىغلايدۇ. بۇنداق يىغلاش
ئۆلارغا ئادەت بولۇپ كەتكەن. يىغلىمىسا باشقىلارنىڭ نەپرە-
تىگە ئۇچرايدۇ. مېيىت چىقىقان ئۆيگە ئوچ كۈنگىچە تاماق
كېلىپ تۇرىدۇ. مېيىتنى يەرلىككە قويۇپ قايتىقاندىن كې-
يىن، كىشىلەر مىراسخورلار بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشە-
دۇ، ئۆيگە كىرىپ پاتىھە ئوقۇيدۇ.

مەھەللە خەلقى خۇپتەن نامىزىنى مېيىت چىقىقان ئۆيدە
ئوقۇيدۇ. نامازدىن كېيىن مېيىت ئوچۇن «ھەۋزەل نامىزى»
دەپ يەنە ئىككى رەكەت نامماز ئوقۇيدۇ. بۇ ئىش ئوچ كۈن
داۋاملىشىدۇ. قەبرە ئۇستىگە ئۆي سېلىپ ياكى ۋاقىتلىق
چېدىر تىكىپ، ئوچ كۈندىن 40 كۈنگىچە، ئوچ - تۆت قارى
ۋە مېيىتنىڭ ۋارىسلىرى تۇرىدۇ. قۇرئان ۋە تەھلىل ئوقۇـ
لىدۇ.

ئەگەر ئۆلگۈچى ياخشى ئادەملەردىن، ئىشان ۋە ئەۋلـ
يالاردىن بولسا، ئۇنىڭغا مازار قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇـ
نىڭغا ئۆزى بېرىپ چوقۇنىدۇ، مەدەت ۋە ياردەم تەلەپ قىلىدۇ.

مۇشۇ كۈنلەردە خوتەندە شۇنداق كارامەت ئىگىلىرىدىن
بىرى ئۆلگەنىدى. ئۇنىڭغا مازار قىلىش ھەققىدە شەھەرنىڭ
مۆتىۋەرلىرى ئارىسىدا غوۋغا كۆتۈرۈلدى. چۈنكى ئۇنداق
مازارنى ھەركىمنىڭ ئۆزىگە مۇلۇك قىلىۋالغۇسى كېلىدۇ.
ھەر ئىككى تەرەپ مازارنى مەن ئۆز دادامنىڭ قەبرىسى بې-
شىغا تىكلەيمەن دەپ سوقۇشتى. ئاقىۋەتتە، مازاردىن قۇرۇق
قالغان تەرەپ ئاچچىقلىنىپ، مېيىت نامىزى ئوقۇلماي تۇـ

رۇپلا قايتىپ كەتتى.

ئىلگىرىكى زامانلاردىمۇ ، «ۋەلىي»لىكى مەلۇم بولغان ئادەملەرنى مازار قىلىش ئوچۇن ئۆلتۈرۈش ئادىتىمۇ بار[1] دەپ ئاڭلىدىم. شۇنداق بولغان بولسىمۇ بولغاندۇر، چۈنكى بۇلارنىڭ مازارغا بولغان ئەقىدە ۋە ئېتىقادلىرى ناھايىتى مۇكەممەل.

خەلق ھەددىدىن ئارتۇق قاراڭغۇ جاھالەت ۋە زۇلمەت ئاستىدا ئېزىلىدۇ. ئۆمۈرلىرى قۇرۇق خىياللار بىلەن ئۆتىدۇ. خۇدا دېيىشنىڭ ئورنىغا خوجا باھاۋىدىن، غەۋسىلئەزەم ۋە باشقا ئاللىقانداق كىشىلەرنىڭ نامىنى ياد ئېتىدۇ. قەرەلـ لىك مەتبۇئاتقا يامان كۆز بىلەن قارايدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىچە گېزىت - ژۇرناللار خەلقنى ئالداپ پۇل تېپىش ئوچۇنلا چىقىرىلغان نەرسىلەرمىش، گېزىتلەر يالغانمىش.

توغرا، گېزىت، ژۇرناللارنى، ئىلمىي، ئەدەبىي رىسالـ لەرنى سۆيۈپ ئوقۇغوچىلارمۇ بار. لېكىن مۇنداقلار بەك ئاز. مەسىلەن، ئالتە شەھەرنىڭ مەشھۇر ۋىلايەتلىرىدىن بىرى بولغان خوتەن شەھىرىدە قۇربان ھاجى بىلەن يۈسۈپ ئاخۇنـ غىلا گېزىت كېلىدۇ. قۇربان ھاجى خوتەننىڭ مۆتىۋەر سو-دىگەرلىرىدىن بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، گېزىت

[1] «ۋەلىي»لىكى مەلۇم بولغان ئادەملەرگە مازار تىكلەپ چوقۇنۇش ئوچۇن ئۆلتۈرۈش ئادىتى راست بولۇپ، تۇرپانلىقلار چۆچەكتىكى تاتار ئالىمى مۇرات ئەپەندى (رەمزى)نى 1929 - يىلى تۇرپانغا تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىدۇ. تۇرپانلىقلار ئۇنى كۆتۈۋېلىش ئوچۇن داۋانچىڭغا ئالدىغا كېلىدۇ. مۇرات رەمزى تۇرپاندا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، چۆچەككە قايتماقچى بولىدۇ. تۇرپانلىقلار قايتىپ كەتمەسلىكىنى قايتا - قايتا ئىلتىجا قىلغان بولسىمۇ، مۇرات رەمزى قېلىپ قېلىشقا ئۇنىمايدۇ. بۇنى كۆرگەن بىر قىسىم ئەسەبىيلەر: «تۇرپاندا قېلىشقا ئۇنىمسا، ئۆلتۈرۈپ جەسىتىنى بۇ يەردە دەپنە قىلىپ، مازار ياساپ، مازىرىغا تېـ ۋىنايلى!» دەپ مازار تەييارلاشقا كىرىشكەنلىكىنى ئاڭلاپ قېلىپ، ئوغرىلىقچە قېچىپ كېتىدۇ. (گۇلشات: «مۇرات ئەپەندىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1990 - يىل 4 - سان، 46 - بەت).

ئوقۇشنى باشلىغىلى بەش - ئالتە يىل بولۇپتۇ. شۇنىڭ سا-
يىسىدە پىكرىمۇ ئېچىلىپ قالغان. ئۇچ - تۆت تۇرلۇك تا-
تارچە گېزىت - ژۇرنال ئوقۇيدۇ. ئۇلار خوتەندە يېڭىچە مەك-
تەپ ئېچىپ پەن - مائارىپ، ئەدەپ - ئەخلاق تەربىيەسىدىن
قۇرۇق قالغان مىللەت بالىلىرىنى زامانغا لايىق تەربىيەلەپ،
ھەقىقىي مىللەتپەرۋەر كىشىلەرنى قاتارغا قوشۇش يولىدا
قاتتىق باش قاتۇرۇۋاتىدۇ. كاشكى، شۇنداق كىشىلەر كۆپرەك
بولغان بولسىدى...

ھۈنەرلىرى

ئالتە شەھەر خەلقى ھۈنەر - سەنئەتكە قابىل ۋە ئۇستا.
پەقەت بۇ يولدا ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلغۇچى مۇئەللىملەر،
يارەملەشكۈچى ماشىنىلار بولمىغاچقا، ئىشى ئالغا باسمايۋا-
تىدۇ.

ئاساسلىق ھۈنەرلىرى: تۆمۈرچىلىك، زەرگەرلىك، تو-
قۇمچىلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، قولدا ياسىغان ۋە توقۇغان
نەرسىلىرى ئارىسىدا زاۋۇت ۋە فابرىكا مالىلىرىدىن قېلىش-
مايدىغان نەرسىلەر بار.

تۆمۈر ۋە پولاتتىن پالتا، پىچاق، ئاچقۇچ، تاقا، قاداق
دېگەندەك نەرسىلەرنى ياسايدۇ. مىس ۋە تۇچتىن قازان،
تاۋاق، چۆمۈچ، چەينەك، داس، لېگەنلەرنى ياسايدۇ. ساماۋاردا
چاي قاينىتىپ ئىچىش ئادىتى بولمىغاچقا، ئۇنداق نەرسىلە-
نى ياسىمايدۇ.

ئېسىل تاشلار، قاشتېشىلاردىن بەك نەپىس، چىرايلىق
تۇرلۈك ئۈزۈك، بىلەزۈك، ھالقا، تۇگمە دېگەندەك نەرسىلەرنى
ئىشلەيدۇ. مۇنداق تاشلاردىن ياسالغان بىلەزۈكنىڭ بىرى
100 سومغىچە سېتىلىدۇ. بۇنى ياسىغۇچىلار يەرلىك خەلق

بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى چىنلىقلارلا ئىشلىتەلەيدۇ. بىلەزۈك-
تىن باشقىلىرىنى مۇسۇلمانلار ئىشلىتىدۇ. ئالتۇن - كۈ-
مۈشتىنمۇ خوتۇن - قىزلارغا لايىق شۇنداق كىچىك زىننەت
بۇيۇملىرىنى ياسايدۇ. تاشچى ۋە زەرگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدا
بەك قەدىمكى زامانلاردىن قالغان زىننەت بۇيۇملىرىمۇ بولە-
دۇ. ئاسارئەتىقىگە بەك قىزىقىپ كەتمەنلىكىم ئۈچۈن بۇ
نەرسىلەرنىڭ قىممىتىنى ئانچە بىلىپ كېتەلمەيدىكەنمەن.
مۇنداق سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ دەرىجىسىنى، پەقەت ياۋروپا
ساياھەتچىلىرىلا بىلىدۇ.

بايراق دۇكانلار ئادەمگە مۇزىيلارنى ئەسلىتىدۇ. قەدىمكى
ۋە ھازىرقى زىننەت بۇيۇملىرى ئارىسىدا كىشىنىڭ دىققىتە-
نى بەك تارتىدىغان نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىمۇ كۆزگە تاش-
لىنىدۇ. بۇرۇنقى سەنئەت بۇيۇملىرى بىلەن بۈگۈنكى سەنئەت
بۇيۇملىرىنىڭ ئارىسىدا چوڭ پەرق يوق. پەقەت كونىلىرىغا
سىلىشتۇرغاندا، ھازىرقىلىرى سەل كىچىكرەك بولىدۇ، شۇ.
مۇشۇ كۈندە ئىشلىتىلىۋاتقان ناش ھالقىلار دۇپدۇگىلەك بو-
لۇپ، چوڭلۇقى تەخمىنەن چاي تەخسىسىنىڭ تۇۋىچىلىك
كېلىدۇ. بۇنى بەك چىرايلىق نەقىشلەپ، ئالتۇن - كۈمۈش
بىلەن زىننەتلەپ كىشى زوقلانغۇدەك ھالەتكە كەلتۇرىدۇ.
ئالتۇن تۈگمىلەرنىڭ ئىچى كاۋاك بولۇپ، چوڭلۇقى ۋە شەك-
لى توخۇ تۇخۇمىغا ئوخشايدۇ. بېشىغا كەپتەر تۇخۇمىچىلىك
جىنىڭ مارجانلارنى ئورنىتىدۇ. مۇنداق تۈگمىلەرنىڭ بىر كە-
يىمىلىكى (بەش دانىسى) 200 سەر (600 سوم) گە سېتىلە-
دۇ. ئۇزۇك قاشلىرىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا چوڭ بولە-
دۇ. لېكىن، مۇنداق نەرسىلەرنىڭ يىلدىن - يىلغا كىچىك-
لەۋاتقانلىقى مەلۇم. شۇنداق بىر زامان كېلىدۇكى، بۇنداق
بۇيۇملار پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قالىدۇ. ئۇ چاغدا بۇنداق
نەرسىلەرنى پەقەت مۇزىيلاردىلا كۆرگىلى بولىدىغان بولۇپ

قالىدۇ. توقۇمچىلىق ئىشلىرى بىزنىڭ يېزىلىرىمىزدىكى كەندىر يانجىش ئىشلىرىغا قارىغاندا كۆپ ئىلغار. ھۇنەرلىرى نازۇك ـ سېپىتا بولۇش بىلەن تەڭ، ئۇنوملۇك ھەم جەلپكاردۇر.

يېپەكتىن شاھى كۆڭلەكلىك، بەقەسەم چاپانلىق رەختـ لەرنى توقۇيدۇ. توقۇمچىلىق ئىشلىرى ئالتە شەھەرنىڭ ھەرقانداق يېرىگە قارىغاندا، خوتەنگە خاسراق كۆرۈنىدۇ. بۇ گۈنگە قەدەر خوتەننىڭ ئىشى پەرغانە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىشىغا قارىغاندا تۆۋەنرەك ئىدى. كېيىنكى يىللىرى كەركىن ۋە خۇدابەردى بايلارنىڭ يېڭىلىقلىرى نەتىجىسىدە، خوتەن شايلىرى، يېپەك بەقەسەملىرى پەرغانىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى.

يۇڭدىن گىلەم، پاختىدىن بۆز توقۇش ئىشلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ. توقۇش ئىشلىرى كۆپىنچە ئەرلەرگە خاس بولۇپ، يېپەك تارتىش، چاق ئېگىرىش ئىشلىرىنى خوتۇن ـ قىزلار باشقۇرىدۇ. يىپ ئىگىرىش ئۇچۇن ياغاچتىن ياسالغان چاقلىرى، غول ماشىنىلىرى بەك ساددا كۆرۈنسەمۇ، بىزنىڭ ئۇرچۇقلاردىن ياخشى. ئۇرچۇق بىلەن ئون كۈندە قىلىدىغان ئىشنى ئۇلار چاق بىلەن بىر سائەتتە ئىشلەيدۇ. بۇ چاقلار بىر مىنۇتتا 20 ئارشىنلاپ يىپ چىقىرىدۇ.

توقۇغۇچى ئۇستىلار بايلارغا كۈنلۈكچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. كۈنلۈك ھەققى ئىككى تەڭگە بولۇپ، بىر كۈندە بەش سەر يېپەك توقۇيدۇ. خام يېپەكنىڭ بىر سەرى ئىككى تەڭگە بولۇپ، توقۇلغاندىن كېيىن، ئۇچ تەڭگىگە سېتىلىدۇ. دېمەك، ئىشچىلار ئۆزلىرى يېپەك ئېلىپ ئىشلىسە، بىر كۈندە ئۇچ تەڭگە پايدا تاپىدۇ. ئۇلارنى بۇ پايدىدىن قۇرۇق قالدۇرغان نەرسە قوللىرىنىڭ قىسقىلىقىدۇر. ئىككىنچى دەرىجىدىكى ھۇنەرۋەنچىلىك ــ ياغاچچىلىق بولۇپ، شەرق ئۇسۇلىدا بەك چىرايلىق گېئومېتىرىك نەقىشلەر، ئىشىك ـ دېرىزىلەر،

دېرىزە قاپاقلىرى ياسىلىدۇ. بۇ ياغاچ ئويمىلارغا كۆز چۈشسە، گېئومېتىرىيە قائىدىلىرى بارلىق نازاكەتلىرى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە ئەسىر قىلىۋالىدۇ. بۇلار گېئومېتىرىيە ئىلمىنى ئوقۇماي تۇرۇپ، قانداقسىگە مۇنداق ئېسىل نەرسىلەرنى ئىشلىگەندۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. مۇنداق ئېسىل نەقىشلەر ئەڭ ئالدى بىلەن ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن تەبىئىي زىننەت بولۇشقا بەك لايىق.

تاختا، ئىشىك ـ دېرىزىلەرگە ھەرخىل بويىقلار بىلەن بەك نەپىس ۋە تەبىئىي بېزەكلەرنى بېرىش، گۈل، دەرەخ ۋە باشقا جانسىز نەرسىلەرنىڭ رەسىملىرىنى سىزىش ئادەتتى بار. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇلار رەسىم سەنئىتىگە ناھايىتى ئۇستا.

جۇجەم(ئۇجمە) ياغىچىدىن دۇتار، تەمبۇر دېگەندەك چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش ھۇنىرىمۇ بار.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئالتە شەھەر خەلقى ھۇنەر ـ سەنئەتكە ناھايىتى ماھىر. پەقەت بۇ ساھەدە يېڭىلىق يارىتىپ، تۇرلۇك ھۇنەر ـ سەنئەتلەرنى زامانغا لايىق رەۋىشتە ئۆزگەرتىپ، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىشىلا قالدى. بۇ ئىشنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كەسپىي ھۇنەر ـ سەنئەت مەكتەپلىرىنى ئېچىش كېرەك. سانائەتنىڭ ئىنسانىنىڭ تىرىكچىلىكى ۋە بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن نان بىلەن سۇدەك زۆرۈر نەرسە ئىكەنلىكىنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەك. خەلق شۇ پەكىرده چىڭ تۇرسا، تۇرمۇش ۋە تىرىكچىلىكلىرى ئاستا ـ ئاستا ئۆزگىرىپ، مىللەت بەختىيارلىقتا راھەت ياشايدۇ. ۋەيرانلىق ۋە ھالاكەتتىن قۇتۇلىدۇ، نامراتلىق دەستىدىن ھەر كىشىنىڭ قولىغا قاراپ قېلىشتىن قۇتۇلىدۇ.

ئالتە شەھەر خەلقى ياۋاش، ئەمىر ـ مەمۇرلىرىغا بەك ئىتائەتچان كېلىدۇ. نامار، روزا تۇتۇش، زاكات، ھەج قاتارلىق

دىنىي پەرزلەرنى تولۇق ئادا قىلىشقا تىرىشىدۇ. قازى ۋە ئە-
لەملىرى جامائەت نامىزىغا بارمىغانلارنى، قىمارۋاز، ئوغرى،
پاھىشە، پاھىشۋازلارنى تىزگىنلەپ، تەنقىد - تەربىيە بېرىپ
تۇرىدۇ. يەنە شۇنداقمۇ ئىشلار بارکى، قازى ۋە دىندارلار تەن-
قىد ۋە جازا بەرگەندە، ھەق - ناھەققە رىئايە قىلمايدۇ. ئۇلار-
نىڭ كۆزلىرى پەقەت ئاجىز، بىچارىلەرنىلا كۆرىدۇ. چوڭلارغا
چىشى پاتمايدۇ. شۇڭلاشقا، شەرىئەتكە يات ئىشلارنىڭ كۆ-
پىنچىسى بايلاردا سادىر بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ھەقتە يازمىغان
سۆزلىرىمىز كۆپ ئىدى، قىسقارتتۇق.

شۇنىسى گۇزەلكى، ئالتە شەھەر خەلقى دوستلۇق -
باراۋەرلىكنى قەدىرلەيدۇ، يەر يۈزىدىكى بارلىق كىشىلەرنى
ئۆزلىرىگە قېرىنداش دەپ بىلىدۇ. تەرتىپلىك مەكتەپلەر ئې-
چىلىپ زامانىۋى ئوقۇتۇش يولغا قويۇلسا، ئوقۇتۇلۇشقا باش-
لىسا، قان - قېرىنداشلىرىغا بولغان مايىللىق ۋە مۇھەببەت-
لىرى يەنمۇ ئاشىدۇ.

شۇنىسى ھەيران قالارلىقكى، چەت ئەللەردىكى قې-
رىنداشلىرىغا مۇھەببەت بىلەن قارىسىمۇ، لېكىن ئۆز ئىچە-
ىدە ھېچ مېھىر - مۇھەببەت ھاسىل قىلالمايدۇ. نېمىشقىدۇر
ئۆز ئارلىرىدىكى يېقىن قېرىنداشلىرىنى ئۇنتۇيدۇ. مىللەت
ۋە جامائەت بولۇپ ئۇيۇشالمايدۇ. ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە
پەقەت كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. باغلاقتىن قاچقاندەك ھەممىسى ھەر
تەرەپكە تارتىشىنىڭ كويىدا. بولۇپمۇ، دۇنيا، بايلىق مەسىلە-
سىدە بىر - بىرىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەننى پەقەت سىغ-
دۇرالمايدۇ. قېرىنداشلىرىنىڭ ئىش - كۇشلىرى راۋاج تې-
پىپ كەتسە، ئۇنىڭغا ئىچى تارلىق قىلىدۇ. بىرىنىڭ دۇنيا-
سى كېڭەيسە، بىرىنىڭ ئىچى تارىيىدۇ. يۈرەكلىرىدە ھەسەت
ئوتى يانىدۇ. ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ بۇ ھاللىرى دىنىي ۋە
ئەخلاقىي، مىللەت ۋە جەمئىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بەك

زىيانلىق. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرلىك، ئۆملۈك، ھەم-
كارلىق ئىشلىرى ۋۇجۇدقا چىقماي تۇرىدۇ.

خەلقنىڭ روھىي ئەھۋالى بىلەن ئەمەلىي ھەرىكەتلىرى
ئارىسىدىكى توقۇنۇش، قارىمۇقارشىلىق شۇ قەدەر كۆچلۈك-
كى، بۇنى تەرىپلەشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ.

كۆرۈنۈشكە شۇنداق نازاكەتلىك ۋە خۇش مۇئامىلىلىك
كۆرۈنىدۇ. بېشى يەرگە تەگكۈدەك ئېگىلىپ سالام بېرىشلە-
رى، كوچىدا ئۇچراشقاندا ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈشلىرى،
بىرى سورۇنغا كىرسە، دۇررىدە ئورنىدىن قوپۇپ، تۆردىن
ئورۇن بېرىشلىرى ھەمدە بۇنىڭدىن باشقىمۇ تۇرلۈك
ئىززەت - ئىكرام، تەكەللۇپلىرىنى كۆرگەن كىشى ئۇلارنى
بەك ئۆم - ئىناقكەن، دەپ قالىدۇ. لېكىن بۇ ھەرىكەتلەر
سەممىي ئەمەس، پەقەت بىرەر غەرەزگە دالدا قىلىپلا ئادا
قىلىنىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكىلەردىنمۇ بىلىش مۇمكىن. ئەگەر
سېنىڭ ئىشىڭ پالاقشىدىمۇ بولدى، ساڭا دوستمۇ يوق،
سالام - سەھەتمۇ يوق، ئىززەت - ئىكرامىمۇ يوق.

ئاقچا باردا باردۇر دوست ۋە باردۇر يار،
نۆكسە ئاقچاڭ، بارچە يانىڭدىن قاچار.

شائىر (رەھمىتۇللا ئەلەيھى)نىڭ بۇ شېئىرى ئالتەشە-
ھەر خەلقىنىڭ روھىي ھالىتى ۋە رېئال ھەرىكەتلىرىنى ئە-
پادە قىلىشتا ۋايىغا يەتكەن شېئىردۇر.

بۇلار كۆز بوياشقا شۇنداق ئۇستا ئىكەنكى، ئۆزلىرىنى
قۇل دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ، ھاجىتى چۈشكەن كىشىنىڭ
قېشىدا «غوجام»، «تۆرەم» دېگەندەك ياغلىما سۆزلەر، يېقىم-
لىق ھەرىكەتلىرى بىلەن قارشى تەرەپنى مۇمدەك ئېرىتىۋې-
تىدۇ.

ئوتۇنچىلاردىن تارتىپ، ئەڭ چوڭ سودىگەرلەرنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «بۇ نەرسەڭ نەچچە پۇل؟» دەپ سورىشىغا، «ئۆزلىرى چاغلاپ ئالسىلا، غوجام» دەپ، باھا قويۇشنى خېرىدارغا ئىتتىرىپ قويىدۇ. لېكىن خېرىدارنىڭ چاغلىغىنىغا ھەرگىز ئۇنىمايدۇ. ئادەتتە بىر تەڭگىگە سېتىلىدىغان نەرسىگە بەش ـ ئالتە تەڭگە سورايدۇ. ئېلىش ـ بېرىش مەسلىسىدە، بەك ئۇزاق تالىشىدۇ. چوڭراق سودىلار ئاساسەن دەللالارنىڭ ۋاستىسى بىلەن پۈتىدۇ.

دېمەك، تەربىيەسىزلىك، مەكتەپسىزلىك سەۋەبىدىن مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئۆز تەبىئىلىكىنى يوقاتقان. دىنىي، شەرئىي، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي، ئەدەبىي ۋە ئەخلاقىي مەسىلىلەردە پىيادە قالغان. تۇرمۇش ۋە تىرىكچىلىكلىرىمۇ ئادەمنىڭ ئىچىنى پۇشۇرغۇدەك دەرىجىدە بۇلغانغان ۋە تەرتىپسىز.

نوشىروان بائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1917 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى 10 ــ 16 ـ سانى، 367 ــ 370 ـ بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تۇركلىرى ھاياتىدىن (3)

تىل ۋە ئەدەبىياتى

تىل ۋە ئەدەبىيات مەسىلىسى ھەممىلا كىشىگە ھۆزۈر بېغىشلايدىغان تېما. بۇ مۇنداق قارىماققا، ئېيتماققا ئاسانەك كۆرۈنگىنى بىلەن، ئەسلىدە تىل ۋە ئەدەبىيات دېگىزىنىڭ تۈۋى خېلى چوڭقۇردۇر. تىل ـ ئەدەبىيات دېگىزىدا ئۆزۈشنى بىلىش ئۈچۈن ياخشى مەلۇمات، نۇرغۇن تەجرىبە ۋە ماھارەت كېرەك.

ئالتەشەھەر تۇركلىرىنىڭ تىل ـ ئەدەبىياتى مىللىي مەتبۇئاتىمىزنىڭ ئەدەبىيات بابلىرىنى تولدۇرغۇدەك رەۋىشتە بايى ۋە دولقۇنلۇق بولسىمۇ، لېكىن مېنىڭ بۇ ھەقتىكى مەلۇماتىم ئاز. شۇڭا، ئالتەشەھەرلىكلەرنىڭ تىل ـ ئەدەبىياتى ھەققىدە يازماقچى بولغانلىرىمنىڭ قۇسۇرى ئەپۇ ئېتىلسە دەپ تىلەيمەن.

ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ مۇھىم قورالى تىل بولغىنىدەك، ئۇ قورالنى ئىشلەتكۈچى سۆز ئۇستىلىرىمۇ ئەدەب ۋە شائىرلاردۇر. ئالتەشەھەرنىڭ ئەدەب ۋە مۇھەررىرلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەرلەرنى كۆرۈش ئەڭ چوڭ ئارزۇيۇم بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، تا بۈگۈنگىچە ئۇنداق ئەسەرلەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدىم. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇچرىتالىساممۇ ئۆزۈمنى بەك بەختىيار ھېسابلىغان بولاتتىم.

ئالتەشەھەردە بۈگۈنكى كۈندە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى زاتلار يوق. شائىر ۋە يازغۇچىلارنىڭ بارلىقىمۇ

ماڭا مەلۇم ئەمەس. كاشغەردە تۇرۇشلۇق، رۇسىيەلىك ئۆز-
بېكلەردىن زېرىپ قارى ھاجى[1] جانابلىرىنىڭ بىرمۇنچە ئە-
سەرلىرى بار بولسىمۇ، لېكىن نېمە سەۋەبتىندۇر نەشر قە-
لىنماي تۇرۇپتۇ. يازغان ئەسەرلىرىنى ئۆز ئۆيىدە، ئۆز كە-
تابخانىسىدا ساقلايدىكەن. ئەرەب تىلىنىڭ تەلخىس ۋە بالا-
غەتى ئورنىدا، تۇركىي تىلغا ئاتاپ يېزىلغان «ئەدەبىياتى
تۇركىيە» دېگەن ئەسىرى ماڭا بەك تەسىلىك تۇيۇلغانىدى.
مۇھتەرەم زېرىپ قارى ھاجى جانابلىرىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا-
مۇ بىرنەچچە مۇھىم ئەسەرلەر يازغانلىقى مەلۇم. تىل ۋە ئە-
دەبىيات ھەققىدىكى يازمىلىرىنىڭ مەتبۇئات ئالىمىگە چە-
قىشىنى ھەممىشە ئارزۇ ئەتمەكتىمەن. يارىكەنتتە تۇرۇشلۇق
تەجەللى ساھىب دېگەن بىر زاتنىڭ ئەرەبىي قەسىدىلىرى،
نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرى بار دەپ ئاڭلىدىم. ئەرەبچە بىل-
غانلىقى سەۋەبلىك ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئېز-
دەپمۇ كەتمىدىم ۋە كۆرمىدىم.

ئالتەشەھەردە ئەدىبلەر ئورنىدا قايىم ماقام(ھاكىم) بو-
لۇپ تۇرغۇچى مەددىاھلارنىلا كۆرگىلى بولىدۇ.

مەددىاھلارنىڭ ئېيتقان ھېكايىلىرىنىڭ تېمىلىرى ئەھ-
مىيەتسىز بولسىمۇ، تۇركىي مەسىلەر بىلەن زىننەتلەپ
چىرايلىق سۆزلىگەنلىكلىرى جەھەتتىن ئۇلارنى تىل - ئەدە-

① زېرىپ قارى (1858 — 1958) تاشكەنتتە تۇغۇلغان. 1890 - يىلى كاشغەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇ «قۇرئان كەرىم»گە شەرھى يازغان. «يەرغانە ۋە كاشغەر تارىخى»نى پارسچە يازغان. 1934 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كاشغەردە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»گە ئەدلىيە نازىرى بولغان. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، سا-
بىت دامۇللا بىلەن قولغا ئېلىنىپ، ئۈرۈمچىدە تۇرمىدە ياتقان، كېيىن تۇرمىدىن
چىقىپ، غۇلجىغا بارغان. 1944 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى غۇلجىدا «شەرقىي
تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغاندا، ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا مەسئۇل
بولغان. 1949 - يىلىدىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي
مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1958 - يىلى غۇلجىدا ۋاپات بولغان.

بىيات ماشىنىلىرى دېيىشكە لايىقتۇر. بۇلارنىڭ ھەربىرىدە ۋە
سۆكۈناتلىرى، ھاياجانلىق ۋە مەيۇسلۇك جايلاردا ئاۋازلىرىنى
گاھ كۆتۈرۈپ، گاھ چۈشۈرۈپ ئۇرغۇلۇق ئېيتىشلىرى ناھا-
يىتى جايىدىدۇر. شۇڭا مەددىاھلارنىڭ سۆزلىرى يېقىملىق ۋە
ھېكايىلىرى تەسىرلىك بولۇپ چىقىدۇ.

مەددىاھلار تېما تاللاشنا ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىغا
قاراپ ئىش كۆرىدۇ. شۇڭا سۆزلەۋاتقان نەرسىلىرىنىڭ كۆ-
پىنچىسى ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرىگە دائىر نەرسىلەر بولە-
دۇ. بۇگۈن بىر مەددىاھتىن ئاڭلىغان بىر ھېكايىنىڭ مەزمۇ-
نىنى بۇ يەردە قىسقىچە يېزىپ ئۆتمەكچىمەن:

— بەلخ شەھىرىدە دىۋانە ۋە قەلەندەر سۆرىتىدە يۈرىدە-
غان بىر ۋەلىي بار ئىدى. كوچىمۇ كوچا قەلەندەرلىك قىلىپ
يۈرەتتى. كۈنلەردىن بىر كۈنى كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسا،
پادىشاھنىڭ ئالىي، ھەشەمەتلىك ئىمارەتلىرى كۆزىگە كۆ-
رۈندى، بېشىنى شۇنداق كۆتۈرۈپ قارىسا، نېمىسىنى ئېيىت-
قۇلۇق، يۈزىدىن نۇرلار يېغىپ تۇرغان بىر قىز دېرىزە تۈۋى-
دە ئولتۇرغۇدەك. قىزنى كۆرگەن زامان قەلەندەرنىڭ يۈرە-
كىگە ئوت تۇتىشىپ، ئاشىقى بىقارار بولدى، قىزنىڭ جەز-
بىسى قەلەندەرنى مەھلىيا قىلغان ئىدى. قەلەندەر سارايغا
كىرىپ پادىشاھنى ئىزدىدى. پادىشاھ ئۇنى كۆرۈپ نېمە كې-
رەك دەپ سورىدى. دىۋانە مۇنداق دەپ سۆزىنى باشلىدى:

— ئەي پادىشاھ، جاھاندا مەن سىزدىن پۇلمۇ سورىمايە-
مەن، كىيىم - كېچەكمۇ سورىمايمەن، دۆلەت ۋە مەنسەپ
ئارزۇيۇمۇ بوق، پەقەت بىرلا ئەرزىم بارىكى، ئەگەر ئىجازەت
بېرىلسە، سۆزلىسەم، ھەزرەتلىرىنىڭ بالاغەتكە يەتكەن 12
ياشلىق بىر قىزلىرى بار ئىكەن، پېقىر ئاشۇ قىزىڭىزنى
كۆرۈپ ئاشىقى بىقارار بولدۇم. مەن سىزدىن ئاشۇ ئاي يۈز-
لۈكنى سورايمەن.

پادىشاھ قاتتىق غەزەپلىنىپ «جاللات» دەپ توۋلىدى. مىڭلارچە كۆزلەرنى ئويغان، مىڭلارچە تىللارنى كەسكەن، بۇزلەرنى، باشلارنى تەندىن ئايرىغان يەتتە جاللات ھازىر بولدى.

لېكىن بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولغان بەلخنىڭ ئۆلىماسى شاھ ھۇزۇرىغا يېتىپ كەلدىلەر ۋە: «ئىشق ئىنسانىنىڭ تىز-گىنىنى يوقىتىدىغان بىر نەرسىدۇركى، قىزىڭىزغا ئاشىق بولغان سەۋەبلىك بۇ قەلەندەرنى ئۆلتۈرۈشىڭىز شەرىئەتكە نوغرا كەلمەيدۇ. بەرمەس قىزىنىڭ نويلۇقى ئېغىر دېگەندەك قىزىڭىزنى بەرگۈڭىز كەلمىسە، ئۇنىڭدىن حىق تويلۇق سوراش كېرەك. مەسىلەن، دۇنيادا ئۇچىلا يەردە گۆھەر بار: بىرى چىن خاقانىنىڭ خەزىنىسىدە، بىرى سۇلتان خەلىپە-نىڭ خەزىنىسىدە، يەنە بىرى قاپ تېغىنىڭ ئارقىسىدا. مانا بۇ گادايغا شۇنداق گۆھەردىن بىر جۇپنى تويلۇق سېلىشتۇرۇز كېرەك. بۇ گاداي چۆل - بايا‌ۋانلاردا شۇ گۆھەرلەرنى ئىزدەپ ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلىدۇ. شۇنىڭدا، قىيامەت كۈنى ئاللاھ ئالدىدا بۇ ئىشقا مەسئۇل بولمايسىز»، دېدى.

ئۆلىمانىڭ بۇ سۆزى پادىشاھقا ماقۇل كەلدى ۋە قەلەن-دەرگە شۇ شەرت بىلەن قىزىنى بېرمەك بولۇپ، ئۇنى يۇرت-تىن قوغلاپ چىقاردى. قەلەندەر ئانىسىنىڭ يېنىغا بېرىپ، ھالىنى بايان قىلدى. ئانىسى: «بۇ ئىش مۇمكىن ئەمەس، گۆھەر تېپىلمايدۇ، ئۇنداق گۆھەرلەرنى شور دەريا (قىزىل دېڭىز)دا بار دەپ ئاڭلىدىم، لېكىن ئۇ يەر بەك يىراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنى دەريا تېگىگە چۈشۈپ ئېلىش بەك قىيىن»، دەپتۇ.

ئانىسىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلىغان قەلەندەر خۇش بولۇپ، شور دېڭىز سەپىرىگە ئىجازەت سوراپتۇ. ئانىسى رۇخسەت بەردى، دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ، ئەۋلىيادىن مۇشكۈلىدەر ئاسان،

غايىبلار ھازىر، بىراق يول قىسقا بولسۇن، دەپ ئۆتۈندى. قە-لەندەر «ياپىرىم» دەپ بىر ئاتلىغاندى، بارچە يولنى بىر يولى بېسىپ، ئىككىنچى ئايىغى بىلەن شور دەريانى دەسسىدى. بوينىغا سۇ تولدۇرۇلغان بىر تۇلۇم ئاسقان، قولىغا كىچىك-رەك بىر جام تۇتقانىدى. قولىدىكى ياغاچ جام بىلەن دېڭىز-دىن بىر جام سۇ ئېلىپ تۇلۇمغا قۇيدى، دېڭىزنىڭ سۇيى ئۇچ غۇلاچ پەسەيدى، تۇلۇم يېرىمىغۇ بولمىغانىدى، ئەمما دې-ڭىزنىڭ سۇيى ئازلا قالدى. قەلەندەر ئوڭ - سولىغا باقماي تۇلۇمنى سۇغا تولدۇرۇش بىلەن بەند ئىدى. بىر چاغدا سۇ ئۈستى قوغۇنلۇق - بوستانلىقتەك ئادەم باشلىرى بىلەن تو-لۇپ كەتتى. قەلەندەر بۇ باشلارنى كۆرۈپ ھەيرەتتە قالدى. باشلار سۇ ئۈستىدە تۇرلوك تۇستە بولۇپ سەكرەشكە باشلە-دى. بۇ سۇنىڭ ئاستى ئادەم باشلىرى بىلەن تولغانىدى. بۇ ئادەمى ماھى دېيىلەتتى. بۇ ئىش سۇ ئادەملىرى ئۈچۈن بىر بالا بولدى. چۈنكى ئۇلار بېلىقتەك سۇ ئىچىدىلا ياشىيالايە-تتى، كۈن نۇرىغا چىدىيالمايتتى. بۇ ئىشتىن سۇ خەلقىنىڭ پادىشاھلىرىمۇ خەۋەردار ئىدى. بۇ ھەقتە مەلۇمات ئېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئۆلىما ۋە ئەۋلىيالىرىنى يىغدى. ئۆلە-ماللار كىتابقا قارار، پالچىلار پال ئاچار ئىدى، بەزىلىرى بۇنى قىيامەتنىڭ بەلگىسى دېدى، دېمىسىمۇ بۇ بىر قىيامەت ئىدى.

ئۇزاق ئۆتمەي، بىرمۇنچە سۇ ئادىمى ھېلىقى قەلەندەر-نىڭ يېنىغا چىقتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ھالاكەتكە يۇز تۇتىدىغان-لىقى ھەققىدىكى نالە - ئەپغانلىرىنى قەلەندەرگە ئېيتتى. قەلەندەرمۇ ئۆزىنىڭ بۇ يەرگە نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ۋە دېڭىز سۇيىنى پۈتۈنلەي قۇرۇتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. لېكىن سۇ ئادەملىرى گۆھەر دېگەن سۆزنى چۈشەنمەس ئىدى. قە-لەندەر ئۇلارنىڭ يالۇۋرۇشلىرىغا قارىماي: «ئۇ شۇنداق بىر تاشتۇركى، كېچىلىرى ئوتقاشتەك يېنىپ تۇرىدۇ، بىز يەر

ئادەملىرى ئۇنداق تاشلارنى بەك ياخشى كۆرمىمز»، دېدى. سۇ ئادەملىرى پادىشاھلىرىغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن، قەلەندەرلەردىن رۇخسەت سوراپ، سۇ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

پادىشاھ ۋەقەدىن خەۋەردار بولۇپ: «ئاشۇ بىزنىڭ يولۋاسمزدا پۈتلىشىپ تۇرىدىغان ۋە كېچىلىرى يۇلتۇزدەك كۆزلەرنى قامايدىغان تاشلار ئۈچۈنمۇ؟» دەپ قاقاهلاپ كۈلدى - دە، ئۆز پۇقرالىرىنى ئۇ تاشلارنى دېڭىزنىڭ تېشىغا چىقىرىۋېتىشكە بۇيرۇق قىلدى. بىر چاغدا گۆھەر - ياقۇتلارنى يەرگە ياغدۇرۇشقا باشلىدى، دېڭىز ساھىلى گۆھەردىن تاغ بولدى، بۇنى كۆرگەن قەلەندەر تۇلۇمدىكى سۇنى دېڭىزغا تۆكتى، دېڭىز ئىلگىرىكى ھالىغا قايتتى.

قەلەندەر گۆھەرلەرنى تۇلۇمغا قاچىلاشقا باشلىغانىدى، شۇ پەيتتە بىر ئاقساقال كىشى پەيدا بولدى. بۇ كىشى خىزىر ئەلەيھىسسالام ئىدى. ئۇ: «ھەي ۋەلىي، بۇ تاشلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىۋالما، قىيامەتتە ھېسابىنى بېرىپ تۈگىتىش تەسكە چۈشىدۇ. 80 تاللا ئال، قالغىنى قالسۇن»، دەپ كۆزدىن يوقالدى.

قەلەندەر 80 دانە ياخشى گۆھەرنى تۇلۇمغا سېلىپ، ئىككى دانىسىنى 40 ياماقلىق يانچۇقىغا سېلىپ، «ياپىرىم» دېگەنىدى، ئۆزىنى ئۆز شەھىرىدە كۆردى ۋە ئۇدۇل پادىشاھ قېشىغا بېرىپ، ئىككى دانە گۆھەرنى ياماقلىق يانچۇقى بىلەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا قويدى. پادىشاھ گۆھەرنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى، نېمە دېيىشىنى بىلمەي: «بەلخ پادىشاھى ئۆزىنىڭ يالغۇز ئارزۇلۇق بالىسى بولغان قىزىنى بىر قەلەندەرگە بېرەمدۇ!»، دەپ ئاھ ئۇردى.

پادىشاھ بارلىق ۋەزىرلىرىنى ئالدىغا چاقىرىپ كېڭەش قىلدى، كۆڭلىگە ياقمىغان پىكىرلەرنى قىلغان ئالىملارنى

ئۆلتۈرۈش بىلەن قورقۇتتى. ئاخىرىدا، قەلەندەرنىڭ بارلىق گۆھەرلىرىنى ئېلىپ، ئۇنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقاردى.

قەلەندەرنىڭ گۆھەرلەرگە ئىچى ئاغرىمىدى، يۈرىكىدە ئىشق ئوتى ھەمىشە يانماقتا ئىدى.

بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قەلەندەرنىڭ مەشۇقى بىمەزگىل ۋاپات بولدى. پادىشاھ بۇ مۇسىبەتتىن قاتتىق قايغۇردى. قەلەندەر قەبرىستانغا بارغانىدى، ھېلىقى قىزنىڭ گۆرى ئېچىلدى، قەلەندەر ئۆز كۆزىگە ئىشىنەلمەي قالدى، چۈنكى قىز تىرىلگەنىدى. قەلەندەر ئۇنى قەبرىدىن چىقىرىپ، شۇ يەردىكى بىر مازار شەيخىگە نىكاھ ئوقۇتۇپ، قىزنى ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كەتتى.

بىر يىل ئۆتەر - ئۆتمەي، غايەت چىرايلىق بىر ئوغۇل تۇغۇلدى. بۇ بالىنىڭ ئىسمىنى ئىبراھىم قويدى. مەشھۇر ئىبراھىم بىننى ئەدھەم دېگەن مانا مۇشۇ كىشىدۇر، دەيدۇ.

خوتەن شەھىرىدە بىرنەچچە يىلدىن بېرى يەرلىك كىشىلىكلەر ۋە ۋاباغا كېسىلى ھۆكۈم سۈرۈۋاتىدۇ. خوتەن ئەھلى بۇنى شەرئىتەكە خىلاپ ئىشلارنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن كۆرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك، خوتەن موللىلىرىدىن بىرى بىر رىسالىمۇ چىقاردى. كىتاب 30 بەتلىك بولۇپ تۇركىيىچە نەزم بىلەن يېزىلغان. بۇ ئەسەرنى بەزىلەر كۆچۈرۈۋالىدىكەن. كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرىدىن بىرىنى مەنمۇ كۆردۇم. نەزمنىڭ تىلى ئانچە گۈزەل بولمىسىمۇ، ئالتەشەھەر تۇرمۇشىدىن ئېلىنىپ يېزىلغان ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن خېلى مۇھىمدۇر. بۇ نەزمىلەردىن بىرمۇنچىسىنى بۇ يەرگە كۆچۈرىمىز:

ئۆلىما قىلدى نەماز، تازا قىرائەت قىلمادى،
ئۇمرا رىشۋەت[1] ئالىپ، ئەدلى ئادالەت قىلمادى.

[1] رىشۋەت — پارا.

غەنىلەر پۇلنى يېغىپ، خەيرى ساخاۋەت قىلمادى،
فەقىرلەر تاپقانىغە شۈكرى - قانائەت قىلمادى.
بۇ جاھان ئۇشبۇ ئالامەتتىن مۇنداغ بولدى.

ئانى ئابدان دېدىلەر كىم تولا ئىچسە چاغىر،
ئۆزىگە قىلدى پىسەند، ساتسا يەنگىل، ئالسا ئاغىر.
مۇللا ئاجىزنى خەلق كۆردى تولا ھەقىر،
ئۆلسە باي يۇگۇردىلەر، بارمادىلەر ئۆلسە فەقىر.
بۇ جاھان ئۇشبۇ ئالامەتتىن مۇنداغ بولدى.

بىرسى بولدى قىمارباز، تەقى بىرسى جالەب،
ئۇتدۇرۇپ بار - يوقىنى، يۈردى يۇندا يالاپ.
بىرسى ئوغرى بولۇپ ياتتى، ئەلنىڭ فۇلىن ماراپ،
بىرسى گاداي بولۇپ تۇردى، خەلق قولىغا قاراپ.
بىرى دۇنيانى يېغىپ قالدى، ئانىڭ ھېرسى بىلەن،
بىرى پۇل ئۆتنە بېرىپ ئالدى، ئانى جەرمى بىلەن،
بىرسى قالدى ھالاكەتتە، ئانىڭ قەرزى بىلەن.
بىرسى مەرىپەت ئەتتى، ئىشى يوق فەرزى بىلەن.

تۇردى بەند ئۇرغالى مىكرى بىلەن ھەر بەندە.
بىرى سازەندە بولۇپ، بولدى بىرى داپەندە.
بىرى رەممال، بىرى ئىشان، بولدى بىرى نۇشەندە[1]،
بىرى تا ھەق دەۋا قىلىپ دېدى پۇلۇم بار سەندە.
بۇ جاھان ئۇشبۇ ئالامەتتىن مۇنداغ بولدى.

كىردى بازارغە ئەرگە خاتۇن ئارالاشىپ،
بىر كۈندە خاتۇننى بەش قويۇپ، ئۈچ ياراشىپ.

① نۇشەندە — ئىچكۈچى، ھاراقكەش.

بىرى دەللال بولۇپ، مىكرى ئەپسۇنلەر قىلدى،
ئېرى پوستەكچى بولۇپ، ئەل بىلەن ئورتاقلاشىپ،
بۇ جاھان ئۇشبۇ ئالامەتتىن مۇنداغ بولدى.

مىللىي ئەدەبىي ھېكايە ۋە شېئىرلارنى بۇ كۈندە بىر-دىنلا ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس. بىراق، خىيالىي ھېكايە-لەرنى كۆپلەپ تېپىشقا بولىدۇ.

بىز تىل - ئەدەبىيات مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن بىرگە تەڭ ئۆسىدۇ ۋە باراۋەر تەرەققىي قىلىدۇ، دېگەنىدۇق. بۇ ئىش ئالتەشەھەردىمۇ شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك ئىدى. ئەگەر ئالتەشەھەر خەلقىمۇ باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش مىل-لىي ۋە مۇنەۋۋەر مەكتەپلەرگە، ئالىي ئەدەبىيات - سەنئەت مەكتەپلىرىگە ئىگە بولغان بولسىدى، تىللىرى تۇزەلگەن، ئەدەبىياتلىرى كېڭەيگەن ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەقىل، پىكىرلىرىمۇ ئۆسكەن بولاتتى. لېكىن، ئۇلار دۇنيادا مۇنداق ئىشلارنىڭ بارلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويمايدۇ. مىل-لىي تىل، مىللىي ئەدەبىيات، مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ساقلاش يولىدا قىلچىلىك ھەرىكەت قىلماي، سۈكۈتتە تۇرى-دۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ھاۋا ۋە ئىقلىمىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن تىللىرى ۋە بەزى ئەدەبىياتلىرى ئىنگلىزلارغا ئۇچرىمايدىغان قەدەر خېلى ياخشى ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ ئۇلارغا تەبىئەت ئاتا قىلغان نېمەتمۇ، قانداق؟ بۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ مۇنداق ساق - سالامەت قېلىشى مىللىي ھېسسىيات بەرىكە-تىدە، مىللەتنىڭ بۇ ئىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدىن ئە-مەس. چۈنكى بۇلاردا مىللىي ھېسسىياتنىڭ بارلىقىدىن ئازراقمۇ ئەسەر يوق. بۇنىڭ ئەكسىچە، مەدرىسە كۆرگەن زاتلار تۈركىي تىلدىن نەپرەتلىنىدۇ. بىلۇر - بىلمەس پارسى-چە ۋە ئەرەبچە يېزىشقا ۋە شۇ تىللاردا سۆزلەشكە تىرىشىدۇ.

سەھرادا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، مەكتەپ ۋە مەدرىسە ئىشىكى كۆرمىگەن بىر ئوتۇنچى بىلەن ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى مەدرىسە ئەتراپىدا چۆرگىلەپ ئۆتكەن بىر موللا تىلى ياكى مەدرىسە تىلى ئارىسىدا خېلىلا چوڭ پەرقنىڭ بارلىقى سېزىدۇ. ئالدىنقىسى ئازراقمۇ دۇدۇقلىمايۋ، ساپ تۇركىيچە سۆزلىگەننىڭ ئەكسىچە، كېيىنكىسى تىلىنى چاينىۋ پارىچە، ئەرەبچە سۆزلەرنى ئارىلاشتۇرۇۋ، «تىل مەجۇنى» ياسايدۇ. چۈنكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقى مەجۇنگە بەك ئامراق. توغرىسى، مانا مۇشۇنداق مەجۇنچىلەر تۇركىي تىلغا شىددەت بىلەن زەربە بېرىپ نۇرماقتا.

دۇئا ۋە سېھىر

ئالتەشەھەر خەلقى دۇئا بىلەن سېھىردىن بەك قورقىدۇ. «دۇئاخان» ۋە «جادۇگەر»لەر روھ ۋە جىنلارنى چاقىرىپ، ئادەتتىن تاشقىرى ئىشلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەرمىش. بۇ يەردە ئىستىخارە[1] بىلەن ئىش كۆرگۈچىلەرمۇ بار.

دۇئاخانلار كۆپرەك ئەر ـ خوتۇنلار ئارىسىغا ئىسسىق-لىق ئۆتكۈزۈش ۋە ئۇلارنىڭ مۇھەببىتىنى سۇۋۇتۇشقا تىرى-شىدۇ. كۈنداشلىق خوتۇنلار ئۆزلىرىنى سۆيدۈرۈش، كۈنداش-لىرىنى يامان كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئەرلىردىن يوشۇرۇن هالدا، 20 ــ 25 سوملاپ پۇل بېرىپ، دۇئاخانلارغا دۇئا يازدۇرىدۇ.

چۆللەردە كۆمۈلۈپ قالغان تىلسىملارنى ئېچىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئىزدىگۈچى كىشى-لەرمۇ بار، دەپ ئاڭلىدىم.

دۇئاخانلار دۇئا بىلەن پۇلنى ئۆزلىرىگە بويسۇنىدۇ،

① ئىستىخارە ــ پالچىلىق، پال ئېچىش.

دەيدىكەن.

بۇ كۈندە «خ» شەھرىدە «م» ئىسىملىك بىر موللا بار. بۇ موللا رىيازەت ۋە ئىستىخارە بىلەن ئۈچ مەرتىۋە چىللە ئولتۇرۇپ[1]، 140 كۈن دۇئا ئوقۇپ، ئۈچ ـ تۆت تەڭگىگە دەم سالغانكەن. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭگىلەر ئۇنىڭغا بويسۇنغان. بازاردىن بىر نەرسە ئېلىپ شۇ تەڭگىنى بەرسە، ئۇ تەڭگىلەر مال ئىگىسىنىڭ قولىدا تۇرماي، دۇئاخاننىڭ قولىغا قايتىپ كەلگەن. بۇ زات شۇ تەڭگىلەر بىلەن بىرنەچچە يىللار راھەت ۋە تىنچلىنە يېتىپ يېگەن، ئىچكەن ۋە كىيگەن. دۇئاخان بىرنەچچە كۈن بىر ئاشخانىغا كىرىپ، مەززىلىك تائاملارنى يېگەن. ئاشپەز ھەر كۈنى كەچتە تەڭگىلىرىنى سانىسا، بىر تەڭگە كەم چىقىدىكەن. ئاقىۋەتتە ئاشپەز دۇئاخاندىن شىكلىنىپ ئۇنىڭ ئېشىغا ئىت پوقى قوشۇپ بەرگەن. چۈنكى ئىت پوقى دۇئا ۋە سېھىرنى ياندۇرارمىش. مانا شۇنىڭدىن كېيىن تەڭگىلەر ئازاد بولغانمىش. بۇ موللىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە نامرات ۋە موھتاجلىقتا قېلىشىنىڭ سەۋەبى شۇنىڭدىنمىش. دۇئا بىلەن تۆمۈرنى كۆمۈش، مىسنى ئالتۇن قىلغۇچىلارمۇ بار، دەپ ئاڭلىدىم. لېكىن شۇنداق دۇئاخانلار ئارىسىدا، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرگە ئىگە بولغان باي كىشىلەرنى ھېچ يەردە كۆرمىدىم. مۇنداق ئىشنىڭ كەينىدە يۈرگەنلەر ئۆمۈمەن نامرات ۋە موھتاجلىقتا قالىدۇ، شۇ.

مۇنداق خىيالىي ئىشلار كۆپرەك مەدرىسە تالىپلىرى ۋە ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى مەدرىسە ئەتراپىدا ئۆتكەن موللىلار ئارىسىدا كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئوقۇمۇغان قارا خەلق، ئاشلىق تېرىش، ئوتۇن سېتىش ۋە باشقا تۇرلۇك ماددىي كەسىپلەر بىلەن قورساق تويغۇزۇشقا تىرىشىدۇ. ئەمما، موللىلار سىنىپى بەك ھۆرۈن بولۇپ،

① ئىبادەت ئۈچۈن بىر جايدا 40 كۈن ئولتۇرماق.

ئۇنداق ئىشلاردىن قورقىدۇ. ئۇلار قانداق قىلىپ بولمىسۇن، دۇم يېتىپ يېيىشنىڭ بولىنى تېپىشقا تىرىشىدۇ. كۇندۇز - لىرى قاراڭغۇ ھۇجرىدا، شېرىن خىياللار بىلەن كۇننىي ئۆتكۇزىدۇ، كېچىلىرى شېرىن چۇش كۆرىدۇ، چۇشىدە كۆر - گەن نەرسىلەرنىڭ ئۆڭىدىمۇ بولۇشىنى ئارزۇ قىلىپ، ئىش - ئوقەت ۋە ھۇنەر - كەسىپتىن قول ئۇزىدۇ.

سودىگەرلەر كېچە - كۇندۇز بىر تىيىننى بەش قىلىش كويىدا باش قاتۇرىدۇ ھەم شۇنىڭغا ئېرىشىپمۇ قالىدۇ.

نوشىروان يائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1917 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۇنىدىكى 10 — 17 - سانى، 389 — 392 - بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە (11)

(ئېركە بەگ تارىخىدىن)

خوجىلارنىڭ كېلىشى[1]

مەخدۇم ئەزەم خوجىنىڭ ئىسھاق ئىسىملىك بىر ئوغلى سەمەرقەنتتىن كاشغەرگە كەلدى. ئۇ چاغدا مۇھەممەد خان ئاقسۇدا ئىدى. ئۇ كاشغەرگە خوجىنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلاش بىلەن، دىدار كۆرۈشمەك ئۈچۈن، ئالدىراپ خوجا ھۇزۇرىغا

[1] موغۇل ۋە چاغاتاي خانلىقى بۇرۇنقى شەۋكىتىنى يوقىتىپ، زاۋاللىققا يۈزلەنگەنىدى. بۇرۇنقى غەيرەت ۋە قەھرىمانلىقى سۇنۇپ، ساداقەت ۋە ئىتتىپاق - لىق يېپى ئۈزۈلگەنىدى. ھۆكۈمەت ۋە مەملىكەتمۇ قار - بورانىدا ئۇچۇپ كېتەي دەپ قالغانىدى. خوجىلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى گويا شۇ قارنى ئۈچۈرۈۋاتقان شا - مالغا ئوخشايتتى. موناقچە ئىپتىقاندا، بۇ زاۋاللىقنىڭ باشلىنىشى ئىدى. ئىشلار شۇنداق كېتىۋاتقاندا، خانلارنى غەپلەت بېسىپ، خوجىلارنى كۆكىكە كۆتۈردى. ئۇ چاغدا، نېمە بولسا بولسۇن، ئۇنداق زامان ئۆتۈپ كەتتى. بۇنى يېزىشتىكى مەق - سىتىمۇ، بۇگۈنكى ياشلارغا تەربىيە بېرىپ ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئالدۇرۇشتۇر. خوجا ۋە ئىشانلاردىن ئالتەشەھەرگە ھەم يۇتۇن تۇرك مىللىتىگە بىر پۈللۇقمۇ مەنپەئەت تەگمىدى. ئۇلار دۇئا ۋە «كارامەت» كۆرسىتىپ قورسىقىنى توقلايدىغان بەندىلەر، خالاس. ئۇلار تىرىك ۋاقتىدا ئەجدادلىرىنىڭ ئالدىغاندەك بۇگۈندىمۇ ئۇلارنىڭ قەبرىلىرىدىن ياردەم تىلەپ قىلىپ ئالدانغۇچىلارمۇ ئاز ئەمەس. مېنىڭ - چە، خوجىلارنىڭ ئۆزىدىنمۇ، قەبرىسىدىنمۇ ياردەم كۇتۇش پۇتۇنلەي خۇراپاتلىق ھەم بىھۇدە ھەرىكەتتۇر. بەلكى، بۇ ئىش زالالەتتۇر. سائادەتنى قەبرىلەردىن، ئۆ - لۇكلەردىن كۇتكۇچە. تىرىكلەردىن كۇتۇش لازىمدۇر. قەبرە بېشىدا 10 كۇنلەپ يىغلاپ ئولتۇرۇشتىن بىرەر ھۇنەر ئۆگىنىپ بىر سائەت ئۆتكۈزۈش ئەۋزەلدۇر، يەنى ئەبەدىي سائادەت ئىسلىم - ھۇنەرگە باغلىقتۇر. قەبرىستان ئۆلۈكلەرگە تەۋە مەخسۇس يەردۇر. شۇڭا، ئۇنىڭدا ئۆلۈكلەر ياتىدۇ. بەس، قەبرىستانغا بېرىپ يې - لىنغان كىشىمۇ ئۆلۈكتۇر، تىرىك مېيىتتۇر (ن.ي).

يۇگۇردى. كــۆرۈشكــەنــدىن كېيــىن، خوجا مۇھەممــەد خاندىن:

ــ ئىسمىڭىز نېمە؟ ــ دەپ سورىدى خوجا.

ــ مۇھەممەد، ــ دەپ جاۋاب بەردى.

خوجا ئورنىدىن تۇرۇپ :

ــ مېنى بۇ دىيارغا جەلپ قىلغۇچى ئەسلىدە سىزنىڭ شۇ مۇبارەك ئىسمىڭىزدۇر، ــ دېدى.

مۇھەممەد خان خوجىغا كۆڭلىدە مايىل بولغان بولسىمۇ، قول بەرمەي ئاقسۇغا ياندى. خوجا:

از زەيف دل زردى رخسار مينديش،
در ئىشق قدم، كى زمشوق مدهاست.

(تەرجىمىسى: يۈرىكىڭنىڭ ئاجىزلىقىدىن يۈزۈڭنىڭ سارغىيىپ قېلىشىدىن قىلما ۋەھىمە، ئىشققا قەدەم قويغىن، مەشۇقتىن مەدەتلەر بولغاي كۆپ، گۇمان ئەيلىمە.)

دېگەن بېيىتنى يېزىپ مۇھەممەد خانغا ئەۋەتتى. مۇھەممەد خان مەكتۇپنى ئېلىپلا، خوجىنىڭ خىزمىتىگە باردى ۋە قول بېرىپ مۇرىت بولدى. ئارقىدىن قاسىم ۋە يۈسۈپ خەلىپىلەر مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى بىلەن خوتەن تەرەپتىن كېلىپ، خوجىغا قول بەردى. بۇ ئىككى خەلىپىنىڭ خوجىغا بۇنداق مايىللىقىنى كۆرۈپ، كاشغەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى خوجىغا قول بېرىپ ئېتىقاد باغلىدى. مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرىنى دەپتەرگە خاتىرىلىدى. خوجا كاشغەر خەلقىنى ئۆز ئىدارىسىگە ئالغاندىن كېيىن، ياركەنتكە قاراپ ئاتلاندى. ياركەنتنىڭ ھاكىم ۋە ئۇلۇغلىرى خوجىنى بۇيۇك ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى. ئابدۇلكەرىم خان خوجا بىلەن

كۆرۈشمەكچى بولۇپ، ئۇ چۈشكەن مېھمانخانىغا باردى. خوجا خىلۋەتخانىدە ئىدى، خانىنىڭ كەلگەن خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ: «موغۇل» دەپ ئالدىغا چىقىشقا ئالدىرىمىدى ۋە دەرھال قوبۇل قىلمىدى. خان بىر ئاز كۈتسىمۇ، چىقمىغاچقا، خاپا بولۇپ ياندى. شۇ سەۋەبتىن، خان بىلەن خوجا ئارىسىدا كۆڭۈل ئاغرىقى پەيدا بولدى. خوجا ياركەنتتە ئۈزۈن تۇرماي، خوتەنگە قاراپ ئاتلاندى. يولدا «توققۇز كەنت» خەلقى ئىستىقبالىغا چىقىپ، كۆپ سوۋغا ـ سالام تۇتۇپ كۈتۈۋالدى. خوجا خوتەنگە يېقىنلاشقاندا، قۇرەيش سۇلتان شەھەرنىڭ ئۇلۇغلىرىنى باشلاپ كۈتۈۋېلىشقا چىقتى ۋە كۆپ ئىلتىپات ـ ھۆرمەت كۆرسەتتى. خوجا خوتەن خەلقىنمۇ بويسۇندۇردى. مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرىنى كۆپەيتىپ، چىرىغا باردى. چىرىدا ئېرشاد بېرىپ (قارماق سېلىش) بىلەن مەشغۇل بولدى. شۇ چاغدا، قۇرەيش سۇلتاننىڭ خوتۇنى ئۆلدى. قۇرەيش سۇلتان ئۆزىنىڭ ئوغلى خۇدابەندىنى چىرىغا ئەۋەتىپ، خوجىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدى. خوتۇننىڭ مېيىتى تېخى دەپنە قىلىنمىغانىدى، قۇرەيش سۇلتان يىغلاپ تۇرۇپ:

ــ ئەي ئۇلۇغ خوجام، مېنىڭ خوتۇنۇمنى تىرىلدۈرۈپ بېرىڭ! ــ دەپ يالۋۇردى. خوجا:

ــ بۇ خەۋەرنى ماڭا بۇرۇنراق دېيىشىڭىز كېرەك ئىدى، ئەمدى بولمايدۇ، ــ دېدى. قۇرەيش سۇلتان خوجىنىڭ بۇ سۆزىنى قانداق چۈشىنىشىنى بىلەلمەي، پۈتۈنلەي گاڭگىراپ قالدى. چۈنكى، ئۇ «خوجام كەلسە، ئەلۋەتتە تىرىلدۈرەلەيدۇ» دەپ ئېتىقاد قىلغانىدى. شۇڭا، بۇ ئېتىقاد بىلەن خوجىغا ئىلتىجا قىلغانىدى ۋە:

ــ ئەي ھەزرىتى خوجام، ئۇنداق دېمىسىلە، چوقۇم تىرىلدۈرۈپ بەرسىلە! ــ دەپ يالۋۇرۇپ تۇرۇۋالدى. خوجا:

ــ ئىشنىڭ ۋاقتى ئۆتتى، بۇرۇنراق دېيىشىڭىز كېرەك

ئىدى، ـ دەپ كەسكىن جاۋاب بەردى. قۇرەيش سۇلتانمۇ خوتۇننىڭ تىرىلىشىدىن ئۆمىدىنى ئۈزۈپ، خوجىدىن خاپا بولدى. خوجا «خوجا بولۇپ تۇرۇپ، بىر خوتۇن كىشىنى تىرىلدۈرەلمىدى، دېگەن ئاتاق بىلەن خەلق نەزەرىدىن چۈشۈپ كېتىپ قالماي» دەپ خوتەندىن قۇبرۇقىنى تىكىۋەتمەكچى بولۇپ، ئاقسۇغا قاراپ ئاتلاندى.

خوجىنى مۇھەممەد خان پەۋقۇلئاددە تەنتەنە بىلەن قارشى ئالدى. خوجا مۇھەممەد خانىنىڭ ھەققىگە «ئەۋلادى پادىشاھ بولغاي!» دەپ نەپەس قىلدى. ئاقسۇلۇقلاردىن بەزى ئاەملەر خوجىغا قول بېرىپ مۇرىت بولدى، لېكىن، مۇرىت ۋە مۇخلىس بولىدىغانلار يەنىلا كۆپ بولمىدى. خوجا قۇتلۇق مۇھەممەد مىرزا جۇراسنى يېنىغا چاقىرىپ:

— خەلق نېمە سەۋەبتىن سۆھبىتىمىزگە كەلمەيدۇ، — دەپ سورىدى. مىرزا تازىم قىلىپ تۇرۇپ:

— مەن خەلقە تەشۋىق قىلاي! — دەپ ئاھالىگە مۇنداق نۇتۇق سۆزلەشكە باشلىدى:

— «خوجامنىڭ بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشى بىز ئۈچۈن دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە سائادەتتۇر، نىجاتىمىزمۇ ئۇنىڭ قىلغان ـ ئەتكىنىگە باغلىقتۇر، ئەبەدىي سائادەتكە ئېرىشىشنى تىلىگەن كىشى چوقۇم خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، مۇرىت بولۇپ، ئۇنىڭغا تېۋىنىشى كېرەك، — دېدى. خەلق ئارىسىدىن بىر كىشى چىقىپ: «چەتتىن بىر كىشى كېلىپ، ئۆزىنى خوجا ۋە ئەزىز دەپ تونۇشتۇرسا، بىز ئىشەنمەيمىز، بىزنىڭ خوجىمىز خۇدادۇر» دېگەندى، شۇ زامان، شۇتۇر خەلىپە خەلقنى ئۇرۇپ ـ يىقىتىپ، قولىدىكى كالتەك بىلەن ھېلىقى كىشىنى شۇنداق قاتتىق ئۇردىكى، ئۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتتى. ئاقسۇ خەلقى تەدرىجىي مۇرىت بولۇشقا باشلىدى، مۇرىت بولىدىغانلارنىڭ سانىمۇ كۆپەيدى. خوجا

قۇتلۇق مۇھەممەد مىرزا جۇراسغا خەير دۇئا قىلدى، ئۇنىڭ بۇرادىرى مامۇق مىرزىغىمۇ خەير دۇئا قىلدى. ئارقىدىن مامۇق مىرزا خوجىدىن پەرزەنت تەلەپ قىلدى. خوجا دەرھال قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى ۋە دۇئاسى قوبۇل بولدى. مامۇق مىرزىدىن بەش ئوغۇل، يەتتە قىز ۋۇجۇدقا كەلدى. قۇتلۇق مۇھەممەد مىرزىدىن سەككىز ئوغۇل ۋە تۆت قىز ۋۇجۇدقا كەلدى. قۇتلۇق مىرزا بۇ ۋەقەلەرنى توپلىغۇچى(مەھمۇد بىن پازىل)نىڭ ئۇچىنچى بوۋىسىدۇر.

خوجا ئاقسۇدا مۇرىت يىغىپ بولغاندىن كېيىن، كۇچاغا سەپەر قىلدى. شۇتۇر خەلىپىنى تۇرپانغا ئەۋەتتى. تۇرپان خەلقى شۇتۇر خەلىپىگە ئىتائەت قىلمىدى. كۇچا خەلقى بولسا، ئويلاپ ئولتۇرماستىن خوجىغا مۇرىت بولدى.

خوجا ئالتەشەھەرنى تامامەن ئۆزىنىڭ مۇرىتى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مەقسىتىگە يېتىپ، سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. مانا بۇ خوجىلارنىڭ مىللەتكە قىلغان خىزمەتلىرى!

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1917 ـ يىل 9 ـ ئىيىنىڭ 15 ـ كۇندىكى 10 — 18 ـ سانى، 414 — 415 ـ بەتلىرىدىن).

ئالتەشەھەر تۇركلىرى ھاياتىدىن (4)

خەلق ئەدەبىياتى

ئالتەشەھەر تەبئىي گۈزەللىكلەرگە بەك باي بولمىسە-مۇ، تۇرمۇش ۋە مەئىشەتلىرى ئۆزىگە خاس قىزىق بولۇپ، بەك كۆڭۈللۈك ياشايدۇ.

ئالتەشەھەردە ھەممە ئۆيدە دېگۈدەك بىردىن دۇتار ساقلىنىدۇ، بولۇپمۇ خوتۇن - قىزلىرى نەغمە - ناۋاغا ئامراق كېلىدۇ. دۇتار چېلىشنى بىلمەسلىك خوتۇن - قىزلار ئارىسىدا زور ئەيىب ۋە نادانلىق سانىلىدۇ.

بىر قىزنىڭ ئۈزلۈقى، زىبالىنى، ياخشى - يامان بولۇشى، يۈرۈش - تۇرۇشى، خۇلقى - مىجەزى، ناخشا ئېيتىشقا ۋە سۆزگە ماھىرلىقى قاتارلىق ئەھمىيەتلىك سانالىسا، بۇنىڭ ئىچىدە دۇتار چېلىشنى بىلىشى تېخىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، خوتۇن - قىزلارنىڭ بوش ۋاقىتلىرى دۇتار چېلىشنى ۋە ناخشا ئېيتىشنى ئۆگىنىش بىلەن ئۆتىدۇ.

يازنىڭ تازا ئەلۋەك ۋاقىتلىرىدا، بىزدىكى يىغىلىش ۋە ساھان تويلىرىغا ئوخشاش، مىللىي ئويۇن ۋە بايرامىلىرى ھەم «مەشرەپ» نامىدا ئېلىمىي ۋە ئەدەبىي يىغىلىشلىرى بولىدۇ. مەشرەپلەردە ئۇچ - تۆت كىشىدىن تەركىب تاپقان مىللىي ئورکېستىر، مىللىي سازلار بىلەن خەلق ناخشىلىرى ئېيتىلىدۇ. ياشلارنىڭ مەشرەپلىرىدە قىز - چوكانلار ئۇسسۇل ئوينايدۇ.

نەغمىچى ئەرلەر غايەت مۆڭلۈق ۋە ئېسىل كۈيلەر بىلەن مىللىي ناخشىلارنى ئېيتىدۇ، فۇزۇلى ۋە نەۋايى شېئىرلىرىنى دۇتار، تەمبۇر ۋە غىرجەكلەر بىلەن ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇيدۇ.

ياش يىگىتلەر بىلەن قىز - چوكانلار ئارىسىدا مۇھەببەتلىشىش ئىشلىرى بولۇپ تۇرىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىشق - مۇھەببەت ئوتلىرى ئىچىدىلا يېنىپ، مۇھەببەت يالقۇنىنى تېشىغا چىقىرىشقا مۇمكىن بولماي قالىدۇ. ئەمما، مۇھەببەت خەتلىرىنى يېزىش بىزنىڭ كونا مەدرىسە ئۇسۇلىدا بولىدۇ. خەتنى كۆپىنچە مەدرىسە تالىپلىرىغا يازدۇرىدۇ.

خەلق ناخشىلىرى

ئانار گۈلى ناپەرمان، مەن يارىمنى تاپارمەن،
مەن يارىمنى تاپقاندا مۇرادىمغا يېتەرمەن.

ئالما گۈلى قىسمايمەن، ئۈچۈپ كېتىدۇ يەلگە،
چوكان ئاشنا تۇتمايمەن، تېگىپ كېتىدۇ ئەرگە.

ئېگىز ئاسمانغا شوتا يوق، ئۇلۇغ دەريانغا كۆۋرۈك يوق،
گۈزاھ بولسۇن خالايىق، سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

كەتسەڭ كېتىۋەر يارىم، كەتسەڭ نېمە پەرۋايىم،
ئەزىز باشىم ساق بولسا، ھەر يەردە مېنىڭ يارىم.

كېچە كەلدىم مەن ئۆيۈڭگە، قىزىل گۈلۈم كەلمىدى،
قىزىل گۈلۈم كەلگۈچە، كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمىدى.

ئايۇانىڭدا ياتقاندا چاڭخوراڭدىن ئاتاي تاش،
يۈرەك ئېقىپ سۇ بولدى، بىر باقمايدۇر قەلەم قاش.

بىرمۇنچە زامان بولدى، ئالەم چۆرگىلەي دەيدۇ،
يۇرەكتىكى زەرداب سۇ، قانغا ئۆرۈلەي دەيدۇ.

ئەجەب كەلمىدىڭ ياردىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم،
قولۇمغا قوش پىچاق ئالىپ، يۇرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

ئالتەشەھەردە مۇنداق ناخشا - قوشاقلار بەك كۆپ. بىراق، بىز يۇقىرىقىلار بىلەنلا بولدى قىلمىمىز. ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرى ئۇچۇن مۇشۇلارنىڭ ئۆزىلا يېتەرلىك.
ئۇلار ئازغىنە سۆزلەردىن بەك كۆپ مەنىلەرنى چىقىرالايدۇ. ئەپسۇسكى، بۇنىڭدىن ئارتۇق يېزىش لازىم كەلمەيدۇ.

ئەجەب كەلمىدىڭ ياردىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم،
قولۇمغا قوش پىچاق ئالىپ، يۇرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

نېمىدېگەن دەھشەتلىك، نېمىدېگەن مۇبالىغىلىك، نېمىدېگەن گۈزەل شېئىر.
بۆكىنى چۆكۈرۈپ كىيگەن، كەڭ ۋە قېلىن چاپانغا ئورالغان ئاددىي بىر كىشى ئاغزىدىن ئاڭلىغاندا، ئېھتىمال بۇ شېئىر ئاڭلىغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى ئانچە تارتىپ كېتەلمەس. ئىشقىلىپ بىر قۇلاقتىن كىرىپ، يەنە بىر قۇلاقتىن چىقىپ كېتەر. ئەمما، بۇ شېئىرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، ئاشۇ شېئىر قاينام چىققان يۇرەكنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەن ئەقىللەر ھەيرەتتە قالۇر. بۇ شېئىرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇنداق بىر ۋەقە سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن:
بىر دەردمەننىڭ جانجىگەر يارى پۇل تېپىش ياكى دۇشمەنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىپ شەھەر ئېلىش نىيىتى بىلەن ئېتىغا مىنىپ، سۆيگىنىدىن ئايرىلىپ كەتكەن. لېكىن دەل-

گەن ۋاقىتنا ئۆيگە قايتمىغان، ئۆيدە قالغان سۆيگىنى ئۇنى سېغىنغان، ئۆگزىگە چىقىپ يارى كەتكەن يولغا قاراپ زارە-قىپ كۈتكەن.
بىر يىل ئۆتكەن، ئىككى يىل ئۆتكەن، لېكىن يارىدىن ھېچبىر خەۋەر كەلمىگەن. خوتۇن يالغۇزلۇقتا غۇربەتتە ۋەۋەتتە قالىدۇ. ئۇنىڭ ھېچبىر يېقىنى، قايغۇسىنى تارتىشىدىغان دوستلىرىمۇ بولمايدۇ، بولسىمۇ يېنىدا كىچىكىنە بىر بالىسىلا قالغان.
يارىنىڭ كەينىدىن ئىزلەپ بېرىشنىمۇ ئويلايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ قەيەردىلىكىنى بىلمەيدۇ. ئاقىۋەتتە قەلبى ئۆرتىنىدۇ، پۈتكۈل ۋۇجۇدى سۇغا چۈشكەن قەغەزدەك ئېرىيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىلگىرىكى بەختىيار كۈنلىرىنى ئەسلەپ دۇتارنى چېلىشقا باشلايدۇ. گۈزەل ۋە مۇڭلۇق كۈيلەرنى ئىجاد قىلىدۇ.
قاتتىق ئۆرتەنگەن قەلبىدىن غايەت نازۇك مەنىلىك قوشاقلارنى توقۇيدۇ، مانا شۇ سەۋەبلىك:

ئەجەب كەلمىدىڭ ياردىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم،
قولۇمغا قوش پىچاق ئالىپ، يۇرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

دېگەن قوشاق كېلىپ چىقىدۇ. ئېرىنىڭ ئۆلۈك - تىرىكلىكىدىن ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىغاچقا، ئۇ باشقا ئەرگىمۇ چىقمايدۇ، ھامان كۈتىدۇ. لېكىن يىللار، ئايلار ئۆتۈپ خوتۇنىڭ ياشلىق دەۋرى كېتىپ قېرىيدۇ، يىغلاپ كۆز نۇرلىرىدىنمۇ ئايرىلىدۇ، شۇ پەيتتە:

ياردىم ئاتلىنىپ كەتتى، قامچا يانىدا كەتتى،
ئۆز يۇرتۇم دېگەن بىلەن جېمى غۇربەت ماڭا يەتتى.
سىم - سىم ئارىلاپ، سىم - سىم ئارىلاپ دەريانى بويلاپ،
ئىككى كۆزۈم يېسىر بولدى، يولۇڭغا قارالاپ.

دېگەن قوشاقلارنى توقۇيدۇ. كىم بىلمدۇ، ئۇنىڭ سۆيۈملۈك يارى بەلكى ئۇ يەردە باشقا بىر يار تاپقاندۇر:

رومالىم قارا دۇردۇن، يار بېلىگە قىستۇردۇم،
ساڭا بەرگەن كۆڭلۈنى، ئالتى بولدى ياندۇردۇم.

دەپ ناخشا قاتقاندۇر ياكى غۇربەتتە قېلىپ مالىدىن، ئات ـ تونىدىن ئايرىلغاندۇر ۋە:

باردىم دەريا كەچكىلى، ئولتۇردۇم سۇ ئىچكەلى،
كەلسە يارىمدىن خەبەر، قاناتىم يوق ئۇچقالى.

دەپ ئاھ ئۇرۇپ پەرياد چەككەندۇر... مانا مۇشۇلاردىن قارىغاندا ئالتە شەھەر خەلقىدە ئىلگىرىكى مەزگىللەردە سۆيگۈ ساغادىتى خېلى كۈچلۈك بولغان بولسا كېرەك. بۇنى:

لەيلى ـ مەجنۇن شاخ ئېگىلدى، يار ئېگىلمەيدۇر ماڭا،
يا كېلىپ ئالغىل بۇ جاننى، يا كۆڭۈل بەرگىل ماڭا.

دېگەن قوشاق بىلەن ئىسپاتلاش يېتەرلىك. شائىر يەنە مۇنداق دەيدۇ:

مەن سېنى سۆيمەن، جامالىڭنىڭ مۇھەببىتى شەرپىگە ئالدىڭدا باش ئېگمەن. بۇلبۇل قونغان شاختەك سەنمۇ ماڭا كۆڭۈل بەر، يا بولمىسا جانىمنى ئال...

نوشىروان بائۇشېف

(«شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1917 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدەكى 10 ـ 21 ـ سانى، 486 ـ 487 ـ بەتلىرىدىن).

چىن مۇسۇلمانلىرى[1] ئۈچۈن شەرئەت ئىدارىسىنىڭ كېرەكلىكى

چىن مەملىكىتى[2] دە 40 ـ 50 ھەتتا 80 ـ 90 مىليونچە مۇسۇلمان بار، دېيىشىدۇ. بولسىمۇ باردۇر، ئەمما، بۇلارنىڭ بارلىقى بىلىنمەيدۇ، كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى بۇلاردا مىللىي مەتبۇئات يوقلۇقى، خەلقنىڭ مەدەنىيەتكە ئەھمىيەت بەرمەسلىكى ھەم تۆمۈرىيول ۋە سۇ يوللىرى يوق تۇرۇپمۇ، ئارىلىرىنىڭ شۇنچە يىراقلىقىغا قارىماي پەتىشماسلىقىدىن بولسا كېرەك.

ئاڭسىزلىق، ھۆرۈنلۇق ۋە مىللىي روھنىڭ يوقلۇقى بۇلارنىڭ باشقا مىللەتلەردىن ئايرىلىپ ياشىشقا مەجبۇر قىلغان قارا پەردىدۇر.

ھۆكۈمەت بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ھېچقانداق بىر ئىشغا ئارىلاشمايدۇ. قايسى مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئومۇمىي ئىسلاھاتقا ياردەم بېرىشى مۇمكىندۇر. جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئاۋۋال ئۆز خەلقىنىڭ ئىلمىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە يۇكسىلىشىگە ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ. بۇ يولدا بىللە مېڭىشقا خەيرخاھلىق كۆرسەتسىمۇ، مۇسۇلمانلار بۇنىڭدىن پايدىلانمايدۇ. مەسىلەن، بېيجىڭدىكى پوتۇن مەملىكەتلىك دۆلەت ۋە كېڭەش مەجلىسى، مەجلىس

① نوشىروان بەزىدە تۆگگانلارنى «چىن مۇسۇلمانلىرى» دېسە، بەزىدە دۆلەت تەۋەلىكى بويىچە ئۇيغۇرلارنىمۇ «چىن مۇسۇلمانلىرى» دەپ ئاتىغان. بۇ يەردىكى «چىن مۇسۇلمانلىرى» ئۇيغۇرلارنىمۇ كۆزدە تۇتىدۇ.

② جۇڭخۇا مىنگونى دېمەكچى.

ئەزالىرى بار. ئەمما، مۇسۇلمانلاردىن ۋەكىل بارمىغان. مۇ-
سۇلمانلاردىن مىللىي ۋە دىنىي ئىشلار تۇغرىسىدا پىكىر
يۈرگۈزىدىغان جامائەت ئەربابلىرى مەيدانغا كەلمىدى.

سانى نەچچە مىليۇن بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ ھالدا
قېلىشىنىڭ ئەڭ چوڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇلاردا دىنىي ۋە مىل-
لىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ھېچقانداق قانۇنلۇق ئىدارىسى
بولماسلىقىدا بولسا كېرەك. بۇ يەردە دىنىي ئىشلار تەرتىپ-
سىز ھەم بەربات، مەدرىسە ۋە مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇق نامىلا
قالغان بولۇپ، دىنىي روھىمۇ، مىللىي روھىمۇ بېرەلمەيدىغان
خاراپلەردۇر. روھانىيلار، يەنى قازى ۋە مۇپتىلار شەرئەت
قانۇنلىرىدىن خەۋەرسىز بولۇپ، قىلغان ئىشلىرى زۇلۇم،
يۇرۇشتۇرگىنى پارا ئېلىشتىن ئىبارەتتۇر.

بۇنداق ئىتتىپاقسىز، جاھالەت زۇلمىتى ئىچىدە ياشاش
ياخشى ئىش ئەمەس. بۇلارنى بۇ ناچار ھالدىن تېزرەك قۇتۇل-
دۇرۇش كېرەك. مېنىڭ پىكرىمچە بولغاندا، بۇ مۇسۇلمانلار-
نىڭ ئىلمىي، پىكرىي، دىنىي، ئەخلاقىي، مىللىي، ئەدەبىي
ۋە ماددىي - ئىقتىسادىي جەھەتتە تۇزىتىش ئۈچۈن ئەڭ كې-
رەك بولغان نەرسە «شەرىئەت ئىدارىسى»دۇر. بۇلار ئۈچۈن
«شەرىئەت ئىدارىسى» ئېچىلغاندا، رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى-
نىڭكىدەك ئىككى - ئۈچ ئورۇندا ئېچىش مۇۋاپىق ئەمەس.
چۈنكى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك، بۇ يەردە يوللار ئۇ-
زۇن، مۇسۇلمانلار مەملىكەتنىڭ ئوخشاشمىغان يېرلىرىگە
تارقالغان. ئۆزئارا پېتىشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمانلار
كۆپ بولغان ھەر ۋىلايەتتە بىردىن «شەرىئەت ئىدارىسى» بو-
لۇشى كېرەك.

بۇنداق «شەرىئەت ئىدارىسى» بىزنىڭكىدىنمۇ خېلى كەڭ
ھوقۇق يۈرگۈزەلىشى مۇمكىن. خەلقنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن
كېرەك بولغان قانچىلىك ھوقۇق ۋە مۇھىم ماددىلارنى تۇز-

سە، ھۆكۈمەتنىڭ قوبۇل قىلىشىدا شۇبھە يوقتۇر.

بۇ ئىش ئەڭ دەسلەپ ئالتەشەھەردە يولغا قويۇلۇشى
كېرەك. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ يەرنىڭ خەلقى ھەممىسى
مۇسۇلماندۇر. ئىككىنچىدىن، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر تىل
ۋە بىر شېۋىدە سۆزلىشىدۇ. ئۈچىنچىدىن، بۇلار مەملىكەت
بويىچە ئەڭ تۆۋەن ئورۇندا قالغان خەلقتۇر.

بۇنداق مەھكىمە تەسىس قىلىش ئۈچۈن پۇل تېپىش
قىيىن بولسىمۇ، لېكىن مۇمكىن بولىدىغان ئىشتۇر. مەسە-
لەن، مۇنداق يوللار بىلەن پۇل تاپقىلى بولىدۇ:

(1) شەھەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ مەخ-
سۇس باج ئېلىش.

(2) ئۆشرە - زاكات ۋە ھەممەتچىلەردىن مەخسۇس ئە-
ئانە توپلاش.

(3) دۆلەت خەزىنىسىدىن يارەم ئېلىش.

بۇنداق مەھكىمە ئېچىشنىڭ مەقسىتى — ئىسلاھات
بولغانلىقتىن، «شەرىئەت ئىدارىسى» گە مۇدىر ۋە ئەزالارنى
تەيىنلىگەندە، مۇمكىنقەدەر زامان ئەھۋالىدىن خەۋەردار،
مىللىي تۇرمۇشقا ئاشنا، خەلق ۋە مىللەتنىڭ پايدىسىغا
ئامراق، ئوچۇق پىكىرلىك كىشىلەرنى سايلاش كېرەك.

«شەرىئەت ئىدارىسى» نىڭ ئاساسلىق خىزمىتى مۇنداق
بولۇشى كېرەك:

(1) ئوچۇق پىكىرلىك، بىلىملىك روھانىيلارنى تەش-
كىللەپ، بىر - ئىككى مەدرىسەنى ئىسلاھ قىلىپ بىر ئالىي
دىن مەكتىپى ئاچىدۇ.

(2) كاشغەر، ياركەنت، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا ۋە تۇرپان-
دەك مەشھۇر راق شەھەرلەرنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن «ئۇسۇلى
جەدىد مەكتىپى» ئاچىدۇ. بۇلارغا تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا
ئامراق مۇئەللىملەرنى تەكلىپ قىلىدۇ، ھازىر بۇ يەردە ئىق-

تىدارلىق مۇئەللىملەر بولمىغاچقا، چەتتىن تەكلىپ قىلىپ ئەپكېلىش كېرەك. بىر دارىلمۇئەللىمىن ئېچىپ، يېتىشىپ چىققان مۇئەللىملەر ئارقىلىق ئىپتىدائىي مەكتەپلەرنىڭ سانىنى ئاۋۇتۇش كېرەك. ئىپتىدائىي مەكتەپلەرنىڭ بەزىلىرىنى تەدرىجىي تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، كىم نەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك، بۇ مەكتەپلەرنى پۈتكۈزگەندىلەرگە «شەرىئەت ئىدارىسى» ئىگە بولۇشى، ئۇلارغا ۋەزىپە بېرىپ خىزمەتكە قويۇشى كېرەك.

(3) مۇسۇلمانلار كۆپ بولغان ھەربىر شەھەردە بىردىن ھۇنەر مەكتىپى ئاچىدۇ. بۇ يەرنى پۈتكۈزگەن شاگىرتلارنىڭ ئەڭ ئىستېداتلىقلىرىنى چەت ئەلگە ئەۋەتىپ ھۇنەرلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ (ئەلۋەتتە قىزلار ئۈچۈنمۇ مەكتەپلەر ئېچىلىدۇ).

(4) خەلقنى پاھىشە، قىمارۋازلىقتىن شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنى يوقىتىش يولىنىڭ نەدىرلىرىنى قىلىش، مۇسۇلمانلارنىڭ نازارەت ئورۇنلاشتۇرىدۇ ۋە بۇ يولدا ئىجتىھات قىلىدۇ.

(5) خوتۇن ـ قىزلار مەسلىسىنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق بىر يول بىلەن ھەل قىلىدۇ، مەسىلەن، نىكاھ ۋە تالاق ئىشلىرىنى شەرىئەت بويىچە يۈرگۈزۈشكە باشلايدۇ. خوتۇنلارنى زۇلۇمدىن ساقلاشنىڭ تەدبىرلىرىنى قىلىدۇ.

(6) تەربىيەسىز قالغان ئاجىز ۋە يېتىملەرگە ئىسلامىي تەربىيەخانىلەرنى ئاچىدۇ.

(7) مۇناسىپ تېپىلغان بىرەر شەھەردە مەتبەئە ئېچىپ، ئانا تىلدا دىنىي ۋە ئىلمىي گېزىت چىقىرىدۇ. مەكتەپ دەرسلىك كىتابلىرىنى نەشر قىلىدۇ.

(8) خەلق ئوقۇتۇش ۋە ئاقارتىش مەقسىتىدە شەھەرلەردە قىرائەتخانا ئاچىدۇ. نەشر ـ مائارىپ مەقسىتىدە، مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى ئېچىشقا يارىدەم بېرىدۇ.

(9) ھەر يىلى مۇئەللىم، زىيالىي ۋە ئاناقلىق بايلارنى «شەرىئەت ئىدارىسى» نىڭ ھۇزۇرىدا چاقىرىلىدىغان كېڭەش مەجلىسىگە چاقىرىدۇ. بۇ يەردە دىنىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى قارار قىلىدۇ. مەكتەپ ـ مەدرىسىلەرنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرىدۇ.

بۇ ئىشلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن يۈرۈشۈپ كەتمەسلىكى تەبىئىي. بۇنىڭ ئۈچۈن سانى بەك ئاز بولسىمۇ، بار بولغان ئوچۇق پىكىرلىك موللىلار ۋە بايلار شەھەردىن ـ شەھەرگە بېرىپ، خەلقنە بۇنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بىرئاز پۇل يىغىپ، پىروگراممىلارنى تۈزۈپ، ھۆكۈمەتكە مۇراجىئەت قىلىشقا تىرىشىدۇ.

ئەگەر مۇشۇ رەۋىشتە خىزمەت قىلىپ، بىر مۇسۇلمانلار «شەرىئەت ئىدارىسى» ئېچىلسا، باشقا ۋىلايەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭمۇ دەرھال بۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىشىدىن چوڭ ئوڭ مىد بار.

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى ئومۇمىي 1745 ـ سانىدىن).

كاشغەر خاتىرىلىرى

كاشغەر ھاۋاسى مۆتىدىل، يېرى مۇنبەت، سۇيى مول. بۇ يەر زىرائەت ئۈچۈن ياخشى ئەمەس. خەلقلىرىمۇ زىرائەت ۋە تىجارەت بىلەن كۆن كەچۈرىدۇ. لېكىن، بۇ يەردە فابرىكا ۋە زاۋۇتلار يوق[1]. شۇڭا تېرە ـ يۇڭ دېگەندەك خام ئەشيالار چەتكە چىقىرىلىدۇ. كۆندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى رۇسىيەدىن ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ يىللاردا قولدا ئىشلىگەن نەرسىلەر ئېتىبارىدىن چۈشۈپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇچ ـ تۆت يىللار ئاۋۋال، قولدا ئىشلەنگەن ماتا ـ بۆزلەرنى كىيگۈچىلەرمۇ بار ئىدى. ئەمدى پۈتۈنلەي دېگۈدەك، نېپىز تاۋارلارنى ئالىدىغان بولۇپ كېتىپتۇ. ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى توغرىسىدا سۆزلىمىلا قويۇڭ. بۇ توغرىدا سۆزلەشكىمۇ ئەرزىمەيدۇ. مەكتەپ ـ مەدرىسىلەر نەق بۇخارا ئۇسۇلىدا ئىكەن. كاشغەرنى لايىھەلىگەن كىشى بۇخارايى شېرىپنى لايىھەلىگەن بولۇپ، ھېچقانداق نەرسە پەرقلەنمەيدۇ.

ئىقتىسادىي جەھەتتە، نېمە ئۈچۈندۇر تەقدىرگە شۈكۈر قىلمىدىم، يەرلىك خەلق بەك ئارقىدا قالغان. رۇسىيەدىن، ئافغانىستاندىن ۋە ھىندىستاندىن كېلىدىغان سودا قىلىپ ئوبدانلا بېيىۋاتىدۇ. ئەمما، كاشغەر ئەھلى بولسا ئومۇمەن پېقىر ۋە موھتاجلىقتا ئۆتۈۋاتىدۇ.

بىر كۈنى قولۇمدىكى «شۇرا» ژۇرنىلىدىن «شەرقى نەزەرىدە دۇنيا» دېگەن ماقالىنى ئوقۇپ ئولتۇرسام، كاشغەرلىك ئاغىنىلەردىن بىرى يېنىمغا كېلىپ:

① ئىلى ھاجى نەۋرۇز ھاجى ئوغلى ۋە مۇسايىپلارنىڭلا زاۋۇتلىرى بار (ن.ي).

ـ بۇ گېزىتمۇ؟ ئۇرۇش ھەققىدە نېمە خەۋەر بار؟ ـ دەپ سورىدى.

ـ سىز قايسى ئۇرۇشنى سوراۋاتىسىز؟

ـ رۇسىيە ـ گېرمانىيە ئۇرۇشىچۇ؟

ـ خەۋىرىڭىز بولسۇن، ئەپەندىم. بۇ قېتىم پەقەت ئىقتىسادىي ئۇرۇشلار ھەققىدە يېزىپتۇ، ـ دېدىم.

سوئال سورىغۇچى ئىمام ئىدى. سۆزلىرىمنى چۈشىنەلمەي ھاڭقىيىپ قالدى.

ـ ئەجەبلەنمەڭ، ئەپەندىم! بۇ سۆزۈم راست. بەك ئەھمىيەتلىك ۋە دەھشەتلىك ئۇرۇش بولۇۋاتىدۇ. سىز سورىغان ئۇرۇش بىرنەچچە ئايدىن كېيىن توختايدۇ. ئۇرۇش سەۋەبىدىن كۆرۈلگەن زىياننىڭ ئورنى تېز سۈرئەتتە تولدۇرۇلىدۇ، بۇزۇلغان شەھەرلەر قىسقا بىر زاماندا ئاۋۋالقىدىن ياخشىراق قىلىپ تۈزىلىدۇ، بەزى كىشىلەرگە ئەجەل يېتىپ، دۇنيادىن كېتىدۇ. بۇنىڭ ئازابىمۇ تېز ئۇنتۇلىدۇ.

ئەمما، بۇ ئارىمىزدا نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ۋە ھەمىشە بولۇۋاتقان ئۇرۇش بەك قورقۇنچلۇقتۇر! بۇنىڭ توختاش، ئاياغلىشىش ئېھتىمالى پەقەت كۆرۈنمەيدۇ، ئەكسىچە بارغانسېرى كۈچىيىۋاتىدۇ. بۇنداق كىشى كۆزىگە كۆرۈنمەيدىغان كۈچلۈك ۋە تۇنجۇقتۇرغۇچى ئۇرۇش ئۇن چىقارماستىن، جەڭگە ئاتلىنىۋاتىدۇ. مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، مىليونلاپ ئاسىي بەندىلەرنى ھايات دۇنياسىدىن سۈپۈرۈپ تاشلاۋاتىدۇ. بىچارە مىللەت ئەسىرگە چۈشكەنلىكىنى ئۆزىمۇ سەزمەيۋاتىدۇ.

بۇ ئۇلۇم ۋە ئاسارەت ھازىرقى ئۇرۇشلارغا قارىغاندا، نەچچە ھەسسە مۇدھىشتۇر. ئىقتىسادىي ھاياتنى چۈشەنمەي، باشقىلارنى «تۇرۇك» دەپ ئويلايدىغانسىز. ياق، دېگىنىڭىز

بىكار گەپ. خانا ئوي، ناتوغرا پىكىر بىلەن ئۆلۈسكىز، ئۆ-
لۈمسىز شان - شەرەپلىك ئۆلۈم ئەمەس، بەلكى، بىچارە ئۆلۈم
بولىدۇ.

سىز دېھقانچىلىق قىلىپ، ئاشلىق تېرىسىڭىز، مال
باقسىڭىز، قەرزگە بوغۇلىسىز. راھىتىنى بولسا، باشقىلار
كۆرىدۇ. دېمەك، سىز مەدەنىيەتلىك، ھۈنەر (تېخنىكا)
بىلىدىغان خەلقلەرنىڭ خىزمەتچىسى سىز، ئويلاپ بېقىڭ!
بۇنىڭدىنمۇ قورقۇنچلۇق، مۇدھىش مەغلۇبىيەت
بولامدۇ؟

— ئۇرۇشتا كىم يېڭىپ، كىم يېڭىلدى؟

مانا بۇ «سىياسەتچى»لەرنىڭ سوئاللىرى. قىزىق خەلق -
دە بۇلار!

— كىم يەڭدى؟

— سىز يەڭدىڭىز.

ئۇرۇش! ئۇرۇش! مانا ئۇرۇش! ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالى ھەق-
قىدە يېزىلغان ماقالىلەرگە قاراپمۇ قويمايدۇ. خەۋەرلەرنى
ئاڭلاپمۇ قويمايدۇ. ۋەھالەنكى، ئۆزلىرى سەكرات كارىۋىتىدا
يېتىۋاتىدۇ.

— ئۇرۇش خەۋەرلىرىنى ئاڭلىغۇڭىز كەلسە، ئۆزىڭىز
گېزىت ئېلىپ ئوقۇڭ.

— بىز نوغاي تىلىنى چۈشەنمەيمىز!

— ئۇنداق بولسا، ئۆز تىلىڭىزدا مەركىزىي ئاسىيادا
چىقىۋاتقان گېزىتلەرنى ئېلىڭ!

بەك قىزىق! مەيلى ئوتتۇرا ئاسىيا ياكى ئالتەشەھەردە
بولسۇن، مەن بۇ سۆزنى بەك كۆپ كىشىلەردىن
ئاڭلىدىم.

سەمەرقەنتتە چىقىۋاتقان «ئايىنە» گېزىتىدە: «بىز مەر-

كىزىي ئاسىيالىقلار تاتار مەتبۇئاتىدىن كۆرە، كاپكاز مەتبۇ-
ئاتىنى بەكرەك چۈشىنىمىز» دېگەن سۆز بار ئىدى. «ئايى-
نە»نىڭ بۇ سۆزى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن
توغرا بولسىمۇ، ئالتەشەھەردىكى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن كاف-
كازچىدىن ناتارچە چۈشىنىشلىكرەك.

قاراڭ بۇلارنىڭ ھالىغا!

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار بىلەن ئالتەشەھەردىكى
مۇسۇلمانلارنىڭ تىل - شېۋىسى يېقىن بولغاچقا، تاتارچىدىن
كاپكازچە ئاسانراق بولسا كېرەك. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ شۇنداق
بولۇشى كېرەك بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ مۇنداق سەۋەبى بار،
ئەپەندىم:

ئالتەشەھەردە كاپكازلىقلار يوق، ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا
سانى خېلى كۆپ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇلار پايدا بولىدىغان
چاغدا ئۆز شېۋىسىدە سۆزلىشىدۇ. بارغان يېرىدىكى خەلقنىڭ
شېۋىلىرىنى ئۆگەنمەيدۇ، ئۆگىنىشكە قىزىقمايدۇ. بەلكى،
ئۆز شېۋىسىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلىدۇ.

تاتار بولسا پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە (مەن بۇنىڭ سەۋە-
بىنى ئويلاپ يېتەلمىدىم). تاتارلار قازاقلارنىڭ ئارىسىغا بار-
سا قازاقچە، رۇسلار ئارىسىغا بارسا رۇسچە، بۇ يەرگە كەلسە،
بۇ يەرنىڭ شېۋىسىدە سۆزلىشىدۇ. ئۆز تىلى، ئۆز شېۋىسىدە
باشقىلار بىلەن تونۇشالمايدۇ. ئاخىرىدا بۇنىڭدىن نېمە چىق-
تى ئەمدى؟

شۇ كاپكاز مەتبۇئاتىنىڭ مەركىزىي ئاسىيالىقلار ئۈچۈن
تاتارچىدىن ئاسان بولۇشى شېۋىلەرنىڭ يېقىنلىقىدىن ئە-
مەس، بەلكى، مەركىزىي ئاسىيا شېۋىسىگە تاتار شېۋىسىنىڭ
يېقىنلىقىدۇر. دېمەك، بۇ ئىش خەلقى ۋە تەبىئىي ئەمەس،
بەلكى كەسپىي ئىكەن.

مەھمۇدخوجا بېھبۇدى[1] ھەزرەتلىرىنىڭ تەسىبىھى بويىچە ئايرىم قاراش بەك مۇۋاپىق بولۇپ، يېتىشمىسە مۇمكىن. قەدەر تۇركىي تىلنى ئاۋۇالقى ھالىغا قايتۇرۇپ، پۈتۈن تۇركىي خەلقلەر چۈشىنەلەيدىغان بىر ھالغا كەلسە ياماق بولماس. ئۇ چاغدا، يۇقىرىدا يازغىنىمدەك «بىز نوغايچە بىلمەيمىز، ماڭا!» دېگەندەك كىشىنىڭ كۈلگۈسىنى ھەم يىغلىغۇسىنى كەلتۈرىدىغان سۆزلەرنى ئاڭلىمايتتۇق. پەقەت، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى چەتتىن قوبۇل قىلساقلا بولاتتى.

ھازىرقى تاتار مەتبۇئاتىنىڭ مەقسىتىمۇ تىلىمىزنى مىللىي شېۋىلەرگە قاراپ تۇرلەندۈرۈش ئەمەس، بەلكى پۈتۈن تۇركىي خەلقلەر چۈشىنىدىغان قىلىپ ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت.

تىل مەسىلىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، سۆزىمىزنىڭ ئۆزىگە كېلەيلى!

شۈنداق، كاشغەر مۇسۇلمانلىرى ئىقتىسادىي ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەن. مال - دۇنيانى ئاز تاپىدۇ،

① مەھمۇدخوجا بېھبۇدى (1875 — 1919) — سەمەرقەنتنىڭ مەشھۇر پېزىسىدا تۇغۇلغان. بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلغاندىن كېيىن، سەمەرقەنتكە قايتىپ قازىنىڭ كاتىپى بولغان. كېيىن مۇپتىلىق مەرتىۋىسىگە ئۆستۈرۈلگەن. 1899 - يىلى ئىستانبۇل يولى بىلەن قاھىرەگە بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە دىنىي، جەدىدىي چىلىكنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئاندىن ھەجگە بارىدۇ. 1903 - يىلىدىن باشلاپ جەدىدچىلىك ھەرىكىتىگە ئاتلىنىپ، بېكچە دەرسلىك تۈزىدۇ. «پەدەر-كۈش»، «دادا قاتىلى») دېگەن دراما يېزىپ سەھنىلەردە قويىدۇ (بۇ دراما ئەسىرىنىڭ ئاتۇشتا ئوقۇغۇچىلىرىغا ئويناتقۇزغان). ئىسمائىل غاسپىرالى بىلەن ئىككى قېتىم ئەسرارلىشىپ، ئۇنىڭ تەسىرىنمۇ قوبۇل قىلىدۇ. 1903 - يىلىدىن باشلاپ «سەمەرقەنت» گېزىتى ۋە بۇخارادا «ئىينە» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىدۇ (نوشىرۋاننىڭ ئونتۇرا ئاسىيا ساياھىتىدە يازغان ماقالىلىرى دەسلەپ مۇشۇ گېزىتنىڭ ئېلان قىلىنغان). «بىكى ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ ئاتىسى» دېگەن شەرەپكە مۇناسىپ بولغان بېھبۇدىنىڭ 300 پارچە ماقالە، كىتاب، دەرسلىك ۋە دراما-سى بار. بېھبۇدى 1919 - يىلى 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى سەمەرقەنتتىن ئايرىلىپ بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ تەۋەلىكىگە كىرگەندە رۇسلارنىڭ پەرمانى بىلەن بۇخارا ئەسىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

تاپقانلىرىمۇ تۈتۈشنى بىلمەيدۇ.

بىچارە، مەزلۇمە، ئىپپەتلىك بىر قىزنىڭ ئۇستىگە كىيىدىغان كىيىمى بولغىنى بىلەن، پاھىشىلەر بايلاردەك ياشايدۇ. باشتىن - ئاياغ ئالتۇنغا، كۈمۈشكە چۆمكەنگەن. بۇلار مال - دۇنيانى كەتمەن چېپىپ، ساپان سۆرەپ تاپمايدۇ، بەلكى كاشغەر مۇسۇلمانلىرى تاپقان پۇللار بىلەن بېيىپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ كىرىمى ئازراق بولغان بولسا، باشقا سۆزمۇ يوق ئىدى.

كاشغەردە 110 مەھەللە بار[1]. ھەر مەھەللىدە 100 دىن ئائىلە بار دەپ ھېسابلىساق، جەمئىي 11 مىڭ ئائىلە بولىدۇ. ھەربىر ئائىلىدە بەشتىن جان بار دېسەك، جەمئىي 55 مىڭ نوپۇس بار بولغان بولىدۇ.

55 نى ئىككىگە بۆلسىڭىز، ئوچكە تەقسىم قىلسىڭىز، كىشى بېشىغا ھېسابلاپ تۇتۇلغان پۇللارنى بىر يەرگە يىغسىڭىز، بۇ پۇللارنى تەلىم - تەربىيە ۋە مائارىپ يولىدا سەرپ قىلسا، ئىقتىسادتا بىرئاز تەرەققىيات كۆرۈلمەسمۇ؟ مىڭلار-چە پاھىشەلەرگە سەرپ قىلغان پۇلنى، بالىلىرىنى تەربىيە-لەشكە سەرپ قىلسا بولماسمىدى؟

كوچىلاردا تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرگەن بەستىلىك گادايلار پاھىشىلەردىن پەرقلەنمەيدۇ. بۇلار ئىش قىلمايدۇ. قورساق غېمىنى خەلقتە يۈكلەپ قويىدۇ، ھېسابلاپ كۆرۈڭ، 7000 تىلەمچى (ئىشقا يارىمايدىغانلىرى بۇ ھېسابقا كىرمەيدۇ.) كۈنىگە 10 تىيىندىن 70 مىڭ تىيىن (700 سوم) بولىدۇ. بۇنى بىر يىل (365 كۈنگە) سەرپ قىلسا، 237 مىڭ سوم بولىدۇ. پاھىشىلەرنىڭ كىرىمى بۇنىڭدىن خېلىلا كۆپ بولۇشى تەبىئىي. 50 تىن 55 كە ھېسابلىغاندا.

① ھەر مەھەللىدە ئونتۇرا ھېساب بىلەن بىردىن مەدرىسە، ئىككىدىن مەسچىت (ن.ي).

مۇ، كۇنىگە 4000 سوم، بىر يىلدا 10 مىليون 440 مىڭ سوم بولىدۇ.

مازارلارغا يىغىلغان قويلارنى، مازارغا چىققاندىكى ھارۋا كىرالىرىنى، بىر قېتىم چاچ چۇشۇرتۇش ئورنىغا ئايدا تۆت قېتىم چۇشۇرتسە، تېجەپ قالغان پۇللارنى قوشۇپ ھېسابلا. غاندا قانچىلىك پۇل يىغىلىدۇ.

ئەگەر بۇ پۇللار ئىقتىسادىي تەرەققىيات، مائارىپ ۋە مەدەنىيەت يولىدا سەرپ قىلىنسا، مەكتەپلەرلا ئەمەس، مەدرىسەلەرمۇ كۆپىيەتتى.

مەركىزىي ئاسىيالىق «سىياسەتچى»لەر بۇ ئۇرۇش خۇسۇسىدا پىكىر يۈرگۈزۈپ باقسۇن. مەغلۇبىيەت، ئاسارەت، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش چارىسىنى كۆرسەتسۇن! ئىقتىسادىي ئىشلارنى يۈرۈشلەشتۈرۈپ، پۇل تېپىش ئورۇنلىرىنى قۇرسۇن! تەرتىپلىك مەكتەپلەرنى ئېچىپ، بالىلارنى زامانغا مۇۋاپىق تەربىيەلىسۇن! خەيرىيەت جەمئىيەتلىرى، يېتىمخانىلار ئاچسۇن! ھۈنەر مەكتەپلىرى ئېچىپ، كوچىدا يۈرگەن بالىلارغا ئىش تېپىپ بەرسۇن! سىفىلىستەك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئازىيىشىغا ئامال قىلسۇن! دوختۇر ۋە تېۋىپلارنى تەييارلىسۇن! خەلقنىڭ ماددىي ـ مەنىۋى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇشىغا تەدبىر ـ چارىلەر تاپسۇن!

ئۆزىنى ئۆلىما دەپ يۈرگەن زاتلارمۇ بىشىنى پىكىرگە يېقىن تۇتسۇن، خەلقنى جاھالەت ۋە موھتاجلىق ئۆلۈمىدىن قۇتۇلۇش توغرىسىدا يول كۆرسەتسۇن! خاتىپلارمۇ مۇنبەردە پايدىلىق ۋەز ـ نەسىھەت قىلسۇن! ئۆزلىرى يولباشچى بولۇپ، خەلقنى توغرا يولغا يېتەكلىسۇن! بۇنىڭ ساۋابى جىھاد بىلەن ئوخشاشتۇر.

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدەكى ئومۇمىي 1784 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار (1)

سۆز بېشىدا شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئالتە شەھەر خەلقى ئومۇمەن مۇسۇلمانلاردىن ئىبارەت. بۇ يەردە رۇسىيە، ئافغانىستان ۋە ھىندىستانلاردىن سودا ـ تىجارەت ئۈچۈن كەلگەن مۇساپىرلارمۇ بار. لېكىن بۇلار يەرلىك خەلقنىڭ يۈزدە بىر پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدۇ.

بۇ يەردە 50 ـــ 60 يىللار ئىلگىرى مەيلى سودا ـ تىجارەت بولسۇن، مەيلى يېزا ئىگىلىكى بولسۇن ناھايىتى تۆۋەن سەۋىيەدە ئىدى. ئۇ چاغلاردا چەت ئەللىكلەر بىلەن باردى ـ كەلدى ئىشلىرىمۇ يوق ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى چەتكە مال تارتقۇچى سودىگەرلەرنىڭ يولدا ئوغرى ـ قاراقچىلارغا ئۇچراپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىشى ئىدى. بۇنىڭدىن 50 يىل ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ رۇسىيەگە قوشۇلۇشى بىلەن، سودىگەرلەرگە يول ئېچىلغان. شۇ چاغلاردىمۇ نۇرغۇن سودىگەرلەر قىرغىزلارنىڭ بۇلاڭچىلىقىغا ئۇچراپ ۋەيران بولغان. ئالمۇتا رۇسلار قولىغا كىرىپ، بۇ يەرلەردە رۇسىيە نوپۇزى يىلتىز تارتقاندىن كېيىنلا، بۇ يەرلەردىكى بۇلاڭچىلىق بەسەققان. شۇ چاغلاردا بۇ يەردىن نۇرغۇن قوينى ئېلىپ بېرىپ سېتىش، ئۇ ياقتىنمۇ رۇس مالىلىرىنى ئېلىپ قايتىشتەك سودىلار بولغانىكەن. ئوتتۇرا ئاسىيادا رۇس ھۆكۈمرانلىقى كۈچەيگەندىن كېيىن، ئوغرىلارنىڭ قوللىرىمۇ قىسقىراپ، سودا ئىشلىرى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئالمۇتا ۋە قاراقول يولى ئېچىلغان. ئىككىنچى تەرەپتىن ياقۇبېگنىڭ غەيرىتى بىلەن كاشغەر ۋە قوقان يولى كېـ

ئۆيگەن. مانا شۇنىڭدىن كېيىنلا باردى ـ كەلدى، ئالدى ـ ساتتى ئىشلىرى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان.

كاشغەر خەلقى بۇ يەردىن قوي، تېرە، يۇڭ، ئۇچەي دېگەندەك نەرسىلەرنى قوقانغا ئاپىرىپ سېتىپ تۇرغان. ئۇ يەردە بىرمۇنچە فېرمىلار بىلەن توختاملىشىپ، تۇرلۇك مال، تاۋارلارنى كاشغەرگە ئېلىپ قايتقان. مانا شۇنىڭ سايىسىدە كاشغەردە نۇرغۇن دۇكان، سارايلار ئېچىلغان.

بۇ سودىدىن دەسلىپىدە بىرگە بىر پايدا قونۇپ تۇرغان. بۇ ياقتىن ئېلىپ بارغان نەرسىلەرنى ئۇ ياقتا ئىككى ھەسسە، ئۇ ياقتىن ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرنىمۇ بۇ ياقتا ئىككى ھەسسە باھا قوشۇپ ساتقان.

ئىلگىرى شەھەر خەلقى بولسۇن، يېزا خەلقى بولسۇن گۈرۈھ، مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ تاياق ـ توقماق كۆتۈرۈپ، ئۇرۇش ـ تالاش قىلىشتىن باشقىنى بىلمەيتتى. ئۆمرى جەڭگى ـ جېدەل ئىچىدە ئۆتەتتى. يوللار تىنچلىنىپ سودىدىن پايدا كۆرۈشكە باشلىغان خەلق بىردىنلا جانلىنىپ تۇرمۇشنىڭ تەم ـ لەززىتىنى سېزىشكە باشلىغان. سودىگەرلەر بەش ـ ئالتە يىل ئىچىدە 15 ـ 20 مىڭ سومىنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالغان. شۇنداق قىلىپ تەدرىجىي بېيىشقا باشلىغان. سودىگەرلەرنىڭ سانىمۇ كۆندىن ـ كۈنگە كۆپىيىشكە باشلىغان، 20 ـ 25 يىلنىڭ ئىچىدە كاشغەر ئۇرۇش مەركىزىدىن سودا مەركىزىگە ئايلانغان.

خەلقنىڭ بېيىشى سىرتتىن قارىماققا بەك ياخشى ئىش بولسىمۇ، لېكىن بۇ بايلىقنىڭ ئاساس ـ ئۇلى بولمىغانلىقى، خەلقنىڭ سودا ئىلمىنى بىلمىگەنلىكى ۋە ئىقتىسادىي ئىلىم يولى بىلەن ئىش تۇتمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇزۇنغا بارالمىغان. يەنە بىر تەرەپتىن، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ نەزەردىن چۈشۈشى بىلەن بىچارە خەلقنىڭ تۇرمۇش ـ تىرىكچىلىك يول-

لىرى تارىيىشقا باشلىغان. ئىككىنچىدىن، خەلق موھتاج بولغانلىقتىن، سودىگەرلەرنىڭ نېسىلىرىمۇ ۋاقتىدا تۆلەنمەي قالغان. نەتىجىدە خەلق سودىگەرلەرگە، سودىگەرلەر شىركەتلەرگە قەرزدار بولۇپ قالغان. ئاقىۋەتتە، شىركەتلەر كاشغەرلىكلەرگە مال سېتىشنى توختاتقان. ھازىر كاشغەرلىكلەردىن پەقەت ئىككىلا كىشى (مۇسابايېۋلار ۋە ئاخۇنبايېۋلار) رۇسىيە ۋە قوقاندىن مال ئالالايدۇ. قالغانلىرى بولسا، كۆللى شەيئى يەرجەئۇ ئەلا ئەسلەھۇ قانۇنىغا بويسۇنۇپ قالغان.

ئەمما، ئالتەشەھەر ۋە پەرغانىلىق مۇساپىرلاردىن بەش ـ ئالتە كىشى سودىسىنى ياخشى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. بەنە ئۆتكەن يىلى تاشكەنت ۋە قوقاندىن سېندىل ۋە تۇۋېر شىركەتلىرى كېلىپ ئىسكىلات ـ دۇكان قۇردى. بۇلار تىنچلىق بولسا، يەنە ئالتەشەھەرنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئىسكىلاتلارنى ئاچماقچى ۋە پۈتكۈل ئالتەشەھەرنىڭ سودىسىنى ئۆز ئىلكىگە ئالماقچى، يەنى بۇ يەردىكى خام ئەشيالارنىمۇ ئۆزلىرى ئېلىپ، شىركەتلىرىگە ئەۋەتىپ تۇرماقچى ئىدى. بىراق، بۇ يىلقى پەۋقۇلئاددە ئۆزگىرىش ۋە تىنچسىزلىقلار سەۋەبىدىن ئۆز ئىشلىرىنى باشلىيالماي قالدى. ئەگەر ۋەزىيەت ئىلگىرىكى ھالىتىدەك تىنچ تۇرسا، «رىفا»دىن بىر شىركەت كېلىپ، بۇ يەردە بىر ئاياغ كىيىم ئىسكىلاتى ئاچماقچى.

ئالتەشەھەردە شۇنداق چوڭ شىركەتلەر ئىسكىلات قۇرۇپ، پاختا، يۇڭ، ئۇچەي، تۈۋەت، تېرە، يىپەك سودىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلدىغانلىقىنى، مىليونلارچە ئىشسىز يۈرگەن مۇسۇلمانلارغا قىلغۇدەك ئىش چىقىدىغانلىقىنى ئويلىغاندا بۇ ئىش ياماق بولمايتتى. لېكىن ئوبدانراق ئويلىغاندا بۇ ئىش ئونچىۋالا شادلانغۇدەك ئىشمۇ ئەمەس. چۈنكى، مۇنداق بولۇۋەرسە، يەرلىك خەلقنىڭ ئىچىدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش قىلالايدىغان ئادەم چىقمايدۇ. توغرىسى

خىزمەتچى، مالاي بولۇپ ئۆمرىنى قۇللۇقتا ئۆتكۈزىدۇ. توغرا، ھازىرقىدەك تىلەمچىلىك قىلىپ جان باقماقنىغا قارىغاندا، مالاي بولۇپ ئىشلەپ جان بېقىش مىڭ ياخشى. ئەمما، ھازىردىن باشلاپ ئۇزۇنغا ئۈيۈشۈپ ئىقتىسادىي جەمئىيەتلەر قۇرۇپ، سۈسىز يەرلەرگە سۇ چىقىرىپ، بوش، بىكار ياتقان يەرلەرگە زىرائەت ۋە كېۋەز تېرىپ، مۇستەقىل ئىشلەپ، مۇستەقىل پۇل تېپىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى روناق تاپقۇزۇپ، مۇمكىن بولسا زاۋۇت ـ فابرىكىلارنىمۇ ئېچىپ، سودىنى پۈتۈنلەي قولدىن بېرىپ قويماي، ئۆز قوللىرىدا تۇتۇپ تۇرسا تېخىمۇ ياخشى بولاتتى.

ۋەلىئاخۇندىن ئېلىپ، ئەلىئاخۇنغا سېتىش بىلەنلا سودىگەر بولغىلى بولمايدۇ. قوقاندىن ئېلىپ كېلىپ، كاشغەرگە سېتىش بىلەنلا قەرزدىن قۇتۇلۇش قىيىن. ئۆز ئېلىڭ نامرات ۋە موھتاجلىقتا تۇرغاچقا، مۇنداق بايلىق ئۇزۇنغا بارمايدۇ. ئاقۇۋەتتە، ئۇزۇڭمۇ ئەسلىي ھالىتىڭگە قايتىپ قالىسەن. شۇڭلاشقا، ئەگەر راستتىنلا بېيىغۇڭ كەلسە، ئالدى بىلەن خەلقىڭنى بېيىتىشىنىڭ چارىسىنى قىل. تىلەمچى ۋە گادايلارغا ئىش تېپىپ بەر. ئېرىق ـ ئۆستەڭ قازدۇر، سۇ چىقارت، زىرائەت ۋە كېۋەز تېرىت، تاغلاردىن ئالتۇن ـ كۈمۈش، تۆمۈر، قوغۇشۇن، نېفىت، كۆمۈر قازدۇر. مانا مۇشۇنداق ئىشلىگەندە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بېيىيدۇ، سېنىمۇ ناھايىتى تېزلا بېيىتىدۇ.

مانا كاشغەر دەرياسى، ئەنە ئاقسۇ، ياركەنت دەريالىرى، ئەنە يەرنىڭ تېگىدە نى ـ نى بايلىقلار قەدىرسىز ياتماقتا. سەن پاختا كۆپەيتىپ كەتسە، پايدا بولمايدۇ دەپ قورقۇۋاتامسەن، ھەرگىز قورقما، رۇسىيەگە ھەر يىلى 20 مىليون پۇت[1] (بەلكىم بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇقتۇر) پاختا كېرەك. لېكىن رۇسىيەگە

① پۇت ــ 16.38 كىلوگراملىق ئىغىرلىق ئۆلچىمى بىرلىكى.

يەدىن ئارىن 10 مىليون پۇتلا پاختا چىقىدۇ. قالغىنىنى رۇسىيە مىسىر ۋە ئامېرىكىغا ئالتۇن بېرىپ سېتىۋالىدۇ. سېنىڭ زېمىنىڭدا رۇسىيەنىڭ قەغەز پۇلى بەك تېز ئۆتىدۇ. شۇنداق بولغاندىكىن مىسىر ۋە ئامېرىكا بېرەلىگەن پاختىنى سەن نېمىشقا بېرەلمەيسەن؟ ئۆزۈڭ بەرسەڭ، ئۆزۈڭ ئۇچۇنمۇ، ئۆزگىلەر ئۈچۈنمۇ پايدىلىق ئەمەسمۇ؟

ھازىرنىڭ ئۆزىدە، كاشغەردىن رۇسىيەگە ئارانلا 100مىڭ پۇت پاختا چىقىدۇ.

توغرا، رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئالمۇتا يولىنى پۈتكۈزىدۇ. پەرغانىنى پاختا بازىسىغا ئايلاندۇرسا، ئۇ ھالدا چەتكە ئۇچۇالا ھاجىتىمۇ چۈشمەس. لېكىن ھەرقانچە بولسىمۇ، پاختىنىڭ سېتىلمايلا قالمايدۇ.

كىشى قولىدا قۇش تۇيماس، دېگەن گەپ بار. قولىڭدا بايۋە مۇنبەت يېرىڭ بولغاندىكىن، ئەمدى ئۇششاق ـ چۈششەك سودىنى قويۇپ، تېگى، بارراق ئىشتىن بىرنى تۇتۇپ ئۆز قارىنىڭنى ئۆزىڭ تويغۇزۇشقا غەيرەت قىلىڭ. ئۆزۈڭنى ئۈيۈشۈپ ئىقتىسادىي ئاساس سالسىڭ ئۇنى كامالىغا يەتكۈزۈشكە ھۆكۈمىتىڭنىمۇ ياردەم قىلغۇسىدۇر. شۇنىمۇ ئېسىڭزدە تۇتۇڭكى، سىز بىر ئىشنى باشلىماي تۇرۇپ ھېچكىم سىزگە پۇل تۇتقۇزۇپ قويمايدۇ. ئىش بىلەن داڭقىنىڭز چىقسا، خېرىدارىڭىزمۇ چىقىدۇ، پۇل بىلەن ياردەم بەرگۈچىلەرمۇ چىقىدۇ.

مازارلارغا قىلغان قۇربانلىقلىرىڭىزنى ئىشچىلىرىڭىزغا يېگۈزىسىڭىز، تېخىمۇ پايدىلىق بولىدۇ.

كاشغەر

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى ئومۇمىي 1795 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار (2)

ئومۇمەن ئالتەشەھەردە، بولۇپمۇ كاشغەر تەرەپلەردە بىردىنبىر ياخشى كەسىپ تېرىقچىلىقتۇر. لېكىن، نېمە سەۋەبتىندۇر بىزنىڭ خەلق بۇ ئىشقا تازا كۆڭۈل بۆلمىگەن. تېرىقچىلىق ئىشلىرى تەرتىپسىز، ئۇنۇمسىز بولغانلىقى ئۈستىگە، ھە دېسىلا تىجارەت ئىشلىرىغا ئۇرۇنىدۇ. ئىككى - ئۈچ يىل سودا - تىجارەت قىلغانلار ئىچىدە، يەر ۋە مال - مۈلكىدىن ئايرىلىپ، ۋەيران بولغانلار كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى، مەدەنلىرى كۆپ. ئازراقلا تىرىشساڭ، نۇرغۇن پايدا تېپىش ئىمكانىيىتى بار. بۇ يەر تېرىقچىلىققا بەك باب كېلىدۇ، ياخشى پەرۋىش قىلىنغان يەردىن ياخشى مول ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. تۇغرا، ئۇلار يەرگە ئىشلىگەندە، خېلى ياخشى ئىشلەيدۇ، يەرنى ئاغدۇرىدۇ ياكى كەتمەن بىلەن چېپىپ يۇمشىتىدۇ، ئوغۇتلايدۇ، سۇغىرىدۇ. ئۇرۇقنى چېچىپ بولغاندىن كېيىن، يەرنى ئوتايدۇ، سۇغىرىدۇ. بۇ يەردە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان ئىش شۇكى، ئۇ بولسىمۇ بېدە تېرىشتۇر. بۇنىڭدىن كۆپ پايدا ئالغىلى بولىدۇ. بېدىنى بىر يىلدا ئۈچ - تۆت قېتىم ئورۇۋالغىلى بولىدۇ. بۇنى كۆپىنچە ھاللاردا بازارغا ئاپىرىپ ساتىدۇ، قالغىنىنى يەنە توغراپ قىشلىق ئوچۇن قالدۇرۇپ قويىدۇ. بۇنىڭ بەش - ئالتە قادىقى بەش تېيىنغىچە ستىلىدۇ. بۇنىڭ ئىشىمۇ ئونچىۋالا تەس ئەمەس. يىل بويى ئوتاشمۇ، ئاغدۇرۇشمۇ، چېپىپ يۇمشىتىشمۇ ھاجەت ئەمەس. بىر قېتىم ئىشلەپ، ئوغۇتلاپ تېرىلغان بېدە 10 يىلغىچە ئۆسۈپ

ھوسۇل بېرىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا سۇمۇ جىق كەتمەيدۇ. بىر قېتىم ئورۇغاندا، بىر سۇغىرىپ قويسا كۇپايە. بۇ يەردە سۇ پېتەرلىك بولۇپ، بەزى يەرلەردە تېخى سۇ ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدۇ. لېكىن مۇشۇ پايدىلىق نەرسە ئاز تېرىلىدۇ. بېدىنى كۆپ تېرىغاندا، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بەك پايدىلىق بولغان بولاتتى.

ھازىر بۇ يەردە مال چارۋىچىلىققا تازا كۆڭۈل بۆلۈۋاتىدۇ. بۇ يەردە دېھقانچىلىقنىڭ چارۋىچىلىققا، چارۋىچىلىقنىڭ دېھقانچىلىققا بولغان پايدا مۇناسىۋىتى ئوپئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. چۈنكى بۇ يەردە يەر ئوغۇتلانماي تۇرۇپ تېرىلمايدۇ، مال چارۋا ئاز بېقىلغاچقا، سۇنئىي ئوسۇلدا ئوغۇتلاش ئىمكانىيىتى يوق. شۇڭا يەرنى ئوغۇتلاشتا، پەقەت مال قىغىدىنلا پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇ يەردە مال قىغىنىڭ بىر خالتىسى 10 تېيىنغا سېتىلىدۇ. ئادەم گەندىسىنىڭ بىر خالتىسى 50 ــ 60 تېيىنغا سېتىلىدۇ. بۇ يەردە قىغىنى توپىغا ئارىلاشتۇرۇپ، يەرگە كۆمۈپ چىرىتىشتەك ئوسۇللارمۇ بار. بۇ ئىشى ماختاشقا لايىق تۇر. چۈنكى بۇلار مۇنداق ئىلىمنى مەكتەپتىن ئوقۇغانمەس، تەبىئەت دەرسىمۇ ئوقۇغانمىغان. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەنلا ئىش پۈتمەيدۇ. بۇ توغرىدا باشقا چارىلەرنىمۇ قوللىنىش مۇمكىن.

مەسىلەن، بۇ يەردە ئوتۇن ئاز، شۇڭا يەرنى ئوغۇتلاشقا كېتىدىغان نەرسىنىڭ كۆپىنچىسى كۇل بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، بۇنىڭ چارىسى دېھقانچىلىققا يارىمايدىغان يەر، ئويمان - دوڭلەر، سازلىقلار، سۇ بويلىرىنى تۇرلۈك دەل - دەرەخلەر، تېرەك ۋە تاللار بىلەن تولدۇرۇشتۇر. بۇنىڭ ھەر جەھەتتىن پايدىسى كۆپ. بۇ يەردە دەل - دەرەخلەر بەك تېز ئۆسىدۇ. ئىككى يىلدا بادرا. ئۈچ - تۆت يىلدا لىم قى-

لىشقا يارايدۇ. بىر قېتىم كېسىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە تېگىدىن شۇك تارتىپ ئۆسۈپ تۇرىدۇ. شۇڭا دەل - دەرەخنى ئاسانلىقچە خوراتقىلى بولمايدۇ.

ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ يەردە ئەڭ پايدىلىق نەرسە پاختىدۇر. كېيىنرەك تېرىشقا ئۇنچىۋالا جىق سۇمۇ كەتمەيدۇ. تېرىلىدىغان يەرنى قىش كۈنى بىر قېتىم توك سېپ. لىپ قويسىلا بولىدۇ. كېيىنزىنك ھەممىلا يېرى پايدىلىق. چىگىتىدىن ياغ تارتىلىدۇ. ئۆي - ئۆيلەردە جىنچىراغقا ياغ قىلىنىدۇ. ياغ تارتىپ، ئېشىپ قالغىنى كۈنجۈرە دېيىلىدۇ. كۈنجۈرىدە قوي باققىلى بولىدۇ. كۈنجۈرە يەپ سەمرىگەن قويلار ئادەتتىكى قويلاردىن 20 پىرسەنت ئېغىر كېلىدۇ. مەسىلەن، بەش سومغا يارايدىغان قوي كۈنجۈرىدە بېقىلسا، 15 سومغا يارايدۇ. كېيىنزىنك غولىنى ئوتۇننىك ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ، بولۇپمۇ نان يېقىشتا، تونۇر قىزىتىشقا بىرىنچى دەرىجىلىك ئوتۇن بولىدۇ. پاختىنىك ئۆزى ھەققىدە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىك ئورنى يوق.

ئەمدى يەرگە ئىشلەش مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ ئىش تېخىمۇ ئوڭاي. بۇ يەردە ئەمگەك كۆچى كۆپ ھەم ئەرزان، كەتمەن چاپقۇچىلارنىك كۈنلۈكى ئاران 20 تىيىن. پاختا تەرگۈچى، چىگىت ئايرىغۇچى خوتۇن - قىزلارنىك كۈنلۈكى ئارانلا 10 تىيىن.

بۇ يەردىن ئۈزۈم، ئالما، ئۆرۈك، شاپتۇل، نەشپۈت، گىلەم، ئامۇت، ئانار، ئەنجۈر قاتارلىق تۈرلۈك مېۋە - چېۋىلەر چىقىدۇ. لېكىن بۇ يەرنىك ئادەملىرى بۇنىڭغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەيدۇ. توغرا، باغلار بار، مېۋىلەر پىشىپ تۆكىلىدۇ. لېكىن ئاز، يەيدىغان ئادەم كۆپ. بۇ يەردە بايلار باغ قىلىدۇ. باغچىسىز باي، سودىگەر يوق دېسەم يالغان بولماس. لېكىن ئۇلار ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى دەپ ئەمەس، بەلكى يازلىق

كۈنلىرى سايىداش، كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈنلا باغ بىنا قىلىدۇ.

ھۆكۈمەت كان بايلىقلىرىنى ئېچىش ئۈچۈن يەرلىك خەلققە نۇرغۇن نەرسە بېرىدۇ. ئۇلارغا پۇل بەرمەي تۇرۇپ ئالمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يەرنىك بايلىرى بۇ ئىشقا قىلچە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. شەھەرگە يېقىنلا يەرلەردە ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ تۇرغان نېفىت بۇلاقلىرى بار. ئالتەشەھەرگە كىرىسىن رۇسىيەدىن كەلتۈرۈلىدۇ. ئەھۋالغا قاراپ، بىر قانچە 15 تىيىندىن 20 تىيىنگىچە سېتىلىدۇ. بولۇپمۇ ھازىرقى زامانىدا جىنچىراغ ياقىدىغانلار ئازىيىپ، لامپا ئىشلىتىدىغانلار كۆپەيىشكە باشلىدى. شۇڭا بۇنىڭدىن كېيىن كىرىسىنگە بولغان ئېھتىياج تېخىمۇ ئاشىدۇ.

توۋا دەيمەن، بۇ يەرنىك ئادەملىرىگە! سودا قىلىمەن دەپ گەردىنىگىچە قەرزگە بوغۇلۇپ، ئەلگەكتىكىنى چېلەككە تۆكۈپ يۈرگىچە، تەڭرى ئاتا قىلغان بايلىقلاردىن پايدىلانسا بولماسمىدى؟

ئالتەشەھەرنىك قايسىلا شەھىرىگە بارماڭ، كوچىلاردا كۆزگە ئەڭ كۆپ چېلىقىدىغان نەرسە گۆرۈخانىلاردىن ئىبارەت. گۆرۈخانا ئىگىلىرىنىك كۆپىنچىسى چىنلىقلار بولۇپ، ئۇلار شۇ ئىش بىلەن سودا قىلىپ، خېلى ياخشى پايدا تېپىپ تۇرىدۇ. گۆرۈخانىلارنىك ئالدى مۇسۇلمانلار بىلەن تولغان بولىدۇ. بەش - ئالتە ياشلىق بالىلاردىن تارتىپ، گۆرۈخانىلار بىلەن ئېلىش - بېرىش قىلمىغان ئادەم قالمايدۇ. بۇ يەرگە ئېرىدىن ئاجرىشىپ كەتكەن خوتۇنلار ۋە قىمارۋازلار كۆپرەك كېلىدۇ. بۇلار ئەڭ قىممەتلىك نەرسىلىرىدىن تارتىپ گۆرۈخانىغا ئېلىپ كېلىدۇ.

ساتىدىغان نەرسىسى قالمىغان قىمارۋازلار ئۇتقان كىشىگە قۇلىقىنى كېسىپ تۇتقۇزۇپ قويىدۇ. قۇلاقلىرىمۇ

كېيىنلىپ تۇغقىنىدىن كېيىن، يەنە نېمىسىنى دوغا تىكىدۇ. غانلىقىنى بىلمىدىم.

بۇ يەرلەردە دوختۇرلار بولمىغاچقا، داخانلار، باخشى - پېرىخونلارغىمۇ نۇرغۇن پۇللار ھارام كېتىپ قالىدۇ.

ھەزرىتى ئافاق خوجىنىڭ يېنىغا كۆمىمىز دەپ ئۆلۈكى. لەرنى ئۈچ - تۆت كۈنلۈك يەرلەردىن كاشغەرگە ئېلىپ كې. لىش، نۇرغۇن پۇل خەجلەپ نەزىر تارتىشتەك ئىشلارمۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن بەك زىيانلىق ئىشلاردۇر.

كاشغەر

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدە. كى ئۇمۇمىي 1808 - سانىدىن).

كاشغەردە ئۆزگىرىش

ۋاقىت ئۆتكەنسېرى دۇنيامۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. تېخى بۈلتۇرلا ئۇسۇلى جەدىد ھارام، جەدىدچىلەر كاپىر دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن كاشغەر دامۇللىلىرى بۇ يىل پۈتۈنلەي باشقىچە بولۇپ كەتتى. ئۇسۇلى جەدىدكە فارشى تۇرۇش بىر ياقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭ گۈزەل سەمەرىلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا ئۇ ئىشقا ئۆزلىرى يارەم بېرىشكە باشلىدى. بېقىن ئارىدا ھەممە قازى ۋە مۇپتىلار كېڭىيىۋاتقان ئۇسۇلى جەدىد مەكتەپلىرىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە بۇ مەكتەپلەرنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ئۆشرە ۋە زاكات سەدىقىلىرىنى سەرپ قىلىشنىڭ دۇرۇسلۇقى ھەققىدە پەتىۋا بېرىپ مۇھۇر باستى. بۈگۈنگىچە «ئۆلما»لارنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇرغان بايلارمۇ ئىككىلىنىش - شۈبھىدىن قۇتۇلدى. ئاشكارا رەۋىشتە مەكتەپ ئېچىلىشقا باشلىدى. پەقەت، كاشغەرنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق بايلىرىدىن ئۆمەرئاخۇن جانابلىرىلا يەنە شۈبھىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمەيۋاتىدۇ. زامان ئۆزى چۈشەندۈرىدۇ. ئىنشائاللاھ، بۇ زاتمۇ تېزدىن بۇ ئىشلارنىڭ ئەھمىيىتى ۋە زۆرۈرلۈكىنى ئېتىراپ قىلار، «توپتىن ئايرىلغان قوي»دەك يالغۇزلا ئايرىلىپ قالمىسىكەن، دەپ ئۈمىد قىلىمىز.

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى ئۇمۇمىي 1813 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى هالىدىن (1)

چىندا جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، نەچچە دۆلەت مەجلىسى ئېچىلىپ، مەزكۇر مەجلىسكە ھەر تۈرلۈك جىنس ۋە مىللەتتىن ۋەكىللەر چاقىرىلدى. بۇ دۆلەتكە ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىمۇ كىرگۈزۈلگەنىدى. لېكىن، ئالتەشەھەردە ئوقۇغان، چىنچە بىلىدىغان كىشىلەر بولمىغانلىقتىن، بۇنىڭغا يەرلىك ۋەكىللەر قاتنىشالمىدى.

جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنىشتىن بەش - ئالتە يىل ئىلگىرى، ئالتەشەھەرنىڭ ھەربىر شەھىرىدە مۇسۇلمان بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت پۇلى بىلەن مەكتەپلەر ئېچىلىپ، چىنچە ئوقۇتۇش ئۈچۈن يېتەرلىك مۇئەللىملەر قويۇلغان. ھەتتا، ئوقۇغۇچى بالىلارنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك خىراجەتلىرىنىمۇ دۆلەت خەزىنىسىدىن كۆتۈرىدىغان بولغان. شۇنداق بولسىمۇ مۇسۇلمانلار بالىلىرىنى ئوقۇتمىغان. ئوقۇغانلارنىڭ سانى بەك ئاز. ھازىر بۇ مەكتەپلەر پۈتۈنلەي خارابلىشىپ، بوش - بىكار تۇرۇۋاتىدۇ.

مۇسۇلمانلارنىڭ چىنچە ئوقۇماسلىقىدا مۇنداق سەۋەبلەرمۇ بار. بىرىنچى، چىنچە ئوقۇماق ناھايىتى تەس بولۇپ، 25 — 30 يىل ئوقۇغاندىن كېيىن، ئاران ئوقۇپ يازالىغۇدەك بولالايدىكەن. چۈنكى، چىنچىدە ھەرپ يوق، ھەربىر سۆزگە بىر خەت يازىدىكەن. بۇ خەتلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر ئۆمۈر ئوقۇپمۇ ئۆگىنىپ بولغىلى بولمايدىكەن. ھەرپ يوقلۇقنىڭ زىيىنى بۇگۈنگىچە سېزىلمىگەن بولسىمۇ، ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن، ئەلۋەتتە سېزىلىدۇ.

چۈنكى، ھازىر چىن ھۆكۈمىتى مۇتلەق ياۋروپا مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش پىكرىگە كەلدى. بۇ ئىشنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ياۋروپا تىلىدىن چىنچىغا نۇرغۇن كىتابلارنى تەرجىمە قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ. تەرجىمە ئۈچۈن تەبىئىي ھالدا ھەرپ بولۇشى كېرەك. تاۋۇشلارغا قاراپ ياكى ئۆزلىرى ھەرپ كەشىپ قىلىدۇ ياكى مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ ھەرپلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇنداق قىلمىسا، ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.

ئىككىنچى سەۋەب، بۇگۈنگىچە چىندىكى مۇسۇلمانلاردا مۇسۇلمانچە ئوقۇشنىڭ يوقلۇقىدىندۇر. بۇلار ھازىرغىچە ھۆكۈمەت تىلىنىڭ مۇھىملىقىنىلا ئەمەس، مۇسۇلمانچە ئوقۇشنىڭ ئەھمىيىتىنىمۇ بىلمەيدۇ. مانا مۇشۇنداق چىنچە ئوقۇغانلىرىمۇ مىللەتنى نەپرەتلەندۈرىدىغان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىشنى بىلمەيدۇ. ئەمدى بۇلار ھازىردىن مۇسۇلمانچە ئوقۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى بىلىشكە باشلىدى. ئوقۇپ كۆزى ئازراق ئېچىلسا، ھۆكۈمەت تىلىنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنىشكە باشلايدۇ.

بۇلار يېڭى ئۇسۇلدىكى مەكتەپلەرنى ئېچىشقا باشلىدى. لېكىن، ھازىرمۇ مەكتەپلەرنىڭ ئاساسى يوق. چۈنكى تەلىم ئۇسۇلى ۋە تەربىيە ئىلمىنى بىلىدىغان مۇئەللىملەر يوق. ماۋارىپ ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئاساسى بولغاندەك مەكتەپنىڭ ئاساسىمۇ ئانا تىلدۇر. ئەمما، ھازىر بۇ مەكتەپلەر ئانا تىلغا ئازراقمۇ ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. بەختسىز بالىلار «چاھار كىتاب»، «خوجا ھافىز» ۋە بېدىللەردىن قوتۇلالىسىمۇ، يەنە شۇ پارسچە، ئەرەبچە، تۈركىيچە سۆزلەر ئارىلاشتۇرۇلغان بىر تىل بىلەن ئوقۇشقا مەجبۇر بولىدۇ.

1914 - يىلى كاشغەرگە تەۋە ئارتۇش يېزىسىنىڭ مۆتىۋەر مۇساباي‌ىپلارنىڭ ماددىي ياردىمى، ئەھمەد كامال ئەپەندى

دىنىڭ ئىلمىي خىزمىتى سايىسىدە بىر مەكتەپ ئېچىلغانىدى. كېن. كاشغەردەك ئىلىم - مەرىپەتتىن مەھرۇم قالغان بىر يەردە مەكتەپ ئېچىپ، بالىلارنى تەربىيەلەش بەك ياخشى ئىش. تەربىيەسىز ئانىلاردىن تۇغۇلۇپ، نادان ۋە ئەخلاقسىز ئانىلارنىڭ قولىدا ئۆسۈپ ھايۋاندەك چاپچىپ يۈرگەن بالىلارنى چىن كىشى قىلىپ يېتىشتۇرۇش نىيىتى بىلەن ئو قۇتۇپ، قارىداپ كەتكەن يۈرەكلىرىنى ئىلىم نۇرى بىلەن ئا قارتىشتىنمۇ ياخشى ئىش بولمىسا كېرەك. ئەسلىدىمۇ مەكتەپ — مائارىپ ۋە مەدەنىيەتنىڭ نېگىزىدۇر.

ھەممەيلەنگە مەلۇم بولغىنىدەك، تېخى بۇلتۇر چاپچىپ - مەكرەپ يۈرگەن تەربىيەسىز بالىلار بىر يىل ئىچىدە ئادەم قىيافىتىگە كىرىپ قالدى، ئوقۇش - يېزىشنى ئۆگەندى، ئۆزىنىڭ ئاتا - ئانىسىنى تونۇدى. بۇلار شۇ رەۋىشتە تەربىيە كۆرۈپ تۇرسا، ئەلۋەتتە چىن كىشى بولۇپ چىقىدۇ.

بۇ مەكتەپ بىر يىل داۋامىدا 10 — 15 نەپەر مۇئەللىم يېتىشتۇرۇپ تەييارلىيالمدى. بۇلار ھازىر ھەممە يەردە مەكتەپ ئاچتى. دېمەك، مىللەتنىڭ سائادىتى ئۈچۈن بار كۈچى بىلەن تىرىشىۋاتىدۇ. كاشغەر ئەھلىنى بۇ ئىشلىرى بىلەن تەبرىكلەيمەن.

كاشغەر

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 1816 - سانىدىن).

كاشغەر مەدرىسىلىرى

بۇخارا مەدرىسىلىرى كونىلىقى ۋە تەرتىپسىزلىكى جەھەتتىن قانداق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان بولسا، كاشغەر مەدرىسىلىرىمۇ ئەنە شۇنداق سۇپەتلەر بىلەن ئاشۇنداق رول ئوينىۋاتىدۇ. مەدرىسىلەرنىڭ بىنالىرىمۇ نەق بۇخارا ئۇسۇلىدا سېلىنغان بولۇپ، ھوجرىلىرى قاراڭغۇ، كۈن چۈشمەيدۇ. ھاۋاسى ئالماشمايدۇ. شاگىرتلارنىڭ يۈزى بولسا كۈن نۇرىغا تويۇنمىغانىدەك سارغىيىپ كەتكەن، تېنى زەئىپ، روھلىرى چۈشكۈن ھالەتتىدۇر. مەيلى مەكتەپ، مەيلى مەدرىسەدە بولسۇن، تازىلىقتا رېئايە قىلمايدۇ. پەن بىلىملىرىنى ئوقۇمىغانلىقتىن، بۇنىڭ يولىنمۇ بىلمەيدۇ.

بۇ يەردە 14 مەدرىسە، 79 مۇدەررىس بار. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 مىڭ 85 شاگىرت ئوقۇيدۇ، مۇدەررىس ۋە تالىپلارنىڭ مائاشى ۋەخپىلەردىن كەلگەن كىرىمدىن بېرىلىدۇ. مەدرىسەلەرنىڭ ۋەخپىلىرى خېلى كۆپ بولسىمۇ، تەرتىپكە سېلىنمىغانلىقتىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلمايدۇ. بەك كۆپ ۋەخپىلەر چىن ئەھلدارلىرىغ سېتىپ بېرىلگەن. ئېشىپ قالغانلىرى بولسا، سۇيىئىستېمال سەۋەبىدىن، كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋېتىپتۇ. ۋەخپە يەرلەر، ۋەخپە دۇكانلار «مۇلۇكلەر»نىڭ ئۇچتىن بىر باھاسىغا ئىجارىگە بېرىلگەن. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن مۇدەررىس ۋە تالىپلارنىڭ مائاشلىرىمۇ تەمىنلەنمىگەن. ۋەخپىلەر خالىغانچە بىرەرىنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. مۇتىۋەللىلەر ئۇستىدىن قاراپ تۇرغۇچى «ۋەخپە نازىرى» دېگەندەك مۇدىرلار قويۇلمىغان. ۋەخپە باش-

قۇرۇش مەسلىسىدە مۇستەھەپلەر بىلەن غەيرىي مۇستەھەپ-
لەر پاكىزلانمىغان، تەكشۈرۈلمىگەن. مەدرىسەلەرگە مۇدەر-
رىس تەيىنلەش ئىشلىرى ئۆلىمالارنى تاللاش يولى بىلەن
بولماستىن، نادان بايلارنىڭ بارماق ئىشارەتلىرىگە قاراپ يۈ-
رۈتىلىدىكەن. نائەھلى ئادەملەر مەدرىسەلەردىن ئورۇن ئالى-
دىكەن. شۇ سەۋەبتىن، بەزى مەدرىسەلەردە ئوقۇغۇچى تا-
لىپلار بولمايدىكەن. مۇدەررىسلەر بولسا مۇشەققەتسىزلا ۋەخ-
پە تەمىناتى يەپ ياتىدىكەن. مەسىلەن، ئابدۇرەسۇل باي مەد-
رىسەسىدە بەش مۇدەررىس بار، 20 تالىپ ئوقۇيدۇ. شاھپولات
مەدرىسەسىدە بەش مۇدەررىس بار، بىر نەپەرمۇ تالىپى يوق.

سۆزنىڭ نۆۋىتى كەلگەندە شۇنىمۇ دەپ ئۆتەي، بۇ يەردە
قازى سايلاش ئىشلىرىمۇ بايلارنىڭ ئىختىيارىدىدۇر.

بۇنىڭدىن 42 يىل ئىلگىرى، يەنى ھىجرىيەنىڭ 1291 -
يىلى[1]دا بەدۆلەت ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئوڭشىتىلىپ، بەك
كۆپ ۋەخپىلەر قوشۇلغان «ھېيتگاھ جامەسى» ۋە مەدرىسە-
سىنىڭ ئۇ چاغدىكى ۋەخپىدىن يىلدا 50 مىڭ سومچە كىرىم
بولۇپ تۇرىدىكەن. ھازىر بولسا يىللىق كىرىمى ئاران 25
مىڭ تەڭگە (2500 سوم) بولىدىكەن. بۇ سوممۇ ئالتە مەدرە-
سە، 150 شاگىرت، بىر ئىمام، بىر مۇئەززىن، بىر مۇتەۋەل-
لى[2] ۋە بىر جارۇبكەش[3]كە دەرىجىسىگە قاراپ تەقسىم قىلىپ
بېرىلىدىكەن.

ئافاق خوجا مەدرىسەسىنىڭ ۋەخپىسى بۇگۈندىمۇ بەك
كۆپ. يىللىق كىرىمى 40 مىڭ سومدىن ئاشىدۇ. مەزكۇر
مەدرىسەدە بىر مۇدەررىس، 20 شاگىرت بار. ئەمما، مەدرىسە
خارابە ھالىدا، مۇدەررىسنىڭ ماڭاشىمۇ تەمىنلەنمەيدىكەن.

① مىلادىيە 1874 - يىلى.
② مۇتەۋەللى — مەسچىتنىڭ ۋەخپە - مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.
③ جارۇبكەش — نازىرلىقچى.

مەيلى مەدرىسەلەرنىڭ خارابلىكى، مەيلى ئوقۇتۇشنىڭ
ناچارلىقى جەھەتتىن بولسۇن، كاشغەر مەدرىسەلىرى بىچارە
بىر ھالەتتەدۇر. مەيلى ۋەخپىلىرىنىڭ تەرتىپىنى يولغا قو-
يۇش، مەيلى مەدرىسەلەرنى ئوڭشاش ۋە دەرسلەرنى ئىسلاھ
قىلىش قازى ۋە ئۆلىمالارنىڭ ئىختىيارىدىدۇر. بۇ ئىشلارغا
چىن ھۆكۈمىتى پەقەت ئارىلاشمايدۇ. ۋەخپىلەرنى مۇسۇل-
مانلار ئۆزلىرى ساتمىسا، ئۇلار ھەرگىز مەجبۇرلاپ ئە-
لىۋالالمايدۇ. بەلكى بۇ ئىشلارغا ئەمەلدارلار ئۆزلىرى يارەم-
لىشىپ بېرىدۇ.

كاشغەردە ۋەخپە كۆپ. بۇ يەردە ۋەخپىسىز مەسچىت،
ۋەخپىسىز مەدرىسە، ۋەخپىسىز مازار يوق. بۇ يەردە خۇسۇسىي
مۇلۇكتىن ۋەخپە كۆپرەك دېيىش مۇبالىغە بولمىسا كېرەك.

مېنىڭچە، بۇ ۋەخپىلەر شۇ كۈندىن باشلاپ ياخشى
تەكشۈرۈلۈشى، قايسى زامانىدا كىم تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن،
چېگرالىرىنى شەرتلىرى بىلەن دەپتەرگە يېزىپ، ھۆكۈمەتكە
رەسمىي تەستىقلىتىپ قويۇش كېرەك.

مەدرىسەلەردە ئوقۇش مۇددىتى 28 يىل بولۇپ، بۇ جەر-
يانىدا «بىدان»، «مەئزى»، «زەنجانى»، «تەسەررۇفات»، «شەرھى
ئىملا»، «شەرھى ۋەقايە»، «مەسنەۋى شەرىف»، «مەكتۇبات
شەرىف»، «مۇشكات شەرىف»، «مۇشكاتۇلمۇسابىيىە»، «سەلە-
مۇللۇلۇم»، «شەمسىيە»، «تەھزىبۇلمەنتىق»، «ئاقايىد نەسە-
فى»، «ھېكمەتۇلئەيى»، «مۇللا جالال» دېگەن كىتابلارنى
ئوقۇيدۇ.

يېقىنقى يىللاردا بەزى مەدرىسەلەردىلا بالاغەت، ئۇسۇلى
فىقھى، ھەدىس ۋە تەپسىر دەرسلىرىمۇ ئوقۇتۇلۇشقا باشلە-
غان. مەدرىسەلەر ئارىسىدا دەرسلەرنى ئىسلاھ قىلىش كې-
رەكلىكىنى چۈشىنىشكە باشلىغانلارمۇ بار. بەك ئاز بولسە-
مۇ، گېزىت ۋە ژۇرنال ئوقۇيدىغانلارمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ.

مۇدەررىسلەرنىڭ كۆپرەكى كاشغەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان زاتلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا «تىجارەتچى»لەرمۇ بار. ئەمدى مەدرىسەلەردە ئوقۇغان شاگىرتلارنىڭ ئەھۋالىغا كېلەيلى:

سەككىز يىل مەكتەپتە يۈرۈپ، 28 يىل مەدرىسەدە يېتىپ، 45 ياشقا كىرگەندە، دۇنياغا چىققان شاگىرتلارنىڭ نېمە ئىشقا يارايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۆمرىنىڭ يېرىمىنى قاراڭغۇ ھۇجرىلاردا ئۆتكۈزگەن بىچارە شاگىرتلار قالغان يېرىم ئۆمرىدە ياخشى كۈنلەرنى كۆرەلمەيدۇ. بەك بەختىنىڭ بولغىنى بىرەر باينىڭ ياردەمى سايىسىدە، يىللىقى 100 سوم كىرىمى بولغان بىرەر مەدرىسەگە مۇدەررىس بولالىشى مۇمكىن. مۇدەررىس بولغاندىن كېيىنمۇ، ھەمىشە بايلارغا چاپانچىلىق قىلىپ يۈرۈپ ئىلتىپاتىغا ئېرىشەلىسە، بىر كۈن بولمىسا بىر كۈنى قازىلىق مەنسىپىگە مىنەلەيدۇ. ئەگەر تەقدىر تەلىيى ئۇچدىن كەلمىسە، تۇغقىنى دېگەن گەپ. 36 يىل مەدرىسەدە ئېزىلگەنىنىڭ ئۈستىگە 36 يىل بۇ دۇنيادا ئېزىلىدۇ. ئاندىن كېيىن، بىرەر مەسچىتكە ئىمام يا-كى مۇئەززىن بولالىشى مۇمكىن. ئۇنىڭغىمۇ بولالمىسا، بىرەر ئىپتىدائىي مەكتەپكە مۇئەللىم بولالىشى مۇمكىن. بۇ-نىڭغىمۇ بولالمىسا، ئىشلىرى تېخىمۇ قىيىنلىشىدۇ، بۇنى خۇدا كۆرسەتمىسۇن. ئۇنىڭدىن كېيىن بوينىغا خورجۇن ئې-سىپ، كوچىغا چىقىشلا قالىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز «كىرىشتىن ئىلگىرى چىقىشنى ئويلا»، دېگەنىكەن. شۇڭا، تەدبىر كېرەك، ئىشنىڭ ئاخىرى-نى، غايىسىنى ئويلاش كېرەك، بۇرادەرلەر.

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدە-كى ئومۇمىي 1820 ـ سانىدىن).

كاشغەر مۇسۇلمانلىرى ھالىدىن (2)

«ھېيتگاھ» مەسچىتىدە جۇمە نامىزىدىن كېيىن كاشـ-غەرنىڭ مۇتىۋەر ئالىملىرىدىن قازىكالان ئىسلام ئاخۇن ھەز-رەتلىرى خەلقە قاراپ، تۈركىي تىل[1]دا پابدىلىق سۆزلەرنى سۆزلىدى، ئائىلە تەربىيەسى ۋە ۋاقىتلىق نىكاھ[2] ھەققىدە ئىجابىي ۋە سەلبىي رەۋىشتە نەسىھەتلەرنى قىلدى، قازى جا-نابلىرى بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھەر جۇمە كۈنى شۇنداق پايدىلىق ۋەزلەرنى سۆزلەپ تۇرماقچى بولدى. بۇگۈنگە قەدەر كاشغەردە تۈركىي تىلدا خۇتبە ۋە نۇتۇقلار سۆزلەنمىگەن، باشقا مەس-چىتلەردىكى ئىمام ۋە خاتىپ ئەپەندىلەرمۇ بۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىپ، جۇمەلەردە تۈركچە ۋەز ـ نەسىھەتلەرنى سۆزلەشكە باشلىسا ياخشى بولاتتى.

① تۈركىي تىل ـــ بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىنى دېمەكچى. 15 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئىسلامىيەتنىڭ بەينەلمىنەلچىلىك ئىدىيەسىنىڭ تۈرتكىسىدە، «ئۇيغۇر» دېگەن مىللەت نامى تەدرىجىي يوقىلىپ، «تۈرك» دېگەن نامىلا قالغاچقا، «ئۇيغۇر تىلى»مۇ «تۈركىي تىل» دەپ ئاتىلىپ قالغان. «ئۇيغۇر» دېگەن نام 1921 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تاشكەنتتە چاقىرىلغان «تارانچىلار ۋە كاشغەرلىكلەر قۇ-رۇلتىيى»دا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قوللىنىش قارار قىلىنغان. «ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇ بولسا، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ 1925 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى ئومۇمىي 52 ـ سانىدىن باشلاپ قوللىنىلغان.

② ۋاقىتلىق نىكاھ (مۇتئە) ـــ ئىسلامدا ھارام قىلىنغان بىر خىل بە-نورمال نىكاھ شەكلى. بۇ ئادەت شىئە مەزھىپى ۋە ئىشانلار ئارىسىدا ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئاساسەن جىنسىي ئېھتىياجنى چىقىش قىلىپ، زىنادىن ساقلايدۇ دېگەن باھانە بىلەن ئائىلە قۇرۇشنى مەقسەت قىلماسىتىن، زىنا خاراكتېرىنى يېپىش ئۈچۈن زورمۇزور نىكاھ ئوقۇلۇپ، بىر كېچىدىن بىرەر ئايغىچە داۋاملىشىدىغان، ئىنسانىي ئىززەتنى دەپسەندە قىلىدىغان نىكاھ بولغاچقا، ئەھلىي سۈننىيلەر ھارام دەپ ھېسابلايدۇ.

يېگىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان مىللىي مەكتەپلەر پايدىسىغا تەرەققىيپەرۋەر بايلار تەرىپىدىن «يارەم ئورنى» ئېچىلدى.

زىرائەتلەر پىشىپ ئورما ۋاقتى بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن «تاۋاپچىلار» ئۆيلىرىگە قايتىپ كېتىشكە باشلىدى.

رامىزان شەرىپى ئاخىرلىشىشى بىلەن يازدىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان مەشرەپلەر قايتىدىن قىزىشقا باشلىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شامپانىيەك بىر شېشىسى 9.50 سوم، كونياك 4.50 سوم، ھاراق 1 سوم 75 تىيىنگە چىقتى. بۇ يەردە بايلارنىڭ ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى ھەم بايلىقىنىڭ دەرىجىسى مەزكۇر مەشرەپلەر بىلەن ئۆلچىنىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن مۇمكىنقەدەر مەشرەپلەرنى ياخشىراق قىلىشقا تىرىشىدىكەن.

بۇ يەردە 300 ــ 400 ئۆيلۈك رۇسىيەلىك ئۆزبېك قېرىنداش بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى بايلاردىن، سودا ئىشلىرىمۇ ئۆز ئۆزىدە راۋاجلىنىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇ تەرىپىدىن قارىغاندا، بۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ھالىنى ماختىماسلىققا ئامال يوق. بىر قاملاشمىغان ئىشى شۇكى، ئۇلار ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا پەقەت ئەھمىيەت بەرمەيدىكەن، بۇ جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلار يەرلىك خەلقتىن تۆۋەن تۇرىدىكەن، ئۇلار ئۆزئارا ئاداۋەت قىلىشىپ، بىر - بىرىنىڭ غەيۋىتىنى ئېيتىشىپ كۆڭلىنى كۆتۈرۈشىدىكەن، ئۆزلىرىنىڭ مەخسۇس مەكتەپلىرىمۇ يوقكەن، بالىلىرى ئىلىمدىنمۇ، تەربىيەدىنمۇ مەھرۇمكەن، ئارىسىدا (پەقەت پازىل مۆھتەرەم زېرىپ قارى بۇنداق ئىشلاردىن مۇستەسنا) زامان ئەھۋالىدىن خەۋەردار مائارىپپەرۋەر ئادەمدىن بىرىمۇ يوقكەن.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 1830 - سانىدىن).

كاشغەر

كاشغەر خەلقى ئاددىي خەلق بولسۇن ياكى ئۆلىمالىرى بولسۇن، پۈتكۈل شەرىئەت ئەھكاملىرىنى پەقەت نامازغۇ، قۇش، روزا تۇتۇشتىنلا ئىبارەت دەپ بىلىدۇ. موللىلىرى بۇ ئىككى ئىشنى چوڭ - كىچىك گۇناھلارغا كاپارەت بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك كاشغەر خەلقى روزا تۇتىدۇ، نامازغا ئۇقۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، يەنە ھېچبىر ئىنسان قىلمايدىغان ناچار ئىشلارنىمۇ قىلىپ يۈرۈۋېرىدۇ. نامازغۇ قۇمىغان، روزا تۇتمىغان ئادەملەرنى بەك قاتتىق جازالايدۇ. ئەمما، قىمار ئوينىغان، پاھىشىۋازلىق قىلغان، بالىلىرىنى باشقىلارغا ساتقانلارغا ھېچقانداق جازا يوق. دېمەك، ئاللاھ بىلەن بەندە ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلار چىڭ تەكشۈرۈلىدۇ، ئەمما بەندە بىلەن بەندە ئارىسىدىكى ئىشلار ھەرگىز تەكشۈرۈلمەيدۇ. پەقەت كاشغەردىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئالتەشەھەر خەلقى بارلىق بەخت - سائادەتنى پەقەت نامازغا ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ھەج تاۋاپ قىلىشتا دەپلا بىلىدۇ. شۇ سەۋەبلىك باشقا ئىشلارغا پەقەت ئەھمىيەت بەرمەيدۇ.

كاشغەردە سىرتتىن كەلگەنلەرنىمۇ روزا تۇتۇشقا زورلايدۇ. ئۆتكەن يىلى رۇسىيەلىك بىر سودىگەرنى روزا تۇتمىغانلىقى ئۈچۈن قازىخانىغا ئېلىپ بارغان. قازىلار ئۇنىڭ قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ باغلاپ، يۈزىگە كۆگە سۈرتۈپ، «مانا، روزا تۇتمىغانىنىڭ جازاسى» دەپ كوچىدا سازايى قىلغان. كاشغەرنىڭ پۈتكۈل كوچىلىرىنى ئايلاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن قىمىغان پېتى كونسۇلخانىغا ئېلىپ كەلگەن ۋە

كونسۇلغا «بىزنىڭ شەرئىتىمىزدە روزا تۇتمىغان كىشىنى جانابلىرىمۇ قازىنىڭ پەتىۋاسىنى ئىناۋەتكە ئېلىپ، بۇ كىشىنى تاشكەنتكە قايتۇرۇۋەتكەن.

بۇ يىلمۇ شۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى. ئىنسابلىق، كىشىلەرگە دوستانە مۇئامىلە قىلىدىغان بىر كىشىنى روزا تۇتمىغانلىقى ئۈچۈن سارايدىن چىقىپ كېتىشكە قىستىدى. ياخشىلىقچە كەتمىسە، قازىخانىغا ئېلىپ بېرىپ قوغلىتىدۇ. غانلىقىنى بىلدۈردى. بىچارە كىشى ئامالسىز قېلىپ، چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، بۇلارنىڭ ئېتىقادىچە روزا تۇتمىغان كىشىگە جەبىر - زۇلۇم قىلغان كىشىگە روزا تۇتقانلىقنىڭ ئەجرى ساۋابىنى بېرەرمىش.

نوشىروۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 1836 - سانىدىن).

ئۇرۇش ۋە چىن مۇسۇلمانلىرى

ھازىرقى ئۇرۇشقا چىن مۇسۇلمانلىرى قانداق قارايدۇ؟ بۇ ئۇرۇش پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىۋاتىسىمۇ، چىن خەلقى بۇ ئۇرۇشقا بەك سوغۇق نەزەر بىلەن قاراۋاتىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ مەخسۇس مەتبۇئاتى ۋە گېزىتلىرى بولمىغانلىقتىن، چىن مۇسۇلمانلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك خەۋەرسىز تۇرۇۋاتىدۇ. رۇس پوچتىسى كەلمىگەن يەرلەرگە تاتار گېزىتلىرىمۇ كەلمەيدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن، بۇلار ئۇرۇش بىلەن يېقىندىن تونۇشالمىغان، تونۇشۇش پۇرسىتىمۇ بولمىغان.

گېزىت ئوقۇغان، ئۇرۇش بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىدىغانلارمۇ بۇ ئىشقا بەك يەڭگىل قارايدۇ. ئىككى بالىنىڭ ئۇرۇشقىنىغا قاراپ تۇرغاندىن، بۇمۇ ئارتۇق ئەمەس. بىر قىسىم خەلق ئارىسىدا نېمىس[1]لارغا تەرەپدار بولىدىغان پىكىر تارقالغان بولسىمۇ، رۇس پۇقرالىرى ۋە ئۇلارغا مۇھەببىتى بارلار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭىشىنى تىلەپ تۇرۇۋاتىدۇ، بۇ خەلقنىڭ بۇنداق تىلىشىگە ۋەنەپەرۋەرلىك سەۋەب بولسىمۇ، بۇلار ئۆز ۋەتىنىنى سۆيمەيدۇ. چۈنكى بۇلار ۋەتىنىگە سىغمىغان ۋەتەنسىزلەردۇر!

نوشىروۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 1839 - سانىدىن).

① نېمىس — گېرمانىيەلىكلەر.

كاشغەر مۇسۇلمانلىرىدا توي

بۇ يەردە يېگىت بىلەن قىزنى تېپىشتۇرىدىغان كىشىنى «دەللال» دەيدۇ. بىرىنچى قېتىمدا ئاشۇ دەللاللار، ئىككىنچى قېتىمدا يېگىت ئۇچۇنمۇ، قىز ئۇچۇنمۇ ئۆزىنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ۋەكىل بولالايدۇ. دەللالنىڭ ۋاستىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىككى ياش بىر ـ بىرىنى ياراتقاندىن كېيىن، يېگىت تەرىپىدىن قىز سوراپ بارىدۇ. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرىغا سۆز سالىدۇ. تورمۇش ئەھۋالى تۆۋەن خەلق بولسا، قىز تەرەپتىن: «بىر قات چىت كۆڭلەك، چىت ئىشتان، بىر بۆك، بىر توپلەي، ئۆتۈك ـ مەسە تويلۇق بېرىسىز»، دەيدۇ. يېگىت تەرەپ قوبۇل قىلسا، توي قىلىدۇ. توي راسخوتىنى يېگىت تەرەپ كۆتۈرىدۇ. يېقىنلىرىدىن بەش ـ ئالتە كىشى ھەم مەھەللە ئىمامى چاقىرىلىپ توي ئېشى بېرىلىدۇ. بۇ ئاش كۆپىنچە كەچقۇرۇن تەييارلىنىدۇ. ئاشتىن كېيىن نىكاھ ئوقۇلىدۇ. نىكاھقا يىغىلغانلار تارقالغاندىن كېيىن، قىزنى ئىكى خوتۇن يېگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكىرىپ قويىدۇ. ئۇ خوتۇنلار ئەتىسىمۇ كېلىدۇ. ئەگەر قىز يېگىتكە يارىسا، كەلگەن خوتۇنلارغا زىياپەت قىلىپ بېرىدۇ. يارىمىسا قىزنى مەزكۇر خوتۇنلارغا تۇتقۇزۇپ ئەۋەتىۋېتىدۇ. بۇ قىممىتى تۆۋەن ۋە پېقىر كىشىلەرنىڭ تويى. بايلار بولسا، ئەڭ ئاز بولغاندا توققۇز قاتتىن كىيىم ئالىدۇ. مەسىلەن، «تويلۇققا توققۇز قات ئەنلەس كۆڭلەك، توققۇز قات ئەتلەس ئىشتان، توققۇز تاۋار چاپان، توققۇز تون، توققۇز ئالتۇن گۈللۈك بۆك، توققۇز قاداق شاپاق دوپپا، توققۇز جۈپ ئۆتۈك ـ مەسە، توققۇز جۈپ

ئالتۇن ھالقا، توققۇز ئالتۇن بىلەزۈك، توققۇز ئۈزۈك، توققۇز مونچاق، قىسقىسى، كىيىملەرنىڭ ھەربىرىدىن توققۇز قاتتىن بېرىسىز»، دەيدۇ. بايلار قەرزگە بوغۇلۇپ كەتسىمۇ، سورىغىنىنى بېرىپ، قىزنى ئېلىشقا تىرىشىدۇ. «تويلۇققا چىدىمايۋ ئالمىغان كىشى» دېگەن غەيۋەتتىن قورقىدۇ. ئۇ تويلۇقلارنىڭ ھەممىسى قىزنىڭ ئۆيىدە قالىدۇ. كېلىن بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، ئېرى يېڭى كىيىم تىكتۇرۇپ بېرىدۇ.

مۇساپىرلارغا قىز ئېلىش ئەرزان چۈشىدۇ. چۈنكى، مۇساپىرلارغا پېقىر ۋە بىچارىلەرلا قىز بېرىدۇ. مۇساپىرلارغا قىز بەرگەندە، دىن ۋە مىللەت پەرقىگە قارالمايدۇ. كىم پۇلنى كۆپرەك خىراجەت قىلسا، قىزنى شۇ ئالىدۇ. ئوتتۇرىچە ھېسابلىغاندا، بىر قىزغا 10 ــ 15 سومىلاپ چىقىم بولىدۇ.

بۇ يەردە خوتۇنلار بالا تۇغقىچە، «چوكان» دېگەن نامدا يۈرىدۇ. بالا تۇغقاندىن كېيىن، توي قىلىپ «جۈۋان» دېگەن نامنى بېرىدۇ. بۇ تويىنىڭ تەرتىپى ۋە خىراجىتىمۇ ئاۋۋالقى تويىنىڭكىدەك بولىدۇ.

جۈۋان بولۇپ، ئۈچ ـ تۆت يىل يۈرگەندىن كېيىن، خەنزۇلارنىڭ بېشىدىن كېسىۋالغان قارا چاچنى بارادىن سېتىۋېلىپ، جۈۋاننىڭ چېچىغا ئۇلاپ، تېخىمۇ ئۈزارتىپ ئۆرۈپ قويىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن كېيىن «چاچ ئۇلاش» نامدا بىر ئاخشىمى توي ئۆتكۈزۈلىدۇ.

بۇنداق توي قىلىش قىزىق بولسىمۇ، چىقىمى قىممەت چۈشكەچكە، زىيىنى قىزىقىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، ئەمما خوتۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇ تويلارنىڭ ئۆتكۈزۈلۈشىنى كۆرەلمەيدۇ. بۇ ئۈچ تويىنى ئۆتكۈزگۈچە، بىر ئەر بىلەن چىداپ ئولتۇرالايدىغان خوتۇنلار بەك ئاز بولىدۇ. بۇ يەردىكى خوتۇن ـ قىزلارنىڭ بىر ئەر بىلەن ئۇزاق ئۆي تۇتمايۋ، بىر

ئەردىن ئاجرىشىپ، يەنە بىر ئەرگە تېگىپ يۇرۇشىنىڭ سە-
ۋەبلىرى مۇنداق:

1. ئەرگە تەگكەن قىزغا تويلۇق ئالىدۇ، ئەمما ئۇ تۇ-
لۇقلار قىزنىڭ ئۆيىدە قالىدۇ. بىر خوتۇن ئىككى ئەرگە تې-
گىپ، ئىككى قاتتىن كېيىم ئولجا ئالغاندا، ھەر تۇرىدىن
40 قات كېيىمگە ئىگە بولىدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن، يەنى كە-
يىمنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، قانداق قىلسا قىلىپ، بىر باھانە
تېپىپ، بىر ئەر بىلەن ئۇزاق تۇرماسلىققا تىرىشىدۇ.

2. ئەرلەرنىڭ خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئېلىشىغا قارا-
ئاۋۇالقى خوتۇنى ئىچىدىكى پالانى ماڭا قانائەت قىلمىغاچ-
مىش، ئۇنداق بولغاندىكىن، مەنمۇ ئۆزۈمگە باشقىسىنى تاپ-
مەن دەپ، باشقا ئەرلەر بىلەن ئاشنا ئوينىشقا باشلايدۇ، پا-
ھىشلەرنىڭ كۆپىيىشىگىمۇ، ئاساسەن مۇشۇ ئىش سەۋەب
بولىدۇ.

كاشغەردە بىرىنچى سانلىدىغان «س» ئىسىملىك بىر
مولا بىر ئايدىن بېرى مەسچىتلەردە مىڭلارچە كىشىلەرگە
ۋەز - نەسىھەت قىلىۋاتىدۇ. «س» مولىنىڭ بىر ئاي سۆز-
لىگەن سۆزلىرى «من تشبه بقوم فهو منهم» (كىم ئۆزىنى
باشقا قوۋمغا ئوخشاتسا، ئۇ شۇ قوۋمغا مەنسۇپتۇر)نىڭ شەر-
ھى ۋە ھاشىيەلىرىدىن ئىبارەت. ئۇ، قىسقا كېيىم كىيگەن-
لەرنى كاپىر قىلىپ كۆرسىتىۋاتىدۇ. مىللەت بولسا مۇ-
شۇنداقچە ئىسلامىيەتتىن چەتلەپ، تاپتىن چىقىپ كېتىۋا-
تىدۇ. لېكىن «س» مولىنىڭ كۆزى بۇنى كۆرمەيۋاتىدۇ.
خەلقنىڭ كىيىمىدىن ئەھمىيەتلىكرەك بولغان ئەخلاق ۋە ئا-
دەتلەر بۇزۇلۇپ كېتىۋاتىدۇ. پاھىشىلىك ھۆكۈم سۈرۈۋاتە-
دۇ. ئىلىم - ھۈنەر بوقلۇقىدىن ئاچلىق ۋە موھتاجلىق كا-
ساپىتى بىلەن مىللەت ماددىي ۋە مەنىۋى ئۆلۈمگە مەھكۇم
بولغان. بۇ مولا بۇلارنى كۆرمەيدۇ. زېمىنى ھەسىلەپ بو-

لۇۋاتقان ئىشلار بىلەن كارى بولماي، زېمىنى بولمىغان كە-
يىم مەسىلىسىنى بىر ئايدىن بېرى سۆزلەپ، كىشىلەرنىڭ
بېشىنى ئاغرىتقۇچە، مىللەتنىڭ ئىنقىرازغا سەۋەب بولغان
ئىشلارنى سۆزلىسە، ياكى مىللەتنى ئىنقىرازدىن قۇتقۇزۇپ
بەختلىك ۋە بەختىيار قىلىش توغرىسىدا چارىلەر ئويلىسا،
ئۆتكۈر پىكىر يۈرگۈزۈپ، پايدىلىق نۇتۇقلار سۆزلىسە، مە-
لۇم مەكتەپلەرنىڭ راۋاجى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، «قۇر-
ئان» بىلەن ھەدىسكە ئەمەل قىلىپ، باشقىلارنىمۇ شۇنداق
قىلىشقا دەۋەت قىلىپ، نادان خەلقنىڭ يۈرىكىدىكى خۇراپات
ۋە يالغانلارنى ئېرىتىدىسا بولماسمىدى.

نوشىرۋان يائۇشېپ، كاشغەر

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدە-
كى ئومۇمىي 1853 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (1)

كاشغەردە مەكتەپلەرنىڭ ھالى

دۇنيادا كاشغەر خەلقىدەك ئاڭسىز، پىكىرسىز، نادان ۋە چېچىلاڭغۇ بىر خەلق بولمىسا كېرەك. بۇلار ناچار ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە بار، ئەسكى ئىش ئۇچۇن ئىتتىپاق بولىدۇ، شېرىكمۇ بولىدۇ. ئەمما، ئومۇم ئۇچۇن پايدىلىق، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي، مەدەنىي ۋە ئەمرانى ئىشلارغا كەلگەندە مۇناسىۋەتنى بۇزۇلىدۇ. ئارىسىغا شەيتانلار كېلىپ قىسىلىدۇ. خەلق بىر توپ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ياخشى بىر ئىشقا كىرىشەلمەيدۇ. قىلاي دېسە، ئۇ ئىشقا پۇتلىكاشاڭ بولغۇچى، توسقۇچىلارمۇ چىقماي قالمايدۇ.

مەسىلەن، ئۆتكەن يىل باھائىددىن مۇسابايېۋلارنىڭ ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى سايىسىدە، ئارتۇش يېزىسىدا ئىپتىدائىي مەكتەپ مۇئەللىملىرى يېتىشتۇرىدىغان بىر مەكتەپ ئېچىلغانكەن ۋە شۇ مەكتەپتىن بىرنەچچە نەپەر مۇئەللىم يېتىشىپ چىقىپ، كاشغەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بالىلارنى ئوقۇتۇشقا باشلىغانىدى. لېكىن، بۇ مەكتەپلەر ۋە خۇسۇسەن ئارتۇشتىكى «دارىلمۇئەللىمىن ئىتتىھاد» ئۇزاق داۋاملىشالمىدى. يۇقىرىدا دېگىنىمىزدەك، ئاردىدىن ئۆكتەچىلەر چىقىپ بۇ ئىشنىڭ داۋاملىشىشىغا قارشى تۇردى. مەزكۇر مەكتەپنى «ھەربىي ۋە سىياسىي» ئۆزگىرىش قىلىش قا تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ، دەپ خەۋەر بېرىپ، ھۆكۈمەت مەمۇرلىرىنى شۇبھىلەندۇرۇپ قويغان. ھۆكۈمەت مەمۇرلىرىمۇ

جاسۇسلارنىڭ خەۋىرىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، مەكتەپنى كۆرمەستىن، تەپتىشمۇ قىلماستىن، مۇئەللىمنى تۇتۇپ، مەكتەپنى تاقاتقۇزۇۋەتتى. كاشغەر (شەھەر ئىچى)دىكى مەكتەپلەردىمۇ كونا ئۇسۇل بىلەن ئوقۇتۇلسۇن، دەپ پەرمان چىقارىدى. دېمەك، ئىشنىڭ ئەسلىنى چۈشىنىپ تۇرۇپ، شۇنداق چوڭ ۋە مەسئۇلىيەتلىك ئىشنى توختىتىشقا جۇرئەت قىلالىدى.

سەككىز ياشلىق بالىلارنى ئوقۇتۇۋاتقان ئىپتىدائىي مەكتەپلەرنى سىياسەتكە تەسىر يەتكۈزىدۇ دەپ، ھەم باشقىلارنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئوقۇتۇشنى توختاتقۇدەك تەربىيەسىزلىكمۇ بولامدۇ؟ شەخسىي غەرەز بىلەن ئويدۇرۇلغان تۆھمەتلەرنى ئېتىبارغا ئېلىپ بولسىمۇ، مىللەتنىڭ مەسئۇم بالىلىرىنىڭ جاھالەت قۇربانى بولۇشىغا كۆز يۇمۇپ تۇرۇشتەك زور جىنايەت دۇنيادا ئاز ئۇچرايدۇ.

چىن جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى[1]دىن ۋە مىللەتلەرگە ئوخشاش قاراپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشى ئۇچۇن كۈچەۋاتقان بىر ۋاقىتتا، شەيتانىنىڭ ۋەسۋەسىسىگە كىرىپ، مىللەتنى ئىلىم ۋە مەرىپەت تەھسىلىدىن مەھرۇم قىلىشتەك نادانلىقنى ئەقلى بېشىدا بولغان كىشى قىلمىسا كېرەك. چۇنكى، بۇ ئىش بىرنەچىدىن، ھۆكۈمەتنىڭ مەقسىتىگە خىلاپ، ئىككىنچىدىن، خەلق ۋە ئاھالە ئۇچۇن بەك زىيانلىقتۇر، جىنايەت ۋە خىيانەتتۇر.

جاھالەت سەۋەبىدىن، پاسىق ۋە پېسەندى يولنىڭ قۇربانى بولۇۋاتقان مىللەتنىڭ بەختسىز بالىلىرىنى شۇنداق پاجىئەلىك ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ، بەختلىك ۋە بەختىيار قىلىش يولىدا تىرتىپلىك، مىللىي ۋە مۇنتىزىم مەكتەپلەرنىڭ قانداق رول ئويناۋاتقانلىقى ھەممەيلەنگە مەلۇمدۇر. بۇنىڭ

① جۇڭخۇا مىنگونى دېمەكچى.

پايدىسى ھەققىدە سۆزلەۋېرىشنىڭ ئورنى يوق. مىللەتنىڭ ۋە بالىلىرىنىڭ بەختىنى شەخسىي مەنپەئەتى ئۈچۈن قۇربان قىلىشتەك ۋىجدانسىزلىق — چىن ۋە ھەقىقىي بىر مۇسۇلمانىنىڭ ئىشى ئەمەستۇر. چۈنكى، كاشغەر خەلقى ھەمىشە مۇشۇ ھالدا تۇرۇۋەرسە، ئوقۇمىسا، بەلكىم 100 يىلغا بارماستىن مۇنقەرز بولۇپ يوقىلىشى، دۇنيادا ئىسمىمۇ، جىسمىمۇ قالماسلىقى مۇمكىن.

بۇنداق «بىچارە» ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى بولسا، پەقەتلا ئوقۇماق، ئىلىم ۋە مائارىپ تەھسىل قىلماقتىن ئىبارەتتۇر. بۇنىڭ ئاساسىمۇ مەكتەپتۇر. دېمەك، مەكتەپ مەسلىسى شۇنچىلىك زۆرۇر، شۇنچىلىك مۇھىمدۇركى، مىللەتنىڭ ھاياتىمۇ، ماماتىمۇ مەكتەپكە باغلىقتۇر. بۇ ھالدا مەكتەپ ئېچىش — مىللەتنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇش ياكى بولمىسا مىللەتنى ئۆلتۈرۈش دېمەكتۇر.

مىليونلارچە ئەزالاردىن تەركىب تاپقان بىر مىللەتنى ئۆلتۈرۈش ئەمەس، ئىككى قولى، ئىككى پۇتى بار بىر كىشىنى ئۆلتۈرسىمۇ، شۇنچىلىك تەپتىش ۋە تەھقىقلەر قىلىنىدۇ. بىر ـ ئىككى دۇشمەننىڭ يالغان مەلۇماتىغا ئىشىنىپ، بىر مىللەتنىڭ ھايات ـ مامات مەسىلىسى بولغان مەكتەپلەرنى تاقاتقۇزۇپ، بالىلارنى مائارىپتىن مەھرۇم قىلىش ـ ئاڭسىزلىق، نادانلىق بولماي نېمە؟

«مۇخبىر»

* * * *

ئىدارىمىزگە ئە. رەھىم ئىمزاسى بىلەن كەلگەن ئىككىنچى مەكتۇپتا بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن:

باھائىدىن باي ھەممىتى بىلەن ئېچىلغان مەزكۇر

«دارىلمۇئەللىمىن ئىتتىھاد» بېرىم بىل داۋاملاشقان. ئەھمەد كامالبەگ مۇدىرلىق قىلغان بېرىم يىلدا، 25 نەپەر ئىپتىدائىي مەكتەپ مۇئەللىمىنى يېتىشتۇرۇپ چىقارغان. نەۋرۇزباي ھاجىزادە ھاجى ئەلى، ئىمىن باي، ئابدۇلكەرىمخان، يۇسۇپ ئاخۇنباي ۋە باشقا بىرنەچچە ھىممەت ئىگىلىرىنىڭ غەيرەتلىرى ئارقىسىدا ئىككى مەكتەپ تەسىس قىلىنغان. پېقىر ۋە يېتىم بالىلارنى تەربىيەلەش ئۈچۈن «خەيرىيەت جەمئىيىتى» تەسىس قىلىنغان. بىر «مۇلازىمەت ئورنى» ئېچىلىپ كىرىمى يېتىم بالىلارنىڭ پايدىسىغا بېغىشلانغان. كاشغەر ۋە ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مىللىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجلىرىدىن چىقىش يولىدىكى بۇ ياخشى ئىش شۇ يەرلىك ئەمالىلاردىن بىرىنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان. بۇ ئەبلەخ تۇخۇمدىن تۇك ئۈندۈرۈپ، ھۆكۈمەتكە چاقىمان. نەتىجىدە، دارىلمۇئەللىمىنىڭ مۇدىرى ئەھمەت كامال ئەپەندى بىلەن ھاجى ئەلى، ئىمىن باي، ئابدۇلكەرىمخان، يۇسۇپ ئاخۇنباي، مەھمۇدخان، سىدىقئاخۇن، شەمسىدىن دامۇللا، مۇدەررىس ئىمىن ئەپەندىلەر سوراقتا تارتىلىپ، تۇرمىگە تاشلانغان. ئىككى كۈن ئۆتكەندە مەكتەپلەرنى قايتا ئاچماسلىققا قول قويدۇرۇپ، قويۇۋەتكەن. ئەھمەت كامال ئەپەندى مۇددەتسىز تۇرمىدە قالغان.

مەكتۇپنىڭ ئاخىرىدا، بۇ ھالنىڭ ئاڭلىق كاشغەر مۇسۇلمانلىرىنى زور قايغۇغا سالغانلىقى بايان قىلىنغان.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى ئومۇمىي 1860 ـ سانىدىن).

گېزىتلەردىن ئېلىندى:[1]

«تەرجۇمان» گېزىتىنىڭ خەۋەر قىلىشچە، ھۇسەينباي مۇسابايېۋ جانابلىرى چىندىن بىر مۇئەللىم ئەكەلدۇرۇپ ئوغۇل يېزىسىدا بىر مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپ بىر يېرىم يىل داۋامىدا بىرنەچچە نەپەر ئىپتىدائىي مەكتەپ مۇئەللىم-لىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىقارغان. 1334 - يىلى ئۇ مۇئەللىم-لەردىن ئىككىسىنى كاشغەرگە ئېلىپ كېلىپ يۇقىرىدىكى مەزكۇر جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تەشەببۇسلىرى بىلەن ئىك-كى مەكتەپ ئېچىلدى. بۇ چاغدا مەنمۇ كاشغەردە ئىدىم. مەكتەپ ئېچىلىشى بىلەن كاشغەرنىڭ نوپۇزلۇق بايلىرىدىن ئۆمەرئاخۇن بۇ ئىشقا قارشى چىقتى. سەۋەبى: مۇسابايېۋلار-نىڭ ئابرۇي قازىنىپ كېتىپ ئۆمەر بايدىن ئېشىپ كېتىشى-دىن قورققان بولسا كېرەك. نىھايەت، ئۆمەر باي جانابلىرى مەزكۇر مەكتەپ ۋە جەمئىيەت ئۇستىدىن: «بۇ ئىش ئالتە شەھەردە ئىستىقلالىيەت داۋاسى يولىدىكى بىر خىزمەتتۇر»، دەپ ھۆكۈمەتكە چاقىقان. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپنىڭ ئىلمىي مۇدىرى ئەھمەد كامال ئەپەندى ۋە جەمئىيەت ئەزالىرىنى تە-قىب قىلىشتى. ئەھمەد كامال ئەپەندى پېكىنلىكى[2] گېرما-نىيە ئەلچىسىدىن خەۋەر كەلگەنگە قەدەر (75 كۈن) مەھبۇس بولۇپ تۇردى. تەپتىش قىلىش نەتىجىسىدە مەكتەپنىڭمۇ، جەمئىيەتنىڭمۇ سىياسىي ئىش ئەمەس، بەلكى پەقەت ئىلمىي ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇڭا بەزى مەكتەپلەر يەنە ئېچىلدى. جەمئىيەتمۇ ئۆز يولىدا داۋام قىلىدىغان بولدى. پەقەت، ئەھمەد كامال ئەپەندىنىڭ بۇ ئىشلارغا ئارىلاشماسلە-

① گېزىتنىڭ بۇ بېتىنى كۆپەيتكەندە دەققەتسىزلىكتىن بۇ سانىنىڭ نو-مۇرى ۋە نەشر قىلىنغان ۋاقتى كوپىيەلەنمەي قالغان. شۇڭا مەزمۇن تەرتىپى بو-يىچە بۇ يەرگە قويدۇق.

② پېكىن — بېيجىڭ.

قى ۋە ئېچىلغان مەكتەپلەردە چىنچە ئوقۇتۇش شەرت قىلىندى.

ئۆمەر باي جانابلىرىنىڭ بۇ ھەرىكىتى نەتىجىسىز قال-غان بولسىمۇ، ئۇ ھەمىشە ئۆز گېپىنى يورغىلىتىپ يۈرىدۇ. ئۇ: «كۆردىڭىزمۇ بۇلارنى، بالىلىرىڭىزنى خەنزۇچە ئوقۇتۇش-قا باشلىدى، ئىسىت! بۇنىڭ ئاخىرى نېمە بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلدىڭىزمۇ؟» دەپ خەلقنى قۇترانقۇلۇق قىلىشقا باشلىغان. بۇنىڭ كىشى دىققىتىنى تارتىدىغان يېرى شۇكى، ئۆمەر باي خەنزۇچە ئوقۇتۇشقا مۇئەللىم ئېلىپ كېلىشىك ئۆزى سەۋەب بولغان تۇرۇقلۇق، ئەمدى بۇ ھەقتىكى ئەيىبنى ياشلارغا، جەمئىيەت ئەزالىرىغا يۈكلەپ قويسا ھەقسىزلىق بولماسمۇ؟ بېشىدا ئازراقلا ئەقلى بار كىشى ئەلۋەتتە بۇنى مۇتائىلە قىلىپ بىلەلەيدۇ.

ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشى پەرز قىلىنغان بىر ئەمەل بول-غان تۇرۇقلۇق، مۇسۇلمان بولغان بىر زاتنىڭ بۇ ئىشقا بۇ-يىلىك قارشىلىق كۆرسىتىشى ئۆزىگە مۇناسىپ ئىشمۇ ئە-مەس. بەلكى بۇنىڭدا بىر چۈشەنمەسلىك بولغاندۇر، دەپ ئويلايمەن.

ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار (3)

زىرائەت، سانائەت، تىجارەت، خەلقنىڭ تۇرمۇش ساپاسى، بېيىش يوللىرى، ۋەخپىلىرى، تاشئاخۇننىڭ زاۋۇتلىرى

يېرى باي ۋە خەلقنىڭ بېيىشى بەك ئاسان تۇرمۇپمۇ، ئالتەشەھەر ئەھلىنىڭ پىقىر ۋە موھتاج بولۇشىنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بۇنىڭغا نېمە ۋە كىم سەۋەب بولغان؟ بۇ يەردە بۇنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرگۈچى ۋە تەكشۈرۈپ بىلگۈچى كىشىلەر يوق. بۈلار ئۆزلىرىنىڭ قانداق ھالدا ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ. بۈلاردا ئۆزلىرىنى باشقىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگۈدەك مەلۇماتمۇ يوق. ھەجگە بېرىپ كەلگەنلىرى، بىلگەنلىرىمۇ بۇنى تەقدىرگە ئىتتىرىپ قويىدۇ.

مىللەت ئەزالىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاچ، تىلەمچىلىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدۇ. مەكتەپ، مەدرىسەلەر خارابە ھالەتتە. مەدرىسەلەرگە ئوزۇق بولغان ۋەخپىلەر تەمىناتسىز قالغان. خەلق نادان، ئىلىم ۋە ھۈنەر ئۆگەنكۈچىلەر يوق. مۇسۇلمانلار ئەزىز بالىلىرىنى، ياش قىزلىرىنى چىنلىقلار ۋە ھىندىلارغا ساتىدۇ. مىللەت ئەزالەت ۋە رەزالەتكە مەھكۇم.

مەن بۇ ماقالىنى يارىكەنتتە تۇرۇپ يازدىم.

بۇ شەھەر يېرىنىڭ بايلىقى، سۈيىنىڭ مولۇقى بىلەن ئالتەشەھەردە بىرىنچى دەرىجىدە ياخشىدۇر. شۇنداق بولسىمۇ، خەلقى يېقىرلىق ۋە موھتاجلىقتىمۇ بىرىنچى دەرىجىدىدۇر.

بۇ يەردە گۈرۈچ، بۇغداي، ئارپا، قوناق، زىغىر، كۈنجۈت، كېۋەز ۋە يىپەك، ئاشلىق ۋە ھەر تۈرلۈك يېمىشلەر يېتىشىدۇ. لېكىن، زىرائەت ئاز تېرىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى

بولسا خەلقنىڭ يېقىرلىقى ۋە بايلارنىڭ شەپقەتسىزلىكىدىن بولۇپ، دېھقانلار زىرائەت تېرىيدىغان ۋاقىتتا، ھىندى ۋە چىنلىقلاردىن، رۇسىيە ۋە كاشغەر مۇسۇلمانلىرىدىن قەرزگە پۇل ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بۇ ئىشى تۇتمىغان ئىبىقنىڭ تېرىسىنى ساتقانغا ئوخشاش ئىش. بىر تەرەپتىن بەك قىزىق تۇيۇلسىمۇ، يەنە تەرەپتىن بەك بىچارە كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: ئەتىياز ۋاقتى پۇل ئالغاندا، جازانىگە تېرىمىغان زىرائەتنى بازار باھاسىدىن 70 پىرسەنت كەم ھەق بىلەن پۇل بەرگۈچىگە سېتىپ قويىدۇ. توغرىسى، كۈزدە بېرىدىغانغا بايلاردىن پۇل ئالىدۇ. زىرائەت پىشقاندىن كېيىن، جازانىخورلارغا تاپشۇرىدۇ. بىر ياز ئىشلەپ تاپقان ھوسۇل قەرزنى تۆلەشكە يەتسە، بەك ياخشى. يەتمىسە، بازاردىن بىر پۇتنى 16 تەڭگىدىن ئېلىپ، بايلارغا ئالتە تەڭگىدىن ھېسابلاپ بېرىدۇ. بازاردىن ئېلىپ بېرىشكە كۈچى يەتمىسە، بۇ يىلقى بەش پۇت ئۇچۇن كېلەر يىلى 15 ياكى 20 پۇت تۆلەپ بېرىشكە بايلارغا قولىدىن ھۆججەت بېرىدۇ. شۇ تەرىقىدە قەرز ئۈستىگە قەرز قوشۇلىدۇ. بىچارە دېھقانلارنىڭ ئۆمرى مۇشۇنداق بايلارغا قەرزدار بولۇپ ئۆتىدۇ. نىھايەت يېرىدىن، مۈلكىدىنمۇ ئايرىلىپ، بايلارغا ئەسىر بولىدۇ.

بۇ يەردە، ھەر تۈرلۈك ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ ئەسلىي ـــ نېگىزى بار. لېكىن بۇنىڭدىن 1000 يىل ئاۋۋالقى پېتىچە قېلىپ قالغان. يېڭىلاش ۋە كېڭەيتىش دېگەن يوق. ھۈنەرلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان كىشىلەرمۇ يوق. شۇ سەۋەبتىن ھەممە مەئىشەت ئەسۋابلىرى چەتتىن كېلىدۇ. خۇسۇسەن كۆن تاۋارلىرى بەك قىممەتكە چۈشىدۇ. گەرچە تېرە ئۆزلىرىدىن چىقسىمۇ زاۋۇتلىرى بولمىغانلىقتىن، رۇسىيە ۋە ھىندىستانغا چىقىپ كۆن بولۇپ كەلگۈچە، بىر سوملۇق تېرىگە بەش سوم قونىدۇ. بۇ يەردىكىلەر قولدا كۆن ئىشلەيدۇ.

غان بولغاچقا، پۈتۈن ئالتەشەھەرگە ھەر يىلى بولىدىغان زە-
يان 2 ـ 3 مىليون سومدىن ئاشىدۇ.

سودا ئىشلىرى پۈتۈنلەي رۇس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرى، چىنلىقلار ۋە كاشغەر مۇسۇلمانلىرى قولىدا بولۇپ، يەرلىك خەلق مالنى كۆپىنچە نەسىگە ئالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن قىممەت چۈشىدۇ.

مەكتەپ ۋە مەدرىسەلىرى خاراب ھالەتتە. ۋەخپىلەر ھەركىمنىڭ تەسەررۇپىدا، توغرىسى كۆچلۈكلەرنىڭ قولىدا بولىدۇ. مەدرىسەلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇدەررىسلەرگە ئۆي، ۋەخپىلەرنىڭ كۆپرەكى مۈلۈك ۋە ئوزۇق بولغان.

بۇ يەرگە مەككە ۋە مەدىنە تەرەپتىن بەدەۋى ئەرەبلەر كېلىپ، ئۆزلىرىنى «سەئىد» دەپ تونۇشتۇرۇپ، بىچارە خەلقنى ئېمىپ ياتىدۇ. مانا بۇ ئىقتىساد مىكروبلىرى!

ئۆزلىرىدە تېۋىپ ياكى دوختۇر بولمىغانلىقتىن ئاغ-رىقلارنىڭ پۈللىرى شېۋىت شىپاخانىلىرىغا ئېقىۋاتىدۇ.

بۇلارنىڭ پېقىر ۋە نادان قېلىشىغا نېمە ۋە كىم سەۋەب بولغانلىقى ئەمدى بىرئاز چۈشىنىشىلگەن بولسا كېرەك. ئەمدى خەلقنى بېيىتىش مەسلىسىگە كەلسەك، بۇ ئىش بىر تەرەپتىن قارىغاندا، بەك ئاسان چۈشىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، بۇ يەرنىڭ يېرى ياخشى، يەنە بىر تەرەپتىن قارا-غاندا، خېلى مۇشكۇل كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، خەلق نادان. بۇمۇ يەتمىگەندەك، ئاكسىز موللىلار بۇ ئىشنىڭ ئارقىسىغا چۈ-شۈۋالىدۇ.

بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش بايلارنىڭ ھىممەت ۋە غەيرەتلىرىگە ھەمدە شەپقەت ۋە مەرھەمەتلىرىگە باغلىنىپ تۇرغاندەك تۇيۇلىدۇ. ئەگەر مۆھتەرەم بايلار ھىممەت قىلىپ پۈتۈن ئالتەشەھەر ئۈچۈن بىر ئىقتىسادىي جەمئىيەت تەسىس قىلسا، شۇ جەمئىيەتنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتەشەھەردە زىرا-

ئەت ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرسە، ئۆستەڭ قېزىپ سۇسىز يەرلەرگە سۇ چىقارسا، يېڭى ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىدىغان ماشىنىلارنى سېتىۋالسا، ئۇچ ـ تۆت يىل ئىچىدە پۈتۈن ئال-تەشەھەر خەلقى باي بولاتتى.

جەمئىيەتنى مۇنداق تەسىس قىلىش مۇمكىن:

ئالتەشەھەردە چوڭ ـ كىچىك بولۇپ، 15 دەك شەھەر بار. ھەرقايسىسىدىن 10 ــ 15 باي ئەزا بولۇشقا تىرىشسا، ئەزالاردىن يىغىلغان پۇللارنى يار كۈنى ئازراق ئۆسۈم بىلەن دېھقانلارغا بەرسە، ئىككى ـ ئۈچ يىل ئۆتەر ـ ئۆتمەس دېھ-قانلار بېيىيدۇ. جەمئىيەتنىڭ پۇلىغمۇ موھتاج بولمايدىغان بولىدۇ. جەمئىيەت دېھقانچىلىقنى بىر ئىزغا سالغاچ، تەدرى-جىي تۈرده توقۇمچىلىق فابرىكىسى ۋە تېرە زاۋۇتى قۇرۇپ، خەلقنى ئىش تېپىپ بەرسە، بايلىق چەتكە چىقىپ كەتمەي ئالتەشەھەرنىڭ ئۆزىدە قالىدۇ. گاداي، دىۋانە، قەلەندەر ۋە قىمارۋاز، بۇزۇقلارمۇ قۇمغا سىڭگەن يامغۇردەك ئۆزلۈكىدىن يوقىلىدۇ.

يەنە پۈتۈن ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئومۇمىي بىر بۇ-رۇلۇش ياساپ، ۋەخپىلەرنى تەكشۈرۈشكە بېرىشى، ئارىلىرى-دىن ياخشى ۋە مىللەتپەرۋەر بىر كىشىنى نازارەتچى قىلىپ قويۇشى كېرەك. ھەر شەھەرگە يېگىدىن مۇتىۋەللىلەر تەيىن-لەش كېرەك. مۇتىۋەللىلەرنىڭ قولىغا ھېساب دەپتىرى بې-رىپ، يىل سانى بويىچە ۋەخپىلەرنىڭ ھېسابلىرىنى ئېلىپ تۇرۇش كېرەك.

ۋەخپە نازارەتچىلىرىگە ئىلمىلىك يارەمچىلەرنىمۇ قو-شۇپ بېرىش كېرەك. مەدرىسەلەرگە مۇدەررىس تەيىنلەش ئى-شىنى بايلارغا تاپشۇرماي، ئىمتىھان بىلەن بولۇشى كېرەك.

بۇنداق ماڭغاندا، ۋەخپىلەردىن كەلگەن كىرىم مەدرىسە ۋە مۇدەررىسلەردىن ئېشىپ قالىدۇ. چۈنكى، ئالتەشەھەردە

ۋەخپىلەر بەك كۆپ، پەقەت تەرتىپكە سېلىنمىغان. مەسە-
لەن، يارکەنتنىڭ ئۆزىدە 50 مىڭ دېسەتىنە[1] دەك ۋەخپە يې-
بىر. بىر دېسەتىنە بەرنى تۆت سومدىن ئىجارىگە بەرگەندە،
بىر يىلدا 200 مىڭ سوم بولىدۇ. ئەگەر ئىجارىگە بېرمەستىن
تېرىسا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر يىلدا 1 مىليون پۇت
بۇغداي يېغىۋالىنىدۇ. مەدرىسەلەردىن ئاشقان پۇللار بىلەن
ئېتىدائىي ۋە ئالىي دىن مەكتەپلىرى، ھەر تۈرلۈك ھۈنەر
مەكتەپلىرىنى قۇرۇشقا بولىدۇ. مۇنداق مۇئەسسەسەلەر ئۇ-
چۈن چىن ھۆكۈمىتى شادلىنىدۇ، شادلىقىدىن رۇخسەتمۇ
بېرىدۇ.

ئەھمىيەت بېرىپ ئىشلەنسە، شۇ ئىككى مۇئەسسەسە
ئرقىسىدا، پۈتۈن ئالتەشەھەر خەلقى موھتاجلىق ۋە نادا-
لىقتىن قۇتۇلىدۇ ھەم بەك تېز، 20 يىلغىمۇ قالماستىن
يۈكسىلىدۇ. مۇشۇ پېتى كېتىۋەرسە، 100 يىلغا بارماستىن،
مۇنقەرىز بولۇشمۇ شۇبھىسىزدۇر.

«ۋاقىت» گېزىتىدە «چىن مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن ئىدا-
رەئى شەرئىلەر كېرەك» دېگەن بىر ماقالە بېسىلغانىدى.
لېكىن، چىن مۇسۇلمانلىرى بۇ ماقالىگە قىلچە ئەھمىيەت
بەرمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، «ئىدارەئى شەرئىە»نىڭ نېمە ئىكەن-
لىكىنى بىلمىگەچكە، ئۇ ماقالە بېسىلىپ، كاشغەرگە كەل-
گەندىن كېيىن، «ئۇ ئىدارەئى شەرئىە قانداق نېمە؟» دەپ
سورىغۇچىلار كۆپ بولدى. بۇلارنىڭ «ئىدارەئى شەرئىە»نىڭ
نېمىلىكىنى بىلمەسلىكى قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.
بۇنداق كىشىلەر بىز تاتارلارنىڭ ئارىسىدىمۇ كۆپقۇ!
بۇنىڭدىن ئۇچ ـ تۆت يىل ئىلگىرى، ئارتۇشلۇق تاش-

[1] دېسەتىنە (دېسياتىنا) ـــ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى رۇسىيە-
نوللىسىغان، 1.09 گېكتارغا تەڭ يەر مەيدانى ئۇلچىمى.

ئاخۇن ئەيەندى ئالتەشەھەردە فابرىكا ۋە زاۋۇتلار قۇرۇش،
مەدەن كېسىش ئىچىش ئۈچۈن چىن ھۆكۈمىتىدىن ئىمتىياز
ئالغان. مەخسۇس شۇ ئىشنى قىلىش ئۈچۈن رۇسىيە ۋە
گېرمانىيەنى سایاھەت قىلىپ، تۈرلۈك فابرىكا ۋە زاۋۇتلارنى
ھەم مەدەن كانلىرىنى كۆرۈپ ئۆلگە ئېلىپ قايتقان، تاشئا-
خۇن جانابلىرى ئارتۇش بايلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئىش
باشلىغان. ئۆتكەن يىلىغا كەلگەندە، ياغلىق زاۋۇتى ۋە بىر
توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرغان. لېكىن، ئاڭسىز موللىلار-
نىڭ «زاۋۇت ۋە فابرىكا پەرەڭنىڭ ئادىتى» دېيىشىدىن قور-
قۇپ، شېرىكلىرى شىركەتنى بۇزىدۇ. تاشئاخۇن ھەزرەتلە-
رىنىڭ ئىمانى كۈچلۈك ئىكەن، ئۇ ئۇنداق سۆزلەرگە پەرۋا
قىلماستىن، ئىشنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. ھازىرمۇ شۇ
ئىككى كارخانىنى ئۆزى يۈرگۈزۈۋاتىدۇ. توقۇمىچىلىق ئۇ-
چۈن مەخسۇس ماشىنىلار بولمىسىمۇ، يارکەنتنىڭ خوتۇن-
قىزلىرىغا پۇلنى كۆپەرەك بېرىپ، مەزمۇت ۋە نەپىس ماتالار-
نى توقۇتۇۋاتىدۇ. تاشئاخۇن جانابلىرى بەك كۆپ ئىشسىز
خوتۇن ۋە بالىلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرغان، تاشئاخۇن ھەز-
رەتلىرىنىڭ بۇ ئىشىغا كۆپ تەھسىن ۋە ئاپىرىندۇر.

نوشىرۋان يائۇشېف، يارکەنت

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 ـ يىل 9 ـ ئايىنىڭ 20 ـ كۈنىدە-
كى ئومۇمىي 1873 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (2)

چىن مۇسۇلمانلىرى ھالىدىن

چىن مەملىكىتىدە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇپ، ھۆرىيەت، ئادالەت، يېڭى قانۇنلار ئېلان قىلىنغىنىغا بىرنەچچە يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، مۇسۇلمانلار كۆپرەك بولغان يەرلەردە (مەسىلەن، ئالتەشەھەردە) يەنىلا يولغا قويۇلماي تۇرۇۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى مۇسۇلمانلارنىڭ نادانلىقىدا بولۇپ، جۇمھۇرىيەت قائىدىسىدە، ئىش يۈرۈتۈش ئۈچۈن ئاھالىنىڭ ئاڭلىق، پىكرلىك ۋە مەرپىەتلىك بولۇشى شەرتتۇر. بۇ شەرتكە چۈشىدىغانلار ئالتەشەھەردە تېپىلمايدۇ. شۇڭلاشقا، جۇمھۇرىيەت قانۇنلىرىمۇ ئىجرا قىلىنمايۋاتىدۇ.

بېيجىڭدا دۆلەت مەجلىسى ئېچىلىپ، مەجلىسكە بەش ئۆلكىنىڭ ھەربىرىدىن، شۇ يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ھەر بىرىدىنمۇ ۋەكىل چاقىرتىلغان. ئەمما، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ھۆكۈمەت تىلىنى بىلمىدىغان، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەردىن خەۋەردار ئادەملەر يوق. شۇ سەۋەبتىن، بۇ بەش چارىلەر دۆلەت مەجلىسىگە بارالمايدۇ، ئۇ يەردىكى سۆزلەرنى چۈشىنەلمەيدۇ. يەنى، جۇمھۇرىيەتنىڭ نېمىلىكىنىمۇ بىلەلمەي مۇستەبتىلىكتە ئۆمرى ئۆتىدۇ.

ھۆكۈمەت بولسا ئالتەشەھەردىمۇ جۇمھۇرىيەت قانۇنىنى ئىجرا قىلىشقا تىرىشىۋاتىدۇ. لېكىن، خەلق نادان بولغاچقا، لىقتىن بۇنى بىلدۇرەلمەيدۇ. مۇسۇلمانلار ھۆكۈمەت تىلىنى ئۇقمايدۇ ۋە بىلمەيدۇ. دۆلەت مەجلىسىدىكى مۇزاكىرە ۋە

مۇشاۋىرەلەر مەتبۇئات يۈزىگە چىقمايدۇ، چىندا مۇسۇلمانچە گېزىت يوق. چىنچە گېزىتلەرنى مۇسۇلمانلار ئوقۇيالمايدۇ. مانا شۇنداقلىقتىن، بۇلارنىڭ جۇمھۇرىيەت بىلەن ئالاقىسى ۋە مۇناسىۋىتى بولمايدۇ.

بولمىسا، چىن ھۆكۈمىتى ھېچبىر دىن ۋە مىللەتنى پەرقلەندۇرمەستىن، بەش ئۆلكىنىڭ ھەممىسىنى بىر خىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇشقا تىرىشىۋاتىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ كۆنلەردە ئاساسىي ھوقۇقتىن مەھرۇم بولۇشى ھۆكۈمەتتىن ئەمەس، ئۆزلىرىدىندۇر، نادانلىقلىرىدىندۇر. ئىش بىلمىدىغانلىرى بار بولسا، ھۆكۈمەت مۇسۇلمانلار سانى كۆپ بولغان يەرلەردە، ھەممە مەمۇرلارنى مۇسۇلمانلاردىن قويماقچىكەن. لېكىن، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىش بىلمىدىغان كىشىلىرى يوق. ئالتەشەھەردىكى ھۆكۈمەت مەمۇرلىرىغا خەنزۇلاردىن قويۇلۇشنىڭ سەۋەبى شۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سەۋەب ۋە ئەرز بارلىقى مەلۇم ئەمەس.

تۇڭگانلار چىنچە قوللانغاچقا، ئارىلىرىدا چىنچە ئوقۇغان مەرپىەتلىك كىشىلەرمۇ بار ئىكەن، لېكىن تۇركىيىچە سۆزلەشنى بىلمىگەچكە، «چەنتولار» بىلەن ئالاقە ۋە مۇناسىۋەت ھاسىل قىلالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ ئىككى مۇسۇلمان بىر-لىشەلمەيدۇ. بۇنىڭدىن بەش - ئالتە يىل ئىلگىرى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ۋەكىل سايلاش ھەققىدە ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىغىمۇ ئەمىر - پەرمان كەلگەن. بىرىنچىدىن، مۇسۇلمانلار بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىكىدىن، ئىككىنچىدىن، ئارىسىدىن ۋەكىل بولۇپ بارغۇدەك كىشىلەرنى تاپالمىغانلىقتىن، بۇ ئىشقا ئەھمىيەت بەرمىگەن. بۇلار تېخى مەجلىس ۋەكىلىنىڭ نېمىلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ. پۈتۈن ئالتەشەھەردە ھۆكۈمەت تىلىنى بىلمىدىغان ۋە مىللەت ئېھتىياجىنى چۈشىنىدىغان بىرمۇ كىشى يوق.

بۇ يىل پەرمان كەلگەن. لېكىن، بۇ ھەقتە پىكىر يۈر-
گۈزىدىغان، ۋەكىل سايلاشنى تىلغا ئالمىدىغان كىشى چىقمە-
غان. ئاخىرىدا ۋەكىللەر چىنلىقلاردىن تەيىن قىلىنغان.
ئەمدى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن چىنلىقلار ۋەكىل بولۇپ، دۆلەت
مەجلىسىگە بارىدىكەن. بۇلارنى مۇسۇلمانلار سايلىمىغان،
بەلكى ۋىلايەت باشلىقلىرى - ھاكىملار تەرىپىدىن
تەيىنلەنگەن.

نېمىلا بولسۇن، مەجلىسكە كىشى كېرەك. مۇسۇلمانلار
ئۆزلىرى بۇ ئىشنىڭ كەينىدىن ماڭمىدى. قىممەتلىك مە-
ئۇتلىرىنى مەشرەپلەردە غەيۋەت قىلىش بىلەن ئۆتكۈ-
زۈۋاتىدۇ.

ئەگەر باشلىرىدا ئەقلى بار بولسا، بۇ ھەقتە ئۆزئارا
مۇشائىرە مەجلىسلىرى قىلىپ، بۇرۇنراق مەسلىھەت قە-
لىشسا، كېچەشسە، چارە ئىزدىسە، چەنتولاردىن ۋەكىل بول-
غۇدەك كىشى تاپالمىسا، تۈڭگانلاردىن بولسىمۇ سايلىمىلايتتى.

ھازىرقى كۈندە ھۆكۈمەت مۇسۇلمانلارغا كەڭ ھوقۇق ۋە
ئىمتىياز بېرىۋاتىدۇ. ئەپسۇسكى، مۇسۇلمانلار بۇنىڭ قىم-
مىتىنى بىلمەيۋاتىدۇ. كامىل نادانلاردىن بولغاچقا، «بۇ ئىش
بىزگە كېرەك ئەمەس»، دەپ ئۆزلىرى رەت قىلىدۇ.

ئۆتكەن يىلى، ئالتەشەھەردە زىرائەت، سانائەت ۋە تىجا-
رەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش نىيىتى بىلەن كاش-
غەر، ئاقسۇ، ئىلى، ئۇرۇمچى ۋىلايەتلىرىدە كىرپىدىتلىق بانكا
ئېچىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن 20 مىليون سومىلاپ
كۈمۈش ئاجرىتىلغان. بۇ ۋىلايەتلەرنىڭ ئاھالىسى ئۇمۇمەن
مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، مەزكۇر بانكىلار-
نىڭ ھەممە ئىشىنى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بە-
رەكچى بولغان، شۇنداق بولۇپ تۇرغاندا مىللەت مىكروب-
لىرى — ئاڭسىز ۋە مەرىپەتسىز موللىلار ئوتتۇرىغا چە-

قىپ، بۇ ئىشنى بۇزۇشقا بىشلىغان. جازانىخور بايلارنىڭ
سۆزىگە كىرىپ: «بىزنىڭ شەرىئىتىمىزدە بانكا مۇئامىلىسى
ھارام، ئۇ دېگەن جازانە» دەپ كاشغەر موللىلىرى خەلقنى
ئۇركۈتۈۋەتكەن. «جەننەتكە ئەكىرگۈچىمۇ، دوزاخقا تاشلىغۇ-
چىمۇ ئۆزلىما» دەپ ئېيتقاد قىلىدىغان نادان مۇسۇلمانلار
ھىيلىگەر موللىلارنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئۇ ئىشتىن ۋاز
كەچكەن. نىھايەت، مۇسۇلمانلاردىن كىشى تاپالماسلىق سەۋە-
بىدىن، بانكا ئېچىش ئىشلىرى چىنلىقلارغا تاپشۇرۇپ بې-
رىلدى. مۇدىر ۋە مەمۇرلىرىغىمۇ بىرەك چىنلىقلاردىن قو-
يۇلدى. بايلارنىڭ 30 پىرسەنت ئۆسۈم بىلەن پۇل تارقىتىشى
ھالالۇ، ئەمما، بانكىلاردىن ئۈچ پىرسەنت بىلەن قەرز ئېلىش
ھارامىمىش! ھەي جاھالەت!

نوشىرۋان يائۇشېق، كاشغەر

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدە-
كى ئومۇمىي 1884 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (3)

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ۋە مەكتەپ

مەيلى ئالتەشەھەر، مەيلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار بولسۇن، ئىپتىدائىي تەلىم - تەربىيەگە پەقەت ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. بۇ خەلق ھەمىشە مەكتەپلەرگە تۆۋەن كۆز بىلەن قارايدۇ. بۇ تەرەپلەردىكى خەيرىيەتچى بايلار ئېغىزىدا «خانىقا، مەسچىت، مازار ۋە قارىيخانا، ئۆزلىرى يېتىشقا گۇمبەز سېلىش»نىلا ياخشى ئىش دەپ زىكرى قىلىشىدۇ. مەكتەپ دېگەننى تىلغا ئېلىپمۇ قويمايدۇ. زۆرۈرىيىتى بولمىسىمۇ، مەسچىت يېنىغا مەسچىت، مەدرىسە يېنىغا مەدرىسە، گۇمبەز ۋە قارىيخانىلارنى قوشلاپ ھەم ئۇستىلەپ سېلىشقان. ئەمما، بۇ مۇئەسسەسەلەرگە قارىغاندا، مىللەتنىڭ ئىھتىياجى نەچچە ھەسسە چوڭ، تۆھپىسى كۆپ بولغان مەكتەپلەرنى ئۇيغۇرقا كەلتۈرۈشكە قىزىقىۋاتقانلاردىن بىرمۇ يوق. شەھەر ئىمارەتلىرىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى مەسچىت - مەدرىسە، خانىقا ۋە قارىيخانا، گۇمبەز ۋە مازارلاردىن ئىبارەت بولۇپ، يەرنىڭمۇ يېرىمى مەزكۇر مۇئەسسەسەلەرگە ۋەخپە قىلىپ بېرىلگەن. ئالتەشەھەر (غۇلجا بۇنىڭ سىرتىدا)نىڭ ئىچىدە بالا ئوقۇتقىلى بولغۇدەك تەرتىپلىك ۋە مۇنتىزىم بىرمۇ مەكتەپ يوق.

ئەگەر ئارىدىن بىرەر باي چىقىپ، مەكتەپ سالماقچى بولسا، «ئەخمەق» دەيدۇ. ئەقلى بولسا، شۇ پۇلىنى مەكتەپكە سەرپ قىلماي، مەدرىسە ياكى بىرەر مازارغا گۇمبەز ياساتسا-

دى! دۇرۇسراقى مۇنداق، دېيىشىدۇ.

بىر ئادەم مەدرىسە سالدۇرسا ياكى گۇمبەز ياساتسا، ئۇنىڭ ئىسمى شەھەرگە، پۈتۈن ئەترايقا تارقىلىدۇ. ئەگەر مەكتەپ سالدۇرماقچى بولسا، كۆرۈشۈشتىنمۇ ئۆزىنى تارتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ يەرنىڭ بايلىرى مەكتەپ سالمىغان پۇلىنى مەسچىت مەدرىسەلەرگە تارقىتىدۇ. گۇمبەز - مازارلارغا سەرپ قىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ خەلقىدە مىللىي ئاڭ، مىللىي تۇيغۇ يوق، ئىپتىدائىي تەلىم ۋە تەربىيەگە قىلچە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. بۇ يەردىكى مەكتەپلەردە باشتىن ئاياغقىچە، پارسچە - ئەرەبچە كىتابلار، پارس ۋە ئەرەب ئەدەبىياتلا ئوقۇتۇلىدۇ. بۇ كىتابلارنىڭ ھەممىسى خۇراپىي بايانلار بىلەن تولغان. مۇشۇنداقلىقتىن ئەۋلادلارغا مىللىي ھېسسىيات تامامەن يوقالغان ھالەتتە ساقال چىقىدۇ. ئۇلار مىللىي تىل ۋە مىللىي ئەدەبىياتتىن پۈتۈنلەي خەۋىرسىز چوڭ بولىدۇ. ئۆز تىلىنى، ئۆز ئەدەبىياتىنى سۆيمەيدىغان، مىللىتىنى تونۇمايدىغان، مىللىتىنى چۈشەنمەيدىغان، بېشى قۇرۇق خىيال ۋە خۇراپات بىلەن تولغان ماددىۋىيەت ئالمىدىن قول ئۈزۈپ، پەقەت مەنىۋىيەت بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان بىر مىللەتنىڭ ئىستىقبالى نېمە بولىدىغانلىقى مەلۇمدۇر. بۇ كېسەلگە مۇپتىلا مىللەت سىل كېسەلگە ئوخشاش، ئاخىرى بىر كۈن ھايات دۇنياسىدىن يوقىلىشقا مەھكۇم بولىدۇ. بۇنىڭ دورىسى - ئىلاجى يوقتۇر. ئەگەر بار دېسەك، ئۇ ئىپتىدائىي تەلىم - تەربىيە ۋە مەكتەپتۇر.

مەكتەپ مەسىلىسى ھايات ۋە مامات مەسىلىسىدۇر. مىللەتنىڭ ئۆلۈمىمۇ ۋە نىجاتىمۇ مەكتەپكە باغلىقتۇر. باشقا مىللەتلەر بۇنى خېلى بۇرۇن چۈشىنىپ، ھەممىسى بۇ ئىشقا چاپلاشقانىدى. تەرتىپلىك بىر مەكتەپنىڭ مەدرىسە، گۇمبەز ۋە مەسچىتتىن ئارتۇق، پايدىلىق ئىكەنلىكىنى خېلى بۇرۇنلا

چۇشەنگەن، ئۇلار تەرتىپلىك بىر مەكتەپنى ۋۇجۇدقا كەلتۈ-
رۈشنىڭ ئەجرى ۋە ساۋابىنى يالغۇز خۇدا ئۆزى بېلىدۇ، بەز-
دە تەقدىرلەشكە ئاجىزلىق قىلىدۇ، دەيدۇ.

ئىپتىدائىي مەكتەپ ۋە تەلىم - تەربىيە كۆرمەي، مەد-
رىسەگە كىرىپ ئوقۇشنىڭ ھېچ پايدىسى چېقمىغانلىقى تەج-
رىبىلەر بىلەن ئىسپاتلانغان. بۇ ئىشنىڭ قۇرۇق ياغاچتىن
مېۋە ئىزدىگەندەك، مەنتىقسىز ۋە مەنتىقسىز بىر ھەرىكەت
ئىكەنلىكى كۆپتىن بېرى مەلۇم بولغان.

مىللىتىنى ئۆلۈمدىن - ئىنقىرازدىن قۇتقۇزۇپ، با-
لىلارنى بەختلىك قىلغان مىللەت ھېچقاچان ۋاقىتنى قولدىن
بەرمەستىن، ئىشنى تەرتىپلىك ئىپتىدائىي مەكتەپلەردىن
باشلاشقا تىرىشقان.

ئالتەشەھەردە مەسچىت بىلەن مەدرىسەدىن كۆپ نەرسە
يوق. لېكىن، ئىچىگە كىرىپ ئىبادەت قىلىدىغان ۋە دۇرۇس
سۆزلەيدىغانلار بولمىسا نېمە پايدا؟

مەدەنىي مىللەتلەردە مەسچىت ۋە مەدرىسە سالغۇچىلارغا
قارىغاندا، مەكتەپ ۋە ھۇنەر يۇرتى(تېخنىكوم) سالغۇچىلار
بەكرەك ھۆرمەتلىنىدۇ. ئۇلاردا بىر ھۇنەر مەكتىپى سالغۇچى
100 مەسچىت سالغۇچىدىن ئارتۇق كۆرۈلىدۇ ۋە شۆھرەت تا-
پىدۇ. بىر كۈنلەردە، بىزدىمۇ مەكتەپ سالغۇچىلارنىڭ ئىسىم
ۋە شۆھرەتلىرى مەسچىت ۋە مەدرىسە سالدۇرغۇچىلاردىن
ئاشقاندا، خەلقىمىزدە مەكتەپتىن كېلىدىغان پايدىنى چۈ-
شەنمەيدىغان كىشى قالمايدۇ. بىر زامان كېلىدۇكى، خەلق
مەكتەپ سالغۇچىلارنىڭ ھىممەتلىرىنى چۈشىنىشكە باشلا-
يدۇ. مىللەتنىڭ يىلتىزىنى سۇغارغان بۇ خەيرىيەتچىلەرنىڭ
ئىسىملىرى ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلىپ، تارىخقا كىرگۈزۈ-
لىدۇ. مەدەنىي ئىستىقبالىمىزنى ئىلگىرى سۈرگۈچىلەرنىڭ
شۇلار ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. ئىسىملىرى مەڭگۈ ياخشىلىق

بىلەن ياد ئېتىلىدۇ. مەكتەپ سېلىشنى ئويلىغان ۋە تەرتىپ-
لىك مەكتەپ تەسىس قىلىش يولىدا ئىش باشلىغان ياكى
باشلىماقچى بولغان كىشىلەرمىز، مىللىتىمىزنىڭ بۈگۈن-
كى ھالى بىلەن مەيۇسلەنمىسۇن! يېقىن كېلەچەكتە، سىز
باشلىغان ئىشلارنىڭ، ۋاقىتلىق خەيرىيەتلەرنىڭ ئورۇنلۇق
بولغانلىقى چۈشىنىلىدۇ. ئۇ چاغدا سىزگە سوغۇق نەزەر بە-
لەن قارىغانلارنىڭ ئۆزى ئۈيلىدۇ، قىلغان گۇناھلىرىغا ئۆ-
كۈنىدۇ.

زامان بەقەت زاھىتلىق ۋە خانىقا زامانى ئەمەس، بەلكى
مەدەنىيەت ۋە مەرىپەت زامانىدۇر. بۇنىڭدىن كېيىن تەقدىر-
لىنىدىغان كىشىلەرمۇ مەدەنىيەت ۋە مەرىپەت يولىدا خىزمەت
قىلغۇچىلار بولغۇسىدۇر. ئۆزىنىڭ راۋاجى ۋە سائادىتىنى
مىللەتنىڭ بەختى ۋە سائادىتىگە بېغىشلىغان كىشىلەر مانا
بۇ يولدا ھەرىكەت قىلىشقا تىرىشۋاتىدۇ.

نوشىروان يائۇشېف، ياركەنت

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 10 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى-
دىكى ئومۇمىي 1892 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (4)

ئالتەشەھەردە ساياھەت

(كاشغەر - خوتەن)

بۇلتۇرقى روزا ھېيتنى تەكرىناغنىڭ ئارقىدىكى شىخو بىلەن ماناس ئارىلىقىدىكى بىر قىشلاقتا ئوتكۈزگەنىدىم. قىشلاقنىڭ ئىمامى ئۆيىگە چاقىرىپ مېھمان قىلغان، ئوچۇق چىراي، شېرىن سۆزلىرى بىلەن كۆڭلىمىزنى خۇش قىلغانىدى. قۇربان ھېيت كۈچادا بولۇپ، بۇ ھېيتمۇ ناھايىتى كۆڭۈللۈك ئۆتكەن، ھېيت شادلىقىدىن قۇرۇق قالمىغانىدىم. بۇ يىلقى روزا ھېيتنى تەكرىتاغنىڭ بۇ يېقىنىدىكى كاشغەر شەھىرىدە ئوتكۈزۈشكە توغرا كەلدى.

ھېيتنىڭ ئۈچىنچى كۈنى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كەچ بىلەن مەپە يالالاپ يولغا چىقتىم. كېچىچە مېڭىپ، تاڭ سۈزۈلۈپ، كۈن چىقار - چىقماس، مەپىمىز خانئېرىق دەرياسىغا كېلىپ توختىدى. سۈنىڭ قارشى تەرىپىدە ھارۋىلار بار ئىدى. دەرياغا كىرىشتىن قورقۇپ تۇراتتى. دەريا بەك چوڭ بولمىسىمۇ، لېكىن دەريا سۈيى بەك تېز ئاقاتتى ھەم چوڭقۇر ئىدى. بۇ يەر چوڭ كارۋان يولى بولسىمۇ، لېكىن كۆۋرۈك سېلىنمىغانىدى.

مەپىچى بىسمىللاھ دەپ سۈغا كىرىۋىدى، ئات بىلەن ھارۋىمىز تۆۋەنگە قاراپ ئېقىشقا باشلىدى. ئاتنىڭ ئايىغى لايغا پېتىپ، سۈغ يېقىلدى. مەپىنىڭ ئىچىگە سۇ كىرىشكە

باشلىدى. بەختكە يارىشا، ئادەملەر كۆپ بولغاچقا قوتقۇزۇۋالىدى. خەلق بۇ يەردىن يۈك ئارتىلغان ئېشەكلەر بىلەن ئۆتەتتى. شوندىاق بولسىمۇ، ھۆكۈمەت بۇ يەرگە كۆۋرۈك سالمىغانىدى.

ياپچان دېگەن يېزىغا كېلىپ، بىر سارايغا چۈشتۇم. كېيىملىرىمىزنى قۇرۇتۇشقا يېيىپ قويۇپ، چۆگۈندە چاي قايناتىپ ئىچتۇق.

سارايىنىڭ ئۇ تەرىپىدە بىر مومای تاياق بىلەن باشاق يىغجۇاتاتتى. بۇ ئىش دىققىتىمنى تارتتى - دە، يېنىغا بېرىپ:

— نېمە قىلىۋاتىسىز، موما؟ — دەپ سورىدىم.

— ھەي بالام، سورىما مېنىڭ ھالىمنى، ئېرىم ئۆلگىلى ئىككى يىل بولدى. 20 ياشلىق بىر ئوغلۇم بار. دادىسىدىن 1000 سوملاپ پۇل قالغانىدى، قىمار ئويناپ ئۇ پۇللارنىڭ ھەممىسىنى ئوتتۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە قەرز ئېلىپتۇ، قەرزلەرنى تۆلىيەلمىگەچكە، قەرز ئىگىلىرى بەك قاتتىق قىينىدى، داۋالانغان بولسىمۇ، ھازىر ئىشقا يارىماس بولۇپ قالدى. ئەمدى شۇ ئوغلۇمنىمۇ ئۆزۈم بېقىۋاتىمەن، — دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي يىغلاپ تاشلىدى.

كىتابتا «ياڭىسار» دەپ يېزىلسىمۇ، ئاۋام «يېڭىسار» دەپ ئېيتىدىغان يەرگە كەلدۇق. بىر سارايغا چۈشتۇم. سارای ئىچى ئوردەك قاپقاراڭغۇ ئىدى. شۇ قاراڭغۇلۇق ئىچىدىمۇ ئۇرۇش - تالاش، جەڭگى - جېدەل، قىيا - چىيالار ھۆكۈم سۈرەتتى. خوتۇن - قىزلارنىڭ يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. قەبرىگە ئوخشاش بىر ھۇجرىغا كىرىپ شامنى ياقتىم. ئىشىك ئالدىدا ئاتلار تۇراتتى. بۇ يامان ھالەتكە چىدىغۇدەك ھالىم يوق، چۈنكى قارنىم بەك ئاچقانىدى. يەي دەپ بەش - ئالتە تۇخۇم ئالسام، بەختسىزگە ۋاقتىسىز دېگەندەك ھەممىسى پالاق چىقتى.

ئەتىسى سەھەر تۇرۇپ شەھەر كوچىلىرىنى تاماشا قىلىشقا چىقتىم. دىققىتىمنى ھەممىدىن بەكرەك تارتقان نەرسە — كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قاتارغا تىزىلىپ كەتكەن چىنىلىقلارنىڭ گۈزۈخانىلىرىدا سېتىقچىلىق قىلىپ ئولتۇرغان چىرايلىق، كېلىشكەن مۇسۇلمان خوتۇن — قىزلىرى بولدى. ئۇلار چىنىلىقلارغا خوتۇن بولغانلار بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ مىللىي كىيىملىرىنى كىيىپ، قىياپىتىنى ئۆزگەرتمىگەنىدى. بۇنىڭ يۇرەكنى ئېزىدىغان يېرى شۇكى، بۇ خوتۇن — قىزلارنىڭ باشقىلاردىن چىرايلىق ھەم چىۋەر بولۇشى ئىدى. چىنىلىقلار گويا كى سۈت ئۈستىدىكى قايماقنى سۈزۈۋالغاندەك شەھەردىكى قىزلارنىڭ ئەڭ چىرايلىق، ئىشچانلىرىنى تاللىۋالغانىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىگە يارامسىز، ئاقساق — چولاقلىرىلا قالغانىكەن.

ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، بۇ يەردە 40 — 50 ئۆيلۈك رۇسىيەلىك مۇسۇلمان بار ئىكەن. بۇلارنىڭ بىر قىسمى تىجارەت، بىر قىسمى دېھقانچىلىق قىلىدىكەن. مالنى كاشغەردىن ئەكېلىپ ساتىدىكەن. شەھەر ئىچىدىكى يەرلىك خەلق 2000 ئۆيلۈك بولۇپ، يېزىدىكىلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، 55 مىڭ ئۆيلۈك چىقىدۇ. شەھەردە 12 مەسچىت، بەش مەدرىسە بار. ئەمما، بىرمۇ پەننىي مەكتەپ يوق. يېرى بەك ياخشى، سۈيى مول بولۇپ، تۇرلۇك مېۋە — چىۋە، يەل — يېمىش، زىرائەتلەر يېتىشتۇرۇلىدىكەن.

كاشغەر بىلەن يېڭىسارنىڭ ئارىلىقى 80 چاقىرىم بولۇپ، بۇ يەرلەرنىڭ مەنزىرىسى گۈزەل، يېرى مۇنبەت ھەم مەھسۇلدار. غەربىي جەنۇب تەرىپىدە چوققىسى بۇلۇتقا تاقاشقان ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك قارلىق تاغلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلاردىن تۆمۈر، قوغۇشۇن، مىس، تۇچ، يەر كۆمۈرى قاتارلىق مەدەنلەر چىقىدۇ. لېكىن، ھۆكۈمەت بولسۇن ياكى يەرلىك خەلق بولسۇن بۇ بايلىقلاردىن ھەرگىز پايدىلانمايدىكەن. دېمەك، بەر باي، پەقەت خەلقلا نادان.

8 — ئاينىڭ 4 — كۈنىدە يېڭىسارىدىن قىزىلغا قاراپ ئاتلاندىم. كۈن ئىسسىق بولۇپ، چاڭ — توزان كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. چۈش بولغاندا توپىلىق دېگەن لەڭگەرگە كېلىپ توختىدىم. بىزنىڭ مەپىجى بىلەن توپىلىق خەلقى ئارىسىدا پەۋقۇلئاددە قۇرغاقچىلىق تۇپەيلىدىن زىرائەتلەرنىڭ كۆيۈپ كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە قىزىق گەپ باشلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھمىيەتلىك بىر پاراڭ بولغاچقا مەن پاراڭغا قوشۇلۇپ خېلى جىق نەرسىلەرنى بىلىپ قالدىم. توپىلىق خەلقىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا:

بۇ ئەتراپتا يېڭىسار ناھىيەسىگە قاراشلىق شاناز (شاھىنىياز) دېگەن بىر يۇرت بار. بۇ يۇرت ئىككى مۇسۇلمان بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا. تېتىر، يېڭىيار، دامشون، پەلىز، لايبۇلاق، سۆگەتتىكەن، جاي، توغىچى، كالىچىن، كەلپىن، توپىلىق، ئېگىزيار، قوشگۇمبەز، قۇدۇق، تامىيار، چاملون، قىزىلدىن ئىبارەت 17 يېزا بار. كۆلىمى 970 كىۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 3000 ئۆيلۈك ئاھالىسى بار. يېرى ئاجايىپ ياخشى، پەقەت سۈيى كەم. بۇ يەردە يەقەت يامغۇر يېغىسىلا تېرىقچىلىق قىلغىلى بولىدىكەن. بۇ يىل بۇ يەردە يامغۇر ياغمىغان. شۇڭا تېرىلغان زىرائەتلەر قۇرۇپ كەتكەن، باغلاردىكى مېۋىلەرمۇ بولمىغان، ھەتتا دەل — دەرەخلەرمۇ قۇرۇشقا باشلىغان، يامغۇر تىلەپ مازارلارغا بېرىپ قوي سويۇپ قۇربانلىق قىلىپمۇ كۆرگەن، لېكىن يامغۇر ياغمىغان. شۇنىڭ بىلەن يادچى[1] نىڭ قېشىغا بېرىپ 200 — 300 سوملاپ پۇل خەجلىگەن. يادچىمۇ يامغۇر ياغدۇرالمىغان. خەلقنىڭ كۆڭلى سۇنۇق، ئاچلىق ھۆكۈم سۈرەتتى.

① يادچى — يادا تېشىغا ئېسۇن ئوقۇپ، يامغۇر ياغدۇرغۇچى.

بۇلار زىرائەت تېرىغاندا ئېيىغا 10 پىرسەنتلىك ئۆسۈم بىلەن كاشغەر بايلىرىدىن پۇل قەرز ئالىدىكەن. ئاخىرىدا قەرزنى هەم ئۆسۈمنىمۇ تۆلىيەلمەي يېرى ۋە مال ـ مۈلكىنى بايلار ـ غا قەرزگە قوشلاپ تۇتۇپ بېرىدىكەن. شۇ سەۋەبلىك نۇرغۇن كىشىلەر ئىش ئىزلەپ سىرتقا ـــ ئەندىجان تەرەپلەرگە چىقىپ كېتىدىكەن. شۇنىڭغا دىققەت قىلىڭكى:

بۇ يۇرتنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بۆگەن دېگەن بىر دەريا بار. بۇ دەريانى كېچىككىنە بىر تاغ پرچىسى تۇتۇپ تۇرىدۇ. ئەگەر شۇ تۆپىلىك ئېلىۋېتىلسە بۇ يۇرت سۇغا قانىدۇ. بۇ ـ نىڭدىن بەش ـ ئالتە يىل ئىلگىرى جىن هۆكۈمىتى مەزكۇر تاغ پارچىسىنى كېسىشكە 20 مىڭ سوم پۇل بەرگەنىكەن. لېكىن شەخسىيەتچى بەگلەر بۇ پۇللارغا خىيانەت قىلىپ ئۆز چۆنتىكىگە تىققان. پۈتكۈل شانازغا كېلىدىغان بايلىقنىڭ يولىنى شۇ كېچىككىنە تاغ پارچىسى توسۇپ تۇرىدۇ. بۇلار ئىچىدىغان سۇلارنى يازلىقى كۆلگە قاچىلىۋالىدۇ، كۆل سۈيى تۇگىگەندىن كېيىن 30 ـــ 440 غۇلاچ چوڭقۇرلۇقتا قۇدۇق قېزىپ قۇدۇق سۈيى ئىچىدۇ. قۇدۇق سۈيى تۇزلۇق هەم ئاچچىق بولىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدە ئاقرابات دېگەن ئۆتەڭگە چۈشتۇم. ئەندىجانغا بېرىپ پۇل تېپىپ قايتىپ كەلگەن كىشىلەر قوغۇن يەپ ئولتۇرغانىكەن. ئۇلارنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئۇلار خوتەنلىك بولۇپ، 300 كىشى ئەندىجانغا بارغان. ئېيىغا 18 سومدىن رۇسلارغا ياللىنىپ ئىشلىگەن. رۇسلارغا كەتمەن چېپىپ كېڭەز تېرىپ بەرگەن. ئۈچ ئاي يول يۈرگەن، تۆت ئاي ئىشلەپ 72 سوم پۇل تاپقان، 12 سومىنى خراجەتكە تۇتۇپ قالغان. قالغان 60 سومىنى ئۆيلىرىگە ئېلىپ كېتىۋېتىپتۇ.

بۇ ئىشچىلارنى كۆرۈپ، شانار ئېسىمگە چۈشتى. مۇشۇ

باتۇرلارنى شۇ تاغقا ئېلىپ بارغان بولسىدى، تاغنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇۋېتەر ئىكەن دەپ قالدىم.

ئىككى كۈندىن بېرى قۇملۇق يولدا ماڭدىم. ئېغىزغا تېمىتقۇدەك سۇ، سايىدىغۇدەك دەل ـ دەرەخمۇ يوق ئىدى. هاياتلىقتىن هېچ ئەسەر يوق.

بۇ يەردە كېرەكسىز، كۆڭۈلسىز، دەهشەتلىك قۇم دېڭىزىغا كىرىپ كەلگەچ شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان سۇلار، رەڭگارەڭ گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن چىملىقلار، قېلىن ئورمانلىقلار، چىرايلىق كېپىنەكلەر، هەسەل هەرىلىرى، بۇلبۇللار، قۇشقاچلار كۆزۈمگە كۆرۈنۈپ كەتتى. گۈزەل مەنزىرىلەر تۇغۇلغان يۇرتۇمنى سېغىنىدۇراتتى.

8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى قۇملۇق، تاشلىق يوللاردىن ئۆتۈپ، مۇنبەت، مەهسۇلدار يەرلەردىن، ئېتىزلىقلار، دەل ـ دەرەخلىقلەردىن ئۆتۈپ ياركەنتگە يېتىپ كەلدىم.

كاشغەر بىلەن ياركەنت ئارىلىقى تەخمىنەن 220 چاقرىم بولۇپ، بۇ ئارىلىقتىكى خەلق ئومۇمەن دېهقانچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىكەن. بۇ يەردە تېرىقچىلىق ئىشلىرى ئىبراهىم ئەلەيهىسسالامنىڭ زامانىدىكىدەك ناهايىتى كونا ئۇسۇلدا قىلىنىدىكەن. دېهقانچىلىق قوراللىرىمۇ بالىلارنىڭ ئويۇنچۇقىغا ئوخشايدۇ. قوللىرىدا باشقا هۈنىرى يوق. نامراتلىق ۋە موهتاجلىقتا خار ـ زەبۇن هالەتتە تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. يۇرتلىرى پۈتۈنلەي خارابە ۋە ۋەيرانە هالەتتە، كىيگەن كىيىملىرىمۇ ياۋايى ئادەملەرنىڭ كىيىملىرىگە ئوخشاش پەقەت ئۇياتلىق يەرلىرىنىلا يېپىپ يۈرىدۇ. 12 ـــ 13 ياشلىق بالىلار پۈتۈنلەي ئاندىن تۇغما يالىڭاچ هالەتتە ياشايدۇ، مۇنچا يوق. باشقىچە يۇيۇنۇش، پاكلىنىش ئۇسۇللىرىنىمۇ بىلمەيدۇ. هايۋاندىن پەقەت «مستقيم القامه»[1] لىك سۇ.

① تۆپتۇز، ئۆرە قامەت.

پىتى بىلەنلا پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

يەرلىرى باي بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرى گادايى، ئالتۇن - كۈمۈش ئاستىدا تۇرسا سىرتقا چىقىپ بايلىق ئىزدەيدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاز - تولا بايلىرىمۇ بار. لېكىن بۇلارمۇ ئۆز راھەتلىرى ئۈچۈنلا ياشايدۇ. بۇلارنىڭ بايلىقلىرىدىن باشقىلارغا بىر تىينلىقمۇ پايدا كەلمەيدۇ. ئەكسىچە ئاجىز، بىچارىلەرنى ئۆزلىرىگە قۇل قىلىۋالىدۇ. جامائەت پايدىسى ۋە مائارىپ يولىغا بىر تىينمۇ بەرمەيدۇ.

شەھەرگە كىرگەن ۋاقتىمىز پېشىن ۋاقتى بولغانىكەن. پەيشەنبە كۈنى ياركەنتنىڭ بازار كۈنى ئىكەن. كوچىلار تار، خەلق ھېسابسىز كۆپ بولۇپ قىستا - قىستاڭچىلىقتا ماڭغىلىمۇ بولمايتتى. خەلقنىڭ يۈرۈش - تۇرۇش، ئىش - ھەرىكەتلىرىدە تەرتىپسىزلىك، باشباشتاقلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. تاياق - توقماق كۆتۈرۈپ، ئۇرۇش - تالاش، جەڭگى - جېدەل قىلىشاتتى. كىشىلەرنىڭ ھەممىسى يالاڭ ئاياغ يۈرەتتى. باشلىرىدا ئىشانلار كىيىدىغان ئاق كۈلاھ، ئەڭنىدە ئاق بۆزدىن توقۇلغان يېلىڭ چاپان بولۇپ كۆڭلەك كىيمىگەنىدى. شۇڭا قورساق ۋە كىندىكلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. يارىكەنت خەلقىمۇ ئاقسۇ خەلقىگە ئوخشاش پوقاق كېسىلىگە مۇپتىلا ئىكەن.

كوچىدا ئۇستىگە ئوتۇن، بېدە، قوغۇن - تاۋۇز ئارتىلغان ئېشەكلەر، ياغاچ چېلەكتە سۇ كۆتۈرگەن كىشىلەر، ئات - ھارۋىلار بىر - بىرىگە پۇتلىشىپ يۈرىدۇ. قايسىبىر لىرى دۇكان ئالدىدا قوغۇن تىلىپ سېتىپ ئولتۇراتتى، ئۇنىڭ يېنىدا سوپۇنچى، قاسساپ، ياماقچى، چىنىلىقلارنىڭ گۆرۈخانىلىرى، ئاشخانىلار، كونا چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ساتقۇچىلار ئولتۇراتتى.

بازار توخۇ كاتىكىدەك پاكار بولۇپ، ئىنچىكە بادرىلار

بىلەن تىرەلگەنىدى. دەققەت قىلماي بېشىڭنى شۇنداقلا كۆتۈرىدىغان بولساڭ بېشىڭغا تېگىدۇ. ئۇستىگە ياغاچلار رەتسىز سېلىنغان بولۇپ، ياغاچلارنىڭ ئۇستىگە ئەسكى - تۈسكى تاغارلار يېپىلغانىدى. ساڭگىلاپ تۇرغان تاغارلار باشقا تېگىپ تۇراتتى. شەھەر پۇتۇنلەي ۋەيرانە ھالەتتە بولۇپ، كوچىلىرى ناھايىتى تار ئىدى.

قىستا - قىستاڭ، ئەگرى - توقاي كوچىلاردىن ئاران تەسلىكتە ئۆتۈپ كۈن پېتىشقا ئاز قالغاندا ئاران «پىششىق خىش سارىيى»غا يېتىپ كەلدىم. ئۆز ئاقساقلىمىز بىلەن كۆرۈشۈپ كونسۇل بەرگەن قەغەزنى بەردىم. ئاقساقال ياخشى ئادەم ئىكەن، ناھايىتى تېزلا ئۆي تېپىپ بەردى. ئاچقۇچ ۋە باشقا ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلىرىمنى ياتاقتا جايلاشتۇردۇم - دە، مەپىنى يولغا سېلىۋېتىپ تاھارەت ئالدىم. بېشىمغا يوغان سەللىنى يۆگەپ پېشىن نامىزىنى ئوقۇدۇم. نامازدىن كېيىن ئاقساقال ئۆز ئۆيىگە چاقىردى. بەك تەملىك پولۇ ئەتكەنىكەن. قورسىقىممۇ تازا ئاچقانىدى، بەك ئىسسىق باستى. شۇ بەردە خۇپتەن نامىزىنىمۇ ئوقۇپ بولۇپ ئۆيگە قايتىپ چىقتىم.

ئەتىسى سەھەر تۇرۇپ چاي ئىچكەچ قەلەمنى ئېلىپ سەپەر خاتىرىلىرىمنى يېزىپ قويدۇم. جۇمەدىن كېيىن ئاقساقال ئاكا بىلەن شەھەرنى تاماشا قىلىشقا چىقتىم. ئاقساقال ئاكا مېنى ياركەنتنىڭ ئەڭ پازىل ۋە ئالىم مۇدەررىسلىرىدىن موللا ئابىد بوۋا بىلەن كۆرۈشتۇردى. مۇدەررىس قوقاندا ئۇلۇم تەھسىل قىلغان كىشى بولۇپ، ئەرەبچە كىتابلارنى ياخشى چۈشىنىدىكەن. ئۇ كىشىدىن مەدرىسە ۋە دەرسلەر ھەققىدە مەلۇمات ئېلىپ، بىر چەينەك چېيىنى ئىچىپ سۆھبەتتىدىن مەمنۇن بولۇپ قايتتىم.

ياركەنتتە 36 مەدرىسە، 70 ــ 80 مۇدەررىس بار. مەد-

رىسە ۋە مۇدەررىسلىرگە سېلىشتۇرغاندا ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى بەك ئاز. مەدرىسەلەرنىڭ ھەممىسى ۋەيرانە ھالەتتە. خانلىق مەدرىسەدىن باشقىلىرىنى مۇدەررىسلەر ئۆزلىرىگە ئۆي قىلۋالغانىكەن. ئات - ئېشەك، قوي - كالا، خوتۇن - بالىلىرى بىلەن بىللە مەدرىسەدە تۇرىدىكەن. مەدرىسەنىڭ بەزى ئۆيلىرى ئۇتۇكچى، موزدۇزلارغا، تۇل خوتۇنلارغا ئىجارىگە بېرىلگەنىكەن. بەزىلىرىدە ئوقۇغۇچىلار تۇرىدىكەن.

ئىلگىرى بۇ مەدرىسەلەرنىڭ ۋەخپە يەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولغانىكەن. ھازىر بۇ ۋەخپىلەر مۇلۇككە سۇندۇرۇلۇپ سېتىۋېتىلگەن. كۆپىنچە ۋەخپىلەرنى مۇدەررىسلەر شەرئىەت ھېيلىسى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ ئۆز بالىلىرىغا تەۋە قىلىۋالغان. مەسىلەن، بىر مۇدەررىس مەدرىسەنىڭ ۋەخپىنى بىساتى مۇلۇك، تېگى ۋەخپە دەپ ئىككىنچى بىرىگە ساتىدىكەن. ئۇ كىشى ئازراق پايدا ئېلىپ يەنە ئۇنى مۇدەررىسنىڭ ئوغلى يا-كى خوتۇنىغا سېتىپ بېرىدىكەن.

ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا كەلسەك بۇ يەردە «ئەنقا»غا ئوخشاش ئوقۇشنىڭ ئىسمىلا بار. ئوقۇغۇچى شاگىرتلار ھەققىدە سۆز-لىگەننىڭ پايدىسى يوق. باشلىرىغا قازاندەك سەللە يۆگىگەن مۇدەررىس، قازىلارمۇ قارا قورساق، نادان. بۇلارنىڭ بىلىم-لىرىگە قارىغاندا، تاتارلارنىڭ 10 ياشلىق باشلانغۇچ مەكتەپ بالىلىرىنىڭ بىلىمى سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە يۇقىرىدۇر.

ياركەنت ئەتراپىدا قەلەم تۇتۇپ يېزىقچىلىق قىلىشنى بىلىدىغان ئادەملەر يوق دېسەم خاتا بولماس. شەھەردە بىرەر-مۇ مۇنتىزىم مەكتەپ، يېڭىچە تەلىم - تەربىيە ئۇسۇلىنى ئۆگەنگەن بىرەر مۇئەللىم، گېزىت ئوقۇغۇچى، كۆزى ئو-چۇق، زامانىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بىرمۇ ئادەم يوق. بۇلار ئۆزلىرىنىڭ قايسى زاماندا ياشاۋاتقانلىقىنىمۇ بىلمەيدۇ.

بۇلتۇر رۇسىيە ئاقسۇلى بىلەن ئىنگلىز ئاقسۇلى

غەيرەت قىلىپ كاشغەردىن بىر ئوقۇتقۇچى ئالدۇرۇپ كەلگە-نىكەن. ھازىر بۇ ئوقۇتقۇچىمۇ ئوقۇتقۇچىلىقتىن قول ئۈزۈپ مۇدەررىس بولۇشقا تىرىشىپ، ئامبالغا ئەرز سۇنۇپ يۈرەر-مىش.

ياركەنتنىڭ ھاۋاسى مۆتىدىل بولۇپ، سۇيى كۆپ، يېرى مۇنبەت ۋە مەھسۇلدار. بۇ شەھەر مۇنبەت يېرىنىڭ كۆپلۈ-كى، سۇيىنىڭ موللۇقى بىلەن ئالتەشەھەردە ئالدىنقى ئو-رۇندا تۇرىدۇ.

بۇ يەردە بۇغداي، ئارپا، قوناق، زىغىر قاتارلىق زىرائەت-لەر، پاختا ۋە يىپەك دېگەندەك ئالاھىدە پۇلۇق نەرسىلەر، تۇرلۇك تاتلىق يەل - يېمىش، مېۋە - چېۋىلەرچىقىدۇ.

ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر پۇت ئۇرۇقتىن 10 پۇت ھوسۇل چىقىدۇ. ياركەنتنىڭ ئاشلىقى ئۆزىدىن ئېشىپ كاشغەرگىمۇ توشۇلىدۇ. بۇ يەردە يەر كۆپ ھەم بەك ئەرزان بولسىمۇ، لېكىن ئاشلىقنى ئاز تېرىيدۇ. خەلقى ھۇرۇن، ئىشلىمەيدۇ. شۇڭا تېرىقچىلىققا ياراملىق يەرلەر بوش - بە-كار ياتىدۇ. يەرلىك خەلق شۇ ھورۇنلۇق سەۋەبىدىن موھتاج-لىقتا قېلىپ، دىن ۋە مىللەت ئايرىمىسىغا قارىماي، قىز با-لىلىرىنى سىرتتىن كەلگەنلەرگە بېرىدۇ.

بۇ يەردىكى سودا - سېتىق پۇتۇنلەي رۇسىيە ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرىنىڭ قولىدا. رۇسىيە پۇقرالىرى كاشغەر-دىن مال، قىزىلچاي، شېكەر، قەلەي، تۆمۇر، ئاياغ كىيىم، شام، كىرسىن ۋە باشقا تۇرلۇك مىلىچمالالارنى كەلتۈرىدۇ. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى رۇسىيەدىن كەلتۈرۈلىدۇ. پەرغانە تەرەپتىن ئەنجىس، بەقەسەم، ھەسەل، دوپپا، تاماكا دېگەندەك نەرسىلەر كەلتۈرۈلىدۇ.

ھىندىستاندىن كىمخاب، خەسە، مەخمەل، داكا، گەزمال، سەللىلىك، ياغلىق، قاما، كۆن - خۇرۇم، تۇرلۇك چايلار،

تەمرە ھىندى، زەرچىۋە، دارچىن، زەپەر قاتارلىق تۇرلۈك دورا - دەرمەكلەر كەلتۈرۈلىدۇ.

ئالتەشەھەردە رۇسىيە مالىلىرىنى تارقىتىشتا كاشغەر ۋە ئۈرۈمچى شەھەرلىرى قانداق مۇھىم ئورۇندا تۇرسا، ھىندىستان مالىلىرىنى تارقىتىشتا ياركەنت ۋە خوتەن شەھەرلىرىمۇ شۇنچىلىك مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ياركەنتتىن رۇسىيەگە كىگىز، گىلەم، پاختا، ماتا، يىپەك، تېرە، يۇڭ ھەم ئۆرۈك مېغىزى قاتارلىقلار چىقىرىلىدۇ.

ياركەنتنىڭ نوپۇسى 60 — 70 مىڭ دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. چۈنكى بۇ يەردە ساناق ئېلىنمايدۇ. دارامەت، كىرىم - چىقىم دەپتەرلىرىمۇ تۇتۇلمايدۇ. ھۆكۈمەت مۇنداق ئىشلارغا باش قاتۇرۇپ يۈرمەيدۇ. چىنىلىقلارمۇ بىز مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش بەك ساددا ۋە بىپەرۋا. ساناش، ئۆلچەش دېگەن گەپ-لەر يوق. ھەممە ئىشنى مۆلچەر بىلەن قارىسىغا قىلىدۇ. پە-رەڭ سەييالىرى دېگەندەكلەر كېلىپ ئۆلچىمىسە، بۇلار بىر - بىرلىرىنىڭ ھېسابىنى بىلىشمەيدۇ.

تەخمىنەن 100 ئۆيلۈك كىشى رۇسىيە پۇقراسى، يەنى پەرغانىلىكلەردۇر. 200 ئۆيلۈكتەك كىشى ئەنگلىيە پۇقرا-سى، يەنى ھىندىستان ۋە ئافغانىستانلىقلاردۇر. بۇلارنىڭ يە-رىمىدىن كۆپرەكى مۇسۇلمانلار بولۇپ، قالغانلىرى ھىن-دىلاردۇر. ھىندىلارنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك خەلقتە ئۆسۈ-لۈك قەرز تارقىتىپ جازانىخورلۇق قىلىپ پۇل تاپىدۇ.

ياركەنتنىڭ مەنزىرىسى گۈزەل، ئەتراپى ياپيېشىل ئور-مانلىقتىن ئىبارەت. يېرى تۇز، ئەتراپىدا تاغ يوق. شۇڭا ھاۋاسى كېچە - كۈندۈز بىر خىل تۇرىدۇ.

تەخمىنەن 677 كىۋادرات چاقىرىم يەر ئېتىزلىق ۋە سۇنىڭ ئورمانلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، شۇ ئېسىل بوستان-لىق ئىچىدە 15 يۇرت، 200 مىڭلاپ خەلق بار. يېقىنقى مەز-

گىللەردىكى غەيرىي رەسمىي بىر ساناققا قارىغاندا، بۇ يۇرتلاردا 108 مىڭ 829 نەپەر ئايال كىشى، 101 مىڭ 509 نە-پەر ئەر كىشى بارلىقى مەلۇم بولغان.

شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلار كەنتلەرگە بۆلۈنىدۇ. كەنت باشلىقلىرى مۇسۇلمانلاردىن بولىدۇ. كەنت باشلىقلىرى بەگ دەپىلىدۇ. ھەر يۇرتتا بىر بەگ، بىر قازى، بىر مۇپتى، سەك-كىز يۇزبېشى، ئون ئونبېشى بولىدۇ.

دىن ۋە شەرىئەت ئىشلىرىنى قازىلار باشقۇرىدۇ. شەرە-ئەتكە ياتمايدىغان دەۋالار بەگلەرگە بارىدۇ. بەگلەر بۇنى ئام-بالارغا يوللايدۇ.

مەنسەپدارلار شەھەردە تۇرىدۇ. لېكىن مۇسۇلمان ئە-مەلدارلار ئۆز خەلقىگە جەبىر - زۇلۇم سېلىشتىن ھەرگىز قولىنى نارتمايدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېف، ياركەنت

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 1808 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (5)

ئالتەشەھەردە سايا‌ھەت

(يارکەنت ـ خوتەن)

9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى. قۇياش چىقىپ ئادەم بويى ئۆرلىگەندى. شامال، بوران يوق، ھاۋا ئوچۇق ۋە چىرايلىق ئىدى. (يەنىلا) ياز ھاۋاسى. ھازىر كۈز يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنىڭ ئالامەتلىرى بىرئازمۇ بىلىنمەيدۇ. دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ياپيېشىل پېتىچە تۇرۇۋاتىدۇ. يولنىڭ ئىككى يېنىدا شالاڭ ئورمان، ئورمان ئارىسىدا كۆكىرىپ تۇرغان شاللىق. مانا ھازىر ئىككىنچى قېتىملىق ئورما ۋاقتى كەلدى. بۇلتۇر كۈزدە تېرىغان بۇغدايلارنى ئورۇۋالغاندىن كېيىن ئورنىغا تېرىغان شال پىشىپ قالدى. ھاياتلىق ئۇچۇن كۈرەكلىك ئوسۇملۇكلەرنى، گۈزەل مەنزىرىلەرنى تاماشا قىلىپ مېڭىۋاتسام، ئارقامدىن ئەھمەد سابىت ئەپەندى يېتىپ كېلىپ:

ـــ قارىسىلا، يارکەنتنىڭ يەرلىرىدەك مۇنداق ياخشى يەر پەرغانىدىمۇ يوق. يىل چۆرگىلىسە، ئىككى ـ ئۈچ مەرتەم ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ، ـــ دېدى. مەن:

ـــ ھەقىقەتەنمۇ ياخشى يەرلەركەن، يېرى شۇ قەدەر مۇنبەت ۋە مەھسۇلاتلىق بولغاچقا، خەلقلىرىمۇ باي بولۇشى كېرەك ئىدى، نېمە سەۋەبتىن يارکەنت خەلقى ۋەيرانە؟ ـــ دېدىم. ئەھمەد سابىت ئەپەندى:

ـــ بۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەتسىزلىكىدىن، يالقاۋلىقىدىن

بولغان، ـــ دېدى. ئىككىمىز بىرمۇنچە مۇڭدىشىپ ماڭغاندىن كېيىن، ئۇ ئۇزاپ كەتتى.

بىز پوسكام بازىرىغا كېلىپ، تاماق بۇيرۇتۇپ قورسىقىمىزنى تويغۇزدۇق. ئاي كۆتۈرۈلگەندە يولغا چىقتۇق. ئايىنىڭ تولۇق ۋە يورۇقلۇقى، يولنىڭ تىنچلىقى، ئەتراپنىڭ جىمجىتلىقى كۆڭۈلگە ئاللىقانداقمۇر ياشارتىدىغان شادلىق بېرەتتى. شۇنداق چاغدا مۇڭلۇق ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتقان بىرەرىمۇ يوق. مەنمۇ ناخشا ئېيتمىدىم. تەبىئەتنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزمىدىم. ھارۇنكەشمۇ بۇگۈن ناخشا ئېيتمىدى. ئۇنىڭ ئۇيقۇسى كېلىپ تۇرغاندۇر، ئۇ بىر تەرەپكە قىيسايىپ، يەنە ئۆزىنى ئوڭشۇۋالاتتى. بەك قۇملۇق يەرلەرگە كەلگەندە ئاتنىڭ غىلجىڭلىقى ئازراق ئىچىنى پۈشۈرۈپ قويۇاتتى. ھايۋان ئەمەسمۇ؟ ئاتنىڭ تىلى يوق، ئۇ بولسىمۇ قىينالمىسا...

بىر دەمدىن كېيىن مەن ئۇيقۇغا كېتىپتىمەن. كۆزۈمنى ئېچىپ قارىسام، پۈتۈنلەي باشقا ئادەم، ھارۇا سارايدا، ئات قوشۇقلۇق پېتى، بىرنەچچەبلەن نامازغا تاھارەت ئېلىپ يۈرىدۇ. بىر ياقتىن قىزىپ قۇياش چىقىۋاتىدۇ.

ـــ بۇ قەيەر؟

ـــ قارغالىق.

قارغالىق شەھىرىدىن ئۆتۈپ، «ئېقىنچۇلاق» دېگەن لەڭگەرلەردە بىر كېچە قونۇپ، گۈما شەھىرىگە كەلدىم. چودا، زاڭگۇيا، بىرئالمە (پىيالما)، زاۋا دېگەن يېزىلاردىن ئۆتۈپ 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى خوتەنگە يېتىپ كەلدىم.

يارکەنت بىلەن خوتەننىڭ ئارىلىقى 350 چاقىرىم چامىسىدا بولۇپ، بۇ ئارىدىكى خەلق دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. خوتەن قىزىلىرى پاختىدىن يىپ ئىگىرىپ، بۆز توقۇيدۇ. تۇرمۇش مەئىشەتلىرى دېگۈدەك بەك ناچار. ئۆيـ

لىرىدە پەقەت بىر چۆگۈن، ئۈچ - تۆت دانە ياغاچ ئايال، بىر قازان بولىدىكەن. تاھارەت ئۇچۇنمۇ، غۇسۇل ئۇچۇنمۇ، چاي ئىچىش ئۇچۇنمۇ شۇ بىر چۆگۈننى ئىشلىتىدىكەن.

بۇ ئەتراپنىڭ شىمالى چېكى يوق. يول پۈتۈنلەي يۇمشاق قۇم بولۇپ، ئازراق شامال چىقسا، قۇم - بوران بولۇپ كۆتۈرۈلىدىكەن. سەپەرگە چىققاندا بوراندا ئادەشىپ قېلىپ، مەزكۇر چۆل ئىچىگە كىرىپ كېتىپ، ئۆمرى شۇ يەردە تۈگەيدىغانلار كۆپ بولارمىش.

جەنۇب تەرەپتىكى تاغلاردىن ئېقىپ كەلگەن سۇلار بولىسا، بۇ يەرلەردە ئادەم ۋە ھايۋاندىن ئەسەر قالماس ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىمۇ دېگۈدەك سۇغا باغلىق. سۇ قەيەردە بولسا، ھايات ۋە ئاۋاتلىق شۇ يەردىدۇر.

شەھەرلەر بىنا قىلىنىپتۇ، يېزىلار شەكىللىنىپتۇ. بۇلارنىڭ چوڭ ياكى كىچىكلىرىمۇ سۇ ئۇچۇن ئاۋارە. چۈنكى، بۇ يۇرتنا ياز بويى يامغۇر ياغمايدۇ. زىرائەت، ئوت - چۆپ، دەرەخ ۋە باشقا ئۆسۈملۈكلەر تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن قار سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە سۇ ئەنۋارلىق، دېھقانچىلىق ۋاقىتلىرىدا سۇ ئۇچۇن ئۇرۇشۇشلار بولۇپ تۇرىدۇ.

ئالتەشەھەر خەلقى ئەخلاق ۋە ئادەت نۇقتىسىنەرىدىن پۈتۈنلەي بىر تۈستە كۆرۈنىدۇ. تۇرمۇش، مەئىشەت ھەممىدە نىل - شېۋە جەھەتتىن باشقا يەرلەرگە قارىغاندا، بىرئاز باشقىچە سېزىلىدۇ. بەكرەك شەرقە كەتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلى ساپ ۋە سۆزگە باي كېلىدىكەن. قۇم دېگىزى ئىچىگە سولىنىپ قالغان، باشقىلار بىلەن ئالاقىسى ئاز بولغان خوتەن ۋادىسى بۇ نۇقتىدا خېلى ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ رۇندىن باشلاپ بۇ تەرەپلەردە ساپ تاتارچە سۆزلەر ئىشتىلىگەن (ئاڭلىنىپ تۇرغان.) بۇ يەردە ھازىر تاتارلاردىن بىر

كىشىمۇ يوقلۇقىنى ئېتىبارغا ئالغاندا، بۇ ئەھۋال ھەقىقەتەن دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەمما، بۇ يەردىكى «كونا تاتار»، «بېشكە تاتار»، «تاتار زېمىنى»، «تاتار تاشقاما» دېگەندەك يېرىم ئىسىملىرى بارلىقىنىڭ دەققەتىمىزنى تارتىشى — بۇ يەردە تاتارچە سۆزنىڭ كۆپ ئۇچرىشى تولىمۇ تەبىئىي ئىش بولۇپ قالىدۇ. بىر زامانلاردا بۇ يەرلەردە تاتارلار ھۆكۈم سۈرگەنلىكى ۋە تۇرغانلىقىنى ئاڭلىدىم. شۇنداق بولغاچقا بەزىبىر نەرسىلەرنىڭ ئىسىملىرى تاتارچە بولۇشىغا ئەجەبلىنىشنىڭ ئورنى قالمىدى.

خوتەننىڭ «گۈلباغ» دېگەن يېرىدىكى سارايغا چۈشكەندىم. سارايىنىڭ ھۈجرىسى بەك قاراڭغۇ بولغانلىقتىن، شەھەر كوچىلىرىنى ئايلىنىپ دېرىزىلىك ھۈجرا ئىزدىدىم. خوتەندە دېرىزىسى بار سارايى تاپالمىدىم.

خوتەن سۇيى تەملىك، ھاۋاسى مۆتىدىل، مەنزىرىسى گۈزەل. يۇرتلىرى يارىشىپ، ئاقسۇغا قارىغاندا ھوسۇللۇق كۆرۈنىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى ئىشچان كېلىدۇ. بۇ يەردە ئىشان، دۇئاگۇي، گاداي - قەلەندەر دېگەن مەخلۇقلار ئاز.

خوتەننىڭ يېرى مۇنبەت بولسىمۇ، خەلقىنىڭ قولىدا قالىدىغىنى ئازدۇر. بۇلار ئىشچان، ھۇنەرۋەن كېلىدۇ. خوتەننىڭ قول ھۇنەرۋەنچىلىكى بەك مەدەنىي خەلقلەرنىكىمۇ دەققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك رەۋىشتە گۈزەلدۇر.

خوتەن شەھىرى يېپەك مەھسۇلاتى — شايى ۋە بەقەسىملىرى، ئوچۇق ۋە مەزمۇت گىلەملىرى، كىگىز ۋە ماتالىرى بىلەن ئۇيغۇر يۇرتىدا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئىشلارنى ئەرلەر ۋە خوتۇن - قىزلىرى بىرگە ئىشلەيدۇ. شەنبە ۋە پەيشەنبە كۈنلەردە بازار بولىدۇ. بازارىدىمۇ خوتۇن - قىزلار ئەرلەر بىلەن بىرگە مەھسۇلاتلارنى سېتىدۇ. خوتەننىڭ بازىرى بەك قىزىق بولىدۇ. بازار كۈنى — بىر ھەپتىلىك

لازىمەتلىكلەرنى ئېلىۋالمىغان مۇھىم كۈن، قەدىرلىك كۈن، بىرىنچى قولىدا گىلەم، بىرىنچىكىدە كىگىز، بىرى بۆك، بىرى تۇماق، بىرى بېشىدا ئاق بۆز كۆتۈرگەن بولۇپ مېڭىپ ساتىدۇ. ھەممە نەرسە ئەرزان. خوتەنگە رۇسىيەدىن گەزمال، تۆمۈر ۋە ھەر تۈرلۈك ماللار كەلتۈرۈلىدۇ. خوتەندىن رۇسىيەگە، ھىندىستانغا ۋە باشقا شەھەرلەرگە جىقىرىلىپ تۇرىدىغان ماللار يىپەك، بۆز، گىلەم، كىگىز ۋە مېغىزدەك نەرسىلەردىن ئىبارەت ئىكەن. خوتەنگە پۇلنىڭ كىرىشى كۆپ، ئەمما چىقىشى ئاز بولىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەر-نىڭ بىر قىسىم خەلقى خېلى باي ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كۆپرەك خەلق پېقىرلىق ۋە موھتاجلىقتىن بايلارغا ئىشلەشتىن باشقا ئامالى يوقكەن. مەئىشەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن ئىقتىسادىي ئىشلارغا ئەھمىيەت بەرسىمۇ، ئوقۇ - ئو-قۇتۇش ئىشلىرىغا كەلگەندە بۇ تەرەپ خەلقى بەك نۆۋەن تۇ-رىدىكەن.

نوشىرۋان يائۇشىف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى-دىكى ئومۇمىي 1914 - سانىدىن).

خوتەندە مەكتەپ ئېچىلغان ۋاقىت

ئۆتكەن يىلى خوتەنگە ئۆزىنى دوست دەپ بىلگەن تەرەق-قىيپەرۋەر ۋە ياخشى ئىلىملىك بىر كىشى[1] كېلىپ، خوتەندە ئۇسۇلى جەدىد مەكتىپى ئېچىش كېرەك بولۇپ قالغانلىقىنى تەشۋىق قىلغان. بىراق، خەلق چۈشىنىپ يېتەلمىگەچكە، ئۇ كىشى ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ مەكتەپ ئېچىپ، بىكار يۈرگەن بالىلارنى قوبۇل قىلىپ ھەقسىز ئوقۇتقان. لېكىن ھېچبىر ماددىي ياردەم بولمىغانلىقتىن، ماددىي جەھەتتە قە-يىنچىلىققا ئۇچراپ مەكتەپنى تاقىۋېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ خوتەنگە كەلگەندە ياخشى بىر ئېتى، ھارۋىسى ۋە بىرمۇ-چە پۇلى بار كىشى بولۇپ، ئاخىرى ئېتىدىن، ھارۋىسىدىن ۋە پۇتۇن پۇلىدىن ئايرىلىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە ئەگەر مەكتەپ ئېچىشقا ياردەم قىلمىمەن دېگۈچىلەر بولسا، بۇ يىلمۇ ھەقسىز ئوقۇتۇش ئارزۇسى بارلىقىنى بىلدۈرگەن، خەلق يەنە ئېرەن قىلمىغان. نىھايەت، ئۇ ئاخۇنلار تەرىپىدىن سەدىقە قىلىنغان بىر ئات بىلەن ئاتلىنىپ كەتمەكچى بولغان چاغدا، مىللىي بالىلارنىڭ بەختىگە كاشغەردىن مەھمەد بىن ئىنايەتۇللا ئەپەندى كەلدى.

مەھمەد بەگ تاشئاخۇنىنىڭ شېرىكلىرىدىن بولۇپ، مىل-لەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە كەلگۈسى ئۈچۈن كۆپ پىكىر يۈرگۈ-زىدىغان تەرەققىيپەرۋەر بىر يىگىتتۇر. ئۇ تۈرك ۋە تاتار مەتبۇئاتلىرىنى سۆيۈپ ئوقۇيدۇ، چىن تىلىنى ئانا تىلىدەك ياخشى بىلىدۇ. ئىلگىرى بەگ ئىدى، ھازىر تاشئاخۇن بىلەن

① ئىسمائىل ھەققىنى دېمەكچى.

ئىشلەۋاتىدۇ. مانا شۇ مەھمەد بەگ ھەزرەتلىرى كېلىپ، ۋە-
قەنىڭ باش - ئاخىرىنى بىلدى. ئۇ بۇنداق مۇئەللىمنى مەخ-
سۇس تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئېھتىياج چۈشۈپ
تۇرغان بىر چاغدا، ئۇنى كەتكۈزۈۋېتىشنىڭ قانلاشمىغان
ئىش بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ: «بىر ئامال قىلىپ مۇئەللىم
ئەپەندىنى ئېلىپ قېلىش كېرەك»، دېدى.

ئۇ 23 - زۇلھەججىدە خوتەننىڭ ھەممە بەگلىرىنى،
سودىگەر ۋە مۆتىۋەرلىرىنى بىر ئۆيگە چاقىرىپ مەكتەپنى
گۈللەندۈرۈش ھەققىدە مەسلىھەت قىلدى. مەجلىس (يىغە-
لىش)كە خوتەننىڭ نوپۇزلۇق كىشىلىرىدىن 40 — 50 ئادەم
ھازىر بولدى. ئاش يېيىشىپ، چاي ئىچىشىپ ھەممەيلەننىڭ
كۆڭلى يۇمشىغاندىن كېيىن («ئاش تاشنى ئېرىتەر »دېگەن
تەمسىل بويىچە)، مەھمەد بەگ ئۇستىلىق بىلەن سۆز
باشلىدى.

ئۇ سورۇن ئەھلىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، تۇرلۇك مە-
ساللار بىلەن ئۇسۇلى جەدىدنىڭ قائىدىسىنى چۈشەندۈردى.
مەھمەد بەگ ئەپەندىنىڭ سۆزىنى سورۇن ئەھلى بەك ئىخلاس
بىلەن ئاڭلىدى. ئۇ ئابرۇيلۇق كىشى بولۇش سالاھىيىتى بە-
لەن مەكتەپ ھەققىدە خېلى كۆپ سۆزلەپ، كىشىلەرنىڭ
دىققىتىنى جەلپ قىلدى. مەكتەپنى بەك ئاددىي ئىش دەپ
يۈرگۈچىلەر مەھمەد بەگنىڭ سۆزىنى ئويۇن - كۈلكىگە، لە-
تىپىگە ئېلىپ چىققۇچىلارمۇ چىقىپ قالدى. مەھمەد بەگ
بىشقا ۋاقىتلاردا لەتىپىچى، سۆزمەن كىشى بولسىمۇ، بۇ سو-
رۇندىكى ھەربىر كىشىلەرنى چوڭقۇر ئويغا سالدى. سورۇن
ئەھلىنى ئورتاق پىكىرگە كەلتۈرۈش مۇمكىن بولمىسىمۇ،
مەھمەد بەگنىڭ ئۇستىلىقى بىلەن پىكىر بىرلىكى ۋۇجۇدقا
چىقتى. مەكتەپنىڭ دەرىجىسى (يىللىقلارغا بۆلۈش)، كەلگۈ-
سى ھەققىدە سۆزلىنىپ، جامائەت پەۋقۇلئاددە تەسىرلەندى.

مۇھتەرەم بەگ ۋە ئۇلۇغ بايلار مەكتەپنىڭ داۋام قىلىشى ئۈ-
چۈن ھەر ۋاقىت پۇل ئىئانە قىلىپ تۇرۇشقا ۋەدە بېرىشتى.

ئىمىن ھاجى، قۇربان ھاجى، روزى ھاجى ھەر يىلى 15
سەر (بىر سەر بىر سوم 50 تىيىنغا تەڭ)دىن بېرىپ تۇرىدە-
غان بولدى ۋە ئامبال ھاجى، سۇپۇرگە ھاجى، توختى ھاجى،
سابىر ئاخۇن، توختىبەگ، يەھيائىدىنبەگ، ئەھمەدئاخۇن
شاكىرۇڭ، ئۆمەر ئىبراھىم ھاجى، مەقسۇد بەگ ئوچ سەردىن،
ئىزىزھاجى، ئەپرۇزبەگ، خوجا ئەھمەد بەگ بىر يېرىم سەر-
دىن بەرمەكچى بولدى. مۇئەللىم ئەپەندىنىڭ مائاشى ئۈچۈن
ئېيىغا 10 سەر (15 سوم)دىن بەرمەكچى بولدى.

شۇنداق قىلىپ خوتەندە، تەرتىپلىك بىر مەكتەپ ئېچە-
لىپ، بالىلارنى ئوقۇتۇش يولىغا كىرگۈزۈلدى. مەكتەپ ئۇ-
چۈن بىنا ئېلىپ، مۇئەللىم ئەپەندىگە ۋەزىپىسى بىلەن تاپ-
شۇرۇلدى. مۇنتىزىم ئوقۇتۇش باشلاش كۆز ئالدىمىزدىكى
ئىش بولۇپ قالدى.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 11 - ئاينىڭ 29 -
كۈنىدىكى ئومۇمىي 1927 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (6)

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى

چىندا ئىلى بىلەن ئۇرۇمچى ۋىلايەتلىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرى خېلى ياخشى. بېقىنقى يىللاردا ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغىمۇ ئوبدانلا كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلىغان. ئەمما، ئالتەشەھەردىكى تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇ، كاشغەر، ياركەنت ۋە خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ مۇسۇلمانلىرى ئىقتىسادىي ئىشلارىدىمۇ، ئىلمىي ئىشلارىدىمۇ بەك ئاستا ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ. شەھەرلىرى، مەكتەپ ۋە مەدرىسەلىرى، ئومۇمىي تۇرمۇشى ۋە مەئىشەتلىرى پۈتۈنلەي قەدىمكى پېتىدە كېتىۋاتىدۇ. ھەر شەھەردە ئىككى - ئۈچتىن ئوچۇق پىكىرلىك زاتلار بولسىمۇ، ئىككى - ئۈچ ئەسىردىن بېرى كاردىن چىقىپ كەتكەن بىر مىللەتنى ئورنىدىن قوپۇرۇش ئۈچۈن ئۇلار بېتىشمەيدۇ.

ئالتەشەھەر خەلقى بىرنەچچە ئەسىرلەردىن بېرى ئۆزئارا ئۇيۇشالمىغاچقا، بەك چېچىلاڭغۇلۇق ئىچىدە ياشاپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئۆزئارا نىزالىرىدىن پايدىلانغان قىرغىزلار ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇرۇش سەۋەبىدىن مەدەنىي ۋە مەنىۋى ئىشلىرى پەقەت ئالغا باسمىدى، ئەكسىچە كەينىگە كەتتى.

ھاكىملىرى مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ھېچبىر ياخشى ئىش قىلمىدى. بەدۆلەت ياقۇپبەگ كېلىپ، 13 — 14 يىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بولسىمۇ، ئۇمۇ ئارتۇق بىر ئىش

قىلالمىغان. ئالتەشەھەردە ياقۇپبەگدىن قالغان ئىلمىي ۋە مەدەنىي ئەسەرلەر كۆزگە چېلىقمايدۇ. خەلق ئاغزىدا ئۇنىڭ پەقەت باتۇرلۇقى ۋە ھىيلىگەرلىكىلا ھېكايە قىلىنىدۇ. ئۇ پەقەت ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشىنى توسۇيالمىغان. ئۇ بۇ يەرگە ئاياغ باسقاندىن كېيىن، ئالتەشەھەر خەلقى ئۆزئارا ئۇرۇشالمىغان. دۇشمەنلىرى بار بولسىمۇ، ئۆچىنى ئىچىدە ساقلىغان.

مەيلى ھاكىم، ياكى ئاۋام پۇقرا بولسۇن، ئومۇمەن ھەممىسى نادان ۋە جاھىللىقى سەۋەبىدىن كېلەچىكى ئۈچۈن بىرەر تەبىارلىق كۆرمىگەن ھەم ئىلىم - مەرىپەتكە ئەھمىيەت بەرمىگەن، ئاۋام خەلق: «بۇگۈن بار، ئەتىگە يوق. بەش كۈنلۈك دۇنيا ئۈچۈن جاپا تارتىشنىڭ ئەھمىيىتى يوق. خۇدا جان بەرگەنگە جۇپ بېرەر، بالىلار بولسا ئۆز پېشانىسىگە يېزىلغاننى كۆرەر»، دەپ بوگۈن تاپقاننى شۇ كۈنى يەپ، ئەتىسىنى ئويلىمىغان. مانا ئەمدى بالىلىرى شۇ سەۋەبلىك ھايا تىدا ياخشى كۈن ۋە راھەت كۆرمەيدۇ. ئوبدان ئويلاپ كۆرسەك، بۇرۇنقىلارنى سۆكىدىغانغا ئورۇن يوق. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا بىر ئالتەشەھەر خەلقىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدا بۇ خىل ھالەت ھۆكۈم سۈرەتتى. شۇڭا ئۇ زاماندا تەرەققىيات ۋە يېڭىلىققا كۆسەي كۆتۈرگەن مۇسۇلمانلارلا ئەمەس. شۇڭلاشقا، شەھەر بىنالىرىنىڭ ياسىلىشى، قورالىرىنىڭ تاش ۋە ياغاچ دەۋرىدىكىدەك تۇرۇشى، ھەمىشە ئارتۇشلۇقنىڭ كاشغەرلىككە، ياركەنتلىكىنىڭ خوتەنلىككە قارا سانىشى، بۇلارنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەردە ئاسانلىقچە بىرلىككە كېلەلمەسلىكىگە سەۋەب بولغان. بۇلار ئەمدى بولسا، ئۆزلىرىنىڭ قايسى زاماندا ۋە قايسى دۇنيادا تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلمەيدۇ. ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن تۆۋەنلەپ، باشقىلار قولىدا ئەسىر ۋە مەھكۇم قىلىشنىڭ سەۋەبىنى

بىلمەيدۇ. ئەجنەبىي مىللەتلەردىن 50 پىرسەنت ئۆسۈم بىلەن قەرزگە پۇل ئېلىپ، ئۇ پۇلغا دېھقانچىلىق قىلىپ، پاختا ۋە يىپەك تەييارلاپ، شۇ پۇلنىڭ يېرىمىغا ھېسابلاپ بېرىشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەنمەيدۇ. قەرزنى تۆلىيەلمىگەنلەر ئۆيدىكى بالىلىرىنى، مال - مۈلكىنى بېرىشتىن خورلۇق ھېس قىلمايدۇ.

چۈشەنسە، خورلانغىنىنى ھېس قىلسا، ئار - نومۇس تۇيغۇسى بولسا، ئۇ ئاسارەتتىن قۇتۇلۇش چارىسىنى ئىزدەيتتى، سەۋەبىنى قىلاتتى، ئىلىم ۋە ھۈنەر ئۆگىنەتتى. ئىقتىسادىي شىركەتلەر قۇرۇپ، ئىتتىپاقلىشىپ ئىش قىلاتتى، سانائەت ۋە زىرائەت ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلاتتى. سودا ئىشلىرىنى ئۆز قولىغا ئېلىشقا تىرىشاتتى. بۇلاردا ئەمدى بۇنىڭ بىرىمۇ يوق، يوقلىپ بولغانىكەن.

تىرىشقان ئادەم بېيىيدۇ. ئازراق پۇل بىلەن ئالتەشە-ھەرگە كېلىپ بەك تېز بېيىغان كىشىلەرنىڭ ھېسابى يوق. بۇ يەرنىڭ خەلقى ئىشقا يارىسىمۇ، يېرى ئىشقا يارىمايدۇ. چەت مەملىكەتتىن كېلىۋاتقان 3000 ــ 4000 لاپ سودە-گەر بۇ يەردە جىق پايدا ئېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن بەش - ئالتە يىل ئاۋۋال، ئىستانبۇلدىن خوتەنگە بىر ئەرمەنى كەلگەن، ئۇ دەسلەپ خوتەن خەلقىگە يىپەك قۇرتى ساتقان. ئۇنىڭ سايە-سىدە خوتەندە يىپەك ئۆستۈرۈش ئىشى بەك تەرەققىي قە-لىپ كەتكەن.

مەزكۇر ئەرمەنى ھازىرمۇ بىر تەرەپتىن يىپەك قۇرتى ساتسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ يىپەكلەرنى ئۆزى سېتىۋېلىپ، شاھى - بەقەسەم توقۇتىدۇ. يۇڭ ئېلىپ گىلەم توقۇتىدۇ. ئاخىردا ھەرخىمنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك گۈزەل مەھسۇلاتلارنى چىقىرىدۇ. خەلقىگە ئىش ئۆگىتىدۇ. ئىشچى بىلەن خام ئەشيا ئەرزان. شۇڭا، بۇ ئەرمەنى بەك پايدا ئېلىۋا-

تىدۇ. مۇسۇلمان يەرلىك بايلار بولسا بۇنىڭدىن ئۆرنەك ئالـ-مايدۇ. كاشغەردىن گەزلىمە ئەكېلىپ ساتىدۇ. ھايانكەشلىكـ-كىلا كۆڭىگەن. مۇستەقىل ئىش كۆرۈش ئورنىغا قوللۇق، چا-كارلىق قىلىدۇ.

* * * *

خوتەننىڭ ھاۋاسى مۆتىدىل، يېرى مۇنبەت، سۇيىمۇ ئۆزىگە يېتەرلىك، شەھەر ئىچىنىڭ 35 مىڭ، يېزىسىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا 250 مىڭ نوپۇسى ۋە 660 مىڭ مو يېرى بار. 2 مىليون چارەك بۇغداي، 4 مىليون 276 مىڭ چارەك قوناق، 150 مىڭ چارەك گۈرۈچ، 18 مىڭ پۇت پاختا، 200 مىڭ پۇت پىلە - خام يىپەك چىقىدۇ.

بىر ئامبال، 22 بەگ، 20 قازى، 20 مىراب، 103 يۈز-بېشى، 440 ئونبېشى بار.

100 ئۆيلۈك رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئۆزبېكلەر ۋە شۇ مىقداردىكى ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى پۇقرا بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

* * * *

مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەر خارابە ھالىتىدە. ۋەخپىلەر «99 يىللىق ئىجارىگە بېرىلگەن» دەپ سېتىلغان. بۇ يەرنىڭ قازى ۋە مۇدەررىسلىرى بەك نادان. مەدرىسەلەر خېلى كۆپ بولسـ-مۇ، ئوقۇيدىغان تالىپ ئاز، شۇ سەۋەبتىن بەك كۆپ مەدرە-سەلەر ئائىلىلىك كىشىلەرگە ئىجارىگە بېرىلگەن. بەزى مەد-رىسەلەردە ئائىلىسى ۋە بالىچاقىسى بىلەن ئوقۇغۇچى شا-گىرتلار بىرگە تۇرىدۇ. قايسىبىر مەدرىسەدە ئەرسىز خو-تۇنلارمۇ ئىستىقامەت قىلىدىكەن.

* * * *

باجگىر توختى ھاجى، گېزىت ئوقۇيدىغان تەرەققىيپەر-
ۋەر بايلاردىن قۇربان ھاجى ۋە راشىدىن ئاخۇن جانابلىرىنىڭ
ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى بىلەن ئۆتكەن يىلى بۇ يەردە تەرتىپ-
لىك بىر مەكتەپ ئېچىلغانىكەن. مۇئەللىم ھەقىقى ئەپەندى-
نىڭ تىرىشىپ ئوقۇتۇشى بىلەن ياخشى داۋام قىلىۋاتىدۇ.

* * * *

خوتەن ئەتراپىدا ئىككى يىلدىن بېرى ۋابا ھۆكۈم سۈ-
رۈۋاتىدۇ. بۇ يىل ۋابا بەكرەك كۈچەيىپ قالدى. نامىردىن
كېيىن ھەر مەسچىتتە بىرلىكتە ئەزان ئوقۇيدۇ. ھەر كۈنى
10 — 15 كىشىنى كۆمۈۋاتىدۇ. كارانتىن قىلماستىن ئۆل-
گەنەرنىڭ كىيىملىرىنى بازارغا ئاچقىپ سېتىۋېتىدۇ. پا-
كىزلىق ۋە تازىلىقنى رىئايە قىلمىغانلىقتىن، ۋابا باشقا
يۇرتلارغىمۇ تارقىلىۋاتىدۇ. خۇسۇسەن سەپلىس كۆپمىش.

* * * *

خوتەننىڭ باشقا شەھەرلەردىن بىر ئارتۇقچىلىقى بار،
ئۇ بولسىمۇ دېۋانە — قەلەندەرنىڭ ئازلىقى ۋە خەلقنىڭ قول
ھۈنەرۋەنچىلىك جەھەتتىكى ماھارىتىدۇر. بۇلار قول ھۈنەر-
ۋەنچىلىككە بەك ئۇستا كېلىدىكەن. ئەگەر بۇلارغا يول كۆر-
سەتكۈچى، ئىش باشلاپ بەرگۈچى بولسا، نازۇك ۋە نەپىس
ئىشلارنى قىلالايدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 — يىل 12 — ئاينىڭ 3 — كۈنىدە-
كى ئۇمۇمىي 1930 — سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (7)

بىر زامانلاردا كۈچلۈك مالىارچ ۋە مەدەنىيىتى بىلەن
كۆكتە پەرۋاز قىلغان ئىسلام ئالىمى تۇرۇپلا قانىتى سۇنغان
قۇشتەك پالاققىدە قىلىپ يەرگە چۈشتى. ئەمدىلىكتە ئۇ-
چۇشقا تەمشىلىدۇ — يۇ، ئۇچالمايدۇ.

بۇنىڭغا مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزئارا ئىختىلاپلىرى، كۆرەل-
مەسلىك ۋە ئۆچ — ئاداۋەت سەۋەب بولدى. باشلاندى سۇركە-
لىش. ياۋروپالىقلارنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن مۇناسىۋەت قە-
لىشلىرىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمىدى. ياۋروپا
ئىسلام دۇنياسى بىلەن ئۇچراشقان كۈندىن باشلاپ، بۇ سۇر-
كىلىش تېخىمۇ كۈچەيىپ كەتتى، ئاستا — ئاستا ئىسلام
دۇنياسى چۆكۈشكە باشلىدى. قوللىرىدىن كۈچ — قۇۋۋەت
كەتتى. ئاقىۋەتتە مەدەنىيەتلىك ۋە مەرىپەتلىك مىللەتلەر
قولىدا مەھكۇم بولدى. بۇمۇ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق، تە-
بىئىي زامان تەقەززاسى بىلەن بولۇۋاتقان ئىشتۇر.

بۇگۈنكى كۈندە ئىسلام ئالىمى ياۋروپاغا سېلىشتۇرغاندا
قانچىلىك دەرىجىدە كەينىدە قالغان بولسا، ئالتەشەھەر ئۇ-
نىڭدىنمۇ بەتتەر ھالەتتە كەينىدە قالغان. ئۇلار مۇسۇلمانلار-
نىڭ ئەڭ مىسكىن بىچارىلىرىدۇر. بۇلار شۇ دەرىجىدە ئېزىل-
گەنكى، پۈت — قوللىرى جاھالەت زەنجىرى بىلەن باغلانغان،
قىمىرلىغۇدەك ھالىمۇ قالمىغان. ئىلگىرىكى شانلىق مەدە-
نىيەت — سەنئەت ئاساسىدىن، ئۆتمۈشتىكى شان — شەۋكىتى
ۋە قۇرغان دۆلەتلىرىدىن ھېچقانداق نام — نىشان قالمىغان.
سىياسەت ۋە ئىقتىساد مەيدانىدا پۈتۈنلەي ئەسىر ۋە تۇتقۇنغا

ئايلانغان. يۈرەكلىرى، قانلىرى، ئىلىكلىرى ۋە سۆڭەكلىرى.
گە قەدەر خۇراپات بىلەن زەھەرلەنگەن. مىللىي ئاڭ، مىللىي
تۇيغۇ، مىللىي تىل، مىللىي ئەدەبىياتلىرىغا قەدەر يوقاتقان.
قىسقىسى، قۇرۇق گەۋدىسىلا قالغان، خالاس.

يۈرۈش - تۇرۇشلىرىدا يېڭىلىققا ئىنتىلىشتىن ھېچ-
قانداق ئەسەر يوق، قىمىرلاشلىرىمۇ جاراھەتلەنگەن قۇرتنىڭ
مىدىرلىشىغا ئوخشايدۇ.

پاكىزلىق ۋە سالامەتلىككە قەتئىي رىئايە قىلمايدۇ.
تۇرغان ئۆيلىرى قەبرىدەك تار ۋە قاراڭغۇ، كىيگەن كىيىم-
لىرىمۇ كىر ۋە پاسكىنا. ئۆزلىرىمۇ ئۆلۈكتەك جانسىز ۋە
روھسىز، توپا، چاڭ - توزان ئىچىدە ھايۋاندەك ئېغىناپ يۈ-
رىدۇ. كىر يۇيۇش، مۇنچىغا چۈشۈشتەك ئىشلارنى بىلمەيدۇ.
ۋۇجۇدلىرىنى غاپىللىق باسقان. ئىشلىمەيدۇ، شۇ سەۋەبلىك
خار ۋە زەبۇن بولۇپ يۈرىدۇ. ئار - نومۇسلىرىنى يوقاتقان.
ئىشلەشكە ئېرىنىپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ. مىللەتنىڭ ئۇچ-
تىن بىر قىسمى تىلەمچىلىك قىلىپ جان باقىدۇ. بۇلارنىڭ
نەزەرىدە نامراتلىق، تىلەمچىلىك قىلىش ئەيىب ئەمەسمىش،
ئەكسىچە باشقىلارنىڭ ئىشىنى قىلىش ئەيىب سانىلارمىش.
بۇلار باشقىلارنىڭ ئىشىنى قىلغان كىشىنى «غالچا» دەپ
مەسخىرە قىلىشىدۇ.

ئۆتكەن يىلى ياركەنتتىن كەتكەن بىر ئامبال خوتەنگە
بېرىپ بەش - ئالتە سەردىن 40 قىز بالا ئالغان. مەزكۇر با-
لىلارنى ئاپىرىپ ئەمەلدارلارغا سوۋغات قىلىپ ئۇلەشتۇرۇپ
بەرگەن. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە مۇنداق ئىشلار ئەيىب ئەمەس.

ئالتەشەھەرنىڭ موللىلىرى «بۇ دۇنيادا پېقىر ۋە مۇھ-
تاج بولغان كىشىلەر ئاخىرەتتە ياخشى ئۆيلەردە گۈزەل
قىزلارنى قۇچاقلاپ كەيپ - ساپا سۈرىدۇ»، دەپ تەرغىب قە-
لىپ، ئۇ بىچارىلەرنى ئۈمىدلەندۈرۈپ كېرەكتىن چىقىرىدۇ.

قىسقىسى، يېڭىلىق يارىتىشنىڭ يىلتىزىنى كېسىدۇ. مىللەت
ھۇرۇنلۇققا ئۆگىنىدۇ. ھۈنەر - كەسىپ، ئىش - ئوقەتتىن
توختايدۇ. ئاقىۋەتتە بوغۇلىدۇ، يېرىدىن، مال - مۈلكىدىن
ئايرىلىپ قەلەندەرچىلىك قىلىشقا باشلايدۇ. ئۆزىدە كۈچ -
قۇۋۋەت قالمىغاندىن كېيىن ئالدىراش مازارلارغا بېرىپ ئۆ-
لۈكلەردىن يارەم سوراشقا كىرىشىدۇ. تۇنداق قىلىپ مۇ-
سۇلمانلارنىڭ بۇ دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلىدۇ -
دە، ئاخىرەتكە سەپەر قىلىدۇ.

ئاللاھ مۇسۇلمانلارنى ئىززەتلەپ بەك باي يەرلەرنى ئى-
نام قىلغان. يەرنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىش ئۇ-
چۇن ئەقىلنى ئاتا قىلغان. كۆرۈشكە كۆز، تۇتۇشقا قول،
مېڭىشقا پۇت بەرگەن، ئىشلەشكە كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەن.
ئۇنىڭ كەينىدىن ئۆز كىتابىنى چۈشۈرۈپ «ئىشلەڭلەر، تى-
ماي ھەرىكەت قىلىڭلار...»، دەپ يارلىق قىلغان. مۇسۇل-
مانلار تەڭرى ئاتا قىلغان شۇنچىۋالا قىممەتلىك بايلىقلاردىن
پايدىلىنىشنى بىلگەن بولسىدى، دۇنيادا ئۇلاردىن باي، ئۇلار-
دىن بەخت - سائادەتلىك مىللەت بولمىغان بولار ئىدى.

ئەپسۇسكى، مۇسۇلمانلار بۇنىڭ قەدىرىگە يەتمىدى. نە-
مەتلەرگە كۈپۈرلۈق قىلدى. بەرلىرىنى، ئەقىللىرىنى ۋە
باشقا ئەزالىرىنى سۈيىئىستېمال قىلدى. يەر - زېمىنغا
شۇنچە باي تۇرۇقلۇق ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى بىلمەسلىكنىڭ
ئۆزى ئەقىل - ئىدراك ۋە غەيرەت - شجائەتنىڭ يوقلۇقى-
دىندۇر. ئەقىلنىڭ يوقلۇقى بولسا تەربىيەسىزلىكتىن كە-
لىگەن ۋابادۇر.

ئۆسۈملۈك ۋە جانداراردىن تارتىپ ھەر نەرسىنىڭ ئۆ-
سۈشى ۋە كامالىغا يېتىشى تەربىيەگە موھتاج بولغاندەك ئە-
قىل ۋە پىكىرنىڭ ئۆسۈشىمۇ تەربىيەگە موھتاجدۇر.

زىرائەت، بېدە، گۈل - گىياھلارنى تېرىغان ۋە تىككەن

كۇندىن باشلاپ پەرۋىش قىلىش لازىم بولغىنىدەك، ئادەم بالىسىمۇ تۇغۇلغان كۇنىدىن باشلاپ نەربىيەلەشكە موھتاج. دۇر. بالىنى يېگۈزۈش، ئىچكۈزۈش، يۇيۇندۇرۇش، كىيىندۇرۇش، تەۋرىتىش، ماڭغۇزۇشتا مەخسۇس قائىدىلەر بويىچە ئىش كۆرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا بالىنىڭ تېنى ساق - سالامەت بولىدۇ. تېنى ساق بالىنىڭ ئەقلىمۇ ساق ھەم كۈچ بولىدۇ. مانا شۇنىڭدىن كېيىن بالىنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى ئۆستۇرىدىغان قائىدىلەرگە ناھايىتى قاتتىق رىئايە قىلىش كېرەك.

تەن ۋە ئەقىل تەربىيەسىنى ئۆز يولىدا ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئانا بولغۇچى قىز بالىلارغا «بالا تەربىيەسى» ئىلمىنى ئۆگىتىش كېرەك.

بالا تەربىيەلەشنىڭ ئۇسۇل - قائىدىلىرىنى بۇ ساياھەت خاتىرىلىرى ئىچىدە، يېزىپ كۆرسىتىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئىش مېنىڭ ۋەزىپەمۇ ئەمەس. ئۇ ئۆز ئالدىغا چوڭ ۋە جىددي كېرەكلىك بىر ئىلىمدۇر. بۇ ھەقتە بۇ ساھەنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان كىتابلار بار. بالىسىنى ياخشى تەربىيەلەپ ئادەم قىلغۇسى كەلگەن كىشى شۇ كىتابلارغا مۇراجىئەت قىلسۇن.

مەن ئۆز نامىمدىن پەقەت شۇنىلا دېيەلەيمەن: بالىنى تىلى چىقىشقا باشلىغان چاغدىلا چىرايلىق، چۈشىنىشلىك سۆزلەشكە ئۆگىتىش كېرەك. ئاندىن چىرايلىق گۈل - چېچەكلەر، يايلاقلار، دەل - دەرەخلەر، زىرائەتلەر، مېۋە - چېۋىلەر، ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىق مەدەنىلەر ھەمدە قىممەتلىك تاشلار، ئېقىن سۇلار، ئېگىز تاغ، ئويمانلىق، ھايۋانات ۋە ئادەملەر بىلەن ئۇچراشتۇرۇپ، شۇ نەرسىلەر ھەققىدە بالىنىڭ ئەقلىگە قاراپ ئىلمىي سۆزلەرنى قىلىپ بالىنىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ تۇرۇش كېرەك.

ئاندىن ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەر سۈرىنى چۈشۈرۈلگەن نەپىس كىتابلار ۋە چىرايلىق سۆزلەر يېزىلغان كىتابلارنى كۆرسىتىپ ئۇلارنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش كېرەك. ئوقۇغان كىشى بىلەن ئوقۇمىغان كىشىنىڭ پەرقىنى ئىلمىي رەۋىشتە كۆرسىتىپ بالىنىڭ كۆڭلىدە ئوقۇشقا، ئىلىم - پەنگە مۇھەببەت تۇيغۇسى پەيدا قىلىش كېرەك.

تىلى بەك ياخشى چىقىپ كۆرگەن - ئاڭلىغىنىنى ياخشى چۈشىنىپ نەقىل كەلتۈرەلىگۈدەك ھالغا يەتكەندىن كېيىنلا مۇنتىزىم مەكتەپكە بېرىش كېرەك. مەكتەپ بالىنىڭ تېنى، پىكرى ۋە ئەقلىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئۈيغۇنلاشقان بولۇشى، بالىغا دۇنيادا بەختلىك ياشاش يوللىرىنى، يەردىن پايدىلىنىش ئۇسۇللىرىنى بىلدۈرەلىگۈدەك دەرىجىدە مۇنتىزىم بولۇشى كېرەك.

بالىلار باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن شۇنداق ئاڭ ۋە چۈشەنچىلەرنى ئېلىپ چىققاندىن كېيىن ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىپ ھاياتلىق ئۈچۈن كېرەكلىك ئىلىملەرنى ئۆگىنەلەيدۇ.

مانا مۇشۇنداق قىلغاندا بالىنىڭ ئەقلى ئۆسىدۇ، پىكرى ئېچىلىدۇ. يەرنىڭ تەبىئىي بايلىقىدىن پايدىلىنالايدىغان چىن ئالىم، ھەقىقىي ئىنسان بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. بەختسائادەتكە ئېرىشىپ راھەت تۇرمۇش كەچۈرەلەيدۇ. مانا شۇ چاغدا سىزنىڭ يېرىڭىزدە ئەخمەق، دىۋانە، قەلەندەر، گاداي دېگەندەكلەر دوريلىققۇمۇ تېپىلمايدۇ.

ھازىرقى كۇندە ئالتەشەھەر خەلقىنىڭ ئوقۇشتىن كۆڭلى سوۋۇدى. ئوقۇغۇچى ئاز بولغاچقا نۇرغۇن مەدرىسەلەر ئۆي ۋە سارايلارغا ئايلاندۇرۇلغان. ئوقۇشتىن كۆڭلى سوۋۇشنىڭ سەۋەبى مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنىڭ تەرتىپسىزلىكى، شۇ سەۋەبلىك ئوقۇپ چىققانلارنىڭ ئىشقا يارىماس بولۇپ قېلىشىدىن ئىبارەت.

بۇ ئىشنىڭ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق. چۈنكى، ئىنسان بىرەر ئىشنىڭ ياخشى نەتىجىسىنى كۆرمەي ۋە ئۇنىڭ تەمىنى تولۇق تېتىماي تۇرۇپ ئۇنىڭغا ھەرگىز كۆڭۈل بۆلمەيدۇ.

بۇنىڭ بىردىنبىر چارىسى مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەرنى زامانغا لايىق قىلىپ ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت. ھازىرقى زامان ئىلىم - مەرىپەت زامانىدۇر. بەخت - سائادەتنىڭ ئاچقۇچىمۇ شۇدۇر. بېشىدا ئەقلى، قولىدا ئىلىم - ھۈنىرى بار بولسا، مۇسۇلمانلارمۇ باشقىلاردەك راھەت - پاراغەتتە بەختلىك ياشىغان بولاتتى. شۇنداق باي يەرگە خوجا بولۇپ تۇرۇپ ئالتەشەھەرلىكلەر يەنە ئۆزلىرىنىڭ گادايلىقىنى خۇدادىن، تەقدىر - قىسمەتتىن كۆرىدۇ. بۇ پەقەت ئەقىلگە سىغمايدىغان، قاملاشمىغان ئىش.

نامراتلىق، موھتاجلىق، بۇزۇقلۇق، ساپاسىزلىق، خار - زەبۇنلۇق، بىچارىلىك، دەرۋىشلىك، مىسكىنلىك، قەلەندەرلىك، دىۋانىلىك دېگەندەكلەرنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلىقنىڭ، ئىسلامنىڭ بەلگىسى ئەمەس. بۇ ئىشلار ئىسلام نەزەردە بەك قەبىھ، ناچار ئىللەت دەپ قارىلىدۇ. مۇنداق ناچار ئىللەتلەرنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇش كېرەك. بۇنىڭ نومۇرى ھۇرۇنلۇق، تەييارتاپلىق، ئاڭسىزلىق، ئەقلىسىزلىك، جاھالەت ۋە نادانلىقتۇر. ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانلارنىڭ يىلتىزى بولغىنىدەك ياخشىلىق، يامانلىقنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق يىلتىزى بولىدۇ. دەل - دەرەخنىڭمۇ ھارام شېخى پۈنلىپ، يىلتىزىغا ئوغۇت بېرىلىپ پەرۋىش قىلىنىدۇ. مانا شۇنىڭغا ئوخشاش بايلىق ۋە نامراتلىقنىڭمۇ يىلتىزىغا دىققەت قىلىش كېرەك. بايلىقنىڭ يىلتىزى بولسا ئىلىم - مەرىپەتتۇر. سانائەت، تىجارەت ۋە تېرىقچىلىق ئىلىملىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىپ يېڭىلىق يارىتىشقا ئىنتىلىش كېرەك.

ياۋايىلىق ۋە مەدەنىيلىك، تەرەققىيات ۋە زىددىيەت، ھۆكۈمرانلىق ۋە مەھكۇملۇق، ھايات - ماماتلىق مەسىلىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەقىل - ئىدراك ۋە ئىلىم - پەنگە باغلىقتۇر.

نوشىروان يائۇشېۋ، بارکەنت

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 1946 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (8)

(خوتەن ـ كېرىيە)

ئېتىزلار ئاق، دەرەخ يوپۇرماقلىرى سارغايغان، ھاۋا سوغۇق، ئەتىگەن ـ كەچتە قىروۋ چۈشۈشكە باشلىدى. كۆز كەلگەن پەيتتە كۆز يامغۇرى ياغمىدى. كۆز بورىنى توختىمىدى. غاز ـ ئۆردەكلەر ئۇچمىدى. سەھرادىكى پىچانلار قۇرۇپ بولدى. ئامبارلار ئاشلىققا تولدى. غازلار سەمرىپ كۆچۈشكە ھازىرلىنىپ بولغان بولسىمۇ ئۇچۇشقىنى كۆرۈنمىدى. بۇخارا ۋە تۈركىستان تەرەپلەردىكىدەك «سۇننەت تويى» قىلىپ، ئۇلاغلىرىنى جابدۇپ، كاناي ـ سۇناي چالغان ئاۋاز ئاڭلانمايدۇ. پەسىل ئۆزگەرگىنىگە قارىغاندا، بۇ يەرنىڭ ھاۋا تەبىئىتى ئانچە ئۆزگەرمەيدۇ. ئادەملەرمۇ بىر تەرزدە تۇرۇۋېرىدۇ. ياز، كۆز، ئەتىياز ۋە قىش پەسىللىرىگە قاراپ ھەرىكىتىنى ئۆزگەرتىۋەرمەيدۇ. باللارمۇ قىش كېلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوقۇغىلى ئاتلانىدى. ئۆمۈر ئۆتەر، سۇ ئاقار، شامال ئۇچار، لېكىن ئىشلىگەن ئىش كۆرۈنمەس.

توختا، بۇنداق پېتىۋەرسەم بولمايدۇ. 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى كېرىيەگە قاراپ ئاتلاندىم. ئاران تەستە لوپ بازىرىغا كەلدىم. لوپ ـــ خوتەنگە قارايدىغان بىر يۇرتنىڭ مەركىزىدۇر. لوپنىڭ يېرى مۇنبەت، ھاۋاسى ياخشى. 50 ـــ 60 مىڭچە نوپۇسى، يەتتە ـ سەككىز قازى، بېگى بار. خەلقى ئېكىنچىلىك، بۆز ۋە گىلەم توقۇشنى كەسىپ قىلغان.

بىر سارايغا كىرىپ چۈشەر ـ چۈشمەيلا خوتەنده تونۇش-

قان ئاغىنىلەردىن بىرى كېلىپ «سىزنى ھازىر مۇھەممەت بەگ چاقىردى»، دەپ ئالدىرىتىپ ئېلىپ ماڭدى. مۇھەممەت بەگ ئەپەندى چىن مۇپەتتىشى شۇن يۈشى دارىنىغا مۇۋاققەت تۇڭچى ـــ تىلماچ بولۇپ كەلگەنىكەن. كىچىكرەك بىر ئۆيده دارىنىنى ئۆزىتىپ كەلگەن خوتەن بەگلىرى ۋە قارشى ئېلىشقا كەلگەن چىرا ۋە كېرىيە بەگلىرى ھەم بىرنەچچە بايلار شورپا پىشۇرۇپ ئولتۇرۇپتىكەن. سالام بىرىپ ئۆيگە كىردىم. ھەممەيلەن ئورنىدىن قوپتى. مەنمۇ ھەممىسى بىلەن فاتىدە بويىچە كۆرۈشتۇم. تۆردىن ئورۇن كۆرسىتىشتى، ئولتۇردۇم. ھېسىپ ئەكەلدى. بەك تەملىك، يېيىشلىك تائامكەن. مۇھەممەت بەگ ئەپەندى «بىز مۇشۇنداق بەك ياخشى بىر تائام ئەتتۇق»، دېدى. بىرەيلەن مۇھەممەت ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى 300 مىڭ سوم خىراجەت قىلىپ بىر دانە يۇڭ يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى ئېلىپ كەلمەكچى بولدى. «بۇ ئىشقا ھۆكۈمەتنىڭ ئىجازىتىنمۇ ئالماقچى بولۇۋاتىدۇ»، دېدى.

ـــ بەك ياخشى ئىشكەن. ئاللاھ مۇۋەپپەقىيەت بەرسۇن، ـــ دېدىم. سەھەردىلا يولغا چىقتىم. قۇملۇق يولىنى بويلاپ 60 چاقىرىم چامىسىدا يول يۇرۇپ ئەتىسى چىرا بازىرىغا كەلدىم. چىرا ـــ كېرىيەگە تەۋە بىر يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى. رۇس ۋە ئىنگلىز پۇقرالىرىدىن باشقا 2000 ئۆيلۈك خەلق بار.

بۇ ئەتراپتا ۋاقىتلىق نىكاھ ۋە بۇزۇقچىلىق بەك تەرەققىي قىلغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن يۇقۇملۇق كېسەللەر كۆپ تارقىلىدىكەن. مەيلى لوپ، ياكى چىرىدا بىرەرمۇ تەرتىپلىك مەكتەپ يوقكەن. باللىرى ئىلىم، ئەدەپ ۋە ئەخلاقتىن مەھرۇمكەن. تازىلىق ۋە تاھارەتكىمۇ رىئايە قىلمايدىكەن. شۇ سەۋەبتىن ۋابا دېگەندەك قورقۇنچلۇق كېسەللەر يۇز بېرىپ تۇرىدىكەن. ھەركىمنىڭ ئۆز ئادىتى ۋە ئۆزىگە يارىشا قارىشى

بولىدۇ. مەن بۇ خەلقنى تازىلىققا رىئايە قىلمايدىكەن دەپ ئە-
يىبلىسەم، ئۇلار مېنىڭ قىلغانلىرىمنى ياراتمىدى. بىر سە-
پەردىشەم ماڭا: «سىز ئەمدى سوپۇن بىلەن يۇيۇنماڭ. بۇ يې-
زىنىڭ خەلقى شۇنداق قىلىشنى قاتتىق ئەيىب كۆرىدۇ»، دې-
دى. سەۋەبى شۇ ئىكەنكى، بۇ يەردە خوتۇن - قىز ۋە بەچە-
چىۋازلارلا سوپۇن بىلەن يۇيۇنارمىش.

چېرنىڭ يوللىرىدا قولىغا تاياق تۇتقان، بېشىغا سەللە
ئورىغان جاپاكەش كىشىلەر بەك كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلار سودە-
گەر ئەمەس، ئېشەكچى ياكى تۆگىچىمۇ ئەمەس، باشقا بىر
ئىش بىلەنمۇ ماڭمايدۇ. بۇلار زىيارەتچى دەرۋىشلەردۇر. بۇلار
بىرىشى 15 كۈنلۈك، يېنىشى 15 كۈنلۈك يەرگە ئىمام جەپە-
رى سادىق مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلمىز دەپ ماڭىدۇ.
بۇلارغا: «ئۇ ئىمام جەپىرى سادىق مازىرى بۇ يەردە يوق. ئۇ
بۇ يەرگە كەلمىگەن. يوق نېمىگە مۇشەققەت تارتىپ يۇرۇپسە-
لەر» دېسەك، بېشىمىزغا قىيامەت كۈننى كۆرسىتىدۇ.

گۇلاخ[1]، تەماكو[2]، قاراقىيا[3] دېگەن مەنزىللەرنى بېسىپ
ئۆتۈپ، تۆتىنچى كۈنى كېرىيەگە يېتىپ كەلدىم. كېرىيە بە-
لەن خوتەننىڭ ئارىلىقى 370 چاقىرىم چامىسىدا بولۇپ، بۇ
يەرلەر قۇملۇق، قومۇشلۇق، ئاندا - ساندا يېكەنلىك ۋە دە-
رەخلىكلەردىن ئىبارەتتۇر. بۇلاردىن باشقا دېققەتنى جەلپ
قىلغۇدەك گۈزەل مەنزىرىلەر، بۇيۇك تاغلار، تېرەن جىل-
غىلار، كۆللەر، يىلقىلار كۆرۈنمەيدۇ. دېققەتنى جەلپ قىلغۇ-
دەك نەرسە بولسا يول بويىدىكى قەبرىلەردۇركى، ھەربىر
قەبرىگە ئۈزۈن خادىلار ئورنىتىلغان. خادىلارنىڭ ئۇچىغا قو-
تاز قۇيرۇقى ئېسىلغان. ئەۋلىيالارنىڭ قەبرىسىگە بولسا خا-

① گۇلاخ — چىرا ناھىيەسىنىڭ گۇلاخما يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ.
② تەماكو — چىرا ناھىيەسىنىڭ داموكو يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ.
③ قاراقىيا — كېرىيە ناھىيەسىنىڭ قاراقىي يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ.

خىلار تېخىمۇ كۆپ ئورنىتىلىدۇ. لېكىن خادىنىڭ ئۇچىغا
قوتاز قۇيرۇقى ئورنىغا ئۆچكە تېرىسى[1] ئېسىپ قويىدۇ. بۇ
تەرەپتە ئەۋلىيالار قەبرىسى بەك كۆپ بولىدىكەن. شۇنىڭ بە-
لەن بىرگە ھەربىر قەبرىگە 30 — 40 تىن ئۆچكە تېرىسى
ئېسىپ قويىدىكەن.

خوتەندىن كېرىيەگە قەدەر قاسىم ھاجى ئىسىملىك بىر
سودىگەر بىلەن بىللە كەلگەنىدىم. قاسىم ھاجى مېنى ئۆيىگە
چۈشۈرۈپ قونۇشقا تەكلىپ قىلدى. بۇ يەردە بىر كىشى
ئۇزاق سەپەردىن قايتىپ كەلسە يېقىنلىرى، دوست - بۇرا-
دەرلىرى كۆرۈشكىلى كېلىدىكەن. شۇ ئادەت بويىچە قاسىم
ھاجىنىڭ ئۆيىگە بەك كۆپ كىشى كەلدى. قوقاندىكى ۋە ئەن-
دىجاندىكى بازار ئەھۋالىنى بەك ئىنچىكە سوراشتى. مويى-
چىتلار «ساقلىنى سىلاپ ياتقان بۇيرا، پۇرگەك چۈيدە» دې-
دى. بۇ سەپەرگە چىققان ئادەم ئالتە ئايدا ئەندىجانغىچە بېرىپ
كەلدى دېگىنى ئىكەن. كېرىيەنىڭ تەرەققىياتىرۇھىر ياش بالا-
لىرىدىن تۇرسۇن ئاخۇن جانابلىرى مەن ئۈچۈن مەخسۇس
ئۆي ھازىرلاپ مېنى شۇ ئۆينى كۆرۈشكە تەكلىپ قىلدى.
تۇرسۇن ئاخۇن جانابلىرىنىڭ بۇ ئىھتىرامىغا تەشەككۇردىن
ئاجىزمەن. مېھمانسارايلىرى بەك قارانغۇ ھەم قالايمىقان بو-
لىدىكەن. ئېشەكنىڭ ھاڭرىشىدىن قۇلاقلىرىڭ پۈتۈپ
كېتىدىكەن.

تۇرسۇن ئاخۇن تاتارچە گېزىتلەرنى بەك سۆيۈپ ئوقۇيە-
دىكەن. تاتار مەتبۇئاتى بىلەن دوست بولۇپ قالغانىكەن. تاتار-
چە پەننىي ۋە يېڭى چىققىنغان ئەدەبىي كىتابلارنى ھەۋەس -
ئارزۇ قىلىشى بەك ياخشىكەن. ئورپىنبۇرگدىن كىتاب سورە-
تىپ كاشغەردە بىر كىشىگە 60 سوم پۇل بەرگەن بولسىمۇ،

① ئۆچكە تېرىسى — ئىچىگە سامان چىقىلىپ مازارلاردىكى خادىلارنىڭ
ئۇچىسىغا ئېسىلىتىدىغان تۇلۇمنى كۆرسىتىدۇ.

يەتتە ـ سەككىز ئاي بولۇپتۇ. نېمە سەۋەبتىندۇر كىتابلار تېخىچە قولغا كەلمەيتۇ. بۇ يەردىكى مەدرىسە تالىپلىرىمۇ كىتابقا بەك موھتاج ئىكەن. «گېزىت سېتىۋېلىشقا پۇل تۇ- لىگەن بولساقمۇ كەلمىدى»، دېگەن سۆزلەرنى بۇنىڭدىن باش- قا شەھەرلەردىمۇ، مەسىلەن، ياركەنتتىمۇ بىرنەچچە كىشىدىن ئېشىتكەنىدىم. ئالتەشەھەردىمۇ ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغۇچىلار يوق ئەمەس. ئاز بولسىمۇ ئىشقىلىپ بار. پەقەت گېزىتلەرنى قانداق ئالدۇرۇپ كېلىشنىڭ يولىنى بىلمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى بولسا چىن پوچتىسى رۇسىيەدىن كەلگەن خەتنى ئالمايدۇ. چىن شەھەرلىرىدە رۇسىيەدىن كەلگەن خەتلەرنى كىرگۈزۈش توغرىسىدا كېلىشىم يوقمۇ؟ مەن بۇ خەقنىڭ كۆپ كىشىلە- رىگە، ھەتتا پوچتا مەمۇرلىرىغىمۇ مۇراجىئەت قىلىپ باق- تىم. لېكىن قانائەتلىنەرلىك جاۋاب ۋە مەلۇمات ئالالمىدىم. مەن ئۆزۈم چىن مارکىسى بىلەن بىرنەچچە پارچە خەت ئە- ۋەتتىم. ئۇلار تەگدى بولغاي، رۇسىيە مارکىسى بىلەن ئەۋەت- كەن خەت ـ گېزىتلەر نېمە سەۋەبتىن بۇياققا كەلمەيدۇ؟ بۇ ھەقتە، يەنى گېزىت ئېلىش توغرىسىدا مۇنداق مەسلىھەت بېرىمەن. كاشغەر، غۇلجا، ئۈرۈمچىدەك رۇس پوچتىسى كې- لىپ تۇرىدىغان شەھەرلەرگە بارىدىغانلارغا ھاۋالە قىلىپ، شۇ كىتابخانىلار ئارقىلىق ئالتەشەھەرگە گېزىت ۋە رىسالە- لەرنى تارقىتىش كېرەك ياكى گېزىت ۋە كىتابخانا ئىدارە- لىرى مەزكۇر شەھەرلەرگە ئۆزلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنى ئەۋەۋە- تىش كېرەك. ئەگەر راسخوتىنى كۆتۈرسە، ئاۋامدىن مۇۋاپىق بىرسى تېپىلسا شۇ شەھەرنىڭ ئۆزىدە، تۈرغۇچىلار ئارىسىدىن ئىشەنچلىك كىشى تېپىپ قويسا بولىدۇ. ھەرقانداق ئەھۋال- غا قارىتا بىر چارە كۆرۈش كېرەك.

جاھاندىن خەۋەردار، ئوچۇق پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن سۆزلەشسە بەك قىزىق ۋە راھەت بولىدىكەن. تۇرسۇن ئاخۇن

بىلەن سائەت 4 كە قەدەر ئولتۇردۇق. نىھايەت، مەن ئۆيگە ئوخلاشقا ياندىم. ئەتىسى سەھەردىلا يېقىن بىر مەسچىتكە نا- مازغا باردۇق. بىز بارغاندا مەسچىتتە بىرمۇ كىشى يوق ئە- دى. بىرئازدىن كېيىن مۇئەززىن كېلىپ ئەزان توۋلىدى. ئارقىدىن جامائەت يىغىلدى. نامازغا ئوقۇدۇق. پەرز نامازغا تامام بولغاندىن كېيىن بىر كىشى تۇرۇپ: «قېرىنداشلار! مەن ھا- جى ئىدىم، خىراجىتىم تۈگىدى. يارەم قىلساڭلار»، دېدى. كىشىلەرنىڭ كۆپرەكى چىقىپ كەتتى. قالغان 10 نەچچە ئا- دەم بىر ـ بىرىگە قاراپ ئولتۇردى. ھېلىقى كىشى تىلەشنى داۋام قىلدى. شۇ ئارىدا ئىمام مېھرابتىن بىر قاپچۇقنى ئې- لىپ، ئاغزىنى ئاچتى. «ھاجىغا پۇل بېرىدىغان بولدى» دەپ ئويلىدىم. پەقەت ئۇ قاپچۇقنى نامازخانلار ئارىسىغا ئېلىپ كېلىپ تۆككەندە، كۆردۈمكى، قاپچۇق ئىچىدە پۇرچاقتەك كىچىك تاشلار تۆكۈلدى. بۇلار نېمە بولغىيتتى ئەمدى؟ بۇ چۈشۈم بولمىغىدى. مەسچىتتىكى كىشىلەر تاشلارنى سېقە- مىغا ئېلىپ «لائىلاھە ئىللەللاھۇ» دەپ بىرى بىرىگە بېرە- شىپ تۇردى. قولىغا ئالغان تاشنى ئېشىپ قالغان تاشقا قوشمىدى. بۇ ئىشنى كۆرۈپ خوجا نەسىردىننىڭ كۇن ھې- سابىنى چېقىرىشقا ئىشلەتكەن تاشلىرى ئېسىمگە كەلدى. «بۇنى تاش بىلەن ھېسابلاش دۇنيادا بار ئىش بولغاچقا نېمىگە قويسا يۇرۇۋېرىدۇ. بۇ (تاشتا) بىر ھېكمەت بار»، دېگەنلەرنى ئويلاپ تاشنىڭ ھېكمىتىگە كۆز تىكتىم. مەسچىتنىڭ ئىچى ھەرە كۆنىكىدەك بولۇپ «لائىلاھە ئىللەللاھ» كەلىمىسى بىر باشتىن يەنە بىر باشقا تەكرارلانغىلى تۇردى. بىرئاز ئولتۇ- رۇپ باققان بولساممۇ، تىزلىرىم ئۈيۈشۈشقا باشلىغانلى- تتىن، چىدىيالماي مەسچىتتىن چىقىپ كەتتىم. مەسچىتتە- كىلەر ئايەت ئوقۇپ قېلىشتى. بۇ ئىش ماڭا ئاجايىپ تۇيۇل- غاچقا، بىرمۇنچە كىشىلەردىن بۇ ئىشنىڭ تېگى ـ تەكتىنى

سوراپ باقتىم. بىرى «خەتمە» دەپ جاۋاب بېرىپ، «ئاشۇ تاشلار تۇگىگەنگە قەدەر، «لائىلاھە ئىللاللاھۇ»، «سۇبھا-نااللاھ»، «ئەلھەمدۇلىللاھ»، «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەيدۇ. بۇ تاشلار قۇياش چىقىپ ئازراق كۆتۈرۈلگەندە ئاندىن تۇگەيدۇ»، دېدى.

كېرىيەدە 70 ــ 80 ئۆيلۈك رۇس پۇقراسى ۋە 40 ــ 50 ئۆيلۈك ئىنگلىز پۇقراسى بار. يەرلىك خەلقنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن 70 ــ 80 مىڭ ئەتراپىدا چىقىدۇ. يېزا نوپۇسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە. كېرىيە خەلقى يارکەنت ۋە خوتەن خەلقىگە نىسبەتەن باي، ئەمگەكچان كېلىدۇ. كەسىپلىرى ئالتۇنچىلىق، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قىسمەن سودا-گەرچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدە-كى ئومۇمىي 1963 ـ سانىدىن).

مەركىزىي ئاسىيادا دىنىي ۋە مىللىي بايراملار

مەيلى رۇس تۈركىستانى ياكى ئالتەشەھەر مۇسۇلمان-لىرىدا ئىككى ھېيت ئۆزگىچە ئۆتىدۇ. نامازدىن چىققان دوست ـ بۇرادەر، ئاغا ـ ئىنى: «ئايەم مۇبارەك بولغاي»، دەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوچ كۈنگىچە ئۆيدىن ـ ئۆيگە پەتلەپ يۈرۈپ تەبرىكلىشىدۇ. بۇ يەردە ئاش ـ سۇ ئۇنچىلىك تۆكمە بولمايدۇ. سۇننەت تويىدىكىدەك ئارتۇقچە تەكەللۇپلەرمۇ بولمايدۇ. ئاچچىقلىشىپ قالغانلارمۇ ئۇچرىمايدۇ. باينىمۇ ئۆزىگە يارىشا كۈتىدۇ. تىلەمچى كەلسە-مۇ، بۇ كۈندە ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىنىدۇ.

ئىككى ھېيت كۈنىدە ۋە نوروز بايرىمىدا خالىغان يېگى كىيىملىرىنى كىيىدۇ، ياسىنىپ رەتلىك يۈرىدۇ. ياش بالىلار يېگى چىققان كۆكلەر ۋە دۇمباقلار بىلەن ئويناپ يۈرىدۇ. قول ـ ئىلكىدە بارلار بۇ كۈنلەردە خوراز سوقۇشتۇرىدۇ، ئوغلاق تارتىشىپ ئويناپ يۈرىدۇ.

ئالتەشەھەردە بايرام شادلىقىغا خوتۇن ـ قىزلارمۇ قې-تىلىدۇ. مەيلى دىنىي بايرام، ياكى مىللىي بايرام بولسۇن، ئەرلەردىن قاچمايدۇ. خوتۇنلارمۇ ئەرلەردەك بايرامنى قۇتلۇق-لىشىپ يۈرىدۇ. ئويناپ يۈرىدۇ، كۈلىدۇ، يېقىلىرى ـ تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ.

پەقەت خوتۇن ـ قىزلار دۇنياسىغا بەك تار كۆز بىلەن قارايدىغان پەرغانە مۇسۇلمانلىرىدا كۆپ سانلىق شەھەرلەر-دىكىدەك باراۋەرلىك ئاساسى يىمىرىلىشكە باشلىغان، يەنى خوتۇن ـ قىزلار بايرام قىلالمايدىغان بولغان. پەرغانىدە نو-

روز بايرىمى ئاساسەن «كۆكەردى» ئويۇنى بىلەن ئۆتىدۇ. ئالـ
تەشەھەردە بولسا ياز بېشىدىن ئورما ۋاقتىغىچە، ئەۋلىيا
مازارلىرىغا زىيارەتكە چىقىپ كۆڭۈل ئېچىشتىن ئىبارەت
بولىدۇ. ئېلىشىش ۋە چېلىشىشتەك كۈچ سىنىشىشلار بولـ
مايدۇ. دېمەك، مىللىي بايراملاردا مىللىي پائالىيەتلەرنى
كۆرگىلى بولمايدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادا مەۋلۇت كۈنى ۋە مۇھەررەم ئېيىنىڭ
بېشى مۇناسىۋىتى بىلەن بەزى مەكتەپلەردە بايرام قىلىدۇ.
ئەمما، ئالتەشەھەردە بۇ كۈنلەردە بايرام قىلىنمايدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىـ
كى ئومۇمىي 1970 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (9)

ئۇلار پۇل تېپىش ئۇچۇنلا

كاشغەردە قىزىق ئىشلار جىق. بىرنەچچە چىنلىق مۇـ
سۇلمان بولۇپ، تىلەمچىلىك قىلىشقا باشلىدى. قازىلارغا
مۆھۈر باستۇرۇپ، مۇسۇلمانلىق «شاھادەتنامە»سىنى قولىغا
ئېلىپ، ئۆيىمۇ ئۆي تىلەپ يۈرۈپ پۇل يىغىشقا تۇتۇندى.
«شاھادەتنامە»دىكى: «خۇدا ھىدايەت بېرىپ مۇسۇلمان بولدى،
ئۆزى كەمبەغەل ئىكەن، يارەمگە موھتاج»، دېگەن خەتنى
كۆرگەن خەلقلەر ھېچبىر يارەمدىن تارتىنمايدۇ. ئاخىرىنى
ئويلاپ ئولتۇرماستىن، خۇشلۇقىدىن ھەممە نەرسىسىنى بېـ
رىدۇ.

ئەگەر بۇ يېڭى مۇسۇلمانلار ئىشتىن قالغان قېرى ياكى
زەئىپ كىشى بولسا، سۆزلىمىسەكمۇ بولىدۇ. دىن ئۇچۇن
بولمىسىمۇ، ئىنسانىيلىق يۈزىسىدىن يارەملىشىشى كېرەك
دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بۇلار ئىسلامىيەتنىڭ روھىنى بىلىپ، مۇقەددەسلىكىنى
چۈشىنىپ، قائىدە ـ نىزاملىرىغا بويسۇنۇپ، چىن كۆڭلىدىن
مۇسۇلمان بولمايدۇ. مۇشۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار مۇسۇلمانـ
لىقنى دەسمايە قىلىپ تىلەمچىلىك قىلمىغان بولسا، بايلىـ
رىمۇ مۇسۇلمان بولسا، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن پۇلنى
تېپىپ بېيىغاندىن كېيىن، ئۆز دىنىغا قايتىپ كەتمىسىدى!

مەن بۇ ئىش بىلەن مۆھۈر باسقان قازىلارنىمۇ، سەدىقە
بەرگەن بايلارنىمۇ قوللىمايمەن. خۇشلۇقىغا قوشۇلمايمەن.

بەلكى، ئەپسۇسلىنىمەن. بۇنداق «مۇسۇلمان كۆپەيدى» دېيىش ئورۇنسىزدۇر. چۈنكى، بۇ بەك ناچار ئىش بولۇپ، ئىسلامىيەتنىڭ نامىغا قارا سۈرۈشتىن باشقا پايدىسى يوقلۇقى كۆزدەك ئوچۇق ئىشتۇر.

مېنىڭ يۇرىكىمنى تاتلىغان ھەم بۇ ھەقتە ماقالە يېزىشقا مەجبۇر قىلغان نەرسە شۇكى، روھانىيلار بۇ «يېڭى مۇسۇلمانلار»غا دىنىمىز ئىسلامنى گادايلىق ۋە تىلەمچىلىكتىن ئىبارەت، دەپ كۆرسەتكەنلىكىدۇر.

چىنلىقنى مۇسۇلمان قىلمەن دەپ جاپا تارتقۇچە، ئۆزلىرىنى «چىن مۇسۇلمان» قىلىشنىڭ چارىسىنى ئاپسا ياخشى بولار ئىدى.

ئاجايىپ ئەھۋال! بىزنىڭ كۆزىمىزگە نېمە بولدىكىن؟ تويمىغانىنى كۆرىمىز، تويغانىنى كۆرمەيمىز. بىر چىنلىق مۇسۇلمان بولسا، مۇسۇلمان دېگەن نامنى ئالسا شادلىنىمىز، شادلىقىمىز ئىچىمىزگە سىغمايدۇ. ئەمما، 100 لەرچە مۇسۇلمان بالىلىرى چىنلىقلارغا سېتىلىپ، چىنلىق بولۇپ كەتكەنلىكىدىن خەۋىرىمىز يوق، كۆرەلمەيمىز. كاشغەر ۋە ياركەنتتە شۆھبەت مىسسىيونېرلىرى نەچچە يىللاردىن بېرى مۇسۇلمان بالىلىرىنى ئۆز خاھىشى بويىچە تەربىيەلەۋاتىدۇ. بىز بۇنىمۇ كۆرمەيۋاتىمىز. كۆزلىرىمىزنى چوڭراق ئېچىپ قارىساق، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپەيگىنىنى ئەمەس، بەلكى ئازىيىۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز.

بىز شۇنداق دەپ كۆكتىكى يۇلتۇزلارغا قول سوزۇپ، يەردىكى قۇندۇزلاردىن قۇرۇق قېلىۋاتىمىز. بىر باشقۇرت: «پالتا بېرىپ چوشلى ئالدىم، تاتارنى ئالدىدىم!» دەپتىكەن. ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى دەل شۇ باشقۇرتقا ئوخشايدۇ.

خۇلاسە: چىنلىقلار مۇسۇلمان بولمايدۇ. ئىشسىزلىق ۋە ھۇرۇنلۇقىدىن پۇل تېپىش ئۈچۈن شۇنداق قىلىدۇ. بىرنەچچە چىنلىقنىڭ «لايلالا» دېيىشلىرى بىلەنلا مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپەيمەيدىغانلىقى بىزگە مەلۇمدۇر. شۇڭا، تىلەمچى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپەيمىگىنىمۇ ياخشى. بۇنداقلار بىزنىڭ ئۆزىمىزدىمۇ ئاز ئەمەس. بۇ ئىشقا سۆيۈنۈش ئەمەس، ئېچىنىش كېرەك. گادايلارنى كۆپەيتىشكە ئەمەس، مۇمكىنقەدەر ئازايتىشقا تىرىشىش كېرەك. بۇ ئىش يېتىم ۋە بىچارىلەرگە «يارەمخانا»لەرنى ئېچىپ، ئىشقا يارايدىغانلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن تۈزىلىدۇ.

چىنلىقلار چىنلىق پېتىچە تۇرسۇن. بىز ئۆز بالىلىرىمىزغا ئىگە بولايلى! ئۇلارنى چىن مۇسۇلمان ۋە چىن ئادەم قىلىپ يېتىشتۇرۇشكە تىرىشايلى. بۇ ئىز تەرتىپلىك مەكتەپلەرنى ئېچىپ، ياش - ئۆسمۈرلىرىمىزنىڭ يۇرەكلىرىگە خۇراپاتلىقتىن پاكىزلانغان، ساپ بولغان ئىسلامىيەت ۋە چىن مىللەت روھىنى بىرلەشتۇرۇش بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. شۇنداق قىلغاندا، مۇسۇلمانلار كۆپىيىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا سەپالەت، ئاسارەت ۋە رەزالەتتىن قۇتۇلىمىز.

نوشىرۋان يائۇشېف، كاشغەر

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 1993 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (10)

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ھەققىدە «ھۇرۇن، ئىشلەمەيدۇ، ئىقتىساد يولىنى بىلمەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن تۇرمۇشى بەك ناچار»، دېگەندەك مەزمۇندا كۆپ ماقالە يېزىلدى. بۇ يازغانلىرىم ئۆز نۆۋىتىدە توغرا بولسىمۇ، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، «ھەربىر كەت بار، بەربىر كەت يوق»كەن دېيىشكە مەجبۇر بولدۇم.

قەلەندەر، گاداي ۋە ئىشانلاردىن باشلاپ، نانچى - سۇچى، كىرچى - سوپۇنچى، ئېشەكچى - تۆگىچى، ئوتۇنچى - سامانچى، تۆمۈرچى - تىككۈچى، ئاشپەز - نانباي، باقىنال - سودىگەر، دېھقان ۋە گىلەمچىلەرنىڭ ھەممىسى «جان ساقلاش» يولىدا ھەربىر كەت قىلىۋاتىدۇ. ئېشىنى ئىسراپمۇ قىلمايدىكەن، بېيىشقا تىرىشۋاتىمۇ، بېيىمايدىكەن.

شۇنىڭغا ئوخشاش مەكتەپ - مەدرىسىلەردە قىش - ياز، كېچە - كۈندۈز ئوقۇسىمۇ، ھېچبىر نەرسە بىلەلمەي، چۆپچى(ئەخلەتچى) - نادان بولۇپ قالىدىكەن. دېمەك، ھەربىر كەت بار، بەربىر كەت ۋە سەمەرە يوق. بۇنىڭ سەۋەبى قىلغان ئىشىنىڭ تەرتىپسىزلىكى ۋە ھەربىر تىنىڭ مەنتىقسىزلىكىدىندۇر.

بۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئاساسىي جەھەتتىن «يالغان مۇدا»، نېسى، جازانىدەك چىرىك بويۇنتۇرۇقلار ئۇستىگە قۇرۇلغان.

مەئىشەت ئۈچۈن كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ سايمانلىرى ئۆز يەرلىرىدىن تېپىلسىمۇ، ئۆز قولى بىلەن ئىشلىيەلمەي-

دۇ. بۇ سەۋەبتىن مەئىشەت ئەسۋابلىرىنىڭ كۆپرەكىنى چەتتىن ئېلىپ كېلىدۇ. لېكىن، بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلگۈچىلەرنىڭ سانى ھەر شەھەردە ئۇچ - تۆت كىشىدىن ئاشمايدۇ. مانا مۇشۇ سودىگەرلەر چەتتىن ئېلىپ كەلگەن مالىلىرىنى بىرگە بىر ئۆسۈم بىلەن شەھەردىكى كىچىك دۇكانلارغا تارقىتىدۇ. شۇ تەرىقىدە ئۇ مالىلار قولدىن - قولغا ئۆتۈپ يۇرۇپ، بىر تىيىنلىك مال بەش تىيىنغا چىقىدۇ.

يۇقىرىقىلار چەتتىن كېلىپ تارقىلىۋاتقان مالىلار ھەققىدە سۆزلەيدىغانلىرىم. ئۆز يەرلىرىدىن چىقىدىغان يېمەك - ئىچمەكمۇ شۇ ئۇسۇلدا سېتىلىدۇ. بۇ يەردە ئۆز ئاشلىقى بىلەن تاماق ئېتىپ يەيدىغانلار بەك ئاز بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇ نۇرغۇن كىشى يالغان سودىگەرلىك قىلىدۇ. بۇلار بۇغداي ياكى ئۇن ئېلىپ ئۆزى پىشۇرۇپ يېمەيدۇ. بازاردىن تەييار نان سېتىۋېلىپ يەيدۇ. شۇڭا، كۆپىنچىسى ئاشخانىدا ئىشلەيدۇ. شۇنداقلىقىدىن مەيلى ئىشلەپچىقىرىش، ياكى دېھقانچىلىق ھەممىسى قىممەتكە چۈشىدۇ. بۇنداق «يالغان ھەربىر كەت»تە قانداقمۇ بەربىر كەت بولسۇن؟.

ئالتەشەھەرنىڭ بايلىقىنى يوقىتىپ ۋە بەربىر كىتىنى ئۇچۇرۇپ تۇرۇۋاتقان نەرسە — «سودىگەرچىلىك» نامى بىلەن نېسىگە تارتىشىپ، بىر كىشىلىك ئورۇننى مىڭلارچە كىشىنىڭ ئىگىلەپ تۇرغىنىغا ئوخشاش، ئىقتىسادىنىڭ تومۇرىنى بوغۇپ تۇرۇۋاتقان ئىككى نەرسىدۇر. بۇنىڭ بىرى - «گۆرۇ» بولۇپ، بۇ ئىش چىنلىقلارغا مەخسۇس بىر تىجارەتتۇر. چىنلىقلار بۇنىڭ سايىسىدە بەك بېيىپ كەتكەندەك، مۇسۇلمانلار ئەكسىچە، بىرنەچچە كۈندە مال - مۈلكىدىن ئايرىلىپ ئانىدىن تۇغما بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، گۆرۇخانىنى چىنلىقلار ئاچسىمۇ، ئۇلارنىڭ تىجارىتىنى رونىق تاپقۇزىدىغانلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلاردۇر. يەنە بىرى بولسا جازانخورلۇق بولۇپ، شەرىئەتتە ھارام قىلىنغان ئۆسۈمدىنمۇ ئېشىپ كە-

تىدۇ. بۇ ئىش ھىندى ۋە چىنلىقلارغا خاس ئىش بولسىمۇ، بۇنىڭدىن مۇسۇلمان بايلارمۇ قۇرۇق قالمىغان. ئاچ كۆزلۈك قىلىپ، بىرنى بىر يەرنىم قىلىپ ياندۇرۇش ۋەدىسى بىلەن جازانىگە پۇل تارقىتىدۇ. بۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى بۇ ئازغۇنلۇقى ئاڭسىزلىق ۋە نادانلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئاڭسىزلىق ۋە نادانلىقنىڭ سەۋەبى بولسا، زامانغا مۇۋاپىق تەربىيە كۆرمىگەنلىكىدىندۇر.

بۇلارنى ھازىردىن باشلاپ، مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلەر بىلەن تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغىنى مۇئەللىم ۋە مەتبۇئات، يەنى گېزىت ـ ژۇرناللاردۇر.

گېزىت ـ ژۇرناللار، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈچىدىن ئەڭ مۇھىم بولغانلىرىنى تاللاپ چىقىپ، قىسقىچە بولسىمۇ، مەلۇمات بېرىپ تۇرىدۇ. گېزىتنىڭ خىزمىتىغۇ شۇ! گېزىت ۋە مەتبۇئات ـــ تۇرمۇش ۋە ھاياتنىڭ كارتىنىسىدۇر. مىللىي مەتبۇئات ـــ مىللىي تۇرمۇشنىڭ ئەينىكىدۇر. ئۇ تۇرمۇشنى ئۆڭدىنمۇ، سولدىنمۇ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. تۇرمۇش ئۈچۈن پايدىلىق ۋە زىيانلىق نەرسىلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ. «مانا بۇ پايدىلىق، بۇنى قىل! مانا بۇ زىيانلىق، بۇنى قىلما»، دەپ تۇرتۇپ كۆرسىتىدۇ. قىسقىسى، گېزىتنىڭ خىزمىتى بەك مۇھىم ھەم بەك مۇقەددەستۇر. گېزىت ـــ ئوقۇرمەننى توغرا يولغا باشلايدۇ، بېشىغا توغرا پىكىر كىرگۈزىدۇ. بۇ كۈنلەردىمۇ گېزىت پۈتۈن ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مەقبۇل ۋە مۆتىۋەردۇر. شۇڭا ئالتەشەھەرلىك قېرىنداشلاردىن: «گېزىت سۆزى كىتاب سۆزى ئەمەس»، دېگەندەك سۆزلەرنى بۇنىڭدىن كېيىن ئاڭلىمىسام، ئۆزۈمنى بەك بەختلىك ھېسابلار ئىدىم.

دۇرۇس، «گېزىت سۆزى كىتاب سۆزى ئەمەس»، ئەمما، خۇراپات ۋە ئەپقاچتى رىۋايەت بىلەن تولغان كىتابلار بىلەن

گېزىتنىڭ ئارىسىدىكى بەرق بەك چوڭ!

دۇرۇس، ئالتەشەھەردە مەتبۇئاتنىڭ قىممىتىنى بىلىدىغان مۆھتەرەم زاتلار يوقمۇ ئەمەس، بار، ئەمما بەك ئاز. ئاز بولسىمۇ، بارلىق ئۈمىد شۇلارغا باغلانغان. ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىردىن سائادەت يۇلتۇزى ۋە ئەزىز مىللەت خادىمىدۇر. جاھالەتتە ئاداشقان قېرىنداشلىرىغا يولباشچىلىق قىلىش، ئۇلارنى توغرا يولغا سېلىشمۇ شۇ ئاڭلىق ۋە پىكىرلىك، كۆزى ئوچۇق زاتلارنىڭ ئىشىدۇر، قەرزىدۇر، مۇقەددەس خىزمىتىدۇر.

سىز خەلقنىڭ نېمىگە موھتاجلىقىنى بىلەمسىز؟ يوقىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك سۆزلىگەن سۆزلىرىڭىز تەسىر قالمايدۇ. شۇڭا، داۋاملىق سۆزلەڭ! داۋاملىق ئىشلەڭ! ھەيدەكچىلىك قىلىڭ! باشقىلار بىلەن بىللە يولباشچىلىق قىلىڭ! شۇنداق قىلسىڭىز، كەلگۈسىدە كېيىنكى ئەۋلادلار سىزنى ئاتىسىنى سۆيگەندەك ياد ئېتىدۇ. رەھمەت ئوقۇيدۇ. تارىختا نامىڭىز قالىدۇ!

مىللەتنىڭ ئىسلاھى ـــ سىزدەك مەرت ـ قەھرىمانلارغا موھتاجتۇر. بۇگۈندىن باشلاپ ئىپتىدائىي مەكتەپلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈڭ. ئىپتىدائىي تەلىم ـ تەربىيەگە مەزمۇت ئۇل سېلىش كېرەك. بۇ ئىش بەنايى ئىسلام ۋە بەنايى مىللەتنىڭ ئەڭ پايدىلىق، ئەڭ مۇھىم ئاساسىدۇر.

مانا شۇنىڭدىن كېيىن، قىلغان ھەربىكەتتىن بەربىكەت، ياخشى سەمەرىلەر كۆتكەنگە بار، بولمىسا يوق!

نوشىروان يائۇشېف، كاشغەر

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى ئومۇمىي 2000 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (11)

ئالتەشەھەردە تىجارەت

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ «سودىگەر» نامى بىلەن كۆز بويامچىلىق قىلىشلىرىدىن زارلىنىپ ئىلگىرىكى ماقالىلىرىمىزدە يازغانىدىم. ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ تىجارەت ۋە ئىقتىساد مەيدانلىرىدا پۈتۈنلەي يوقىلىپ قاراڭغۇلۇققا ئادىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بۇلار ئەمدى دۇنيا بىلەن ۋىدالىشىۋاتقان بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغانىدىم. لېكىن مېنىڭ بۇ ئويۇم پۈتۈنلەي دۇرۇس بولۇپ چىقمىدى. كېيىنچە بارماق بىلەن سانغۇچىلىك بولسىمۇ ئىچكىرى بىلەن تىجارەت فىلىۋاتقان زاتلارنىڭ بارلىقىنى بىلدىم. مەن بۇنى تۇرك يۇرتىنىڭ ئەڭ قاراڭغۇ بىر پۈچقىدا تۇرۇۋاتقان كېرىيەگە كېلىپ كۆردۈم.

بۇ ئىش بىز مۇسۇلمانلارنىڭ هەممىمىز ئۇچۇنمۇ بىر ئىبرەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ هەقتە قىسقىغىنە بولسىمۇ مەلۇمات بېرىپ پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

كېرىيە مۇسۇلمانلىرى يېراق شەرقتىكى چېڭدۇ سېلىك ئارىسىدا سودا قىلىدۇ. چېڭدۇ سېلىك بىلەن كېرىيەنىڭ ئارىلىقى ئات بىلەن ماڭسا سەككىز ئايلىق يولدۇر. يول پۈتۈنلەي چۆلدىن ئىبارەت. سودىگەرچىلىك يولىدا كېرەكلىك ئەسۋاب ۋە نەرسىلەرنى ئۆز ئۆيلىرىدىن ئېلىپ چىقىدۇ. يولدا يەيدىغانلىرىنى ئۆزلىرى پىشۇرۇپ يەيدۇ. يېتىشقا قونالغۇ، ئىسراھەت قىلىشقا لەڭگەردەك يەرلەر بولمىغانلىقتىن، يازنىڭ ئەڭ ئىسسىق كۈنلىرى، قىشنىڭ ئەڭ سوغۇق كۈنلىرى دالادا قونۇپ ماڭىدۇ. يولدا چۆلنىڭ تۈزلۈق سۇلىرىدىن باشقا ئىچىملىكلەرمۇ تېپىلمايدۇ. مەنزىللەردە ئاش ـ سۇت كەبى نېمەتلەرنى يېگۈسى كېلىپ كەتسىمۇ، يول بويى پەقەت يېيەلمەيدۇ. ئۇ نېمەتلەر بەلكىم ئۇلارنىڭ چۇشىگەمۇ كىرمەس. پاچاقلىرىمۇ تۈزلۈق سۇدا تىلىنىپ كېتىدۇ. مۇشۇ ئارىدا ئىككى سودىگەر چېڭدۇ سېڭغا سەپەر قىلدى. بۇلارنىڭ بىرنەچچە ئايدىن بۇيان يونغا تەييارلىنىشلىرى ئادەمگە شۇ مالنى قۇتۇپقا ساياھەت قىلغۇچىلارنىڭ تەييارلىق قىلىشىنى ئەسكە سالىدۇ. ئۇ سودىگەرلەرنى 50 ــ 60 لاپ ئادەمنىڭ بىرنەچچە چاقىرىم يەرگىچە ئۇزىتىپ بېرىشلىرى، ئايرىلغان چاغدا بەزىلەرنىڭ يىغلاشلىرىنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرسەم، بۇ سەپەرنىڭ نەقەدەر زور بىر ئىش ئىكەنلىكى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم بولىدۇ. بۇلار سەككىز ئايدا بارىدۇ، سەككىز ئايدا قايتىپ كېلىدۇ. ئىككى ئاي چېڭدۇ سېڭدا تۇرۇپ سودا قىلىدۇ. ئېسەن بولسا تولۇق بىر يېرىم يىل يول يۈرۈپ قايتىپ كېلىدۇ.

سودىگەرلەر پۈلدىن باشقا نەرسە ئېلىپ ماڭمايدۇ. ئۇ يەرگە بېرىپ مالنى نەق پۇلغا ئالىدۇ. ئېلىپ كەلگەن مالىلىرى چېڭدۇسېڭدىكى چىنىلىقلارنىڭ قول ئىشلىرى، يىپەكتىن توقۇلغان خوتۇن ـ قىزلار كىيىملىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇنى مۇسۇلمان خوتۇن ـ قىزلىرى بىلەن بىرگە چىنىلىقلارمۇ كىيىدۇ.

بۇ تىجارەتنىڭ نەتىجىسى هەققىدە سۆزلەپ تۇرغۇچىلارمۇ جىق. سەۋەبى: «مېھنەتتىن كېيىن راهەت، سەۋر قىلغانغا مۇراد ئىكەن»، دېگەن سۆز بىلەن ماختاپ تۇرۇشىدۇ. يەنە نەق ئېلىپ نەق ساتقانلىقىدىن هەم ئېلىپ كەلگەن

ئېسىل نوسخىلىق مالىلار خەلق ئارىسىدا قارشى ئېلىنغاچقا سودا ئىشلىرى بەك راۋاج تاپىدۇ. يولدا بۇلاڭ ـ تالاڭدەك كۆڭۈلسىز ئىشلارغا ھەرگىز ئۇچرىمايدۇ. بۇ تىجارەت ئىلگىرى چىنلىقلار ۋە تۆڭگانلارنىڭ قولىدا ئىكەن. كېيىنچە ئۇلاردىن كېرىيە مۇسۇلمانلىرى قولىغا ئۆتۈپتۇ. ھازىرمۇ چىقىدۇ. چىن مالىرى پۈتۈن ئالتەشەھەرگە كېرىيە ۋە قومۇل ئارقىلىق تارقىلىپ تۇرىدىكەن. بۇ تىجارەتنىڭ كېرىيە مۇسۇلمانلىرى قولىغا ئۆتۈپ قېلىشىنىڭ تارىخى مۇنداق ـ كەن:

چېگدۇسېگنىڭ 60 كۇنلۇك بېرىسىدا لەنجۇسېڭ[1] دېگەن بىر شەھەر بار. تۆڭگانلار شۇ شەھەردىن چاي ۋە ئەپيۇن ئېلىپ، كېرىيە ۋە خوتەن تەرەپلەرگە ئېلىپ كېلىپ سېتىپ يۈرگەنىكەن. بۇنىڭدىن 10 يىللار ئىلگىرى كېرىيەنىڭ نو ـ پۇزلۇق بايلىرىدىن ۋە مۆتىۋەر سودىگەرلىرىدىن قاسىم ھاجى ئىسىملىك بىر كىشى بۇ سودىنى كۆرۈپ سىناپ بېقىش ئۈ ـ چۈن ئۆزىنىڭ بىر مالىينى لەنجۇسېڭغا ئەۋەتكەن. مالاي ئۇ يەردىن بىرئاز چاي ئېلىپ كەلگەن. چاي بەك ياخشى سېتىل ـ غان. ئۇ مالاي لەنجۇسېگنىڭ نېرىسىدا چېگدۇسېڭ دېگەن بىر شەھەر بارلىقىنى ۋە تېگى فابرىكىدا توقۇلغان رەختلەر ـ نىڭ شۇ شەھەردىن چىقىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىپ، بەك چوڭ بىر «كەشپىيات» يارىتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىلگەنلىرىنى بايلارغا سۆزلەپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن ھەر قېتىم نۇرغۇن پۇل بىلەن شۇ شەھەرگە كىشى ئەۋەتىپ تۇرغان. مانا بۇ شۇ ـ نىڭدىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن كېرىيە ـ چېگدۇسېڭ تىجارىتىدۇر. بۇ كۇنلەردە كېرىيەدىن چېگدۇسېڭغا بارغۇ ـ چىلار ھەسسىلەپ كۆپەيگەن. قومۇلدىن ئونلاپ كىشى بىرگە بارغان دەيدۇ. بۇ يىل خوتەندىمۇ ئىككى كىشى (بۇنىڭ بىرى

① گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى لەنجۇ شەھرىنى كۆرسىتىدۇ.

بىر نەچچە ئون يىللاردىن بېرى تىبەت يولى بىلەن ھىندىس ـ تاندىن مال ئېلىپ كېلىپ ساتقۇچى مەشھۇر سودىگەر ئى ـ كەن) مېڭىپتۇ.

كېرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۇ ئىشلىرى، بۇرۇنقى پە ـ ماندارلىرىمىزنىڭ تىجارەت دەستۇرى ئەمەس، بەلكى غەيرەت ۋە باتۇرلۇقنى ئەسكە سالىدۇ. كېرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۇ ئىشلىرى مىڭلاپ تەھسىنگە لايىقتۇر. ھەر ئىشتا يېڭىلىق، پائالىيەتچانلىق ھەم ئۇنىڭغا يارىشا تولۇق غەيرەت كېرەك. خۇسۇسەن سودا ئىشلىرىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ شۇنداق پۇل تېپىشى شەرتتۇر. پۇل تېپىش ئوڭاي ئىش ئەمەس، ھاۋا تارتماي پۇل تاپقىلى بولغان بولسىدى، دۇنيادا پۇلنىڭ قەدرى بولمايدۇ. كېرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۇ ئىشىغا تەھسىن ئېيتىش بىلەن بىرگە بەزى تەنقىد قىلىشقا تېگىشلىك ئازراق يەرلىرىمۇ بار. بۇ كۇنلەردە كېرىيەدە 15 تىن ئارتۇق سودىگەر بار ئىكەن. مانا مۇشۇ سودىگەرلەر ئۆزئارا ئويۇش ـ ماي، كۆپىنچە بىمەزگىل يولغا چىقىپ يۈرىدىكەن. شۇ سە ـ ۋەبتىن يولغا چىققاندا ھەمراھ يالاشقا مەجبۇر بولىدىكەن. يول بەك ئۇزۇن بولغاچقا، بۇ ھەمراھلار بىرنەچچە يۈز سوم، ھەممىسىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، بىرنەچچە مىڭ سومغا توختايدىكەن. بۇ بىر ئىش، ئىككىنچىدىن، بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىپ، مىڭبىر جاپا ۋە مۇشەققەتلەر بىلەن ئېلىپ كەل ـ گەن مالىرىنى تېزرەك سېتىشقا ئالدىراپ كېتىدىكەنكى، بۇ ئالدىراڭغۇلۇقتىن كەلگەن زىيان 1000 سومدىنمۇ ئېشىپ كېتىدىكەن. چۈنكى ۋاقتى ئۆتكەن مالنىڭ قەدرى قالمايدۇ، باھانىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئەنە شۇنداق سەۋەبلەردىن نۇرلۇك قوللاردىن ئېلىنغان، تۇر ـ لۇك قوللاردا سېتىلغان بۇنداق نەرسىنىڭ زىيىنى بار ئىش ئىكەنلىكى تىجارەت ئەھلىگە مەلۇم بولسا كېرەك. ئەگەر يۇ ـ

قىرىقى ئىشلارنى ئېتىبارغا ئېلىپ، 15 كىشى بىرلىشىپ، بىر شىركەت قۇرسا بەك ئوبدان بولاتتى. بىھۇدە خىراجەت ئازىيىپ پايدىنىك كۆپەيگىنىنى بىلگىلى بولاتتى. چۈنكى ئۇ چاغدا بىر چېكىدۇسېكۇنتقا 30 كىشى بارغۇچە ئۇچ كىشى بارسا بولىدۇ. مالالار بىر قولدىن ئېلىنىپ بىر قولدا سېتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئەلۋەتتە پايدىدىن خالىي ئەمەستۇر. يەنە شىركەت بولسا پۇل كۆپىيىدۇ. پۇل كۆپ بولسا، چوڭراق پايدىسىق ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، بۇ يەرنىڭ خەلقى قول ئىشىغا ــ يۇگدىن گىلەم، يىپەكتىن شايى ۋە بەقەسەم قاتارلىق نەرسىلەرنى توقۇشقا بەك ئۇستا، يۇڭ يىپ ۋە يىپەك، پاختا كەبى نەرسىلەر بەك ئەرزان، شۇنداق بولغاچقىمۇ، بۇ نەرسىلەر كۆپىنچە خام پېتى سېتىلىدۇ. تېخى ئۇستىكارلار يارەمگە موھتاج بولغانلىق سەۋەبىدىن بىكار يېتىشقا مەجبۇر بولۇپ قالىدۇ. يارەم بەرگۈچىلەرنىڭ يوقلۇقىدىن تەبىئىي ھالدا ئىشسىزلىق ۋە بىكارچىلىقتا قېلىپ بىچارىلىكتىن ھۇرۇنلىشىپ كېتىدۇ، ئاخىرى تىلەمچىلىك يولىغا كىرىپ مىللەت ئۇستىگە ئېغىر يۈك بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ئاشۇ جانلىق ماشىنىلارنى قوزغىتىپ ئىشقا سالغۇچىلار بار بولسا، بۇنىڭدىن كەلگەن پايدا بايلارنىمۇ بېيىتىدۇ، ئىشلەمچىلەرنىمۇ ھۇرۇنلۇق، تىلەمچىلىكتەك ماكىقۇرتىلۇقتىن پاكلايدۇ. بۇ يەردە گىلەم ۋە بەقەسەم توقۇشنى بىلمەيدىغان بىرەر ئەر ياكى خوتۇن بولمىسا كېرەك. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئىش بىلەن ئاجىزدۇر.

ئەگەر ئۇلار بىرلىشىپ شۇنداق بىر شىركەت تەسىس قىلىپ قالسا، بۇ شىركەت تىجارەت ۋە سانائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى بىرگە ئېلىپ بارسا، شىركەتنىڭ بۇ ئىشى ئۆزى ئۈچۈنمۇ، خەلق (تېخى ئىش تاپالمای ھۇرۇنلىشىپ ياتقان، خۇدانىڭ ئۆزى يارالقان)لەر ئۈچۈنمۇ بەك پايدىلىق ئىش بولغان بولاتتى. بۇ ئىشنىڭ ئەخلاقىي جەھەتتىن قانچىلىك رول ئويناىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئورنى يوق، ئەلۋەتتە!

تەبىئىيكى، بۇ جەھەتتە دىن زور رول ئويناىدۇ. بۇ ئىش دىنىي فىقھى (ئىسلام قانۇنى) نەزەرىدىمۇ بەك ساۋابلىق ئىش. مېنىڭ نەزەرىمدە بۇ ئىش كىشىلەردىن پۇل قەرز ئېلىپ ھەج قىلغاندىن ۋە كۈنىگە نەچچە رەكەت نەپلى نامازئوقۇغاندىن مىڭ قات ئەۋزەلدۇر. ئۆيدە بالىچاقىنى ئاچ ۋە يالىڭاچ قويۇپ مەككىگە بارغاندىن تىجارەت نىيىتى بىلەن ئىچكى شەھەر بولغان چېكىدۇسېكۇنتقا بېرىش مىڭ مەرتىۋە ئارتۇقتۇر. شۇنىڭدەك مازار يېنىغا ئۆي سېلىپ، دۇنياغا نەزەر سالماي، كېچە ـ كۈندۈز قۇرئان ئوقۇپ تىلاۋەت قىلىپ، تائەت ۋە ئىبادەت بىلەن ياتقانغا قارىغاندا، بازاردىن يۇڭ ئېلىپ بىر گىلەم توقۇپ سېتىش مىڭ مەرتىۋە ياخشىراق ۋە ساۋابلىق.

نوشىروۋان يائۇشېۋ، كېرىيە

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى ئومۇمىي 2011 ـ سانىدىن).

چىن مۇسۇلمانلىرى هالىدىن

بىرىنچىدىن، مۇسۇلمانلارنىڭ نادانلىقىدىن، ئىككىنچىدىن، مەركىزىي هۆكۈمەت ئىدارىسىنىڭ بەك يىراقلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇ يەردىكى چىنلىق مەمۇرلار مۇسۇلمانلارنى خالىغانچە ئېزىپ ئۆز هۆكۈمىتىنىڭ ئادىللىقى ۋە قانۇنلىرىنى ئاياغ ئاستى قىلىۋاتىدۇ. بىچارە نادان مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ۋە مىللىي هوقۇقلىرىغا قەدەر تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى.

ئىلگىرى قازىلار تەرىپىدىن شەرئەت بىلەن سوراقان دەۋالارنى بۇ كۈنلەردە ئامبال سوراۋاتىدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ هەقتە قەيەرگە مۇراجىئەت قىلىشنى بىلمەيۋاتىدۇ.

هەرقانداق دەۋانى شەرئەت مەهكىمىسىمۇ، هۆكۈمەت قانۇنلىرىمۇ توغرا سورىمايدۇ، دەيدىكەن كىشىلەر. بۇلار مادىي بۇيۇم ۋە گۈزاھ بولىدىغان نەرسىلەرگە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بەلكى ئامبالنىڭ ئارزۇسى بويىچە هۆكۈم قىلىنىدۇ. دەۋانىڭ هەق ۋە ناهەقلىقىنى تەكشۈرۈپ يۈرمەيدۇ. پەقەت ئامبالنىڭ ئۆزىگە پايدىلىق تەرىپىگىلا قارايدۇ. ئامبال نېمە دېسە شۇ بولىدۇ. ئامبالنىڭ دېگىنىگە كۆنمىگەن كىشى زىندانغا چۈشىدۇ. 100 دىن 1000 غىچە كالتەك يەيدۇ. يەنىكەرەكى زەخمىلىنىدۇ. ئېغىرراقىنىڭ بىرەر ئەزاسى مۇنداقلا ئۈزۈلىدۇ. ئامبالدىن چىقىپ باشقا يەرگە ئەرز بېرىشكە قورقىدۇ. بارغان بىلەنمۇ پايدىسى يوق. بارسىمۇ توسۇلۇپ قالىدۇ. بۇ يەردە دەۋا ۋەكىلى[1] دېگەندەك نەرسىلەرمۇ يوق.

[1] ئادۋوكاتنى دېمەكچى.

شۇ سەۋەبتىن كۆپ كىشىلەر ناهەقتىن - ناهەق زۇلۇم تارتىدۇ.

مەركىزىي هۆكۈمەت بولسا بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ نېمە هالدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى، مەمۇرلارنىڭ مۇسۇلمانلار ئوستىگە ئاچ بۆرىدەك ئاتىلانغانلىقىنى بىلمەيدۇ. ئەگەر هۆكۈمەتنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى بولسىدى، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ مەرهەمەت ۋە ئادالەت قۇچىقىغا ئالاتتى. لېكىن تەكشۈرۈپ كۆرمىدى، بىلمىدى. زالىم مەمۇرلارنىڭ بۇنداق تۇگمەس هەرىكەتلىرى مۇسۇلمانلارغا ۋە، ئۇلارنىڭ هوقۇقلىرىغا جىنايەت بولغاندەك هۆكۈمەتكە زور خىيانەتتۇر. زۇلۇمدىن، بۇلاپ - تالاشتىن قۇتۇلۇش ئۈيى بىلەن كۆپ مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ تەۋەلىكتىن قېچىپ رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ پاناهلانغانلىقى كۆز ئالدىمىزدا يۈز بېرىۋاتىدۇ.

دۇرۇس، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىدىمۇ ئەيىب يوق ئەمەس، بۇ جەبىرنىڭ تومۇرى ئۆزىدىدۇر. بۇلار ئوقۇمىغانلىق، تەربىيە كۆرمىگەنلىكتىن ئۆزئارا تىنچ ئۆتۈشنى بىلمەيدۇ. ئەخلاقلىرىمۇ بەك بۇزۇلغان. ئىشسىزلىق ۋە هۇرۇنلۇقتا مەشھۇردۇر. كۈچ چىقىرىپ، تەر تۆكۈپ، تىرىكلىك دۇنياسىدا كۆرەش قىلىشتىن كۆرە، زىنا قىلىشنى، سوتلىشىشنى ياخشى كۆرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ناهەق دەۋالار، بوهتان ۋە مالجىرالار بەك كۆپەيىپ كەتكەن. بۇ يەردىكى مەمۇرلار بولسا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلىم ۋە ئىقتىسادىي جەهەتتە ئالغا بېسىشىغا قىلچە ئەرك بەرمەيدۇ. ئۆز قورسىقىنى تويدۇرۇشنىلا كويىدا.

دىنىي ۋە مىللىي هوقۇقىنى، ئىززىت - ئابرۇيىنى ساقلىغۇسى كەلگەن مىللەت ئەزىلدىن تەربىيەلىك، ئەخلاقلىق، ئەمگەكچان ۋە هۇنەرۋەن بولۇشقا تايىنىدۇ. هازىرقى

زامانىدا ھېچبولمىغاندا، ئۇرۇشنىڭ ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىدىن ئىبرەت ئال، بۇ زامان ئىلىم ۋە مائارىپ راماندۇر. بۇ دۇنيا كۈرەش ـ مۇسابىقە مەيدانىدۇر. مەسچىتكە كىرىپ ئەتىگەندىن كەچكىچە تاش ساناپ ئولتۇرۇشتىن ھېچ پايدا چىقمايدۇ. جاھىل مىللەت بۈنىڭلىق بىلەن زۇلۇمدىن، ئاسارەتتىن قۇتۇلالمايدۇ. قولۇڭدا ئىلمىڭ، ھۈنىرىڭ بولسا، 30 ــ 40 يىل مەدرىسەدە يېتىپ چىققاندىن نېمە پايدا؟ ئۆزىڭىزگە نېسىپ بولمىغانىكەن، ئەمدى بالىلىرىڭىزنى مىللىي روھتا تەربىيەلىشىڭىز كېرەك. شەرھچى موللا لىرىڭىزنى مىڭ قېتىم ئېزىپ ئىچسىڭىزمۇ دەردىڭىزگە دورا بولالماس. يېڭىچە ئوقۇشقا تىرىشىڭ. ئەزىز بالىلىرىڭىزنىڭ سائادەتلىرى ئۈچۈن ئىشىڭ ئېچىڭ.

نوشىرۋان يائۇشېف، كېرىيە

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى ئۇمۇمىي 2016 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (12)

(كېرىيەدە مەكتەپ ئېچىلدى)

زامان ئۆز ئىشىنى ئوڭشاپ تۇرىدۇ. بەزى كىشىلەرنىڭ «تەرتىپلىك ئوقۇتۇش ھارام» دېگىنىگە قارشى ئۈسۈلى جەدىتنى ياقلىغۇچىلار كۆپىيىۋاتىدۇ. كېيىنكى يىللاردا بۇخارا ۋە تۈركىستاننىڭ رىقابەتچىسى بولغان ئالتەشەھەردىمۇ تەرتىپلىك مەكتەپلەر ئېچىلىشنا باشلىدى. بۇ ئەلنىڭ غۇلجا ۋە كاشغەر شەھەرلىرىدە مەشھۇر جامائەت ئەربابلىرىدىن مۇساباھىپلارنىڭ ھىممەتلىرى سايىسىدە ئىككى ـ ئۈچ يىلدىن بېرى مىللىي مەكتەپلەر داۋام قىلىۋاتىدۇ.

بۇلتۇر خوتەندە ۋە بۇ يىل كېرىيەدە يەنە بىردىن مەكتەپ ئېچىلدى. پەقەت ياركەنت، ئاقسۇ، كورلا، كۇچا، ئۈچتۇرپان ۋە كونا تۇرپان شەھەرلىرىلا مىللىي مەكتەپ ۋە مىللىي تەربىيەدىن مەھرۇمدۇر. زامان ھارۋىسى تېزدىن ئۇلارنى ئۆز تەرىكىگە كىرگۈزۈش كېرەك.

كېرىيەدە مەكتەپ ئېچىلىشقا سەۋەب بولغان زات مەرھۇم قاسىم ھاجى ئوغلى تۇرسۇن ئاخۇن جانابلىرىدۇر. تۇرسۇن ئاخۇن گېزىت ئوقۇيدىغان، ئوچۇق پىكىرلىك، ھەقىقەت ھالىنى ئاڭلىغان ۋە كېرىيەنىڭ ئەڭ باي ۋە نوپۇزلۇق بىر كىشىسى بولغانلىقىدىن، ئوقۇش ۋە مائارىپ تەھسىل قىلىش ھارام دەپ چىقىرىلغان مەنتىقسىز پەتۋالارغا قولاق سالماستىن (ھىجرىيەنىڭ) 1334 ـ يىلى 12 ـ مۇھەررەم[1]دە

① مىلادىيە 1915 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

يېڭى ئۇسۇلدا بىر مەكتەپ ئاچتى ۋە مۇئەللىم تاپالمىغانغا قەدەر بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ماڭا تاپشۇردى. مەنمۇ بىرىنچىدىن، مىللىي ۋەزىپىمىز، ئىككىنچىدىن، ھاياتىمنىڭ كىچىككىنە يادىكارى بولۇپ قېلىشىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، بۇ خىزمەتنى قوبۇل قىلدىم.

نۇرسۇن ئاخۇنىڭ ئوچ ئىنىسى بىلەن بىرگە 12 ــ 13 ياشلىغا مىللىي تەربىيە بېرىۋاتىمەن. ئىلگىرى ئوچ - تۆت يىل ئوقۇپ ھېچ نەرسە بىلمىگەن بالىلار ئىككى - ئوچ ئاي ئىچىدە بەك قابىلىيەتلىك ۋە ئىستېداتلىق بولۇپ يېتىلدى. ئوغۇل بالىلار بىلەن قىز بالىلارنى زامانىۋى تەربىيە بىلەن ئوقۇتۇشتا ئالتەشەھەر خەلقىنىڭ ئىستىقبالى تەلەپكە مۇۋاپىق رەۋىشتە بولۇپ چىقىدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئالتەشەھەردىكى ھەر بىر شەھەردە يۇزلەپ رۇسىيەلىك، ئۆزبېك ۋە سارتلار توپلىشىپ قالغان. بۇلار دېگۈدەك سودىگەرلەر بولۇپ، ھەممىسى بايلاردۇر. لېكىن، شۇنىسى قىزىقكى، بۇلار ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. مىللىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلاردا ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىغا قوشۇلمايدۇ. ئۆزلىرى مەخسۇس مەكتەپ ئېچىش شەرىپىدىن مەھرۇم بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ، بۇ يولدىكى يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ مىللىي مەكتەپلىرىگىمۇ ھەرگىز بارمەيدۇ. ناپاقان پۇللىرىنى «قىز ئېلىش»قا سەرپ قىلىپ تۇرۇشۇۋاتىدۇ. بۇ كېيىنكى كىشىلەرنىڭ ئىستىقبالى ياخشى بولمىسا كېرەك.

نوشىرۋان يائۇشېف، كېرىيە

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 2018 - سانىدىن).

چىندىكى «ئالتەشەھەر»دىن

كۈز ئۆتتى، قىش كەتتى، مانا ئەمدى ياز كەلدى. 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن باشلاپ دەرەخلەر يوپۇرماق چىقىرىشقا باشلىدى. مانا بۇ ۋاقىتتا خوتەننىڭ ۋە كېرىيەنىڭ ئەتراپىدا ئازراق بولسىمۇ قار ياكى يامغۇر ياغىدى. ياغمىدىلا ئەمەس، كۈز ۋاقتى ئۆتۈپ مۇشۇ ۋاقىتقىچە بىر تامچە بولسىمۇ قار ياكى يامغۇر كۆرمىدۇق. ئەتىياز كۈنلىرى يامغۇرنى كۈتۈشكە يار بەرمىدى.

بۇ يىل شۇنداق بولدى. ئەمما، باشقا يىللاردا كۈز كۈنلىرىدە يامغۇر، قىش كۈنلىرىدە ئاز بولسىمۇ قار يېغىپ تۇراتتى، دېيىشىدۇ يەرلىكلەر.

ماڭا شۇنىسى بەك ئاجايىپ تۇيۇلدىكى، بۇ يەردە قار ياكى يامغۇرنى بىرمۇ كىشى سېغىنمايدىكەن. بۇ ھەقتە سۆزلىگۈچىلەرمۇ يوقكەن. چۈنكى قار - يامغۇرنىڭ بۇ يەر ئۈچۈن ئۇنچىۋالا چوڭ ئەھمىيىتى يوقكەن.

ھازىر بۇ يەرنىڭ بازارلىرىدا، خونەن زاۋۇتلىرىدىن چىققان يىپەك قۇرتى سېتىلىۋاتىدۇ. بىر تارتما قۇرتنى ئۈچ سەر (ئالتە سومكىچە) ئالىدۇ.

يىپەك قۇرتىنى ئۇجمە يوپۇرمىقى بىلەن باقىدىكەن، بۇنداق باقسا بەك ياخشى پايدا تاپقىلى بولىدىكەن، مەسىلەن، خۇدا بەرسە ئۈچ سەرلىك ئۇرۇقتىن 20 ــ 25 سەرلىك يىپەك بولىدۇ، دېيىشىدۇ.

يىپەك چىقىرىدىغان ئىش كېرىيە، خوتەن، گۇما، قاغىلىق تەرەپلەردە بەك تەرەققىي قىلغانىكەن. بۇ يەرنىڭ تىرىك-

چىلىك ۋە مەئىشىتىمۇ تامامەن توقۇمىچىلىققا باغلىق دېيەرلىكتۇر.

كېرىيەدە 3000 نارتما، خوتەندە 4000 غىچە، گۇما، قاغىلىقتىمۇ شۇ مىقداردا يىپەك قۇرتى سېتىلىدىكەن. بۇنىڭدىن چىققان يىپەك مەھسۇلاتى تەخمىنەن 700 ــ 800 مىڭ سەرلىك بولىدىكەن. بۇ يىپەكلەر رۇسىيە ۋە ھىندىستان تەرەپلەرگە چىقىرىلىپ، كۆپىنچە خام پېتى سېتىلىدىكەن. ئەگەر ئۆز يېرىدە ئىشلىسە، مىليونلارچە پايدا تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ.

كېرىيە تەۋەلىكىدە ھەر يىلى 400 ــ 500 مىڭ سوم لۇق ئالتۇن چىقىپ تۇرىدىكەن. بۇ يەردە (ئالتەشەھەردە) باشقا تۇرلۇك مەدەنىيەتمۇ بار. لېكىن خەلقى مۇسۇلمان، ھۆكۈمىنى چىنلىق بولغانلىقتىن تىرىشىپ باقسىمۇ پايدىلىنالمايدىكەن.

بۇ يەر تىجارەت ۋە دېھقانچىلىق ئۈچۈنمۇ بەك قولايلىق ئىكەن. شۇنداق بولسىمۇ، پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشى بەك ناچار، شۇنداق ياخشى ۋە باي يەرنىڭ ئۇستىدە تۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلغۇدەك كۇنىلەرگە دۇچار بولۇشى مۇشۇلارنىڭ ئۆزىدىندۇر.

مۇسۇلمانچىلىق ــ پەسلىك ۋە دەرۋىشلىكتىن ئىبارەت ئىشمۇ!... قاچان ئادەم بولاركىن بۇ بىچارىلەر.

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدەكى ئۇمۇمىي 2024 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (13)

بۇ يىل بۇ يەردە قىش كىرىپ قار، يار بولۇپ تامچە يامغۇر ياغمىدى. چىرا يېزىسى پۇتۇنلەي سۇسىز قالدى. چىرىلىقلار 20 ــ 25 چاقىرىم يەردىن ئېشەك بىلەن سۇ توشۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. قىشتا ئېلىپ قويغان مۇزلارنى ئېرىتىپ ئىچىۋاتىدۇ. لوپ ۋە قاراقاش بازىرىدا ۋاباا بۇقۇمى كۇندىن ـ كۇنگە كۆپىيىۋاتىدۇ. قاراشاي[1] دېگەن بىر يېزىدا جامەدە، جۇمە نامىزى ئوقۇشقا كىرگەن كىشىلەردىن 12 كىشى ئۆلگەن. ئۇچ كىشىنىڭ تاھارىتى سۇنۇپ جامەدىن چىقىپ كەتكەن. خوتەندىمۇ ۋاقىتسىز ئۆلگەنلەر ئۇچراپ تۇرۇۋاتىدۇ. ھەر كۇنى پېشىندىن كېيىن مەسچىتلەردە توپلىشىپ ئەزان ئوقۇۋاتىدۇ. ئىشىك بېشىغا ئايەتلەرنى يېزىپ چاپلايدۇ.

باتۇر مۇھەممەد بەگ ئەپەندىنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىر مەكتەپ ئېچىلغانىدى. لېكىن بەختكە قارشى ئۇزاق داۋام قىلالمىدى. مەكتەپ تاقىلىپ مۇئەللىمى كەتتى. ھازىر ئەمدى مەكتەپنى تىلغا ئالغۇچىلارمۇ يوق. شەھەرنىڭ مۆتىۋەر سودىگەرلىرى ھەر كۇنى باغلارغا چىقىپ مەشرەپ ئويناپ كەيپ ـ ساپا قىلىشىۋاتىدۇ. قىمار ئويناپ ۋاقىت ئۆتكۈزىدۇ. بالىلىرىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن پەقەت قايغۇرمايدۇ. بالىنى ئوقۇتۇپ تەربىيەلەشنىڭ ئۆز ئۇستىگە يۈكلەنگەن دىنىي ۋە مىللىي ۋەزىپە ئىكەنلىكىنى ئويلىمايدۇ. بۇنداق ئىشلار خىيالىغا كىرىپ چىقمايدۇ.

بۇزۇقلۇق ۋە پاھىشىۋازلىق بولسا كۇندىن ـ كۇنگە

① قاراقاش ناھىيەسىنىڭ قاراشاي يېزىسى.

ئەۋج ئېلىۋاتىدۇ. ۋاقىتلىق نىكاھ پەۋقۇلئاددە تەرەققىي قىلغانلىقتىن، يۇقۇملۇق، ئەجەللىك كېسەللەر تارقىلىۋاتىدۇ. ساقلىقنى ساقلاشقا رىئايە قىلمايدۇ. دوختۇرلارمۇ يوق.

خوتەنده هەر يىلى رۇسىيەدىن كەلتۈرۈلگەن 100 مىڭ تارتما يىپەك ئۈرۈقى سېتىلىدۇ. دەسلەپتە بىر تارتما ئۇچ سەر (ئالتە سوم)غىچە سېتىلغان. لېكىن ھازىر بىر سەر ئەتراپىدا سېتىلىدۇ. چۈنكى يىپەك ئۈرۈقى قورقۇنچلۇق نەرسە. ۋاقتى ئۆتۈپ كەتسە، ئىشلەتكىلى بولمايدۇ.

يىپەك قۇرتى ئۇجمە يوپۇرمىقىنى يەپ تىرىلىپ چىقىدۇ، يوغىنايدۇ. يىپەك ئۆستۈرۈش غايەت پايدىلىق كەسىپ. بىر تارتما (بەش سوملۇق) ئۈرۈقتىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20 ــ 25 سوم پايدا ئالغىلى بولىدۇ. ئەگەر ھۆكۈمەت مۇشۇنداق ئىشلارغا ياردەم بەرسە، يىپەك چىقىرىش ئۇسۇلىنى يېڭىلىسا، ئۈرۈقنى ئۆز يېرىدە يېتىشتۇرۇپ، يىپنى خام پېتى ساتماي توقۇش فابرىكىلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرسە، مىليونلاپ پايدا ئېلىش مۇمكىنمىزدۇر.

بۇ يىل بۇ يەردە بىپەك ئۈرۈقى كۆپرەك كەلتۈرۈلگەنلىكتىن بەزىبىر سودىگەرلەرنىڭ ئۈرۈقلىرى ئېشىپ قالغان. يەنى ئالتەشەھەرگە قانچىلىك ئۈرۈق كېتىدىغانلىقى بۇ ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك، شۇ مىقدارىدىن ئاشۇرۇۋەتمەي، يېتەرلىك كەلتۈرسە بولمامدۇ؟

خوتەننىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن تۆت كۈنلۈك يەردىكى كېرىيە شەھىرىدە تۇرىدىغان تەرەققىيپەرۋەر بىر بايدىن يېقىندا بىر پارچە خەت تاپشۇرۇپ ئالدىم. خەتتىكى مەزمۇنى مۇنداق: «بىز دۇنيانىڭ ئەڭ قاراڭغۇ بىر چوڭقۇرىدا تۇرۇۋاتىمىز، ئۆمرىمىز غەپلەت ۋە جاھالەت ئىلكىدە ئۆتمەكتە. مۇئەللىملىرىمىز يوق. بالىلىرىمىز تەربىيە كۆرمەيدۇ. كاشغەردە ئېچىلغان مەكتەپلەردە مۇئەللىملەر يېتىشىپ چىقار

دەپ ئۇمىدلىنىپ تۇرغاندۇق. بىر يىلدىن بېرى مەكتەپ ھەققىدە سۆزلەپ يۈرۈپ خەلقىمىزگە ئۇسۇلى جەدىتىنىڭ پايدىسىنى چۈشەندۈرۈپ تىرىشىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىدىم. ئېچكىرىدىن بىر مۇئەللىم كەلمەكچى بولغان. ئەمدى ئىش باشلايمىز دەپ تۇرغاندا، بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەن بىر دامولا ئوتتۇرىغا چىقىپ: «بۇخارائى شەرىفتە بىر چاغدا ئۇسۇلى جەدىت مەكتىپى ئېچىلغان. لېكىن بۇخارا ئۆلىماسى ئۇ مەكتەپتە ئوقۇغان كىشى دىنىدىن چىقىدۇ»، دەپ مەزكۇر مەكتەپنى تاقىتىۋەتكەن، دەپ خەلقنى تەشۋىشكە چۈشۈرۈپ قويىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ مەكتەپ ئېچىش ئىشى توختاپ قالدى. خەلقىمىز ئاڭسىز، زامانىنىڭ ئىشلىرىدىن ئىبرەت ئالمايدۇ، بۇ توغرىسىدا يېتەكچىلىك قىلىدىغان كىشىمۇ يوق. خەلقنىڭ كۆزىنى ئاچىدىغان ۋە پىكرىنى نۇرلاندۇرىدىغان نەرسە مەتبۇئات ۋە ئەدەبىياتتۇر. گېزىت ۋە يېڭىلىقتۇر. لېكىن ئۇ نەرسىلەر بىزدە يوق. ئەگەر كاشغەر ياشلىرى ئۇلگە بولۇپ ئۆز كۈچى بىلەن بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارسا، نەتىجىسىز قالماس ئىدى. مىللەتنىڭ پىكرىنى ئېچىش يولىدا بەك چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن بولۇر ئىدى».

نوشىرۋان يائۇشېۋ، كېرىيە

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى ئۇمۇمىي 2027 ـ سانىدىن).

كاشغەر نەشر - مائارىپ جەمئىيىتى

كاشغەردىكى تۇنجى ئۇسۇلى سەۋتىيە مەكتىپى ھىجرىيە 1330 - يىلى[1] ئابدۇقادىر دامۇللا تەرىپىدىن ئېچىلدى. بۇ مەكتەپ تۇنجى يىلى خېلى ياخشى داۋاملاشتى. كېيىن ئابدۇ-قادىر دامۇللا ئوقۇتقۇچىلىقنى تاشلاپ، ئورنىغا شاگىرتلىرى-دىن بىرىنى قويدى. شاگىرتلىرىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىدىن بۇ مەكتەپ ئىككىنچى، ئۈچىنچى يىللىرىغا ئۆتۈپ خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ ئاقىۋەتتە ۋەيران بولۇشقا يۈزلەندى.

ھىجرىيە 1332 - يىلى[2] جامائەت ئەربابلىرىدىن باھا-ۋۇدۇن مۇسابايېۋ، ئىمىنئاخۇن باقى ھاجى ئوغلى، سىدىق ئاخۇن، كامالئاخۇن، ئەلى ھاجى، ئابدۇرېھىمئاخۇن، نىياز ھاجى، نۇرئاخۇن، مەھمۇد ئاخۇن، يۈسۈپ ئاخۇن، ئابدۇكې-رىم مەخدۇم، شەمسىددىن دامۇللا، ئابدۇقادىر دامۇللا، زەينە-دىنبەگ، ياقۇپبەگ ۋە باشقا تەرەققىپەرۋەر ياشلارنىڭ ھىم-مەت ۋە غەيرەتلىرى ئارقىسىدا «نەشر - مائارىپ جەمئىيە-تى» تەسىس قىلىنىپ، ئىلىم - مەرىپەت تارقىتىش يولىدا جىددىي ئىش ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان. شۇ چاغدا ھۈسەيىن-باي مۇسابايېۋ جانابلىرى چەتتىن بىر مۇئەللىم كەلتۈرۈپ ئارتۇشتا بىر مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپ بىر يېرىم يىل بىر نەچچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. 1334 - يىلى[3] بۇ ئوقۇتقۇچىلاردىن ئىككىسىنى

① مىلادىيە 1911 - يىلى.
② مىلادىيە 1913 - يىلى.
③ مىلادىيە 1915 - يىلى.

كاشغەرگە ئېلىپ كېلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىككى مەكتەپ ئاچتى. بۇ چاغدا مەنمۇ كاشغەردە ئىدىم. مەكتەپ ئېچىلىش بىلەن كاش-غەرنىڭ نوپۇزلۇق بايلىرىدىن ئۆمەرئاخۇن بۇ ئىشقا قارشى چىقتى. سەۋەبى مۇسابايېۋلارنىڭ ئابرۇي قازىنىپ كېتىپ ئۆمەربايدىن ئېشىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلغانلىقتىن بولسا كېرەك. ئاخىرىدا ئۆمەربايى مەزكۇر مەكتەپ ۋە جەمئى-يەتنى «بۇ ئىش ئالتەشەھەردە ئىستىقلالىيەت قازىنىش يولى-دىكى بىر تەييارلىقتۇر»، دەپ ھۆكۈمەتكە چاقتى. مەكتەپنىڭ ئىلمىي مۇدىرى ئەھمەد كامال ئەپەندى ۋە جەمئىيەت ئەزالى-رى تەقسىم قىلىندى. ئەھمەد كامال ئەپەندى بېيجىڭدىكى گېرمانىيە ئەلچىخانىسىدىن خەۋەر كەلگەنگە قەدەر 85 كۈن قاماقتا ياتتى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە مەكتەپنىڭمۇ، جەمئى-يەتنىڭمۇ سىياسىيدىن خالىي ئىكەنلىكى، بەلكى پۈتۈنلەي ئىلمىي تەشكىلات ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەر يېڭىدىن ئېچىلدى. جەمئىيەتمۇ ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرىدىغان بولدى. بىراق، ئەھمەد كامال ئەپەندىنىڭ بۇ ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقى ھەم يېڭىدىن ئېچىلغان مەكتەپ-لەردە چىنچىنمۇ ئوقۇتۇش شەرت قىلىندى.

ئۆمەربايىنىڭ بۇ ھەرىكىتى نەتىجىسىز قالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇزغۇنچىلىقنى توختاتمىدى: «كۆردۈڭلەرمۇ بۇلار-نى، بالىلىرىڭلارنى چىنچە ئوقۇتۇشقا باشلىدى، ئىسىت، بۇ-نىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىمىز»، دەپ خەلقنى قۇتراتقىشقا باشلىدى. بۇ ئىشنىڭ كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان يېرى شۇكى، ئۆمەر باي مەكتەپنە چىنچە ئوقۇتۇش، چىنلىق ئوقۇتقۇچىلارنى ئېلىپ كېلىشكە ئۆزى سەۋەبچى بولۇپ تۇرۇپ، ئەمدى بۇ ئەيىبنى ياشلارغا ۋە جەمئىيەت ئەزالىرىغا دۆڭگەشكە تىرىشتى. ئىشقىلىپ، بۇ

ئىنسانىنىڭ قىلمىدىغان ئىشى ئەمەس. ئەقىل - ھوشى جايىدا ھەرقانداق ئادەم بۇ ئىشنى ئاڭقىرىۋالالايدۇ.

ئوقۇتۇش ئىشلىرى پەرز ئەمەللەرنىڭ بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن مۇسۇلمان بولغان بىر ئىنسانىنىڭ بۇ ئىشقا شۇنچىلا جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشى يەقەت ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش ئىدى. بەلكى بۇ ئىشتا بىرەر چۈشىنىشمەسلىك بارمىدۇر، دەپمۇ ئويلىدىم ئىچىمدە. مەيلى قانداقلا بولسۇن، مۇسۇلمان بايلىرى شەخسىي ئەرزلىرىنى كەينىگە چۆرۈپ تاشلاپ ئىززەت - ئابرۇيىنىڭ مۇسۇلمانلار - نىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە بەخت - سائادىتىدە دەپ بىلىشلىرى كېرەك ئىدى. مۇنداق كۆڭۈلسىز ۋەقەلەر بۇنىڭدىن كېيىن بولمىسا بولاتتىغۇ ئىشقىلىپ.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدەكى ئومۇمىي 2037 - سانىدىن).

ئالتەشەھەردە تىجارەت

دۇنيادا تىجارەت ئۈچۈن ئەڭ پايدىلىق يەر شۇبھىسىز ئالتەشەھەردۇر. تۆمۈر ۋە سۇ يوللىرى بولمىغانلىقتىن مالىلار كارۋان ۋاستىسى بىلەن يۆتكىلىدۇ ۋە ۋە شۇ سەۋەبتىن مەدەنىي مەملىكەتلەردە بولمىغان پايدىلىق تىجارەتنى بۇ يەردىن تاپقىلى بولىدۇ. ئالتەشەھەرگە كېلىپ تىجارەت قىلىدىغان سودىگەرلەر يىلدا 50 پىرسەنتتىن ئارتۇق پايدا ئالىدۇ. تۆمۈرىوللارنىڭ يوقلۇقىدىن سودىگەرلەر قانچىلىك پايدا ئالسا، ئومۇمىي خەلق بالانس ھالدا شۇنچىلىك نىسبەتە زىيان تارتىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئۆز مالىلىرىنى ئەرزان سېتىپ، چەتتىن كەلگەن نەرسىلەرنى قىممەت ئېلىشقا مەجبۇردۇر.

ئالتەشەھەر تىجارەت ۋە ئىقتىسادىي ئىشلاردا رۇسىيەگە باغلىنىپ قالغانلىقى ھەم بۇ يەردە رۇسلارنىڭ قەغەز پۇلى ئۆتىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىككى يىلدىن بېرى داۋاملىشۋاتقان ياۋروپادىكى ئۇرۇش بۇ يەرگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن. ئالتەشەھەر ھازىرمۇ بىتەرەپتەك كۆرۈنسىمۇ، ئۇرۇشۇۋاتقان مەملىكەتلەردەك ئىقتىسادىي ئىنقىلابتىن قۇرۇق قالمىدى. ئۇرۇش سەۋەبىدىن ھەممە نەرسە قىممەتلىشىپ كەتتى. پەقەت رۇسلارنىڭ قەغەز پۇلى ئەرزانلاشتى. رۇس پۇلىنىڭ بىر سومى ئاۋۋالدا 12 تەڭگە ئىدى، بۇ كۈنلەردە، ئالتە تەڭگىگە چۈشتى.

ياۋروپادىكى ئۇرۇش ئالتەشەھەرگە ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەسىر قىلىپلا قالماستىن، سىياسىي ئۆزگىرىشلەرگە

مۇ سەۋەب بولدى. ئىلگىرى رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى زېمىن ۋە ئېغىر مەنقۇل مۇلۇك (ئۆزگەرمەس مۇلۇك)لەر تىلىگەن باھا-غا سېتىلىپ تۇراتتى. ھازىر ئۇ ئىش توختىدى. ئىلگىرى سودا مۇئامىلىسىدە رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەرلەرگە چىن مەمۇرلىرى ياردەم بېرىپ تۇرۇۋاتاتتى. ھازىر بولسا ئۇ-مۇ يوق. شۇ سەۋەبتىن نېسىگە مال ساتقان سودىگەرلەر پۇل-لىرىنى يەغىۋالالمايدىغان بولدى. ھەتتا، بەزى ئامبالىلار رۇ-سىيە پۇقرالىرىنى ئۆز پۇقرالىرىدەك بالىكاچىلاپمۇ قويدى. ئاتىسى رۇسىيە پۇقراسى بولۇپ، بۇ يەردە تۇغۇلغانلارنىڭ قوللىرىدىكى كىملىكىنى تارتىۋېلىپ، چىن پۇقراسى قىلە-ۋەتكەن قاراقچى ئامبالىلارمۇ مەيدانغا چىقتى. مەسىلەن، گۇما ئامبىلى 30 لاپ رۇس پۇقراسىنى شۇنداق قىلغان. لېكىن، كېيىن كاشغەردىكى رۇس كونسۇلى كىشى ئەۋەتىپ كىملىك-لەرنى قايتۇرۇپ بەرگۈزگەن.

چىن بىلەن رۇس مۇناسىۋىتى قانداق بولسا بولسۇن، ئەمما ئالتەشەھەردە سودا قىلىۋاتقان پەرغانە مۇسۇلمانلىرى، يەرلىك خەلقمۇ چاغاتاي تۇركلىرىدىن ئىكەنلىكىنى ئېتە-بارغا ئالغاندا، بۇ ئىككى قېرىنداش مىللەت ئۆزئارا تونۇ-شۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن، نېمە سەۋەبتىندۇر بۇلار بۇنداق ئەمەس. كۆپ يىللاردىن بېرى ئېلىش - بېرىش قىلىۋاتقان بولسىمۇ، پەقەت ئۇلپەتلىشەلمىدى ھەم ئۆزئارا چۈشىنىش-مەيدۇ. ئارىسىدا قانداقتۇر بىر خىل سوغۇقچىلىق مەۋجۇت. بىر - بىرىگە يات كۆز بىلەن قارايدۇ، ئىچىلىرىدە قانداقتۇر دۈشمەنلىك بارەك تۇيۇلىدۇ. ئەگەر بۇ ئىككى تۇغقان مىللەت ئۆزئارا يېقىنلىشىپ ئۆتسە، ھۆكۈمەت بۇنىڭغا قارشى تۇر-مايدۇغۇ، دېگۈسى كېلىدۇ كىشىنىڭ. ئەسلىدىمۇ ھۆكۈمەت خەلقنىڭ تىنچ ئۆتۈشىنى تىلەيدۇ. مانا شۇنداق ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ خەۋەر بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپتۇ ۋە

شۇنىڭ نەتىجىسىدە كۆپ ئامبالىلار ئورنىدىن چۈشۈرۈلدى. ئىككى مەملىكەت خەلقىنىڭ تىنچ ئۆتۈشى ۋە راھەت ياشاش يولىدىكى خىزمىتىنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىدىغان يېڭى ئام-بالىلار مەيدانغا چىقتى. بەلكى، بۇنىڭدىن كېيىن ئىشلار ياخ-شىلىنىپ كېتەر!

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 2041 - سانىدىن).

چىن مۇسۇلمانلىرى ھاياتىدىن (1)

چىن مەملىكىتى 22 «سىڭ[1]»غا بۆلۈنگەن. ھەر سىڭ بىردىن دۇدۇ[2] ۋە بىرنەچچە دوتەي[3]نىڭ قارىمىقىدا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن چوڭ ـ كىچىك ھەربىر شەھەردە بىردىن ئامبال[4] تۇرىدۇ.

شۇ 22 سىڭنىڭ بىرى ئالتەشەھەردۇر. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى تامامەن مۇسۇلمان بولسىمۇ، قازىدىن باشقا مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسى چىنلىقتۇر. پۈتۈن ئالتەشەھەردە پەقەت ئىككى مۇسۇلمان ئامبال بار.

مەنسەپدارلارغا «ئايلىق» بېرىلمەيدۇ. ئۆزلىرى خالىغاندىن ئالىدىن تەلەپ قىلىپ يۇلۇۋالىدۇ. بۇنىڭمۇ بىر چېكى يوق. ئامبالىلار ئارىسىدا مۇسۇلمانلارنىڭ نادانلىقى ۋە يۆشۈلمەسلىكىدىن پايدىلىنىپ تۇرغۇچىلارمۇ ئاز بولمايدۇ.

مانا، يېقىن ئاردا كېرىيەدە بەك كۆڭۈلسىز بىر ئىش بولۇپ ئۆتتى: بىر مۇسۇلمان تۇرۇپ، ئىككىنچى بىرى ئۇستىدىن «مىڭنىڭ پالانى مەرھۇمدا 2700 سەر (4000 سوم چامىسىدا) ئېلىشىم بار ئىدى، شۇنى ۋارىسلىرىدىن ئېلىپ بېرىشىڭنى ئۆتۈنىمەن»، دەپ ئامبالغا بارغان ۋە شۇ چاغدا ئامبالنىڭ قولىغا «نىسىپ قىلساڭ نىسبەت بېرىمەن»، دەپ قويغان. ئەمما، ھەقىقەتەنمۇ ئۇنىڭ مەرھۇمدىن ئېلىشى يوق ئىكەن. بۇ دەۋاغا گۇۋاھ ۋە ھۆججەت تاپالمىغان. ئامبالمۇ

① سىڭ ــ ئۆلكە.
② دۇدۇ ــ ئۆلكە باشلىقى، تۈتۈقىبەگ.
③ دوتەي ــ ۋالىي.
④ ئامبال ــ ھاكىم.

كۆپ تەھقىقلەپ ئولتۇرماي، يېتىملەرنىڭ كۆزىدىن قان تامغۇزۇپ، 2700 سەرنى مەركۇر ئېلىشى يوق تۆھمەتچىگە بېرىمەكچى بولغان. بۇنى كۆرۈپ شەھەرنىڭ مۆتىۋەر سودىگەرلىرى، موللا ۋە بايلىرى: «بۇ ئىش ناھەق. ئۇ ھاجىمنىڭ مېرىدىن ئېلىشى يوقلۇقىنى بىز بەك ياختى بىلىمىز»، دەپ ئامبالغا شىكايەتنامە سۇنغان. ئامبال بولسا ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. ئاخىرى 2700 سەرنى ۋارىسلاردىن ئېلىپ تۆھمەتچى ھاجىغا بەرگەن، ئاندىن خەلق ۋە جامائەتكە: «بوھتانچىنىڭ بۇ دەۋاسى ناھەق ئىكەنلىكىنى ئۆزۈممۇ (كېيىن) بىلدىم، لېكىن ئىلگىرى ھۆكۈم قىلىپ قويغانىمەن، ئەمدى ئۇ ھۆكۈمنى بۇزغىلى بولمايدۇ»، دەپتۇ. ئامبال يېتىملەرگە قاراپ: «خاپا بولماڭلار، سىلەر تېخى ياش، سىلەرگە خۇدا بېرۈر، ئۇ ھاجىمۇ بۇ پۇل بىلەن باي بولۇپ كەتمەس، ئىشلارمۇ ھەمىشە مۇشۇنداق بولۇۋەرمەيدۇ»، دەپ ئۇلارنى بۇ ئىشقا رازى بولۇشقا دەۋەت قىلغان. يېتىملەرمۇ ياشقا تولغان كۆزلىرى بىلەن رازىلىقىنى بىلدۈرگەن. چۈنكى رازى بولمىسا پۈتىنىڭ سۇندۇرۇلۇشىنى بىلىدۇ.

شۇنداق كۆڭۈلسىز ئىشلار مەيدانغا چىقىشقا باشلىغاچ، كېرىيە مۇسۇلمانلىرى بۇرۇنقى چاغلاردىكى قازىلارنى ئەسكە ئېلىشقا باشلىدى. بىچارىلەر «شەرىئەت»نىڭ يوقىلىپ كېتىشىدىن بەك قورقىدىكەن. چۈنكى ئەمدى دەۋالار كۆپىنچە ئامبالىلار تەرىپىدىن تەكشۈرۈلىدىغان بولغان.

كىشىلەر شۇنىڭدىن قورقىدۇ، ئەمما بۇ توغرىسىدا ئۇنىلىرىنى تېشىغا چىقىرالمايدۇ. دەردىنى ئىچىگە يۇتىدۇ، ئاخىرى ھەقىقەت تەلەپ قىلمەن، دەپ ئاياغسىز قالىدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېف، كېرىيە

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى ئۇمۇمىي 2044 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەردە مەشرەپلەر

ئالتەشەھەر بايلىرى باھاردىن كۈزگىچە شەھەر ئەتراپىدىكى باغلارغا چىقىپ، نۆۋەت بىلەن مەشرەپ يىغىلىشى قىلىپ كەيىپ - ساپا بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدۇ.

مەشرەپ — ھەركۈنى بىرىنىڭ باغچىسىغا چىقىپ، ئەتىگەندىن - كەچكىچە يەپ - ئىچىپ ئويناشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ يىغىلىشقا مولللارمۇ قاتنىشىدۇ.

مەشرەپ ئۈچۈن بىر كىشى ئاۋۋال «بارغاق» تارقىتىدۇ. چاقىرىلغان كىشىلەر ئەتىسى ئات - ئېشەكلەرگە مىنىپ، ئېسىل كىيىملىرىنى كىيىپ، مەشرەپ بولىدىغان يەرگە يىغىلىشقا باشلايدۇ. يەپ - ئىچىپ بولغاندىن كېيىن، مولللار «مەكتۇبات» ئوقۇيدۇ.

«مەكتۇبات» — خوجا رەببانى دېگەن بىر ئىشاننىڭ مۇرىتلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، پارس تىلىدا كىتاب شەكلىدە نەشر قىلىنغان. بۇ مەكتۇپلار مەدرىسىلەردە ھەدىس ۋە تەپسىر دەرسلىرى ئورنىدا ئوقۇتۇلىدۇ. مولللارنىڭ بۇ كىتابقا ئىخلاسى شۇنچىلىك چوڭكى، «مەكتۇبات»نىڭ يېنىدا «قۇرئان كەرىم» ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتمىش.

شۇنداق، بايلار سالقىن ھاۋالىق باغلاردا لەززەتلىك ئاشلارنى يەپ كەيپ سۈرىدۇ. خوتۇن - قىزلىرى بولسا كىچە - كۈندۈز شەھەر ئىچىدىكى قاراڭغۇ، پەنجىرىسىز ئۆيلىرىدە تۇنجۇقۇپ ياتىدۇ. ياش ئۆمرىنى، بالىلىرى تەربىيەسىز، ۋاقتىنى بىكارچىلىقتا ئۆتكۈزىدۇ.

بايلار ئۆز شەخسىي راھىتىنى ئويلاپ باغچىلاردا، چوڭ ھەم ھەشەمەتلىك ئۆيلەرنى بىنا قىلسىمۇ، بالىلىرىنىڭ راھىتى ۋە سائادىتىنى ئويلىمايدۇ، مەكتەپ سالمايدۇ، بالىلىرىنى ئوقۇتمايدۇ.

دۇنياغا ئۆز كەيپ - ساپاسى ئۈچۈنلا تۇغۇلغان پەرغانە ۋە ئالتەشەھەر بايلىرى بۇنداق مەشرەپلەرگە شادلىق بىلەن قوشۇلىدۇ.

بۇ يىل مەرغىلانلىق بىر بايۋەچچە ئىككى - ئۈچ ئاي ھەر كۈنى 30 — 40 كىشى ئىشلىتىپ، مەشرەپ ئۈچۈن شەھەر سىرتىدىكى باغچىسىغا چوڭ ھەم ھەشەمەتلىك بىر ئىمارەت سالدۇردى. ئۆي پۈتكەندىن كېيىن پەۋقۇلئاددە چوڭ بىر مەشرەپ قىلىپ ئۆزىنىڭ ھىممىتىنى كۆرسەتتى. شەھەرنىڭ بايلىرىنى ۋە موللا - مۆتىۋەرلىرىنى چاقىرىپ، ئۈچ كۈن - ئۈچ كېچە زىياپەت بەردى. مەشرەپكە مەنمۇ چاقىرىلغانىدىم.

موللىلار «مەكتۇبات» ئوقۇدى. بۇ كون ئوقۇلغان «مەكتۇبات»نىڭ مەزمۇنى بۇنىڭدىن ئىبارەت بولدى: «دۇنيا ۋە بايلىق ئازغۇنلۇق ۋە بۇزۇقلۇققا سەۋەب بولغانلىقتىن ئۇنىڭدىن ساقلىنىش كېرەك. دەرۋىشلىك ۋە قەلەندەرلىك ئەڭ ياخشى ئىش. بەس، خۇداغا يېقىنلىشىشنى تىلىگەن كىشى غارلارغا كىرىپ، تائەت ۋە ئىبادەت قىلسۇن». پەيغەمبىرىمىز ئاللاھتىن پېقىرلىقتىن ساقلاشنى تىلىگەن ئەمەسمىدى؟

«مەكتۇبات» تامام بولۇپ، دۇئا قىلغاندىن كېيىن: «تەقسىرا! بايلىق ئۇنداق زىيانلىق ۋە ئەخلاق بۇزۇشقا سەۋەبچى بىر نەرسە بولمىسا كېرەك. پەيغەمبىرىمىزنىڭ: «پېقىرلىق كۇپۇرلۇقتۇر، دېگەن سۆزىمۇ بار. ئەرەب شائىرلىرىدىن بىرى:

ما اخسن الدين وادنيا،
و ما انبخ الكفر والافلاس.

يەنى، بايلىق ــ دىندەك گۈزەلدۇر، موھتاجلىق بولسا كۇ-
پۇردەك ناچار ۋە قەبىھتۇر. دېگەن. سىياسىي ۋە مەدەنىي
ئىشلار، مەدەنىي ۋە مەئىشەت، مەكتەپ ۋە مەدرىسە ۋە ئۇنىڭ
مۇئەسسەسىلىرى، قالدۇرغان ۋەخپىلەر ــ پۇللار دەل بايلىق-
نىڭ مېۋىسىدۇر. پېقىر ۋە مىسكىنلەردىن مىللەتكە بىر
پۇللۇق پايدا كەلمەيدۇ. بەلكى، ئۇلار ھەلق ئۈستىگە يۈك بو-
لۇپ تۇرۇۋاتىدۇ»، دېدىم.

بۇ يەردىكى ئاۋاممۇ ئاجايىپ بولىدىكەن. ئۆزىنىڭ پاي-
دىسىغا سۆزلىسە، نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ قوۋمىدەك قولاق-
لىرىغا بارماقلىرىنى تىقىپ ئېتىۋالىدىكەن، ئاڭلىغىلى ئۇ-
نمايدىكەن. ئەگەر شۇ موللىلار يۇرتنىڭ ئەھۋالى ۋە ئىجتە-
مائىيىتىدىن خەۋەردار كىشى بولسا، ھازىرقى ئەھۋالىغا
قاراپ بەك مۇھىم مەكتۇپلارنى، تۇرمۇش مەكتۇپلىرىنى ئو-
قۇپ بېرەتتى، ئۇنىڭ پايدىسىمۇ بولاتتى.

ئەسىر نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، موللىلار
ئۆيلىرىگە ياندى. كاشغەردىن كەلگەن ئىمىن ئاخۇن ۋە بىر-
نەچچە خوتەن بايلىرى ۋە بەگلەر بىلەن بىز باغدا قالدۇق.
ئىمىن ئاخۇن: «بىزنىڭ يۇرت بېشىلىرىمىز، روھىنىي ۋە
موللىلىرىمىز مانا شۇنداق، بار ــ يوق مەسىلىلەر بىلەن
ۋاقىت ئۆتكۈزىدۇ. زامانغا مۇۋاپىق سۆزلەشنى بىلمەيدۇ.
بايلار مەكتەپ ۋە ماۋارىپنىڭ پايدىسىنى چۈشەنمەيدۇ، 1300
يىلدىن بېرى ئاڭلاپ كېلىۋاتقان ھەم ئېتىبارلىق مەكتەپ
بالىلىرىغچە مەلۇم بولغان نامار، رورا، زاكاتتىن باشقىنى
سۆزلەشنى بىلمەيدۇ. مىللىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى

تىلغا ئالمايدۇ. ئەگەر ئىلىمنىڭ قىممىتىنى، ئەھمىيىتىنى
چۈشەنسە ئىدى، مەشرەپ ئۇچۇنلا شۇنچە جىق پۇلنى ئايىمە-
غان بايلار بىر مەكتەپ سالالماسمۇ؟ ۋەخپىلەر تەرتىپكە سې-
لىنسا، ۋەخپە پۇلى بىلەنلا پۈتۈن شەھەردىكى يېتىم بالىلار-
نى تەربىيەلەپ ئوقۇتقىلى بولاتتى، ئۇ چاغدا مىللىتىمىزنىڭ
ياش ــ ئۆسمۈر، ئەرلىرى ۋە ئىپپەتلىك قىزلىرى چې-
لىقلارغا، ھىندىلارغا سېتىلىپ كېتىشتىن قوتۇلاتتى. شۇ-
چە سۆزلىسىمۇ چۈشەنمەيدۇ»، دېدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، بەگلەر بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ مىل-
لىي ۋە دىنىي ھوقۇقلىرى ھەققىدە سۆزلەشتۇق. چىنچىنى
ياخشى بىلىدىغان بىر بەگ: «ھۆكۈمەت ئالتەشەھەرنىڭ
ئەھۋالىنى بىلمەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئالتەشەھەرگە مەخسۇس
پېچىكى قانۇن چىقمايۋاتىدۇ. بۇنى بىلدۇرىدىغان ۋە ھوقۇق تە-
لەپ قىلىدىغانلار بولسا، ھۆكۈمەت قوبۇل قىلىدۇ»، دېدى.
يەنە بىرى، دۆلەت مەجلىسىگە ئالتەشەھەردىن ۋەكىل سايلاپ
ئەۋەتىش كېرەكلىكى بايان قىلىنسىمۇ، بىر قارارغا كېلە-
شەلمەي قالدى.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ــ يىل 6 ــ ئاينىڭ 21 ــ كۈنىدە-
كى ئومۇمىي 2051 ــ سانىدىن).

چىن مۇسۇلمانلىرى ھاياتىدىن (2)

چىن مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئەڭ بۇرۇن كۆزگە چېلىـ
قىدىغان نەرسە ئىشسىزلىقتۇر. بۇلار ئوتتەك قىزىق ئىـ
ۋاقىتلىرىدا لاغايلاپ يۇرۇشىدۇ. كىيىملىرىنىڭ يېڭى ئۇـ
زۇن، ئېتەكلىرى سۆرەلمە بولىدۇ. كەتمەن ـ گۈرجەكتەك
نەرسىلەرنى چاپىنىنىڭ يېڭى بىلەن تۇتىدۇ. قارا ئىشچىلار ـ
دىن باشلاپ سودىگەر ۋە مولىلىلارغا قەدەر ھۇرۇن بولىدۇ.

ھېچقانداق بىر بەردە يېڭىلىق ۋە باشقا پائالىيەتلەرنىڭ
ئەسىرى كۆرۈنمەيدۇ. ۋۇجۇدىدا ھېچبىر ئۈيات ۋە ھايانىڭ
بارلىقى بىلىنمەيدۇ. ئۈياتلىق ـ ھايالىق ئايال بوسۇغىدىن
ئاتلا ـ ئاتلىماس يەنە ئېرىنىڭكىگە قايتىدۇ. بۇلاردا جېنىنىڭ
بارچە ئىشلەيدىغان، ئايىغىدىن ئوت چىقىرىپ جىددىي ھە ـ
رىكەت قىلىدىغان پائالىيەتچى ئادەملەردىن بىرىمۇ ئۇچرى ـ
مايدۇ. تەپسە تۆمۈر ئۈزگۈدەك، دەسسىسە مىس ئۈزگۈدەك
يايۇ ـ ئۆسمۇر يىگىتلەرنىڭ تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرگىنى
ئۇچراپ تۇرىدۇ.

ئۇنداق ئىشلار ھەر جايدا ھەر خىل بولىدىكەن. مەسـ
لەن، جاپاكەش تىلەمچىلەر كېرىيەدە يوق دېيەرلىك. كاشغەر
ۋە ياركەنتتە بەك كۆپ. كېرىيە خەلقى ئارىسىدا رىزقىنى
تەڭرىدىن كۈتىدىغان ئىش يوق. ئىشلەپ ئۆز كۈنىنى ئالىدۇ.
تاغلارغا چىقىپ ئالتۇن قازىدۇ. بۇ تەرىپىدىن قارىغاندا، كې ـ
رىيە مۇسۇلمانلىرى ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىغا ئۆرنەك بو ـ
لۇشقا مۇناسىپ.

بۇلارنىڭ تىجارەت ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىمۇ ياخشىلـ
نىپ كېتىۋاتىدۇ. سودىگەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى تاۋارنى بەك
يىراق يەرلەردىن ئېلىپ كېلىپ ساتىدۇ. مەسىلەن، بىر يىلـ
لىق يەرگە ـــ «لەنجۇسېلىك»غا بېرىپ تىجارەت قىلىپ كېلىـ
دۇ. مېھنەتلىرى بىكارغا كەتمەيدۇ. ئېلىپ كەلگەن مالىلىرى ـ
نى ئىككى ـ ئۈچ ھەسسە باھاسىدا سېتىپ ئوبدان پايدا ئا ـ
لىدۇ. ئالتەشەھەردە (مەسىلەن، خوتەن، كاشغەر، ياركەنت،
ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان، غۇلجا ۋە ئۈرۈمچى شەھەرلىرىدە) رۇس
ۋە غەربىي ياۋروپا مالىلىرى بازارنى بىر ئالغاندەك، كېرىيەدە ـ
مۇ لەنجۇ سېخىنىڭ مالىلىرى بازارنى بىر ئالغان. بۇ يەردە
لەنجۇ سېخىنىڭ مالىلىرى كۆپرەك كەلتۈرۈلىدۇ. كېرىيە مۇـ
سۇلمانلىرى ئالتۇنچىلىق، تىجارەت ۋە دېھقانچىلىق ئىشلـ
ىرىغا قاراپ قالمايدۇ. ھەممە ئادەم بىر ئىشنىڭ كويىدا بولغان
بولىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە موھتاجلىق ئۇ قەدەر يۇرەككە ئۆتكۇـ
دەك دەرىجىدە پۇقرالارنىڭ ئۇستىگە مىنۇتالمىغان. دۇرۇس،
بۇ يەردە مەجۇسى[1] چىنلىقلارغا قىز بېرىشتەك كۆڭۈلسىز
ئىشلار بار. ئەمما، بۇ ئىشلارنى ئالتەشەھەرنىڭ مەركىزىي
شەھەرلىرىدە بولۇۋاتقان ئىشلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ
ئارتۇقچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

خەلقنىڭ ئەخلاقىي بۇزۇلۇش مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ
يەرنى ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭراق شەھەرلەردىكى بۇزۇۋـ
چىلىققا سېلىشتۇرغاندا «لاشى[2]» بولۇپ قالىدۇ. مۇساپىرلار
(كۆچمەنلەر) كۆپ ئارىلاشمىغانلىقتىن، بۇلارنىڭ تىللىرى
ۋە ئەخلاقى ياخشى ساقلانغان. بۇ يەردە ئوغرى، قىمارۋاز، بۇـ
زۇق، دېۋانە ـ قەلەندەر، گاداي ۋە تىلەمچى، ئىشان ـ داخان،

① مەجۇسى ـــ ئىسلامى ئاتەشپەرەسلەرنى كۆرسىتەتتى. بۇ يەردە بۇدـ
دىستلارنى خاتا ھالدا مەجۇسى دەپ ئاتىغان.
② لاشى ـــ ئەرەبچە «زۆر بولۇپ، «ئاق كېچىك، ئەرزىمەس، يوق»، دېگەن مەنىدە.

مازارپەرەس - خوجاپەرەس دېگەندەك مەخلۇقلار ئۇچرىمايدۇ. بارلىقىمۇ بار، لېكىن ئەھمىيەت بەرگۈدەك دەرىجىدە كۆپ ئەمەس.

بۇلاردىكى بىر كەمچىلىك شۇكى، ئوقۇ - ئوقۇتۇش، تاھارەت ۋە تازىلىق قىلمايدۇ ياكى ئۇلارنىڭ نېمىلىكىنى چۈشىنىپ يەتمەيدۇ. مەرپەت بولمىغانلىقتىن تازىلىقنىڭ سالامەتلىككە، پاسكىنىچىلىقنىڭ تۈرلۈك كېسەللەرنىڭ تارقىلىشىغا، كۆپىيىپ كېتىشىگە قەدەر تەسىرى بارلىقىنى ئاڭقارمايدۇ.

ئۆيلىرى بۇخارا مەدرىسەلىرىگە ئوخشاش قاراڭغۇ بولىدىكەن، قۇياش نۇرى چۈشمەيدىكەن، ھاۋاسى ئالماشمايدىكەن. شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشى، كوچىلىرىنىڭ تازىلىقى، ياسىلىشى ئۇسلۇبىمۇ بۇخارايى شەرىپنى ئەسكە سالىدۇ. بازار كۈنلىرىدە (پەيشەنبە كۈنى) كوچىدا ماڭغىلى بولمايدۇ. ئېشەك بىلەن ئادەمنىڭ تولىلىقىنى بىر دېمەڭ! ئالەمنى چاڭ - توزان قاپلاپ كەتكەن. ھەممە يەر توپىلاڭ! شۇ توپىلاڭلىق ئىچىدە ئەچەكتىكى بالىسىنى كۆتۈرۈپ، ئېمىتىپ يۈرگەن خوتۇنلار باشقىچە دەققەتنى تارتىدۇ. يول ئۈستىدە باققالار قوغۇن - تاۋۇزنى تىلىملاپ كېسىپ ساتىدۇ. يولدا مېڭىۋاتقانلار توپا توزىتىپ مېڭىشىدۇ. ئاشخانىلارمۇ شۇنداق توپا ئالمى بولۇپ كەتكەن. ئۆتكۈنچىلەر تامغا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ ئاش يەيدۇ. كوچىدا، يولنىڭ بېشىدا ئاش - نان پىشۇرۇۋاتقانلارمۇ شۇنداق. ھەممە يەر توپىدا بۇلغىنىپ كەتكەن....

ئىچىدىغان سۇلار كۆل سۈيىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ كۆللەرگە چۈشمىگەن نەرسە قالمىغان. ئىشىك ئالدىدىن، ئەسكى ئېرىقلاردىن ئېقىپ كەلگەن، سۇلار شۇ كۆلگە قۇيۇلىدىكەن. كىر يۇغان، قازان تازىلىغان، ئاياق - تاۋاق يۇغان سۇلارنى كۆلدىن ئېلىپ، كۆلگە قۇيۇۋېتىدىكەن. كۈزدىكى

دەرەخ يوپۇرماقلىرىمۇ، ئۇچقاندەك شۇ كۆلگە چۈشىدۇ. كۆلگە كىرگەن سۇ ئېقىپ چىقىپ كەتمەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن كۆل ئىچى تىنىپ كېتىدۇ.

مەسچىتلەرنىڭ ئىچى ھەممىدىن بەتتەر: چاڭ - توزان، ئەخلەتلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن سەجدە قىلىشقا شۇركىنىدۇ كىشى. شۇنىڭغا قارىماي خەلق ئۆتۈكى بىلەن كىرىپ نامار ئوقۇيدۇ. ئايىغىدىن چۈشكەن ئەخلەت ۋە نىجاسەتلەر مەسچىتتە قالىدۇ. سۇپۇرۇپ چىقىرىۋېتىلمەيدۇ. مەسچىتكە كىرىپ نامار ئوقۇپ چىققان كىشىنىڭ پۇتۇن ئەزاسى، كىيىملىرى چاڭ - توزانغا مىلىنىپ، خۇددى سۇدىن چىقىپ توپىدا ئېغىنغان ئاتنىڭ سىياقىغا كىرىپ قالىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر تېخى: «مەسچىتتىن ھېلىلا چىقىشىم، تاھارىتىم بار، قولۇم پاكىزە» دەپ شۇ قوللىرى بىلەن ئاش يەيدۇ.

پەرزەنت تەربىيەسى مەسلىسىگە كەلسەك، بەكمۇ قىزىق ئىش، بۇلار پەرزەنت تەربىيەسىدە قۇرت ۋە ھايۋاناتچىلىكمۇ ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. مەسىلەن، قۇشلار ئۆز بالىلىرىنىڭ راھەت ۋە سالامەت ياشاپ ئۆسۈشى ئۈچۈن، چاۋا توشۇپ، ئىسسىق ۋە يۇمشاق ئۆيلەرنى ياسايدۇ. ھايۋانلارمۇ بالىلىرىنى تىلى بىلەن يالاپ تازىلاپ تۇرىدۇ. بۇ يەرلىكلەر بۇنى پەقەت بىلمەيدۇ. بالىنى يۇيۇندۇرۇش، كىيىندۈرۈش، ئۇستىبېشىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش، پىكرىنى ئېچىپ ئادەم بولۇشنى ئۆگىتىش، ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتىش، مەكتەپتە ئوقۇتۇشتەك تەربىيەلەر يوق. ھەر ئىشتا يامىنىنى چىڭ تۇتقاندەك بالا تەربىيەسىدىمۇ ئانا - ئانىلار ئانا - ئانىلىق يولىدا مېڭىشى كېرەك.

بالىنى قانداق تەربىيەلەش، قانداق ئوقۇتۇش، سالامەتلىكىنى قانداق ساقلاش، نادانلىقتىن قانداق قۇتۇلدۇرۇش ھەققىدە ئويلاپمۇ قويمايدۇ. دۇنياغا نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى

نى بولسا ئۇنتۇپ كەتكەن. ئىنسان ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن مولالا بولۇپ چۇشمەيدۇ (خۇددى «قۇرئان كەرىم»دىكى «ئاللاھ سىلەرنى ئاناڭلارنىڭ قورسىقىدىن ھېچ نەرسىنى بىلمەيدىغان ھالدا چىقاردى»، دېگەن ئايەتتىكىدەك). ئادەم تەربىيە بىلەن ئادەم بولىدۇ. لېكىن بۇلارنى ئويلىمايدۇ.

يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر يىلدىن - يىلغا كۆچىيىۋاتىدۇ. بۇلار يەنىلا شۇ «قەدىمىي بۇخارا» ئۇسۇلىدا كېسەللەر بىلەن بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ، بىر تاۋاقتىن ئاش يەپ، بىر ئىياق-تىن سۇ ئىچىۋاتىدۇ ھەم ئۇستىگە ئۆلگەنلەرنىڭ كىيىملە-رىنى كىيىۋاتىدۇ. پاكلىق ۋە سالامەتلىكنىڭ قەدىر - قىم-مىتى بۇ يەردە مۇشۇ دەرىجىدە تۆۋەن.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدە-كى ئومۇمىي 2055 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى (14)

(ئالتەشەھەردە مۇسۇلمانلىرى ئىنقىراز ئالدىدا — خوتۇن - قىزلار ھوقۇقى، ۋاقىتلىق نىكاھ بالاسى)

ئالتەشەھەردە خوتۇن - قىزلار ئىنسانىي ھوقۇق ۋە مە-دەنىيەت ھوقۇقىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇمدۇر. قىز بالىلارنى ئوقۇتۇش، ئانىلارغا مىللىي تەربىيە بېرىش، ھۈنەر - كەسىپ ئۆگىتىش، ئۆي تۈتۈش ۋە بالىلارنى تەربىيەلەشتەك ئىشلارنى ئەسكە ئېلىپمۇ قويمايدۇ. ئالتەشەھەردە خوتۇن - قىزلار پۈ-تۈنلەي زۇلۇم - ئىستىبدات ۋە جاھالەت ئاستىدا ياشايدۇ. بىچارىلەرنىڭ ئىنسانىيەت دۇنياسىدا ھايۋانچىلىكمۇ ئىززەت ۋە ئېتىبارى يوق.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېلىپ، چىرا يېزىسىدا ماكانلىشىپ قالغان ئوبدانلا بىر باي — نوپۇزلۇق ۋە مۆتىۋەر ھەمدە خە-لىلا كۆزى ۋە پىكرى ئېچىلغان تەرەققىيپەرۋەر بىر زات بە-قىن ئاردىدا خوتەنگە كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ھەمراھىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، مەزكۇر ئەپەندى خوتەنگە مېڭىش ئالدىدا خوتۇنە-نى پەنجىرىسىز بىر ئۆيگە سولاپ قويغان. ئۆي ئىچىگە يە-يىشىگە نان، ئىچىشىگە سۇ تاشلاپ بەرگەن. بۇ كىشى خو-تەنگە كېلىپ، 15 — 20 كۈن تۇردى ۋە بۇ ئاردىدا ئۇچ - تۆت خوتۇنمۇ ئالدى.

بۇ ئىشنىڭ تەئەججۇبكە سەۋەب بولغان يېرى شۇكى، مەزكۇر زات كىشىگە ۋىجدانلىق، ئوچۇق پىكىرلىك ۋە تە-رەققىيپەرۋەر بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بۇ يەردە بۇنداق ئىشلارنىڭ

مىسالى ئاز ئەمەس.

خوتۇننىڭ نان بىلەن ئۆيگە سولاپ قويۇپ، ئۆزى مەشـ
رەپلەردە ئوينـاپ يۈرگەن ئەرلـەرنىڭ سانـىمۇ ـ ھېسابىمۇ
يوق.

ئوقۇمىغان ۋە تەربىيە كۆرمـىگەنلـىكتىن، مەيلى ئـەر، ياكى خوتۇن ـ قىزلار بولسۇن، ئـومۇمەن بۇزۇقچىلىـق ۋە جىنسىي كېسەللىكلەرگە مۇپتىلادۇر.

قازى، مۇپتى ۋە روھانىيلار بىر تـەرەپتىن زىنا بىلـەن تـۇتۇلۇپ قالغانلارنى مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ، «ھـەد» (80 دەررە) ئۇرۇپ يۇرۇۋاتىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن بـۇنداق ئىتـلار كۆپىيىۋاتىدۇ. پاھىشىلىك كۇندىن ـ كۇنگە كېڭـىيىۋاتـىدۇ. بۇنى كۆرگەندىن كېيىن، كىشىلەر: «ئەدەپ ـ ئەخلاقنى تاياق بىلەن قوغداپ، بۇزۇقچىلىق ۋە پاھىشىلىك بالاسىدىن دەررە ئازابى بىلەن قوغداش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن»، دېگەن ئويغا كېلىدۇ.

بۇنداق ئىشلارنىڭ مەنبەسى ۋە سەۋەبچىسى تەن ئەمەس، بەلكى كۆڭۈلدۇر. ئەخلاق ۋە ئەخـلاقسىزلىـق سۇپەتلىرىمۇ تەڭگە ئەمەس، كۆڭۈلگە خاستۇر. بەس، ئۇلارنىڭ بۇ ئازابىنىـن قۇتۇلۇشى ۋە مىللەتنى قۇتقۇزۇشنىـڭ بىرىنچى چارىسى ۋە كۇچلۇك ئامالى بولسا مۇنتىزىم مەكتەپلەردە گۇزەل تەربـىيەلەر بېرىش. مەن بۇ ھەقتە ئاۋۋالقى ماقالىلىرىمدە يازغانـدىم. لېكىن، بۇنداق قارا ۋە نادان خەلق ئارىسىدا مەتبۇئات يوق، گېزىت ـ ژۇرنالـلار، ئەدەبىي ۋە ئەخلاقىي رىسالىلـەر تارقالمايۋاتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن يازغانلىرىمىزنى كۆرمەيدۇ، سۆزلىگەنلىرىمىزنى ئاڭلىمايدۇ.

بۇزۇقچىلىقنىڭ بىرىنچى ئاملى ۋاقىتلىق نىكاھتۇر. چۇنكى، ۋاقىتلىق نىكاھلار كۆپەيگەنسىرى، يېتىم بالـلار، تۇل خوتۇنلارمۇ كۆپىيىدۇ. ئىككىنچى، تەربىيەسىزلىك ۋە

موھتاجلىق. ئۇچىنچى، ئەرلەرنىڭ ئەخلاقسىزلىقلىرى. ئۇ بىچارە يېتىملەرنى شۇنداق قىلىشقا مەجبور قىلىدۇ.

بۇ مۇدھىش ۋاقىتلىق نىكاھ خوتەن شەھىرىدە شۇنچىـلىك كۆپ، شۇنچىلىك ئومۇمىيلاشقان.

شۇ سەۋەبتىن تۇرلۇك يۇقۇملۇق كېسەللەر كېڭىيىۋا-تىدۇ. بىئەجەل ئۆلۈۋاتقانلار كۇندىن ـ كۇنگە كۆپىيىۋاتـىدۇ. خوتەن ئەتراپىدا ۋابا بىلەن ئاھالىسى پۈتۈنلەي قىرىلىپ تو-گىگەن يېزىلار بار، دېيىشىۋاتىدۇ. بۇنىڭ چارىسىنى بىلىد-غانلارمۇ، قىلغۇچىلارمۇ يوق. قازىخانىلار بۇنىڭ ئالدىنى ئې-لىشقا تۇتۇش قىلسا بولاتتى. يۇزلەرچە يېتىم «تەقسىم ئۆز-مىچى» كۇتۇشۇۋاتىدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۇنىد-كى ئومۇمىي 2062 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەردە ئەرەبلەر

جاھالەت قەيەردە كۇچەيسە ئەرەب، سەئىد، ئىشان، داخان دېگەندەك مىللەت مىكروبلىرىمۇ شۇ يەردە باش كۆتۇرىدۇ.

بۇ مەخلۇقلار كېيىنكى يىللاردا ئالتەشەھەردە بەك كۆپ ئۇچرايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ بىردىنبىر دەسمايىسى خەلقنىڭ نادانلىقى بولغاچقا، بۇلار خەلقنى ھەمىشە جاھالەتكە باشلاپ ماڭىدۇ. خەلقنىڭ كۆزىنى ئاچماسلىققا، ئالتەشەھەرگە ئىلىم نۇرىنى چۈشۈرمەسلىككە ھەدەپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ جانابلار كۆرۈنۈشتە بەك سوپى ۋە تەقۋادار كۆرۈنگەچكە، نادان خەلق مۇكىببەن ئەلا ۋەجھىي ئۇلارنىڭ قىپقىزىل يالغانلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئاڭلايدۇ ۋە ئىشىنىدۇ.

تېخى يېقىن ئاردىلا ياركەنت شەھىرىدە بىر ئەرەب پەيدا بولدى. بۇ زات بۇ يەردە گويا كى بىر پەيغەمبەرگە ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە بولۇپ قالدى. بۇ جاناب قارماق سېلىشقا بەك ئۇستا بولسا كېرەك، سوپىلىقى، تەقۋادارلىقى بىلەن پۈتكۈل ياركەنت خەلقىنى ھەيران قالدۇردى. خەلق ئۇنى «ساھىبى كارامەت» (كارامەت ئىگىسى) دەيدىكەن. ئۇ يەنە تېۋىپلىقمۇ، داخانلىقمۇ قىلىدىكەن. كارامەتلەردىن قولى بوشىغاندا، ئارىلاپ ۋەز ـ نەسىھەتمۇ قىلىپ تۇرىدىكەن.

خەلق: بۇ كىشى بىرىنچىدىن، تېۋىپ، ئىككىنچىدىن، سەييىد بولغانلىقى ئۈچۈن قىلغان داۋالىرى بەك ياخشى پايدا قىلىدىكەن، دېيىشىدۇ.

بىر كۈنى بۇ كىشىنىڭ سۆھبىتىگە مەنمۇ مۇشەررەپ بولۇپ قالدىم. خەلقە قىلىدىغان ۋەز ـ نەسىھەتىنىڭ ھەممىسى: دۇنيا بۇزۇلدى، زامانە ئاخىر بولدى. «ئۇسۇلى جەدىت» دېگەن بىرنېمە پەيدا بولۇپ ئادەملەرنى دىندىن چىقىرىشقا باشلىدى، دېيىشتىن ئىبارەت ئىكەن.

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئۇستىگە ئىلىم نۇرى چۈشسە، بىچارە سەيىد، ئىشان، تېۋىپ، داخانلارغا باردىغان يەر تېپىلماي تەشۋىشكە چۈشۈشى تۇرغان گەپ. نېمىدېگەن ئۇستاتلىق ـ ھەي! ئۇلار ھازىردىن باشلاپ ئۆز ئىستىقبالىغا قايغۇرۇپ، پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، خەلقنىڭ كۆزىنى ئاچقۇزماسلىققا ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مەقسەتلىرىدۇر.

نوشىروان يائۇشېۋ، ياركەنت

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدەكى ئومۇمىي 2064 ـ سانىدىن).

چىن مۇسۇلمانلىرىدا رامىزان ئېيى

جۈمە كۈنى تەراۋىھ ئوقۇلۇپ، شەنبە روزا تۇتۇلدى. رامىزان ئېيى كىرىش بىلەن ۋاباغا كېسىلى يەنە ئەدەشكە باشلىدى. خوتەن ئۆلىماسى بۇنى پاھىشۋازلىقتىن كۆردى. لېكىن بۇ ئىشنى يىلتىزىدىن قومۇرۇش توغرىسىدا «ھەد» (80 دەررە ئۇرماق)تىن باشقا چارە تېپىلمىدى. پاھىشۋازلىق بولسۇن ياكى ۋاباغا كېسىلىنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشى بولسۇن، ھەممىسىنىڭ سەۋەبى ــ مىللىي ۋە مۇنتىزىم مەكتەپلەرنىڭ يوقلۇقى ۋە شۇ سەۋەبلىك خەلقنىڭ نادانلىقىدا قېلىشىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ بىردىنبىر چارىسى ياخشى مەكتەپ ۋە تەربىيە ۋاستىسى بىلەن خەلقنى ئەدەپ ــ ئەخلاققا ئۆگىتىش، بالىلارنىڭ روھىنى ياشلىقىدىن تارتىپ تازىلاشقا ئۆگىتىشتىن ئىبارەت.

خەلق نادان، ئىلىمدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز. شۇڭا قۇرتلاپ كەتكەن كۆل سۇلىرىنى ئىچىدۇ، پاسكىنا ۋە بۇزۇلغان مېۋىلەرنى يەيدۇ، ئومۇمەن تازىلىققا دىققەت قىلمايدۇ، شۇڭا ۋاباغا قاتارلىق دەھشەتلىك كېسەللىكلەر يامرايدۇ.

رامىزان ئېيىدا كۈندۈزى چىكقىچۇشتىن كېيىن، ئاخشىمى تەراۋىھدىن كېيىن مۇنارغا ئوخشاش ئېگىز يەرلەردە داپ، ناغرا چېلىنىدۇ. دۇتار، تەمبۇر، قالۇن دېگەندەك مىللىي سازلار بىلەن نەغمە ــ ناۋا قىلىنىدۇ. مىللىي ناخشىلار ئېيتىلىدۇ، نەۋايى، فۇزۇلى شېئىرلىرى ئوقۇلىدۇ. بۇ بەك ياخشى ئۆتكۈزۈلىدۇ. 17 ــ 18 سائەتلىك ئاچلىق ۋە تەشنالىقتىن سولغان كۆڭۈلنى كۆتۈرىدۇ. تۈركىستان ۋە بۇخارا-

دىكى كىچىك چايخانىلاردا ئولتۇرۇش ۋە باشقا تاماشا قىلىش ئىشلىرى يوق، شۇڭا بۇ يەردە تەراۋىھدىن چىقمىز ــ دە، مۇڭلۇق ناخشا ۋە قالۇن سادالىرىنى ئاڭلىغاچ، تاتلىق ئۇخلاپ قالىمىز. مۇزىكا توختاش بىلەن زوھۇرغا قوپىمىز، روزا تۇتىمىز.

بۇ يەردە رامىزان مۇناسىۋىتى بىلەن زاكات بېرىش ئادىتى بار. خوتەن ئۆلىماسىنىڭ تەلىمى بويىچە بايلار زاكاتلىرىنى نېگىشلىك ئورۇنلارغا بېرىدۇ. بىرىنچى، باي بولسىمۇ ئۆلىماغا، ئىككىنچى، سەييىد ئەرەبلەرگە، ئۈچىنچى، پېقىر، مىسكىن، قەلەندەرلەرگە. پۈلغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ئىلمىي ئورۇن، مىللىي مەكتەپلەرگە زاكاتتىن ئۈلۈش تەگمەيدۇ. مەدرىسە ۋەخپىلىرىنى سېتىپ مىللەت بالىلىرىنى يىغلىتىپ، تۇرلۇك باھانە ــ سەۋەبلەر بىلەن مۆھۇرلىرىنى بېسىپ، دۇنيا تاپقان ئۆلىمالار سىنىپىدىن ھېچنېمە ئاشمايدۇ. ئۇلار بار يەردە مىللەتنىڭ مىللىي ۋە ئىجتىمائىي ئېھتىياجلىرى بىر تىينىغا ئەرزىمەيدۇ...

نوشىرۋان يائۇشېف، ياركەنت

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ــ يىل 8 ــ ئاينىڭ 12 ــ كۈنىدىكى ئومۇمىي 2078 ــ سانىدىن).

چىن مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا

رامىزاننىڭ غەلىبىلىك تاماملاپ، 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى دۇشەنبە خوتەن شەھىرىدە ھېيت نامىزى ئوقۇلدى. «ئۇزۇن كۈنلەردە روزا»[1] تۇتۇپ قارشى ئالغان بۇ مۇبارەك ھېيت چوڭ شادلىق بىلەن يېتىپ كەلدى.

ھېيت مۇناسىۋىتى بىلەن شەھەر ئىچى ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتمىگەن بولسىمۇ، يېپىيېڭى كىيىملەرنى كىيىپ كەلگەن خوتۇنلار شەھەرگە باشقىچە زىننەت بېرىپ تۇراتتى.

مىللىي ئادەتتىمىز بويىچە، بۈگۈن بىزمۇ خوتەندىكى قېرىنداشلىرىمىز بىلەن بىللە ھېيتلىشىپ يۈردۇق. كاشغەرنىڭ مۇتەۋەر بايلىرىدىن ـ ئوچۇق پىكىرلىك كىشىلەر ـ دىن بولمىش مۇھتەرەم ئىمىن ئاخۇن جانابلىرى بىلەن تونۇش ـ بىلىشلىرنى زىيارەت قىلىپ يۈرگەندە، زور غەيرەت ساھىبى بولغان ئۇلۇغ بايلىرىمىزدىن ئەمەتجان ھاجىمنىڭ ئۆيىگە كىردۇق. ھاجى ئۆيىدە يوق ئىكەن. بىزنى ئىسھاقجان ئىسمىلىك كۈيۈ ئوغلى قارشى ئالدى. شىرەگە تۇرلۇك يېمەكلىكلەر تەييارلانغان مول داستىخاندا چاي ئىچىپ،

① مۇسا جارۇللاھ بىگىيېفنىڭ مۇھىم ئەسىرلىرىدىن بىرى. 1911 ـ يىلى قازاندىكى «ئىلھىكترو ـ تىپوگرافىيە ئۇمىد مەتبەسى»دە بېسىلغان. 204 بەتلىك بۇ ئەسەردە قۇياش پاتمايدىغان ياكى كۈندۈز ئۇزۇن بولىدىغان يەرلەردە نامازنىڭ ۋاقتى ۋە روزا تۇتۇش مەسىلىسى ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، كىتابنىڭ ئاخىرىدا مۇسۇلمانلارنىڭ ئارقىدا قېلىشى ۋە ئادەم ئەلەيھىسسالام، زۇلقەرنەينىنىڭ يارىتىلىشى، ئەقىلنىڭ ئەركىن بولۇشى ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرى شەرھلەنگەن.

غىزالانغاندىن كېيىن، ئىمىن ھاجى جانابلىرى ئابدۇللاجان ھاجىمنىڭ شەھەرگە بىر مەدرىسە سېلىش ئويىدا بولۇۋاتقانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن سۆزگە كىرىشىپ، تەنقىدىي سۆزلەرنى سۆزلەپ: ئوقۇغۇچىلارغا قارىغاندا، مەدرىسەلەرنىڭ كۆپ بولۇشى سەۋەبىدىن، بەك كۆپ مەدرىسە بۇزۇقلارغا، ئەينەكچى ـ ياماقچىلارغا ئىجارىگە بېرىلگەنلىكىنى، 20 ـ 30 يىل ئوقۇپ بېنىپ چىققان پىكىرسىز شاگىرتلارنىڭ، موللىلار ـ نىڭ ھېچقانداق بىر ئىشقا، يۇرتنىڭ ھاجىتىگە يارىمىغانلىقى، ئىمام، مۇدەررىس، قازى ـ مۇپتىلارنىڭ يۇرتقا بىر پۇللۇق پايدىسى بار ئىش قىلمىغانلىقىنى ئىسپاتى بىلەن بايان قىلدى. نادانلىق ۋە ئەخلاقسىزلىق سەۋەبىدىن تۇرمۇشى ۋە مەئىشىتى ناچارلىشىش، كىچىك قىزلارنىڭ ئازغىنە پۇلغا گول بولۇپ ئەرگە تېگىشكە ماقۇل بولۇشى، ھىندى ۋە باشقا تائىپىلەرگە تېگىشى، مۇسۇلمانلار دىنىنىڭ ۋە مىللىي ھوقۇقىنىڭ يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىقى، ئىشسىزلىق ـ ھۈنەرسىزلىكتىن كۈچسىز، يارىماس، زەئىپ ۋە بىچارە بولۇپ قېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە بەك تەسىرلىك سۆزلەرنى دېدى. بۇنداق قورقۇنچلۇق ۋە مىللەت نامىغا ئار ـ نومۇس كەلتۈرىدىغان يامان ئىشلارنىڭ تومۇرىنى كېسىدىغان پائالىتا ـ مەكتەپتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تولىمۇ ئېنىق قىلىپ چۈشەندۈردى.

«بۇنداق پايدىلىق مەكتەپلەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى مۇھىم تەرەققىيات بايلىرىمىزنىڭ ھىممىتى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ»، دېدى ئىمىن ئاخۇن جانابلىرى، ئۆزىنىڭ شۇ پىكرىنى خىلىدىن بېرى سۆزلەپ، چۈشەندۈرۈش نىيىتىدە بولغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە باشقا يەرلەردىمۇ ھەر خىل مۇناسىۋەت بىلەن مىللەتنىڭ بۇگۈنكى ئېھتىياجىنى ئەسكە چۈشۈرۈپ: «ئۆتكەن ئىشقا ئۆكۈنگەندىن پايدا يوق. ئەمدى ئىستىقبال ئۈچۈن، يېڭى يوللارنى ئېچىپ، پالاكەت چوقۇلىرىدىن ئۆتۈپ، كېـ

لەچەك ئۇچۇن ئەپلىك كۆۋرۈك سېلىش كېرەكلىكى»نى ئېـ
زىپ ئىچۇردى.

ئەمەتجان ھاجى ئەپەندىنىڭمۇ بۇ كۈنلەردە پىكرى ئۆز
گىرىپ: مەدرىسە سېلىشتىن مەكتەپ سېلىشنى ئويلاپ تۇر
غانلىقىنى سۆزلىدى. ئابدۇللاجان ئەپەندى پايدا بىلەن زىيا
نى ئايرىشنى بىلمەيغان ئەقىل ۋە پاراسەت ئىگىسىدۇر. ئەل
ۋەتتە، مەدرىسە سالمىغان پۇلنى مىللەتنىڭ ئېھتىياجى
كۆپرەك چۈشۈپ تۇرغان مەكتەپكە، مىللىي ۋە مۇنتىزىم
مەكتەپكە سەرپ قىلىش كېرەك. بۇنىڭ بىلەن بىللە، شە
ھەرده مەدرىسەنى ئېھتىياجقا قاراپ ئېچىش كېرەك.

نوشىرۋان يائۇشېف، ياركەنت

«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدە
كى ئونومىي 2086 ـ سانىدىن).

چىن مۇسۇلمانلىرى تۇرمۇشىدىن

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەدەنىي ۋە ئەخلاقىي جەھەتتىن نەقەدەر ئارقىدا قالغانلىقى ھەققىده بۇنىڭدىن ئاۋۋالمۇ كۆپ ماقالىلەر يېزىلغانىدى. قالايمىقان نىكاھ ھەققىده بۇگۈنگىچە بىرەر ماقالە يېزىلمىدى. بۇ خوتەننى بۇلغاپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇنداق ئېغىر تەبىئەتلىك ئىش ھەققىده سۈكۈت قىلىپ تۇرالمىدۇق. بىز بۇنى مىللەت ۋە ئىسلامىيەتنىڭ نەزىرىگە تەقدىم قىلىمىز. بۇنداق نەپرەتلىك ئىشلارنىڭ ھەمىسىنى يېزىپ ـ سۆزلەپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس. بەس، ئەمدى مۇشۇ كۈنلەردە بولۇپ ئۆتكەن بىرنەچچە ۋەقەنى بايان قىلىمىز:

(1) خوتەنگە تەۋە بىر بازار بار. بۇ يېزا كاشغەرگە بىرىدىغان كارۋان يولى ئۈستىده بولۇپ، ئۆتكەن ـ كەچكەن سودىگەرلەر بۇ يەرگە چۈشۈپ قونۇپ ئۆتىدۇ. مانا شۇ يېزىغا بىر سودىگەر كېلىپ، كارۋانسارايغا چۈشىدۇ. ساراي خوجايىنىنىڭ قېرى خوتۇنىدىن باشقا يەنە بىر ياش خوتۇنىمۇ بار ئىكەن. سودىگەر ساراي خوجايىنىنىڭ قېرى خوتۇنىغا: «بىرەر چىرايلىق چوكان تېپىلسا، مەن بۇگۈن ئۆيلىنەتتىم»، دەيدۇ. قېرى خوتۇن: «بار، تېپىلىدۇ» دەپ، ئۆزىنىڭ كۈندىشىنى سارايغا ئېلىپ كىرىپ، سودىگەرگە كۆرسىتىدۇ. چوكان يارىغاندىن كېيىن، نىكاھ ئوقۇش ئۈچۈن ساراي خوجايىنىنى چاقىرىدۇ. خوجايىنى ئەرگە تېگىدىغان چوكان ئۆزىنىڭ خوتۇنى ئىكەنلىكىنى بىلسىمۇ، قېرى خوتۇنىدىن قورقۇپ، نىكاھنى ئوقۇپ، سودىگەرنى ئۆيلەپ قويغان.

(2) بۇ يەردە ئادەتتە بىر كىشىنىڭ ئىككى خوتۇنى بۇ-لىدۇ. بىر كۈنى ئىككى كىشى بىر بەگنىڭ ئۆيىدە قىمار ئويناپدۇ. ئۇلاردىن بىرى ئۇتتۇرۇپ، 30 سەر كۈمۈشكە قەرزدار بولۇپ قالىدۇ. شۇ چاغدا ئۇتتۇرغىنى شۇ يەردىكى بىر بەگدىن 30 سەر ئېلىپ، پۇل ئورنىغا بىر خوتۇنىنى بې-رىۋېتىدۇ ۋە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە نىكاھىنى ئوقۇتۇۋېمۇ قويىدۇ.

(3) كۈچادىن بىر سودىگەر كېلىپ سارايغا چۈشىدۇ. شۇ يەردە بىر كىشى ئۆزىنىڭ خوتۇنىنى سېتىلىم دەپ، مەز-كۇر سودىگەرگە كۆرسىتىدۇ. سودىگەر چوكانىنى يارىتىپ قالغاچقا، نىكاھىنى ئوقۇتۇپ ئالىدۇ. لېكىن، كېيىن بۇ ئىشنى مەھەللە خەلقى ئېلىپ قېلىپ، قازىخانىغا مەلۇم قى-لىدۇ. قازى: «خوتۇن بىلەن كونا ئېرىنى ئېشەككە تەتۇر مىندۈرۈپ، كوچىلاردا سازايى قىلىش»قا پەرمان چىقىرىدۇ.

بۇنى يېزىشتىكى مەقسىتىمىز غەيۋەت قىلىش ئەمەس، بەلكى، تەنبىيە ۋە ئىبرەت قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

نوشىرۋان يائۇشېف، ياركەنت

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە-كى ئۇمۇمىي 2094 - سانىدىن).

خوتەندىن

خوتەن شەھىرىدىكى مۇسابايېفلار تىجارەتخانىسىدا مۇ-دىر ۋە ۋەكىل بولۇپ ئىشلەۋاتقان مۇنھاجىدىن تەرجىمانوف ئەپەندى (قازانلىق تاتار) 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدە ۋاپا نې-گىپ ۋاپات بولدى. مەرھۇم غايەت جىددىي ۋە ئىشچان زات ئىدى. ياخشى ۋە توغرا مۇئامىلىسى بىلەن خوتەنىنىڭ باي ۋە مۆتىۋەرلىرىنى قىسقا بىر زامان ئىچىدە ئۆزىگە جەلپ قى-لىۋالغانىدى. دەپنەردارلىقى ۋە ھېساب تۇتۇشىدىن ھەممەيلەن خۇش ھەم خۇرسەن ئىدى. مۇنھاجىدىن ئەپەندى مۇناسىۋىتى بار خوتەنىنىڭ مۆھتەرەم بايلىرىغا مەكتەپ ئېچىش ۋە مەر-پەتچىلىك ھەققىدە تەشۋىق قىلاتتى. ئەخلاقلىق، خۇش مۇئا-مىلىلىك ھەمدە ئوچۇق ۋە توغرا پىكىرلىك، زامان ئەھۋالى-دىن خەۋەردار بۇ ئەپەندىنىڭ ۋاقتىسىز ۋاپاتى كۆڭلىمىزگە بەك ئاچچىق تەسىر قىلدى. بۇ زاتنىڭ ياش كېتىشىگە قا-يغۇرمىغان، خۇش مۇئامىلىسىنى ئەسكە ئېلىپ كۆزىدىن ياش تۆكمىگەن كىشى قالمىدى. مەرھۇم 40 — 45 ياشلار چامە-سىدا بولۇپ، مېيىت نامىزىغا خوتەنىنىڭ ئۆلىما - مۆتىۋەر-لىرى قاتناشتى. خوتەن دەرياسى بويىدىكى شەيخ بۇرھانىددىن مازىرى يېنىغا دەپنە قىلىندى. جانابىي ھەق ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن! دوست - ئاشنالىرىغا سەۋر - تاقەت بەرسۇن!

مەرھۇمنىڭ ئاتىسىغا مۇسابايېفلار خەۋەر بەرگەن بولسا كېرەك، بىز ئادرېسىنى بىلەلمىدۇق.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى-دىكى ئۇمۇمىي 2109 - سانىدىن).

«ئالتەشەھەر» مۇسۇلمانلىرىدا مەكتەپ ۋە ئوقۇتۇش مەسلىسى

پۈتكۈل دۇنيا خەلقى مەيلى مائارىپ، سانائەت ۋە تىجارەت ساھەسىدە ئالغا كېتىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۇنىڭ ئەكسىچە كۈندىن - كۈنگە كەينىگە چېكىنىۋاتقانلىقى مەلۇم.

ئالدىنقى يىللىرى مەشھۇر جامائەت ئەربابلىرىدىن مۇسابايېفلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن كاشغەردە بىر يېڭىچە تەلىم - تەربىيە مەكتىپى ئېچىلغانىدى. بۇ مەكتەپ بەش - ئالتە يىل داۋاملاشقان بولسا، ئالتەشەھەر ئۇچۇن باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بېتىشىپ قالغان بولاتتى. لېكىن بەختسىز مىللەت شۇ بىردىنبىر ئىلمىي ئورۇننىمۇ تۇتۇپ تۇرالمىدى. بۇ مەكتەپ بىر يىللا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى - ده، كۆزنى ئېچىپ يۇمغانەكلا يېپىلىپ كەتتى، قايتىدىن ئېچىلمىدى. ئوقۇتقۇچىسى نازارەت ئاستىدا قالدى. مانا شۇ سەۋەبلىك كاشغەر دىيارى بۇلتۇرقى ھالىدىكىدەك ئوقۇتقۇچىسىز، تەربىيەسىز قالدى. مىللىي ۋە مەدەنىي ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلغۇدەك زىيالىيلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ھەقتە قايتا گەپ قىلىدىغان ئادەممۇ چىقمىدى. ئەگەر بۇ مەكتەپنى قايتا ئېچىشنى تەلەپ قىلغان بولسا، ھۆكۈمەت چوقۇم رۇخسەت قىلغان بولاتتى. لېكىن ھۆكۈمەتتىن تەستىق سورىغۇچىمۇ، بۇ ئىشقا ئالدىرىغۇچىمۇ، قايغۇرغۇچىمۇ چىقمىدى. ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن بۇنىڭدىن باشقىمۇ ھۆكۈمەتتىن تەلەپ قىلىدىغان نى - نى نەرسىلەر بار. پەقەت ئۇنى تەلەپ قىلغۇدەك كىشى بولمىغانلىقى ئۈچۈنلا،

بۇ ئىشلار جاۋابسىز قالماقتا. مىللەتنىڭ ھوقۇقىنى ھىمايە قىلغۇدەك بىرمۇ كىشىنىڭ يوقلۇقى كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان ئىشتۇر.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەكتەپ يېپىلىپ قالغاندىن كېيىن، ئوقۇشتىن توختاپ قالغان مەزلۇم شاگىرتلار بىر نەچچە ئورۇندا مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ يۈرمەكتە. لېكىن مەلۇماتى بەك ئاز ۋە يۈزەكى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەپەندىلەر تەلەپكە لايىق ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشتىن تېخى يىراق. بۇ ئەپەندىلەرنىڭ كەمچىلىك ۋە يېتىشسىزلىكلىرى تەبىئىي ئىش بولۇپ، كەچۈرۈشكە لايىق بولسىمۇ، ياش ئوقۇتقۇچىلارغا يول كۆرسىتىش نىيىتى بىلەن بىر - ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ:

(1) بارلىق يېڭىچە مەكتەپلەردە ئوسۇلى سەۋتىيە بىلەن ئوقۇتۇش، بەنى سوزۇق تاۋۇشلۇق ھەرپلەرنى ئىشلىتىش قائىدىلىرىگە رىئايە قىلماي، كونا ئىملا بىلەن ئوقۇتۇش ئېلىپ بارىدۇ. بۇ ئوقۇتقۇچى ئەپەندىلەرنىڭ ئۆزلىرى ئۇچۇنمۇ، باللار ئۈچۈنمۇ خېلى ئېغىر، قىيىن ئىش.

(2) باللارنى سوزۇق تاۋۇشلۇق ئىملا بىلەن ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇش - يېزىشقا ئۆگىتىش ھەم يەڭگىل، ھەم پايدىلىق. يېڭىچە مائارىپنىڭ شەرتى شۇ. بۇ ئىشقا ئوقۇتقۇچى ئەپەندىلەرنىڭ دىققەت قىلىشىنى سورايمەن.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 10 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 2117 - سانىدىن).

ئالتەشەھەردە ۋابا

خوتەن ۋىلايىتىدە ۋابا ئۇچ - تۆت يىلدىن بېرى داۋام قىلىپ، قىش - ياز تىنمىسىز «ئىشلەپ» تۇرغان بۇ كۈنلەر - دە بەكرەك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بۇ كېسەل چىش تارتقاندەك ھەر كۈنى ھەر مەھەللىدىن ئونلاپ - يىگىرمىلەپ كىشىنى ئۆز ئەمرىگە بويسۇندۇرۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ نەرسە شۇنداق كۈچلۈككى، مەيلى مۇساپىر بولسۇن، مۇھاجىر بولسۇن ھېچقانداق كىشى بويۇن تولغىيالمايدۇ.

بۇ كېسەل دەسلەپتە بوياقچى ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى خەلق ئىچىگە تارقالغانىدى. بۇ كۈنلەردە يار كەتكەندەك ھەممە يەر - نى باستى. ھۆكۈمەت مەمۇرلىرى ۋە ئەمەلدارلار بۇ ھەقتە بىرەر چارە ياكى تەدبىر تاپالمىدى. ئۆلگۈچىلەرنىڭ ھېسابى - نى ئالغىلى بولمايدۇ. شۇڭىمۇ «بۇ كېسەل خەلقنى كاردىن چىقاردى»، دېسە توغرا بولىدۇ. يەرلىك مۇسۇلمانلار بۇ ھەق - تە: ئۇچ يىل بۇرۇن دۇشەنبە بازاردا خەلقنىڭ كۆپلۈكىدىن ماڭغىلى بولمايتتى، بۇ يىل بازارغا كىرگەنلەرنى سانىغىلى بولىدۇ، دەپ تەخمىن قىلىشىدۇ.

خوتەن ئەتراپىدا ۋابا كىرمىگەن ئۆي يوق دېسە خاتا بولماس. يۇڭ ۋە يىپەك ئىشلىگۈچى بايلار ئىشچى ۋە ئۇستا تاپالمايۋاتقانلىقىدىن زارلىنىدۇ ۋە: «ئۇستىلارنىڭ كۆپىنچە - سى ئاغرىق - سىلاقتىن ئۆلدى»، دەيدۇ. مۇشۇ تەرىقىدە، ۋابا يەنە ئۇچ - تۆت يىل تارقىلىدىغان بولسا، خوتەنده بىرمۇ كىشى قالمايدۇ، دەپ ئويلايمەن. بۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئەزان توۋلاپ، ئىشىك بېشىغا دۇئالىقلارنى ئېسىپ، نەزىر -

قۇربانلىق قىلىشلار ئىزدىگەن يېرىگە يەتمىسە كېرەك. «ۋابا - دىن ئۆلگەن كىشى شېھىت بولغان بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە ئورۇنسىزدۇر. خوتەن ئۆتمۈشتە «شەھىدانە خوتەن» ئىدى، ۋابانى ئۇنچىلىك ئەركىلىتىش بىھاجەت ئىدى، ئۇنداق ئە - كىلىگەن نەرسىگە ئېتىلىپ، قوڭغا تېپىدىغان ۋاقىت بول - غانىدى، ئەمدى مۆمىنلەرگە ئىمان ئېيتقۇچى ئۆلىمالار شۇ دۇشمەنلىك ۋابانى ئارىدىن يوقىتىش مۇمكىن دەپ بىلىپ جار سېلىۋاتىدۇ. شۇلارغا مەلۇم بولسۇنكى، ۋابا بىزلەرنىڭ ماددىي دۇشمىنىمىزدۇر. ۋابانى يېڭىپ، ئارىمىزدىن قوغلاپ چىقىرىشتا ماددىي قورال بولۇش كېرەك. دۇشمەنگە باش قو - يۇپ تۇرغاندىن كۆرە بويۇن تولغاپ قارشى تۇرۇش مىڭ مەر - تىۋە ئەۋزەل ۋە ئالىيدۇر.

ۋابا بىلەن ئۇرۇشقۇچى پالۋان — دوختۇرلار بار. ۋابانى يوقىتىش ياكى شەھەردىن قوغلاش ئۇچۇن، رۇس ۋە پەرەڭ مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ چىققان دوختۇرلار لازىم. بۇ ئىش داخان - دەرۋىشلەر، مەجۇنچى تېۋىپلارنىڭ قولىدىن كەلمەي - دۇ. كاشغەردىكى ئىنگلىز كونسۇلى تەرەپتىن مەخسۇس خو - تەنگە ئەۋەتىلگەن بىر پەرەڭ دوختۇر «بۇ يەردىكىلەر مال گۆشى يېگەنلىكتىن تارقالغان». دېگەن ھەم ئىچىۋاتقان كۆل سۇيىدىمۇ ۋابا قۇرتى بارلىقىنى ئېيتقان. ئېقىن سۇيى بار تۇرۇپ، كۆل سۇيى ئىچىۋاتقانلىقىنى قاملاشماپتۇ، دەپ كەت - كەن. بۇ خەلق بۇنى بىلمىگەنلىكتىن، ۋابانى «بالايى ئاسما - نى» دەپ قاراۋاتىدۇ. مىڭ پەرەڭ كېلىپ، مىڭ تۇرلۇك دە - لىللەر بىلەن ئىسپاتلاپ بەرسىمۇ، ۋابا قۇرتىنى دۇربۇن (مىكروسكوپ) بىلەن كۆزلىرىگە كۆرسىتىپ بەرسىمۇ ئە - شەنمەيدۇ. پەن ۋە تەبىئەت ئىلمىدىن خەۋەرسىزلىكىنىڭ كاساپىتىدىن خوتەنده ۋابانىڭ غەلىبىسى ۋە ئىستېلاسى غايەت قورقۇنچ ئەكەلدى. بىر تەرەپتىن چىققان ئوت پۈتۈن شەھەر -

نى كۆيدۈرۈۋېتىدىغاندەك بىر كىشىدىن باشلانغان ئوتنىڭ يالقۇنى، پۈتۈن خوتەن ژىلايىتىنى يالمىۋالدى. بۇ ئوت گويا جەھەننەمنىڭكىدەك ئىتتىكلەپ كەتتى. بەك جىددىي چارە كۆرۈلمىگەندە، خوتەن خەتەرگە مەھكۇم بولىدۇ.

بۇنداق جانغا قورقۇنچ سالىدىغان ژاپانىڭ ئالتەشەھەر-نىڭ باشقا شەھەرلىرىگە بېرىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش كېرەك. ھازىردىن باشلاپ ئەڭ كېرەكلىك ئۇسۇللارنى ئۆگىتىپ قويۇشى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ژاپادىن مۇداپىئەلىنىش ھەققىدە يېزىلغان كىتابلارنى تارقىتىش ۋە شۇ رىسالىلەردىكى قائىدىلەرگە ئىشىنىپ، ئەمەل قىلىشى كېرەك. بولمىسا، كۆزگە كۆرۈنمەي تۇرغان بۇ دۈشمەن پۈتۈن ئالتەشەھەرنى «شېھىت قىلىپ» جەننەتكە ئۇزىتىۋېتىدۇ.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى ئۈمۈمىي 2129 - سانىدىن).

خوتەندە چۇما

خوتەن شەھىرىدە چۇما بىلەن ئاغرىپ ئۆلگۈچىلەرنىڭ سانى كۈندىن - كۈنگە ئاۋۇپ كەتكەچكە، شەھەرنىڭ ئۆلۈما ۋە مۆتىۋەرلىرى مازارلارغا چىقىپ دۇئا - تەلەپ قىلدى. يەتە كۈن تۇتاش قەبرە بېشىدا نەزىر قۇربانلىقى قىلدى. مەشھۇر، ئۇلۇغ دىۋانە ۋە ئەۋلىيالارنى جاقىرىپ دۇئا قىلدۇردى. ئەمما، ژاپا دۇئالىرى نىشانغا تەگمەي ئۇچۇپ كەتتى. بۇنداق دۇئا ۋە پائالىيەتلەرنىڭ ھېچقانداق پايدىسى كۆرۈلمىدى. خەلق: «دىۋانە ۋە ئەۋلىيالارنىڭ دۇئالىرى قوبۇل بولمايۋاتسا كېرەك»، دېگەن پىكىرگە كېلىپ قالدى. شۇڭا، كاشغەردىكى ئېگەرچى ئىشاننىڭ ئوغلىنى دەۋەت قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، شۇ زاتنى دۇئا قىلدۇرۇش پىكرىگە كېلىشۋاتىدۇ. ئەگەر بۇ-نىڭمۇ دۇئاسى قوبۇل بولمىسا، بارغۇدەك يەر قالمىغانلىقىنى ۋە باشقا دۇئاسى قوبۇل بولىدىغان ئەۋلىيا تاپالمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، خەلق بەك تىت - تىت بولۇۋاتىدۇ. ئۇنداقتا يىراقراق بولسىمۇ، بۇخارايى شەرىپتىن بىرەر ئەۋلىيانى چاقىرمىسا، ژاپانى توسۇغىلى بولمىغۇدەك...

بۇگۈنگىچە دۇئا ۋە كارامەتلىرى بىلەن داڭ چىقارغان مەشھۇر دىۋانە ۋە ئەۋلىيالارنىڭ دۇئالىرى قوبۇل بولمايدىغانلىقى خۇسۇسىدا خوتەن ئۆلىمالىرى ئارىسىدا مەخسۇس بىر مەجلىس بولۇپ ئۆتتى. مەجلىسكە شەھەرنىڭ باي ۋە مۆتىۋەرلىرىمۇ قاتناشتى. خوتەن ئۆلىمالىرى بۇ ھەقتە كىتاب كۆرمەكچى بولۇپ، بىرنەچچە كۈن كىتاب مۇتالىئە قىلدى. نىھايەت، ئىزلەۋاتقان دۇئانى ماقۇرمايۋاتقان سەۋەب تېپىل-

مدى، بۇگۈنكىچە تىلىگەن تىلەكلەرنىڭ خۇداغا يېتىشىگە نو-
سالغۇ بولۇۋاتقان نەرسە — ئات ئىكەن. ئات بار يەردە دۇئا
قوبۇل بولماسمىش. شۇ سەۋەبتىن شەھەردىكى ھەممە ئاتلار-
نى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىش قارار قىلىندى.

نوشىروۋان يائۇشېڭ، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە-
كى ئومۇمىي 2141 - سانىدىن).

ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا

كېيىنكى يىللاردا ئالتەشەھەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئا-
رىسىدىكى سودا - سېتىق ئىشلىرى خېلى ياخشى تەرەققىي
قىلىپ كېلىۋاتاتتى. لېكىن مۇشۇ كۈنلەردە رۇسىيە ھۆكۈ-
مىتى يىغىلدى، ئالتەشەھەر پۇقرالىرىنىڭ رۇسىيە تۇپرىقىغا
ئۆتۈشى چەكلەندى دېگەن گەپلەر تارقالدى. شۇ سەۋەبلىك
ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن سودا قىلىۋاتقان كىشىلەر تىجارەتتىن
توختاشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن رۇسىيە تەۋەسىگە يول
ئوچۇق.

مۇشۇ ئارىلىقتا چىن جۇمھۇرىيىتى مەجلىسىگە ئالتە-
شەھەر خەلقىدىن ۋەكىل سايلاپ ئەۋەتىش ئىشلىرى بولۇپ
ئۆتتى. جۇمھۇرىيەت رەئىسى ۋەكىللەرنىڭ يەرلىك خەلقتىن
سايلاپ ئەۋەتىلىشىنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، مۇسۇلمانلار
بۇنىڭغا تازا ئەھمىيەت بەرمىدى. تەرتىپلىك سايلام يېغىنلە-
رىمۇ بولمىدى. بەلكى بۇ ئىش بەگ ۋە ئاقساقالارغا تاپشۇ-
رۇلدى - دە، بولدى قىلىندى. ئۇلارنىڭ قانداق كىشىنى
سايلاپ ئەۋەتىشى بىلەن ئۇلارنىڭ كارى بولمىدى. خوتەن
مۇسۇلمانلىرىمۇ شۇ رەۋىشتە ۋەكىلىنى چىنلىقلاردىن سايلاپ
ئەۋەتىپ بەردى. پەقەت كاشغەر مۇسۇلمانلىرىلا ئابدۇقادىر
دامۇللىنى ۋەكىل قىلىپ سايلاپتۇ، دەپ ئاڭلىدىم. ئابدۇقا-
دىر دامۇللا چىن تىلىنى بىلمەيمۇ، لېكىن مىللىي ۋە
ئىجتىمائىي مەسىلىلەردىن خەۋەردار زاتتۇر. مىللىتى ئۇچۇن
ياخشى خىزمەت قىلالايدۇ، دېگەن ئۇمىدتىمىز. مانا مۇشۇ-
نىڭدىن ئىبرەت ئېلىپ، باشقا شەھەرلەردىكى مۇسۇلمانلارمۇ

ۋەكىللەرنى ئۆزلىرىدىن سايلىسا ياخشى بولاتتى. ھۆكۈمەت بەرگەن شۇنداق كەڭ ھوقۇقلارنى قوش قوللاپ قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش كېرەك ئىدى. ھېچ بولمىغاندا ئۆزلىرىنىڭ بۇ دۇنيادا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى، قانۇن چىقارغۇچىلارنىڭ مۇنبەرلىرىدە ئۆزلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇشى زۆرۈر ئىدى. دۇنيا خەلقى ئۆز ھوقۇقلىرىنى قوغداش يولىدا قانغا بويىلىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە ئالتەشە-ھەر مۇسۇلمانلىرى ئاغزىغا چاپناپ سېلىپ بەرگەنىنىمۇ يۇتۇشنى بىلمەيدۇ. جاھاندا ئۆز ئىستىقبالىدىن قايغۇرماي غەپلەتتە يېتىشنىڭ بۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن دەرىجىسى بولمىسا كېرەك.

تىنچ زامانلاردا ئالتەشەھەردىن ياۋروپا سەييياھلىرى تۇرلۇك نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە قىممەتلىك ئاسارئەنىقەلەرنى ئېلىپ كېتەتتى. گېرمانىيە سەييياھلىرى بولسا زامانىڭ پەۋقۇلئاددە مالىمان بولۇشىغا قارىماي بۇگۈنكى كۈندە-مۇ بۇ ئىشنى داۋاملاشتۇرماقتا. لېكىن بۇلارنىڭ بۇگۈنكى كۈندىكى ساياھەتلىرى زامان تەلىپىگە ئۇيغۇن ھالدا سىياسىيغا، ئۇرۇشقا مايىلراق بولۇۋاتىدۇ. ئۇلار بىتەرەپ مەملىكەت خەلقلىرىنى ئۆز مەنپەئەتلىرىگە تارتىش يولىدا ھەرىكەت قىلماقتا. بۇلارنىڭ بىرقانچىسى ئىران، ئافغانىستان ئارقىلىق يارکەنتگە كېلىپ ئۇرۇمچىگە ئۆتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ساياھەتچىلەرنى چىن مەمۇرلىرى پەۋقۇلئاددە ئىلتىپات بىلەن قارشى ئالغان. ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن ئۇزىتىپ قويغان. بىر تەھەردىن يەنە بىر شەھەرگە بېرىشقا يۇزلەپ ئەسكەر قوشۇپ قويغان.

شۇ كۈنلەردە خوتەنگىمۇ شۇنداق كىشىلەرنىڭ بىرى كېلىپ كەتتى. بۇ كىشى مۇسۇلمان سىياقىدا بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇ بۇخارالىق ھەمزە ئەپەندى ئىسىملىك بېيجىڭدىن چىقىپ لەنجۇ، دۇنخۇاڭ، چەرچەن، چاقىلىق ۋە كېرىيە يولى بىلەن كېلىپ، يارکەنت تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. يېنىدا ھۆكۈمەت قوشۇپ قويغان ئىككى سولداتىمۇ بار. بۇ ئەپەندى جۈمەگە كەلگەندە، بۇ ئىككى سولداتىمۇ تەڭ كېلىپ ئىشىك تۇۋىدە پوستتا تۇرغاندەك مىلتىقلىرىنى تۇتۇپ تۇردى.

بۇ كىشى بىلەن سۆھبەتتە بولغان كىشىلەرنىڭ بېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئۇ ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ رىۋايىتىنى نەقىل كەلتۇرۇپ مۇنداق دېگەن:

ئاخىر زامان بولغاندا، يەر يۈزىدىكى بارلىق ناسارالار مۇسۇلمانلارغا ياغى بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىنلىرىغا، مىللىتى ۋە مىللىيەتلىرىگە سۇيىقەست قىلىدۇ. مۇسۇلمانلارنى ئەسىر ۋە مەھكۇم قىلىپ ئىسلامىيەتتىن ناسارالىققا دەۋەت قىلىدۇ. ئەمما، شۇ ئارىدا ناسارالار ئارىسىدىن بىر گۇرۇھ ھامىلار چىقىپ مۇسۇلمانلارنى ھىمايە قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ دىنى ۋە مىللىتىنى قوغداش يولىدا قان تۆكۈپ كۈرەشلەر قىلىدۇ. مانا مۇشۇ زامان ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ خەۋەر بەرگەن زاماندۇر. مۇسۇلمانلارنى قوغدىغۇچى ناسارا مىللىتىمۇ دەل گېرمانلاردۇر.

گېرمانلار ئىسلام دىنىنى ھىمايە قىلىش يولىدىكى ئىزگۈلۈكلىرىنى بايان قىلىپ، توم ـ توم كىتابلارنى نەشر قىلغان ۋە بۇ كىتابلارنىڭ بىرمۇنچىسى بېيجىڭغىمۇ يېتىپ كەلگەن.

بىزنىڭچە مۇسۇلمانلار ئۆز دىنىي ۋە مىللىي ھوقۇقلىرىنى ھىمايە قىلىشتا ئۆز ياشلىرىغا تايىنىش كېرەك. بۇلۇپمۇ بۇ يولدا مۇسۇلمانلار ئۆزلىرى ھەرىكەت قىلىشقا تېگىشلىكتۇر. مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ۋە مىللىي ھوقۇقلىرىنى ھىمايە قىلىشقا تىرىشىپ، توم ـ توم كىتابلار يېزىلغاي-

ىنىڭ ئەكسىچە بۇ ھەقتە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان كىچىكرەك بىر رىسالىنىڭمۇ بولماسلىقى كىشىنى ئۆكۈندۈرىدىغان كەمچىلىكىمىزدۇر. ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرىدا ئېلىپبە كىتابلىرىمۇ، مەكتەپلەرمۇ، ساۋات چىقىرىدىغان ئوقۇتقۇچىلارمۇ يوق. دىنىي ۋە مىللىي ئىسلاھاتنى چەت مىللەتلەردىن كۆتۈپ ئولتۇرماي مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرى ۋۇجۇدقا كەلتۈرسۇن، ھەرقانداق ئىشنى ئۆزلىرى قول سېلىپ ئىشلىسۇن. ئۆزلىرى ھەرىكەت قىلسۇن. ھەربىر شەھەردە بىرەردىن بولسىمۇ مىللىي ۋە مۇنتىزىم باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى پەيدا قىلىشقا، بۇ مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك كىتابلار، ئوقۇتقۇچى ۋە تەربىيەچىلەرنى يېتىشتۈرۈشكە كۆڭۈل بۆلسە بولاتتى.

گېرمانلارمۇ، ئىنگلىزلارمۇ بىزگە ئوخشاش ئادەملەر. ئۇلارمۇ مائارىپ ئارقىلىق چىن ئىنسان، زامانغا لايىق كىشى بولۇپ يېتىشكەن. بىز بىچارىلەر تەربىيە كۆرمىگەنلىكىمىز - دىن ئىنسانىيەت بەھرىمەن بولۇشقا تېگىشلىك نېسۇللىرىدىن قۇرۇق قالدۇق. ئەگەر بىزمۇ گېرمان، ئىنگلىزلارغا ئوخشاش مۇكەممەل تەربىيەگە ئىگە بولغان بولساق، ئۇلار - دىنمۇ ياخشىراق مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان بولار ئىدۇق. چۈنكى تۈركلەرنىڭ سانائەتكە بولغان قابىلىيەتلىرى ناھايىتى كۈچلۈك.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1916 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 2149 - سانىدىن).

مەركىزىي ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ۋە مەتبۇئات

ئومۇمەن مەركىزىي ئاسىيا خەلقى مەتبۇئاتنى تونۇمايدۇ. گېزىت - ژۇرناللار ۋە تۇرلۈك ماۋزۇلاردا يېزىلىۋاتقان مۇھىم رىسالىلەر بۇلارنىڭ ئارىسىدا تارقالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن بەك كىچىككىنە مەسىلىلەر بىلەن تونۇشالمايدۇ. بۇ نەرسىلەرنىڭ بۇلار ئارىسىدا تارقىلالماسلىقىنىڭ سەۋەبى بولسا، يەنىلا شۇ ئاڭسىزلىقتۇر.

گېزىت ئوقۇغۇچىلارمۇ پەقەت ئۇرۇش خەۋەرلىرىنى ئوقۇيدۇ. مىللىي تۇرمۇشقا دائىر ماقالىلەرگە قارىماي - دۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە مىللىي مەتبۇئات ئۇرۇشنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈنلا چىقىرىلغاندەك قىلىدۇ. ھالبۇكى، مىللىي گېزىتلەردە ئوقۇشقا تېگىشلىك نەرسە ئۇرۇشتىنمۇ بەكرەك مۇھىم بولغان مىللىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەردۇر. مىللىي مەتبۇئات — مىللىي تۇرمۇشنىڭ تىلى، ئاۋازىنىڭ پىكرى ۋە تەرجىمانىدۇر. مەتبۇئاتنىڭ مىللىي تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قولاقنىڭ تىلغا بولغان ئالاقىسى ۋە مۇناسىۋىتىدەك بىپقىنىدۇر. قولىقى ئاڭلىمىغان كىشىنىڭ تىلى بولمىغاندەك، مەتبۇئاتى بولمىغان مىللەت — ساق - سالامەت مىللەت بولالمايدۇ. مەتبۇئاتقا ئەھمىيەت بېرىلمىسە، پىكىر بىرلىكى شەكىللەنمەيدۇ. پىكىر بىرلىكى شەكىللەنمىسە، «ئومۇمىي پائالىيەت» ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ. بۇ كۈنلەردە دۇنيادا مەتبۇئاتنىڭ چىن مەنىسىنى چۈشەنمىگەن ۋە مىللىي مەتبۇئاتى بولمىغان مىللەت قالمىغان بولسىمۇ، پەقەت ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئۆتمۈشتىكى پېتى قالدى. ھالبۇكى، بىر

تەرەپتىن ئىران ۋە ھىندىستاننىڭ خۇراپانلىرى بىلەن قايـ
مۇقسا، يەنە بىر تەرەپتىن چىنلىقلار بىلەن باشقىلارنىڭ
ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن ئاينىپ، بىر يۇرۇش سەپسەتىلەر ئاسـ
تىدا بۇلغىنىپ، مىللىي ئادەتلىرى، مىللىي تىل ۋە ئەدەبـ
ياتنى يوقىتىۋاتقان بۇ بىچارە ـ مەزلۇم مىللەتكە يېتەكچـ
لىك قىلىدىغان مىللىي مەتبۇئات بولۇشى كېرەك. دۇرۇس،
بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھەررىر ئەمەس، مۇئەللىمۇ يوق. ئەممـا
بۇ زاتلارنى تۇغدۇرۇپ بولغۇچە، نوغاي ـ تاتار مەتبۇئاتىدىن
پايدىلىنىپ تۇرسا بولىدۇغۇ! ئۇلار تاتار دۇنياسىدىكى تۇرلۇك
گېزىت ـ ژۇرناللار بىلەن يېقىن نەشرىدىن چىققان رىسالە ۋە
كىتابلارنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىشكە ئېھتىياجلىق!

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1917 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى ئومۇمىي 2153 ـ سانىدىن).

چىن ۋە رۇسىيە تۈركىستانى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت

ئالتەشەھەر بىلەن رۇسىيە ئارىسىدىكى تىجارەت بەك مۇھىمدۇر. بۇ يەرنىڭ تىجارىتى پۈتۈنلەي رۇسىيەگە باغلىق. ئالتەشەھەردە توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرى، تۆمۈر ۋە ئاياغ كېسىم زاۋۇتلىرى ۋە باشقا سانائەت كارخانىلىرى بوقلۇقى ھەمدە تۆمۈر ۋە سۇ يوللىرى يوقلۇقى سەۋەبىدىن ئىچكى ئۆلكىلەردىن مال ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئېلىپ كېلىش تەس. ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرمۇ يولنىڭ ئۇزاقلىقى سەۋەبىدىن بەك قىممەت چۈشىدۇ. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن ئالتەشەھەرلىكلەر ئۆزىگە لازىملىق نەرسىلەرنى رۇسىيەدىن ئېلىشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ. رۇسىيەنىڭ زاۋۇت ـ فابرىكىلىرىدا ئىشلەنگەن نەرسىلەردىن ئالتەشەھەرگە كەلمەيدىغىنى يوق. شۇنىڭدەك ئالتەشەھەردە تەيىارلانغان بۆز، يۇڭ، تېرە، يېپەك، كىگىز ـ گىلەمدەك نەرسىلەر رۇسىيەگە چىقىرىلىۋاتىدۇ. توشۇش ئىشلىرىنىمۇ مۇسۇلمانلار قىلىۋاتىدۇ.

مالىلارنى كارۋان بىلەن توشۇيدۇ. تۆمۈريوللار بولمىغاندەك، ئالاقە ئۇچۇن تېلېگراف لىنىيەسىمۇ يوق، سودىگەرلەر 50 ــ 60 كۈن كۈتۈپ، خەت بىلەن خەۋەرلىشىدۇ. خەت بېۋاستە ئىگىسىگە تەگمەيدۇ. مەسىلەن، خوتەندىكى تۇردى ئاخۇن ئەنجاندىكى تۇرغۇن بايغا خەت ئەۋەتسە، كاشغەردىكى ئاكىسى(ياكى ئىنىسى) تۇرسۇن ئاخۇنىنى ۋاستە قىلىدۇ. تۇرسۇن ئاخۇن بولسا، تۇردىئاخۇننىڭ چىن پوچتىسىدا ئەۋەتكەن مەكتۇبىنى ئېچىپ، ئىككىنچى كونۋېرتقا سېلىپ،

رۇسچە ئادرېسنى يازدۇرۇپ، تۇرغۇن بايغا ئەۋەتمدۇ. تۇرغۇن بايدىن كەلگەن جاۋاب خەتمۇ تۇرسۇن ئاخۇن ئارقىلىق تۇردى ئاخۇنغا تېگىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئاقسۇ ـ كۇچا نەرەپلەردىكى سودىگەرلەر بولسا، غۇلجىدىكى بىرەرىنى ۋاستىچى قىلىشقا مەجبۇردۇر.

گېزىتلەرمۇ مۇشۇ رەۋىشتە قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ يۈرگەچكە، بەزى بەتلىرى پۈتۈنلەي يوقلىپ كېتىدۇ. ئاشقا كىشىنى بىلمەيمەن، مەن ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، ئايدا بىر قېتىم گېزىت كېلىدۇ. نومۇرى بارلىرىنى ساناپ باقسام ئىچىم پۇشۇپ كېتىدۇ. بىر، ئۈچ، بەش، يەتتە، 10، 15، 12، 18، مانا بۇ سانلىرى ئارىدا يوقلىپ كەتتى.

«بىۋاستە ئۆزىمىزگە كەلسە، گېزىتكە يېزىلاتتۇق»، دېگۈچىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەسلىدىمۇ، ۋاستىچىلەر ئارقىلىق گېزىت ئېلىپ كەلدۇرۇپ ئوقۇش قىيىن. ئۇنچىلىك كۆپ كىشىلەرگە ۋاستىچىلىك قىلىپ بېرىدىغان دوست ـ بۇرادەرمۇ تېپىلمايدۇ. ئەگەر ئالتەشەھەر بىلەن رۇسىيە ئارىسىدا پوچتا ۋە مەكتۇپ يەتكۈزۈش لىنىيەسى يولغا قويۇلسا، يۈقىرىقىدەك قىيىنچىلىقلار مەۋجۇت بولمايدۇ. سودىگەرلەر ئۇچۇنمۇ، مەنبۇئات ئەربابى ئۇچۇنمۇ غايەت زور شادلىق ۋە ئاسانلىق مەيدانغا كېلەتتى. بۇ ئىش ھۆكۈمەت ئۈچۈن ئېغىر بىر مەسىلە ئەمەس. پەقەت، ئەھمىيىتىنى چۈشەنمەگەنلىكى ئۈچۈن ئېتىبارسىز قالغان بولسا كېرەك.

بۇ ئىشتا ئىككى تەرەپنى نەزەرگە ئالغاندا، «ئادرېس» مەسلىسى كېلىپ چىقىدۇ. رۇسىيەدە چىنچە ھەرپ بوق، چىنچە ئادرېس يازىدىغان كىشىمۇ تېپىلمىسا كېرەك. رۇسچە بېزىلغاننى چىن پوچتىسىدىكى خادىملار بىلمەيدۇ. شۇنداقمۇ، بۇ ئىشنى قىلماقچى بولۇپ قالسا، بىر چارىسى تېپىلاتتى. ئادرېس فىرانسۇزچە يېزىلسا ياكى رۇسچە ـ چىنچە

بولسىمۇ بولىدۇ. خوتەندىكى تۇردى ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئادرېسىنى چىنچە يېزىپ، ئەنجاندىكى خەۋەرچىلەرگە بەرسە ياكى گېزىتخانىلەردەك كىچىك قەغەزلەرگە باستۇرۇپ ئەۋەتسە، بۇ تەرەپتىن ئەۋەتىدىغان مەكتۇپلارنىمۇ شۇنداق ئەۋەتسە بولىدىغۇ!

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1917 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى ئومۇمىي 2156 ـ سانىدىن).

ئالتەشەھەردە خوتۇن - قىزلار ھاياتى

ئالتەشەھەردە ئەڭ بۇرۇن كۆزگە چېلىقىدىغان نەرسە خوتۇن - قىزلار مەسلىسىدۇركى، بۇ ھەقتە قانچە يازسامۇ ئازدۇر. بۇ يەردە جېدەل ۋە دەۋالارمۇ كۆپىنچە خوتۇن - قىزلار مەسلىسى ھەققىدە بولىدىكەن.

بىر خوتۇن بىردىن ئىككى ئەرگە تەگكەندە، ئاۋۋالقى ئېرى كېيىنكى ئەر ئۈستىدىن ئەرز بەرگەن ياكى بىر خوتۇن بۇگۇن بىر ئەردىن ئاجراشقان - دە، ئەتىسى باشقا بىر ئەرگە تەگكەن، ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ يۈزگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىنگۈزۈپ سازايى قىلىشقان.

جېدەلنىڭ مەنبەسى بۇ يەردە شۇ نەرسىلەردىن ئىبارەت.

كەچتە كوچىغا چىقىقانىدىم، شەھەرنىڭ ئەڭ قاينام تۇرغان بىر يېرىدە يۈزلەرچە ئادەم بىر - بىرىدىن بەكرەك تەلمۇرۇپ، تاماشا كۆرۈۋاتىتۇ. يېقىن بېرىپ قارىسام، ئاۋامنىڭ ئارىسىدا دارغا ئېسىلغان بىر خوتۇن تۇرىدۇ، كىشىلەر شادلىنىپ كۈلۈشۈۋاتىدۇ. بىر چاغدا سېمىز ئايال مەنپ تۇرغان يوغان سەللىلىك قازى ھەزرەتلىرىمۇ كۆرۈندى. كىشىلەر ناھايىتى كۆپ، تاماشىچىلار ئارىسىدا مۆتىۋەر سودىگەرلەر ۋە بىرنەچچە گېزىت ئوقۇيدىغان تەرەققىيپەرۋەر لەرمۇ بار ئىدى. «شەرىئەت، شەرىئەت! ئۇر، ئۇر، قاتتىق ئۇر، ئۇ كاپىرنى!» دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىنى سوردىم. «بۇ دەللال خوتۇندۇر، ئىددىتى توشمىغان خوتۇننى ئەرگە بەرگەن»، دېيىشتى.

بۇنداق ئىشلار ھەر كۈنى دېگۈدەك بولۇپ تۇرغانلىقتىن

ھەم تاياقنىڭمۇ يوغان بېشى خوتۇن - قىزلارنىڭ ئۈستىگە چۈشكەنلىكتىن، مەن بۇنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇم.

«ئەيىب كىمدە؟»

كۆپ تەھقىق ۋە تەتقىقلەردىن كېيىن، ئەيىبنىڭ ئەر - لەردە ئىكەنلىكىنى، يەنى تۇغرىسى قازى ۋە روھانىيلاردا بولغانلىقىنى بىلدىم.

مۇنداق ئىش ئىكەن: بىر قىز ياكى بىر چوكاننى ئىككى سەر تويلۇق بېرىپ ئالىدىكەن. ئۇچ - تۆت كۈندىن كېيىن ھېچبىر سەۋەبسىز تالاق قىلىپ قوغلايدىكەن. ئەمما، نەپىقىسى ئۇچۇن بىر تىيىنمۇ بەرمەيدىكەن. ئاندىن كېيىن، ئۇ خوتۇن ئۇچ - تۆت ئاي ئۆز قورسىقىنى ئۆزى بېقىپ ئىددەت ساقلاشقا مەجبۇر بولىدىكەن. مىڭ جاپا ۋە مۇشەققەتلەر بىلەن ئىددەتنى توشقۇزۇپ، ئىككى سەر مېھىر ھەققى بەدىلىگە يەنە بىر ئەرگە تېگىدىكەن. بىچارە بۇ ئېرى بىلەنمۇ ئۇزاق تۇرالمايدىكەن. كۆپ تۇرسا بىر ئاي تۇرىدىكەن! يەنە ئىددەت ساقلىشى كېرەككەن، لېكىن قولىدا بىر پۇلمۇ يوق بىچارە، بۇ ھال بىلەن، جېنى بىلەن ھاياتىنى ساقلىسۇنمۇ، ئىددەتنىمۇ؟

قازىلار بولسا ھەر ئىشتا ۋە ھەر مەسىلىدە يۈزەكى قارايدىكەن. بىر ئىشنىڭ ئەسلىنى، سەۋەبىنى ۋە ئۇنىڭ ئاسلىنى تەكشۈرۈشنى بىلمەيدىكەن. ئىسلامىيەت شەرىئىتىنى ساختىلاشتۇرۇپ بۇرمىلايدىكەن. خوتۇن - قىزلارنىڭ نەپىقىسى ئەرلەرنىڭ ئۈستىگە پەرز قىلىنغان تۇرۇقلۇق، بەرمەسە سۈكۈت قىلىپ تۇرىدىكەن، بۇ بىچارە مەزلۇملارنىڭ تۇرمۇشى ھەققىدە ئويلاپمۇ قويمايدىكەن.

مويكىلاردا، يېپەك زاۋۇتلىرىدا ئىشلىگۈچىلەرنىڭ يۈز - دە توقسانى ئېرىدىن نەپىقىسىز قالغان خوتۇن - قىزلاردىن بولىدىكەن. بۇلار يۇڭ زاۋۇتىغا ئېيتقا ئالتە تەڭگىگە سېتىد-

لىدىكەن، كېيىن ئۆز ھېسابلىرىدىن، ئەتىدىن - كەچكىچە ئىشلەشكە مەجبۇر بولىدىكەن. ئۇ ئالتە تەڭگە تۆت كۈنگە يەتمەيدىكەن، ئۆيدە بەش بالىسى بولسا، بۇ پۇل بىر كۈنگىلا يېتىشى مۇمكىن.

دېمەك، ئىددەت ساقلاش توغرىسىدىكى ئەيىب خوتۇن - قىزلاردا ئەمەس، بەلكى ئەرلەردە، قازى ۋە روھانىيلاردا. ئەگەر مەن قازى بولسام، ئەڭ ئاۋۋال كۆپ خوتۇن ئالىدىغان ئەرلەرنى «مۇئاھىدە»[1] قىلاتتىم ۋە خوتۇننىي ئاجراشتۇرغاندا، «مۇتەللەقە»[2]نىڭ ئۈچ ئاي ئون كۈنلۈك نەپقىسىنى بەرگۈزەتتىم (ئۈچ ئاي ئون كۈن ئۈچۈن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30 سەر پۇل كېتەر). ئەگەر بۇنى ئەرلەر ئېغىر كۆرسە، ئۇلارنىڭ سەۋەبسىز خوتۇنىدىن ئايرىلىشىنى مەنئى قىلاتتىم. مۇشۇنداق قىلغاندا، ۋاقىتلىق نىكاھ ۋە ئىددەت توشماستىن ئەرگە تېگىشتەك غەيرىي ئىشلار ئۆزلۈكىدىن يوقىلار ئىدى.

نوشىرۋان يائۇشېف، خوتەن

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1917 - يىل 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 2167 - سانىدىن).

① مۇئاھىدە — توختام، بېتىم.
② مۇتەللەقە — تالاق قىلىنغۇچى ئايال.

كاشغەردە

رۇسىيەدە ئىنقىلاب باشلانغاندا، مەن كاشغەردە ئىدىم. «ھۆرىيەت»تىن كېيىنمۇ ئۇ يەردە 15 كۈنچە تۇردۇم. كاشغەرگە «ۋاقىت»، «يۇلتۇز»دەك مۇسۇلمانچە گېزىتلەر كېلىپ تۇرسىمۇ، خەلق گېزىت خەۋەرلىرىگە ئىشەنمەيدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن بىزنىڭ ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىمىز رۇسىيەدىكى ئىنقىلابنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك بىلمەيدۇ. ئەگەر رۇس پۇقراسى بولغان مۇسۇلمانلار يېنىغا بېرىپ: «نىكولاي پادىشاھلىقتىن چۈشتى، ئەمدى ئۆلكىمىزدە ئازادلىق، ھۆرىيەت بولدى» دېسەك، ھالسىزلىنىپ يىقىلىپ چۈشىدۇ. ئاقساقاللار مۇتلەق كونا ھەم زالىم ھۆكۈمەتنىڭ تىرىلىشىنى تەلەيدۇ. «بىكار گەپ، پادىشاھنى ھېچكىم تەختتىن چۈشۈرەلمەيدۇ. بۇگۈن بىر سەۋەب بىلەن چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەتە يەنە تەختكە چىقىدۇ!» دەپ، خەلقنى گۇللايدۇ. بۇ ئىش، يەنە ئىنقىلاب خەۋىرىنى خەلقە چۈشەندۈرۈش كونسۇلخانىنىڭ ۋەزىپىسى بولسىمۇ نېمە سەۋەبتىندۇر، يەنىلا قەلبىدە كونا ھۆكۈمەتنىڭ سۆزلىرىنى سۆرەپ يۈرىدۇ.

كاشغەردىكى كونسۇلخانا ئۆزىگە تەۋە كىشىلەرگە ھەققەتەن زۇلۇم قىلىدۇ. مەسىلەن، بايلاردىن بەش مىڭلاپ پۇل قەرز ئالىدۇ. پۇللارنى چىن پۇلىغا ئالماشتۇرىدىغان بولۇپ، بەش - ئالتە ئايدىن كېيىن، سومىنى 50 پىرسەنت زىيىنغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. خەلق كونسۇلدىن بەك قورقىدىغاچقا، چىداپ ئۆتىدۇ. شۇڭا كونسۇلخانىنى چەيلەپ، ھەممە نېمىسىنى قوشۇپ سۇپۇرۇپ تاشلاش كېرەك.

ئۇ يەردە ياشايدىغان خەلقنىڭ تۇڭشۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، كونسۇلنىڭ مۇسۇلمانلاردىن قويۇلۇشىنى بەكمۇ ئۈمىد قىلىمىز.

نوشىرۋان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1917 - يىل 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى ئومۇمىي 2226 - سانىدىن).

ئەندىجاندىن

سابىق تاتار مەكتىپى بىناسىدا 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى سائەت 6 دە خەيرىيە جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي يىغىلىشى بولدى. مۇزاكىرىگە قويۇلغان ئۇششاق - چۈششەك مەسىلىلەر ئارىسىدا مەكتەپ مەسىلىسىمۇ بار ئىدى. نەچچە يىللاردىن بېرى ئەندىجاندىكى تاتار مەكتىپى ئۆزىنىڭ ئەھۋالى بىلەن خەۋەردار بولمىغان باشلىقلار قول ئاستىدا ئېزىلىپ كەلگەنىدى.

بۇ توغرىدىكى مۇزاكىرە بەكمۇ قىزىق بولدى. بۇ چاغقىچە بۇ يەردىمۇ بەزىبىر كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە ياققان ئەپەندى مۇئەللىملىك مەنسىپىگە ئېرىشىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئالغان تەربىيەسى بىلەن ئەخلاقى ۋە ئىقتىدارى بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى يوق ئىدى. ئۆتكەن ھەپتە خەيرىيە جەمئىيىتىگە ئەزا سايلىغان ۋاقىتتىكى كۆز قىسىش ۋە ئېگەك ئېتىشلار، 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شاكىر ئەپەندىنىڭ ئۆيىدە ئالىمجان بارۇدى ھەزرەتلىرىنىڭ شەرىپىگە بېرىلگەن زىياپەتتە بىرمۇنچە سۆز - چۆچەككە سەۋەب بولدى. ئەمدى مەكتەپنىڭ باش بالىلار قولىدا ئوينىتىدىغان قورچاق ئەمەسلىكىنى ئەندىجاندىكى تاتارلار بەك ياخشى چۈشىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ھەممە ئىشى كونسۇلخانا بىلەن بولىدۇ.

بۇ كاشغەر كونسۇلىغا تەۋە 28 شەھەر ۋە بازاردا 29 ئاقساقال بار. كونسۇل گويا پادىشاھ! ئاقساقاللار بولسا ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىدەك! بىزنىڭ چەت مەملىكەتلەردىكى سودىگەرلىرىمىزنىڭ نەقدىرى ۋە بۇ تەقدىرنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشى

تامامەن كونسۇل بىلەن ئاقساقاللارنىڭ قولىدىدۇر. سودىگەر - لەر ئومۇمەن مۇسۇلمانلار بولۇپ، كاشغەر كونسۇلىنىڭ باش - قۇرۇش تەۋەلىكىدىكىلەرنىڭ جان سانى 6000 غا يېتىدۇ.

ئاقساقاللارنىڭ پۇقرالار بىلەن بولغان مۇئامىلىلىرى تامامەن زۇلۇم ۋە جەبرىدىن ئىبارەتتۇر. نېمىشقا؟ سودىگەر - لەر ماللىرىنى نېسى ساتىدۇ. نېسىلەرنى يىغقاندا، ئىشقا ئاقساقاللار ئارىلىشىدۇ. ئۆز پۇقرالىرىنىڭ ئەرزلىرىنى چىن مەۋرلىرىغا ھەل قىلغۇزۇپ، ئۆزى ۋاستىچىلىك قىلىدۇ. بۇ ئىشنى ئاقساقاللار قىلمىسا، سودىگەرلەرنىڭ نېسىسى كۆ - يۇپ كېتىدۇ. مانا شۇ چاغدا ئاقساقاللار «خىزمەت ھەققى»گە سودىگەردىن نۇرغۇن پارا ئالىدۇ. بىر ئاقساقالنىڭ بىر سوم نېسى ئۈچۈن 25 تىيىن خىزمەت ھەققى سوراپ تۇرغىنىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم. مەن كۆرمەي قالغانلىرىمۇ نۇرغۇن بولۇشى تەبىئىي.

بۇنداق ئەيىب ۋە نۇقسانلارنىڭ بېشى، ئەلۋەتتە كونسۇل - غا بېرىپ تاقىشىدۇ. كونسۇلمۇ ئاقساقاللارنىڭ ئەھۋالىنى بەك ياخشى بىلىدۇ. چۈنكى، ئۇنى ئاقساقاللار پارا بىلەن تە - مىنلەيدۇ. بۇ ئىشلار كونا زالىم ھۆكۈمەت زامانىدا يۈز بەر - سە، سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورنى يوق ئىدى. ئەما، ھۆرد - يەتتىن كېيىنمۇ ئىستىبدات ھۆكۈم سۈرۈشى كىشىنىڭ كۆڭلىگە بەك ئېغىر تەسىر قىلىدىكەن!

بۇنداق ئىشلار كاشغەرگىلا خاس بولۇپ قالماي، باشقا كونسۇلخانىلىرىمىزدىمۇ بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا مەرھەمەت - لىك يېڭى ھۆكۈمىتىمىز خارىج (چەت ئەللەر)دىكى بالىلە - رىنىمۇ ئېسىدىن چىقارمىسۇن! ئۇلارنىمۇ ھۆرىيەت شەرىپە - دىن بەھرىمەن قىلسا بولار ئىدى!

ئىمپېراتورلۇقنىڭ غولىنى كېسىپ تاشلاش بىلەنلا قالماي، ئۇنىڭ يەر ئاستىغچە يىلتىز تارتقان تومۇرىنىمۇ

كېسىپ تاشلاش كېرەك! ئۇ يەردىكى خەلقنى يوقالمىسۇن دەپ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، كونسۇلنىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزىدىن قويۇشنى قاتتىق تە - لەپ قىلىمىز!

نوسرۇلان يائۇشېف

(«ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1917 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدە - كى ئومۇمىي 2229 - سانىدىن).

قوشۇمچە:

نوشرۋان يائۇشپ ماقالىلىرىنىڭ تىزىملىكى

(ماقاله ئېلان قىلىنغان ژۇرنالنىڭ سان نومۇرى، ئېلان قىلىنغان ۋاقتى، بەت سانى، ماقالىنىڭ تېمىسى ۋە يېزىپ ئەۋەتكەن يەر ئىسمى كۆرسىتىلدى).

«ئاينە»

3/68/15.11.1913/شېئىر يازغاندا

5/115/23.11.1913/«ئاينە» ئىدارىسىگە سوئال

5/119/23.11.1913_120/سەمەرقەنتتىكى خانىم مەدرىسەسىدىكى خارابە

15/156/1.2.1914_259/ئۆتمۈشتە مۇسۇلمانلار مەدرىسەسىدە نېمىلەر ئوقۇتۇلاتتى؟

18/333/22.2.1914/قىممەت باھالىق گۆش

22/316/22.3.1914_318/ئۆتمۈشتە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلمىي جەمئىيەتلىرى

7/149/14.1.1915_153/ئىسلام تارىخىدىن بىر پارچە

«قۇياش»

101/21.4.1913/سەمەرقەنتتىكى «سەمەرقەنت» تەھرىرانى بىلەن سۆھبەت

104/24.4.1913/سەمەرقەنت

136/2.6.1913/تۈركىستاندا خەتنە توي

140/7.6.1913/ئاجايىپ «قىرىق كۆز» بۇلاق

142/10.6.1913/سەمەرقەنتتە يېڭى ئېچىلغان شەھەرلىك مۇزېي

146/14.6.1913/ئۇلۇغبەگ رەسەتخانىسى

157/28.6.1913/سەمەرقەنتتىكى ئەۋلىيالارنى زىيارەت قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ كارامەتلىرى

167/1071913/ئىشلارنى ئايالار قىلىدۇ

170/14.7.1913/سەمەرقەنتتە

189/27.8.1913/روزا تۇتۇشنىڭ ئورنىغا ئوخلاش/سەمەرقەنت

201/27.8.1913/سەمەرقەنتتە بايرام نامىزى/سەمەرقەنت

241/23.10.1913/تۈركىستاندا بۇزۇقچىلىق ئادەتلىرى

304/3.1.1914/تۈركىستاندا ئىلىم ئۆگىنىش

327/2.2.1914/تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بايرىمى/سەمەرقەنت

358/11.3.1914/تۈركىستان ئۇلىمالىرى ئارىسىدا/سەمەرقەنت

379/4.4.1914/سەمەرقەنتتە نەزىر ـ نوروز بايرام

391/18.4.1914/سەمەرقەنتتىن قوقانغا/قوقان

395/23.4.1914/قوقانغا/قوقان

«شۇرا»

6_8/130_231/15.4.1913/مۇنازىرە: «تۈركىي ئىملانى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدا»

6_8/242/15.4.1913/مۇنازىرە: «ئىپتىدائىي مەكتەپلەر ھەققىدە سوئال»

6_10/15.5.1913/ئىچ مۇقاۋىدا: «قەدىمىي قەبرە تېشى»

6_15/466_467/1.8.1913/ئاجايىپ «قىرىق كۆز» بۇلاق، («قۇياش»تىن كۆچۈرۈپ بېسىلغان)

6_16/5.8.1913/500/مۇنازىرە: «ئىملا مەسىلە-
سى»/سەمەرقەنت
6_17/1.9.1913/529_530/تىلنى بىرلىككە كەلتۈر-
مەك، يەنە تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلماق
6_20/1.10.1913/583/ئورتاق تىل ۋە بۈيۈك سۆز-
لۈك/سەمەرقەنت
6_20/15.10.1913/629_630/سەمەرقەنت مەدرىسە-
لىرى/سەمەرقەنت
6_22/15.11.1913/686/مۇنازىرە: «ئىجتىهات - تە-
رىشچانلىق مۇسۇلمانىنىڭ ئىشى ئەمەسمۇ؟»/سەمەرقەنت
7_4/15.2.1914/117_118/تۈركستاندىكى مەكتەپ،
مەدرىسەلەرنىڭ ئوقۇتۇش پىروگراممىلىرى
7_5/1.3.1914/141_142/بىر ئەسىر ئاربلىقىدىكى
ئىملا
7_8/15.4.1914/238_239/تۈركستان/سەمەرقەنت
7_21/1.11.1914/647_648/ئورتاق تىل
8_4/15.2.1915/110_111/مەركىزىي ئاسىيا/كۈچا
8_6/15.3.1915/168_169/يېرى بايىنىڭ ئېلى
باي/كۈچا
8_7/1.4.1915/206/ئۇلۇكتىن يارەم كۈتۈش/كۈچا
8_8/15.4.1915/232_234/ئالتەشەھەر تۈركلىرى
تۈرمۇشىدىن/كۈچا
8_8/15.4.1915/2549/كۈچادا
8_9/1.5.1915/261_262/دىن ئالىملىرى ئارد-
ىسىدا/كۈچا
8_9/1.5.1915/280_281/ئىلىم تارقىتىش/كۈچا
8_11/1.6.1915/332_336/ئالتەشەھەردە ساياھەت
8_12/15.6.1915/362_363/ئافاق خوجام مازىرى

8_13/1.7.1915/390_392/ئالتەشەھەردە ساياھەت
8_14/15.7.1915/424_426/ئالتەشەھەر تۈركلىرد-
ىنىڭ نۈرمۇشىدىن/كۈچا
8_15/1.7.1915/455_457/مەركىزىي ئاسىيا
8_15/15.8.1915/488_490/مىللەتنىڭ مۇنازىرەسى
8_15/509/15.8.1915/ئىدارەگە سوئال/كاشغەر
8_17/1.9.1915/518_520/ئارتۇش تەسىراتى
8_18/15.9.1915/551_552/ئالتەشەھەر خەلقى نېمە-
دىن لەززەتلىنىدۇ؟
8_20/15.10.1915/626/ئالدانماڭلار!
8_23/1.12.1915/714_715/ئالتەشەھەر تۈركلىرى
8_24/15.12.1915/747_748/ئالتەشەھەر تۈركلىرى
9_1/1.1.1916/8_9/تۈركىي تىل
9_2/15.1.1916/43_44/مەتبۇئات ۋە ئەدەبىيات
9_8/15.4.1916/196/ئىزاھ
9_9/1.5.1916/224_225/چىن مۇسۇلمانلىرى ۋە
تۇڭگانلار
9_12/15.6.1916/291_292/مەتبۇئات ۋە ئەدەبىيات
9_13/1.7.1916/321/مۇساباىبقلار مويكىسىدا
9_15/1.8.1916/362_363/ئالتەشەھەر تۈركلىرى
9_18/15.9.1916/435_437/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە
9_19/1.10.1916/458_460/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە
9_20/15.10.1916/479_481/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە
9_21/1.11.1916/511_512/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە

9_22/15.11.1916/527_528/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە
9_22/15.11.1916/535_536/دىنىي ۋە ئېتىقادىي
بىر مەسىلە
9_23/1.12.1916/552_553/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە
9_24/15.12.1916/581_583/تۈركىي تىل
9_24/15.12.1916/583_585/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە
10_3/1.2.1917/53_56/ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر
پارچە
10_5/1.3.1917/109_110/ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر
پارچە
10_7/1.4.1917/151_154/تۈرلۈك مەسىلىلەر
10_8/15.4.1917/174_176/تۈرلۈك مەسىلىلەر
10_10/15.5.1917/222_224/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە
10_12/15.6.1917/273/ئالتەشەھەر
10_13/1.7.1917/297_298/ساياھەتتىن بىر پارچە
10_15/1.8.1917/345_348/ئالتەشەھەرلىكلەر ھايا-
تىدىن
10_16/15.8.1917/367_370/ئالتەشەھەر تۈركلىرى
ھايتىدىن
10_17/1.9.1917/389_392/ئالتەشەھەر تۈركلىرى
ھاياتىدىن
10_18/15.9.1917/414_415/ئالتەشەھەر تارىخىدىن
بىر پارچە
10_21/15.12.1917/486_487/ئالتەشەھەر تۈركلىرى

ھاياتىدىن

«ۋاقىت»
11.4.1916/1745/چىن مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن شەرىئەت
ئىدارىسىنىڭ كېرەكلىكى
30.5.1915/1784/كاشغەر خاتىرىلىرى
12.6.1915/1795/ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار
27.6.1915/1808/ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار
4.7.1915/1813/كاشغەردە ئۆزگىرىش
8.7.1915/1816/ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ھالىدىن
12.7.1915/1820/كاشغەر مەدرىسىلىرى
24.7.1915/1830/كاشغەر مۇسۇلمانلىرى ھالىدىن
4.8.1915/1836/كاشغەر
8.8.1915/1939/ئۇرۇش ۋە چىن مۇسۇلمانلىرى؟
26.8.1915/1853/كاشغەر مۇسۇلمانلىرىدا توي
3.9.1915/1860/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى
20.9.1915/1873/ئالتەشەھەردە ئىقتىسادىي ئىشلار
4.10.1915/1884/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى - I -
17.10.1915/1892/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى - II -
6.11.1915/1908/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى - III -
29.11.1915/1914/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى - IV -
29.11.1915/1927/خوتەندە مەكتەپ ئېچىلىش تارىخى
3.12.1915/1930/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى - V -
22.12.1915/1946/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى - VI -
17.1.1916/1963/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى - VII -
27.1.1916/1970/ئالتەشەھەردە دىنىي ۋە مىللىي
بايراملار
2.3.1916/1993/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى

15.3.1916/2000/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى
3.4.1916/2011/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى
15.4.1916/2016/چىن مۇسۇلمانلىرى ھالىدىن
19.4.1916/2018/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى
29.4.1916/2024/چىندىكى «ئالتەشەھەر»دىن
4.5.1916/2027/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى
25.5.1916/2037/كاشغەر نەشرى - مائارىپ جەمئىيىتى
3.6.1916/2041/ئالتەشەھەردە تىجارەت
8.6.1916/2044/چىن مۇسۇلمانلىرى ھاياتىدىن
21.6.1916/2051/ئالتەشەھەردە مەشرەپلەر
28.6.1916/2055/چىن مۇسۇلمانلىرى ھاياتىدىن
10.7.19116/2062/ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى
13.7.1916/2064/ئالتەشەھەردە ئەرەبلەر
12.8.1916/2078/چىن مۇسۇلمانلىرىدا رامىزان ئېيى
28.8.1916/2086/چىن مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا
13.9.1916/2094/چىن مۇسۇلمانلىرى تۇرمۇشىدىن
12.10.1916/2109/خوتەندىن
26.10.1916/2117/«ئالتەشەھەر» مۇسۇلمانلىرىدا مەكتەپ ۋە ئوقۇتۇش مەسىلىسى
16.11.1916/2129/ئالتەشەھەردە ۋابا
11.12.1916/2141/خوتەندە چۇما
25.12.1916/2149/ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا
3.1.1917/2153/مەركىزىي ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ۋە مەتبۇئات
8.1.1917/2156/چىن ۋە رۇسىيە تۇركىستانى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت

27.1.1917/2167/ئالتەشەھەردە خوتون - قىزلار ھايا-
تى
21.5.1917/2226/كاشغەردە
29.5.1917/2290/ئەندىجاندىن

نوشرۋان يائۇشېف ھەققىدە يېزىلغان ماقالىلەرنىڭ تىزىملىكى

«شۇرا»
23_24/31.12.1917/531_532/رىزائىددىن فەخرىد-
دىن: نوشىرۋان ئەپەندى يائۇشېف
ئىمام شەيخۇللاھ ئىسمەتۇللىن سەربىكوف: نوشىرۋان يائۇشېف
سەدرۇددىن(سابىق بۇخارا مۇدەررىسى): مەرھۇم نوشىرۋان يائۇشېف ھەققىدە خاتىراتىم

«ۋاقىت»
29.5.1917/2290/ رىزائىددىن فەخرىددىن: نوشىرۋان ئەپەندى يائۇشېف